

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ SÜRELİ YAYINI
JOURNAL OF PAMUKKALE UNIVERSITY INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

SAYI / ISSUE 4

ARALIK / DECEMBER 2021

e-ISSN: 2717-8471

LYCUS

DERGİSİ
JOURNAL

e-ISSN: 2717-8471

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ SÜRELİ YAYINI
JOURNAL OF PAMUKKALE UNIVERSITY INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

LYCUS DERGİSİ **JOURNAL**

- Sayı/Issue 4
- Aralık/December 2021

<https://dergipark.org.tr/lycus>

LYCUS DERGİSİ BİLİM KURULU

Prof. Dr. Fikri KULAKOĞLU
(Ankara Üniversitesi, Türkiye)

Ord. Prof. Dr. Francesco D'ANDRIA
(Accademia dei Lincei, Italy)

Prof. Dr. Francesco GUIZZI
(Sapienza Università di Roma, Italy)

Prof. Dr. Grazia SEMERARO
(Università del Salento, Italy)

Prof. Dr. Havva İŞKAN İŞİK
(Akdeniz Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Levent ZOROĞLU
(Batman Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Musa KADIOĞLU
(Ankara Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Ramazan ÖZGAN
(Selçuk Üniversitesi (Emekli), Türkiye)

Prof. Dr. R. R. R. SMITH
(University of Oxford, England)

Prof. Dr. Thekla SCHULZ BRIZE
(Technische Universität Berlin, Germany)

LYCUS DERGİSİ YAYIN KURULU

Prof. Dr. Celal ŞİMŞEK
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Bilal SÖĞÜT
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Elif ÖZER
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Fahriye BAYRAM
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Bahadır DUMAN
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Doç. Dr. Ali OZAN
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Doç. Dr. Esengül AKINCI ÖZTÜRK
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Doç. Dr. Murat TAŞKIRAN
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Dr. Öğr. Ü. Coşkun DAŞBACAK
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Dr. Öğr. Ü. Umay OĞUZHANOĞLU AKAY
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Dr. Öğr. Ü. İnci TÜRKOĞLU
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Dr. Öğr. Ü. Evin CANER
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Dr. Öğr. Ü. Eylem GÜZEL
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Dr. Bilge YILMAZ KOLANCI
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Dr. Çağrı Murat TARHAN
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Dr. Barış YENER
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

LYCUS DERGİSİ ○ LYCUS JOURNAL

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ SÜRELİ YAYINI
JOURNAL OF PAMUKKALE UNIVERSITY INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

• Sayı/Issue 4

• Aralık/December 2021

Yayın Sahibi / Owner

Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü adına Müdür
Director on Behalf of Pamukkale University Institute of Archaeology

Prof. Dr. Celal ŞİMŞEK

Yazı İŞleri Müdürü / Editor-in-Chief

Prof. Dr. Bilal S Ő T

Editörler / Editors

Prof. Dr. Celal ŞİMŞEK

Prof. Dr. Bahadır DUMAN

Dr.  gr.  . İnci TÜRKOĞLU

Dr. Bilge YILMAZ KOLANCI

Düzelti ve Redaksiyon / Proofreading and Copyediting

Dr.  gr.  . İnci TÜRKOĞLU

Dr. Bilge YILMAZ KOLANCI

Mizanpaj / Layout

Dr. Bilge YILMAZ KOLANCI

YazıŐma Adresi

Arkeoloji Enstitüsü, Pamukkale Üniversitesi, Kınıklı Yerleşkesi 20070 Denizli/TÜRKİYE

Tel. + 90 (258) 296 38 95 Fax. + 90 (258) 296 35 35 E.mail: lycus@pau.edu.tr

• <https://dergipark.org.tr/lycus>

• <https://www.pau.edu.tr/arkeolojienstitusu>

Lycus Dergisi uluslararası hakemli ve bilimsel, açık eriŐimli bir e-dergi olup yılda iki kez (Haziran ve Aralık) yayımlanmaktadır. Dergide yayımlanan çalışmaların tüm sorumluluğu yazarlara aittir. Pamukkale  niversitesi'nin yazılı izni olmadan derginin tamamı veya herhangi bir bölümü kopya edilemez.

Lycus Journal is an international blind peer-reviewed academic open-access e-journal published twice a year, in June and December. All liability of published articles rests on the authors. The journal may not be copied partially or entirely without written consent of Pamukkale University.

• Lycus Dergisi **ASOS İndeks** ve **Index Copernicus** tarafından taranmaktadır.

Lycus Journal is indexed by **ASOS İndeks** and **Index Copernicus**

Aralık | December 2021 © All rights reserved

LYCUS DERGİSİ 2021 YILI HAKEM LİSTESİ*

Prof. Dr. Ahmet Tolga TEK	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Aslı SARAÇOĞLU	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşegül AYKURT	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Bedia Yelda UÇKAN	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Elif ÖZER	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Fahriye BAYRAM	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Nilay ÇORAĞAN	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Serdar AYBEK	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Suat ATEŞLİER	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Prof. Dr. Yaşar Selçuk ŞENER	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Aydın ERÖN	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Doç. Dr. Esengül AKINCI-ÖZTÜRK	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Hüseyin KÖKER	Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. Meryem ACARA-ESER	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Doç. Dr. Murat AYDAŞ	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Doç. Dr. Namık KILIÇ	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Öncü BAŞOĞLAN-AVŞAR	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Doç. Dr. Şükrü ÖZÜDOĞRU	Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü. Evin CANER	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü. Şehrigül YEŞİL	Işık Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü. Umay OĞUZHANOĞLU-AKAY	Pamukkale Üniversitesi

---

* Bu liste Lycus Dergisi'nin 2021 yılındaki sayılarında "yayımlanabilir" veya "yayımlanamaz" nitelikte bulunan makalelere değerli katkılarıyla görüş bildiren hakemleri içermektedir. Nitelikli yazıların dergimizde yer almasını ve okurla buluşmasını sağlayan bütün hakemlerimize şükranlarımızı sunarız.

İÇİNDEKİLER

CONTENTS

•Sayı/Issue 4

•Aralık/December 2021

ARAŞTIRMA MAKALELERİ/RESEARCH ARTICLES

Aytekin Büyüközer – Zeliha Gider Büyüközer – Zafer Korkmaz – Deniz Sevmen

- Stratonikeia Territoriumundan Bir Yerleşim: Koranza
Geç Tunç Çağı'ndan Roma İmparatorluk Dönemi'ne Arkeolojik ve Epigrafik Veriler
Işığında Yerleşimin Tarihsel Süreci 1
*A Settlement from the Stratonikeia Territorium: Koranza
Historical Background of Settlement in the Light of Archaeological and Epigraphic Data
from the Late Bronze Age to the Roman Imperial Period*

Grazia Semeraro – A. Maria Valentina Aquilino

- Notes on Late Roman Unguentaria from Hierapolis in Phrygia (Turkey):
a Contribution to the Study of the Contents 57
Phrygia Hierapolis'nden Geç Roma Unguentariumları Üzerine Notlar: İçerik İncelemesine Bir Katkı

Murat Cura

- Grammichele Şehir Müzesi'ndeki Pithosların Koruma ve Onarım Çalışmaları 75
Conservation and Restoration Studies of Pithoi in the Grammichele Museo Civico

Fahriye Bayram

- Haç Kültü ve Tao Klarjeti Bölgesinde Haç Betimlemeleri 89
The Cult of the Cross and Cross Depictions in Tao Klarjeti

KAZI ve ARAŞTIRMALAR/EXCAVATIONS AND SURVEYS

Oğuz Koçyiğit

- Aşağı Aisepos Vadisi'nde (Gönen) Bizans Dönemi Kültür Varlıkları 163
Byzantine Cultural Heritage in Lower Aisepos (Gönen) Valley

DERLEME/REVIEW ARTICLE

Francesco D'Andria

- Magna Graecia Arkeolojisi (Güney İtalya) 193
Archeologia della Magna Grecia (Italia meridionale) 215

LYCUS DERGİSİ'NİN AMACI, KAPSAMI VE YAYIN POLİTİKASI

Amaç

Lycus Dergisi, her yıl Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanan, bilimsel ve hakemli bir e-dergidir. Lycus Dergisi; başta Anadolu Arkeolojisi, Antik Dönem Tarihi Coğrafyası, Prehistorya, Protohistorya, Önasya ve Klasik Arkeoloji, Müzecilik, Eskiçağ Tarihi, Epigrafi, Nümizmatik, Antropoloji, Arkeometri, Koruma-Onarım, Mimarlık Tarihi gibi alanların konularını kapsayan, disiplinler arası çalışmaları yayımlamayı amaçlamaktadır.

Kapsam

Lycus Dergisi, Anadolu Arkeolojisi, Tarihi Coğrafyası olmak üzere Prehistorik Dönem'den başlayarak, günümüze kadar olan kültür mirası, buluntular, arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarının sonuçları, restorasyon, konservasyon, müzecilik, antropoloji, epigrafi, etno-arkeoloji gibi bilimsel çalışmaları kapsar. Bunların dışında ilk defa yapılan tespitler, uygulamalar ve analiz çalışmalarının yer aldığı yazıları içerir.

Yayın Politikası

- Lycus Dergisi, Haziran ve Aralık ayı olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanır. Hakem değerlendirme sürecinden olumlu görüş alan makaleler, yıllık yayın için belirlenen hedefi aşması durumunda bir sonraki sayıda yayımlanması amacıyla havuzda bekletilir. Makalelerdeki öncelik, yazar tarafından çalışmanın gönderildiği tarih ve makale niteliği göz önüne alınarak belirlenir.
- Lycus Dergisi'ne gönderilen çalışmaların daha önce herhangi bir yayın organında yayımlanmamış olması ve sisteme eklendiğinde bir başka yayın organının değerlendirme aşamasında bulunmaması gerekir. Yayımlanmak üzere gönderilen çalışma, yazarın tezinden (lisans/yüksek lisans/doktora) üretilmişse veya bilimsel bir kongre/toplantıda sunulmuşsa bunun başlığa konulacak dipnot ile açıklanması gereklidir. Bu çalışma, yayın kurulu tarafından uygun görüldüğü takdirde tarih ve yer bildirmek şartı ile kabul edilebilir.
- Başvurunun yapılmasından, yazının yayımlanma aşamasına kadar geçen süreçteki bütün işlemler elektronik ortamda (<https://dergipark.org.tr/lycus>) gerçekleşir. Herhangi bir yazının elektronik sisteme eklenmesi, çalışmanın yayımlanması için başvuru olarak kabul edilir ve değerlendirme süreci başlar. Yazarlar yayımlanmak üzere gönderdikleri çalışmaların yayın haklarını, Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü bünyesindeki Lycus Dergisi'ne devretmiş olurlar. Lycus Dergisi'nde yayımlanan çalışmaların telif hakkı dergiye ait olup referans gösterilmeden aktarılamaz, çoğaltılamaz ve dergi yönetiminden izin alınmaksızın bir başka yayın organında yayımlanamaz. Yayımlanan çalışmalar için yazarlara telif ücreti ödenmez.
- Lycus Dergisi'nde yayımlanmış yazılardan kaynaklanması muhtemel herhangi bir bilimsel, etik ve hukuki sorumluluk, yazar/yazarlara aittir. Bu hususta Dergi, herhangi bir hükümlülük kabul etmez.
- Dergiye gönderilen yazıların dergi kurallarına göre düzenlenmiş olması gereklidir. Yayın alt komisyonu, yazım kurallarına uymayan yazıları yayımlamama veya düzeltmek üzere yazar/yazarlara iade etme yetkisine sahiptir. Lycus Dergisi'nde yayımlanacak makalelerin yazarlarının TELİF HAKKI DEVRİ FORMU'nu eksiksiz doldurarak, ıslak imza ile adresimize göndermeleri gerekmektedir. Çalışma Dergi'ye gönderildikten sonra, hiçbir aşamada, Telif Hakkı Devri Formu'nda belirtilen yazar adları ve sıralaması dışında yazar adı eklenemez, silinemez ve sıralamada değişiklik yapılamaz.

YAZIM KURALLARI

1. Makaleler World ortamında, Times New Roman harf karakteri kullanılarak yazılmış olmalıdır. Yunanca alıntılar dışında tüm metin tek yazı karakteri ile oluşturulmalıdır.
2. Metin 11 punto; özet, dipnot, katalog 9 punto; kaynakça 10 punto olmalı, tek satır aralıkla yazılmalıdır.
3. A4 boyutundaki yazılarda, sayfanın solundan ve üstünden 3 cm, sağından ve altından 2 cm boşluk bırakılmalıdır.
4. Ana başlık metnin yazıldığı dilde, 11 punto, düz ve kelimelerin ilk harfi büyük harfler ile ortalanarak, koyu yazılmalıdır. Yabancı dildeki başlık, ana başlığın bir alt satırında, 12 punto, italik ve kelimelerin ilk harfi büyük harfler ile ortalanarak, koyu yazılmalıdır.
5. Başlık altında, ortalanarak yazar/yazarların isimleri, 10 punto ve koyu yazılmalıdır. Yazar isimleri yıldızlı dipnot (*) ile dipnotta gösterilmeli, dipnotta ise yazarın akademik unvanı, çalıştığı kurumun adı, adresi ve e-posta adresi ile ORCID numaraları belirtilmelidir.
6. Yazar isimlerinin altında, 200 kelimeyi aşmayacak şekilde, ancak en az 150 kelimelik özet yazılmalıdır. Özetle çalışmanın amacı, içerik ve sonuçları hakkında kısa ve açıklayıcı bilgiler bulunmalıdır. Özeti altında en az 4, en fazla 6 kelimedenden oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Yabancı dildeki çalışmalarda metnin kaleme alındığı dilde ve Türkçe özet, Türkçe yazılmış çalışmalarda ise metin dilinde ve İngilizce özet yer almalıdır.
7. Dipnotlar sayfanın altında verilmeli ve makalenin başından sonuna kadar sayısal süreklilik izlemelidir.
8. Metin içerisindeki alt başlıklarda kelimelerin ilk harfi büyük, diğer harfleri küçük olmak üzere 11 punto olmalı ve koyu yazılmalıdır.
9. Çalışmanın tamamı, özet, kaynakça ve figürler ile birlikte 20 sayfayı geçmemeli, sağ alt köşeye sayfa numarası eklenmelidir. Bu sınırlamayı aşan çalışmalarda, editörlerin takdir hakkı göz önüne alınacaktır.
10. Makalede kullanılacak fotoğraf, resim, çizim ve harita gibi görsel verilerde "Fig." kısaltması kullanılmalı, numaralandırmada süreklilik gözetilmelidir. Metnin içinde kullanılan "Fig." ibaresi parantez içerisinde yer almalıdır. İki'den fazla figür belirtiliyorsa, iki rakam arasına boşluksuz tire (Fig. 2-4) konulmalıdır. Figür çözünürlükleri 300 dpi'den aşağı olmamalı ve JPEG formatında gönderilmelidir. Figürlerin listesi metnin sonunda, kaynakça bölümünün öncesinde yer almalıdır.
11. Kaynakça, makalenin sonunda bulunmalıdır. Kaynakçanın devamında, varsa figürler yer alır.
12. Makaleler, editörlerin önerileri doğrultusunda seçilen çift taraflı-kör hakemlik (gerektiğinde 3. hakeme gönderilebilir) ilkesine uygun olarak değerlendirilmektedir. Yazarın kimliğinden bağımsız olarak değerlendirilen yazılar için hakemlerin gerekli gördüğü düzeltme ve görüşler yazara iletilir. Yazım kurallarına uygun olmayan makaleler ise işleme konulmadan, yazarına iade edilecektir. Yazar, hakemlerden gelecek değişiklik, düzeltme ve ilaveleri yapmayı taahhüt etmiş sayılır.
13. Yayımlanan yazıların bilimsel sorumluluğu yazar/yazarlara aittir. Bu çalışmalar doğrudan ya da dolaylı olarak Lycus Dergisi'nin görüşü niteliği taşımaz.
14. Dipnot kaynakları aşağıdaki kurallara göre hazırlanmalıdır;
Tek Yazarlı Kaynak Gösterme: İnan 1987, 121.
İki Yazarlı Kaynak Gösterme: Şimşek – Duman 2007, 75.
İki'den fazla yazarı kaynak gösterme: Hobbs v.d. 1998, 358.
Birden fazla kaynaktan yapılan alıntıyı gösterme: Kadioğlu 2006, 152; Ismaelli 2009, 25.
Birden fazla soy ismi taşıyan yazarı kaynak gösterme: Dönmez-Öztürk 2006, 95.
*Dipnotlarda sayfa numaraları verilirken, tam aralık verilmeli (İnan 1987, 121-125), "vd., vdd." gibi kısaltmalar kullanılmamalıdır.

15. Kaynakça aşağıdaki kurallara göre hazırlanmalıdır;

• Kitap kaynak gösterme:

Bailey 1980

D. M. Bailey, *Roman Lamps Made in Italy, A Catalogue of the Lamps in the British Museum II*, London, 1980.

Demirhan-Erdemir 2015

A. Demirhan Erdemir, *Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp*, İstanbul, 2015.

Humann v.d. 1898

C. Humann – C. Cichorius – W. Judeich – F. Winter, *Altertümer von Hierapolis*, Berlin, 1898.

• Çeviri Yapılmış Kitabı Kaynak Gösterme:

Deighton 2005

H. J. Deighton, *Eski Atina Yaşantısında Bir Gün*, Çev. H. Kökten-Ersoy, İstanbul, 2005.

Magie 2001

D. Magie, *Anadolu'da Romalılar I, Attalos'un Vasiyeti*, Çev. N. Başgelen – Ö. Çapar, İstanbul, 2001.

• Editörlü Kitapta Bölümü Kaynak Gösterme:

Atila – Gürler 2010

C. Atila – B. Gürler, “Bergama Müzesi'nde Bulunan Roma Dönemi Cam Eserleri”, *Metropolis İonia II Yolların Kesildiği Yer Recep Meriç İçin Yazılar/The Land of the Crossroads Essays in Honour of Recep Meriç*, Ed. S. Aybek – A. K. Öz, İstanbul, 2010, 47-53.

• Makale Kaynak Gösterme:

Başaran 1990

S. Başaran, “1988 Yılı Enez Kazısı Çalışmaları”, *11. Kazı Sonuçları Toplantısı 2*, Ankara, 1990, 107-123.

Kaya 2009

M. A. Kaya, “Anadolu'da Roma Egemenliği (İÖ 205-25)”, *Doğu Batı Dergisi* 49, Ankara, 2009, 195-234.

Murat 2003

L. Murat, “Ammihanta Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, *Archivum Anatolicum* 4/2, 2003, 89-109.

Şimşek – Duman 2007

C. Şimşek – B. Duman, “Laodikeia'da Bulunan Ampullalar”, *Olba* XV, İstanbul, 2007, 73-101.

• Yayınlanmamış Tez Çalışmasını Kaynak Gösterme:

Söğüt 1998

B. Söğüt, *Kilikya Bölgesi'ndeki Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 1998.

Erön 2007

A. Erön, *Anadolu'da Roma Dönemi Tapınaklarında Görülen Bezemeli Frizler*, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2007.

• Antik Dönem Metinlerini Kaynak Gösterme:

Antik döneme ait edebi bir metinden yapılan alıntılar, dipnot yerine metin içerisinde ve parantez içerisinde “Plinius (*nat.* V.105)”, “Strabon (XII.8.16)” verilmelidir. Metin ya da dipnot içerisinde kullanılan antik dildeki terimler ya da kısa cümleler italik olarak verilmelidir. Antik kaynaklar *Der Neue Pauly*'de verilen standartlara uygun olmalıdır.

16. Dipnot ve kaynakçada bir yazarın aynı yılda yayımlanmış birden fazla eseri kullanılacaksa, yıldan sonra alfabenin başlangıç harfinden başlayarak küçük harf ekleyerek (Şimşek 2002a, 3; Şimşek 2002b, 231) numaralandırılmalıdır.

17. Başvurular <https://dergipark.org.tr/lycus> adresi üzerinden yapılmalıdır; bununla birlikte gerektiğinde lycus@pau.edu.tr e-posta adresinden de yapılabilir.

AIM, SCOPE AND PUBLICATION POLICY OF LYCUS JOURNAL

Aim

The Lycus Journal, published twice a year, in June and December, is a double blind peer-review scientific open-access e-journal. The Lycus Journal aims to publish interdisciplinary studies covering the areas such as Anatolian archaeology above all, ancient historical geography, prehistory, protohistory, Near Eastern and classical archaeology, museology, ancient history, epigraphy, numismatics, anthropology, archaeometry, conservation-restoration, architectural history.

Scope

The Lycus Journal covers scientific studies in Anatolian archaeology and historical geography from the prehistory through the present encompassing cultural properties, finds, results of archaeological excavations and surveys, restoration, conservation, museology, anthropology, epigraphy, and ethno-archaeology. In addition, articles covering first-time attestations, implementations and analyses are included.

Publication Policy

- Lycus Journal is an open-access journal published twice a year – in June and December. Manuscripts admitted through the peer review process may be kept in the pool for the next issue in case there is an excess number of articles for the concerned year. Priority is given according to the articles' submission dates and their quality.
- Manuscripts submitted to Lycus Journal must not be already published elsewhere and must not be in the process of evaluation by another publication. In case the manuscript submitted was derived from undergraduate, master's or doctoral dissertation of the author or it was already presented at a scientific congress/meeting this must be explicitly stated with a footnote inserted to the title. Such works may be accepted on the condition that place and date be stated if the publishing committee approves.
- The entire process from the submission to the publishing stage is carried out electronically (<https://dergipark.org.tr/lycus/>). Any manuscript uploaded to the electronic system is considered an application for publishing and the evaluation process starts. Thus, authors transfer the copyright of their work to the Lycus Journal published by the Institute of Archaeology of Pamukkale University. Copyright of studies published in the Lycus Journal belongs to Lycus Journal and they cannot be transferred or copied elsewhere without giving reference, or cannot be published elsewhere without getting prior written consent of the Journal administration. Authors are not charged any fees for publication and are not paid any royalty for their published studies.
- Any scientific, ethical or judicial liabilities possible to arise from articles published in the Lycus Journal belong to the author(s). The Journal does not accept any such liability.
- The manuscripts submitted to the Journal must be prepared in accordance with the Journal's guidelines. The publishing sub-committee is authorized not to publish or return for correction to the author(s) the manuscripts not conforming to the guidelines. All the authors of manuscripts admitted for publication must fill in the COPYRIGHT TRANSFER FORM and send us the wet-ink signature copy. After the manuscript is submitted to the Lycus Journal, the author names must be used as designated in the Copyright Transfer Form; they cannot be altered, changed in order or a new name inserted or one deleted.
- Lycus Journal checks the manuscripts against plagiarism using professional software. Any manuscripts with high rate will be duly rejected.

AUTHOR GUIDELINES

1. The manuscripts need to be submitted in MS Word using Times New Roman font. Apart from citations in Greek, the entire text needs to comprise a single font.
2. The main text must be 11 pt; abstract, footnotes and catalogues 9 pt; bibliography 10 pt in size and single line spacing.
3. The document needs to be arranged as A4 in size with margins of 3 cm from top and left and 2 cm from right and bottom.
4. The main title needs to be 11 pt, bold, centred, with initials of each word capitalized, in the language of the manuscript. The title in foreign language needs to be in the net line after the main title, 11 pt, bold, centred, with initials of each word capitalized, and all in italics.
5. The name(s) of the author(s) need to be 10 pt, bold and centred. The names need to be elaborated in a footnote marked with an (*). The footnote needs to state the academic title of the person, his/her affiliation's name and address, e-mail address and ORCID number.
6. After the author-name(s) must come the abstract, not less than 150 and not more than 200 words. The abstract needs to state the aim, scope and results of the study briefly. Under the abstract, the keywords– minimum four and maximum six – must be listed. Non-Turkish articles need to have abstract in the language of the article and Turkish; articles in Turkish need to provide abstracts in Turkish and English.
7. Footnotes need to be given at the bottom of each page and continue uninterruptedly from the beginning through the end.
8. Titles of sub-chapters need to be 11 pt in size, bold, and initials of each word capitalized.
9. The entire manuscript must not exceed 20 pages including abstracts, bibliography and plates/figures. Page numbers must be inserted in the centre at the bottom. Manuscripts exceeding these limits are subject to the decision of the editors.
10. Artwork such as photographs, illustrations, images and maps to be used in the manuscript need to be indicated as “Fig.” with continuous numbering. When they are referred to in the text they must be given within parentheses. When more than two consecutive figures are referred, they need to be joined with a dash without spaces (i.e. Figs. 2-4). The images must be submitted minimum 300 dpi and in JPEG format. Figure list must be also given at the end of the text before the bibliography.
11. The bibliography must be given at the end of the manuscript. It is followed by the figures/plates, if applicable.
12. Manuscripts are evaluated on the basis of double blind peer reviews proposed by the editors; in case necessary, a third blind peer review may be asked. Independent of the author's actual identity, revisions and opinions of the referees are forwarded to the author(s). Manuscripts not abiding by the guidelines will be returned without any processing. The author(s) is/are considered to have committed to do the revisions, changes and additions proposed by the referees.
13. Scientific liability of published articles rests on the author(s). These studies do not necessarily represent the opinion of the Lycus Journal directly or indirectly.
14. Footnote references must be prepared as follows:
Single author reference: İnan 1987, 121.
Two-author reference: Şimşek – Duman 2007, 75.
Multiple-author reference: Hobbs *et al.* 1998, 358.
Multiple source referencing: Kadioğlu 2006, 152; Ismaelli 2009, 25.
Author with multiple surnames: Dönmez-Öztürk 2006, 95.
N.B. References in the footnotes must have clearly designated page numbers; abbreviations such as “ff.” must not be used.
15. Bibliography must be prepared as follows:
  - Books:
Bailey 1980
D. M. Bailey, *Roman Lamps Made in Italy, A Catalogue of the Lamps in the British Museum II*, London, 1980.
Demirhan-Erdemir 2015
A. Demirhan Erdemir, *Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp*, İstanbul, 2015.
Humann v.d. 1898

C. Humann – C. Cichorius – W. Judeich – F. Winter, *Altertümer von Hierapolis*, Berlin, 1898.

• Translated works:

Deighton 2005

H. J. Deighton, *Eski Atina Yaşantısında Bir Gün*, Transl. by H. Kökten-Ersoy, Istanbul, 2005.

Magie 2001

D. Magie, *Anadolu'da Romalılar I, Attalos'un Vasiyeti*, Transl. by N. Başgelen – Ö. Çapar, Istanbul, 2001.

• Referencing chapters in edited works:

Atila – Gürler 2010

C. Atila – B. Gürler, “Bergama Müzesi'nde Bulunan Roma Dönemi Cam Eserleri”, *Metropolis İonia II Yolların Kesiştiği Yer Recep Meriç İçin Yazılar / The Land of the Crossroads Essays in Honour of Recep Meriç*, Eds. S. Aybek – A. K. Öz, Istanbul, 2010, 47-53.

• Articles in periodicals or periodic series:

Başaran 1990

S. Başaran, “1988 Yılı Enez Kazısı Çalışmaları”, *11. Kazı Sonuçları Toplantısı*, vol. 2, Ankara, 1990, 107-123.

Kaya 2009

M. A. Kaya, “Anadolu'da Roma Egemenliği (İÖ 205-25)”, *Doğu Batı Dergisi* 49, Ankara, 2009, 195-234.

Murat 2003

L. Murat, “Ammihanta Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, *Archivum Anatolicum* 4/2, 2003, 89-109.

Şimşek – Duman 2007

C. Şimşek – B. Duman, “Laodikeia'da Bulunan Ampullalar”, *Olba* XV, 2007, 73-101.

• Referencing unpublished dissertations:

Söğüt 1998

B. Söğüt, *Kilikya Bölgesi'ndeki Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları*, Selçuk University, Institute of Social Sciences, unpublished PhD dissertation, Konya, 1998.

Erön 2007

A. Erön, *Anadolu'da Roma Dönemi Tapınaklarında Görülen Bezemeli Frizler*, Adnan Menderes University, Institute of Social Sciences, unpublished master's dissertation, Aydın, 2007.

• Referencing ancient sources:

Citations from ancient sources must be given within parentheses within the text – not in the footnote: (Pliny, *nat. his.* V.105), (Strabo, XII.8.16). Terms or short sentences in ancient languages cited within the text or footnotes must be given in italics. Ancient sources must be abbreviated according to the standards of *Der Neue Pauly*.

16. In case multiple sources of an author published in the same year are to be cited in the footnote or bibliography, they must be disambiguated by adding a small case letter in alphabetical order after the year (e.g. Şimşek 2002a, 3; Şimşek 2002b, 231).
17. Manuscripts must be submitted via <https://dergipark.org.tr/lycus>; yet, in case of difficulties, manuscript may be submitted to the lycus@pau.edu.tr e-mail address.

Stratonikeia Territoriumundan Bir Yerleşim: Koranza
Geç Tunç Çağı'ndan Roma İmparatorluk Dönemi'ne Arkeolojik ve Epigrafik
Veriler Işığında Yerleşimin Tarihsel Süreci

A Settlement from the Stratonikeia Territorium: Koranza

Historical Background of Settlement in the Light of Archaeological and Epigraphic
Data from the Late Bronze Age to the Roman Imperial Period

Aytekin BÜYÜKÖZER*
Zeliha GİDER BÜYÜKÖZER**
Zafer KORKMAZ***
Deniz SEVMEN****

Özet

Bu çalışmada, Stratonikeia territoryumunda yer alan ve bölgedeki yazıtlarda ismi demotik olarak en çok görülen merkezlerden biri olan Koranza'nın tarihsel süreci ele alınmıştır. Gerek geçmiş yıllarda yapılan çalışmalar gerekse 2018 yılından beri devam etmekte olan arkeolojik yüzey araştırmalarından elde edilen veriler dikkate alınarak yapılan değerlendirmeler neticesinde, Koranza'nın MÖ 2. binyıla kadar giden bir geçmişe sahip olduğu belirlenebilmiştir. Batı Anadolu'da yapılan çalışmalarda, Ege coğrafyasındaki Myken kültürünün son evrelerine ait buluntuların yayılım alanı, Doğu Ege adaları ve Batı Anadolu'nun kıyı şeridi ile sınırlandırılmış iken, Çine-Tepecik Höyük'te tespit edilen ve Myken kültürü ile ilişkilerin etkin olduğunu gösteren buluntular, bu coğrafi sınırın Çine (Marsyas) bölgesini de kapsadığını ortaya koymuştur. Stratonikeia'da ve çevresinde yürütülen kazı çalışmalarında elde edilen verilerle bölgede yürüttüğümüz yüzey araştırmalarında tespit ettiğimiz GH IIIC Dönemi'ne tarihlendirilen seramikler Myken üslubundaki seramiklerin yayılım alanına Yatağan Ovası'nın da dâhil edilmesi gerektiğini göstermektedir.

Koranza ismi farklı telaffuzları ile birlikte MÖ 4. yüzyılda görülmeye başlar. MÖ 3. yüzyılda Stratonikeia'nın kurulması ve bölgenin siyasi hâkimi olmasına bağlı olarak Stratonikeia'nın demesi haline gelen Koranza, bu tarihten önce kendine bağlı demeleri olan ve bir arkhon tarafından idare edilen bağımsız bir merkezdir. En azından MÖ 4. yüzyıldan itibaren Artemis ve Apollon kült alanına ev sahipliği yapan Koranza'nın adı epigrafik verilerden anladığımız kadarıyla tanrıça Artemis ile bağlantılı bir yer adı olarak görülür. Artemis kültü Lagina'daki Hekate Tapınağı inşa edilene kadar bölgenin en önemli kültürüdür. Hekate kültürünün ön plana çıkmasının ardından eski önemini yitirmesine karşın, bölgeden ele geçen yazıtlar Roma İmparatorluk Dönemi içlerine kadar Artemis kültürünün varlığını sürdürdüğünü göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Karia, Stratonikeia, Koranza, Myken Seramiği, Artemis-Apollon Kutsal Alanı.

* Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Konya.

© 0000-0001-7788-4404 | aytekinbuyukozer@selcuk.edu.tr

** Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Konya.

© 0000-0003-4608-6471 | zgider@selcuk.edu.tr

*** Dr. Öğr. Ü., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Konya.

© 0000-0002-6018-9533 | zaferkorkmaz@selcuk.edu.tr

**** Dr. Öğr. Ü., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Konya.

© 0000-0003-2077-2158 | denizpastutmaz@yahoo.com

Söz konusu çalışma Selçuk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri birimi tarafından 18401153 proje numaralı "Stratonikeia Territoryumunda Tespit Edilen Mezarların Tipolojisi" ve 19401168 proje numaralı "Lagina Çevresinde Bulunan Yerleşim Alanları ve Nekropoller" konuları ile ilgili olup, ilgili birimce desteklenmiştir.

Abstract

In this study, the historical process of Koranza, which is located in the territory of Stratonikeia, is discussed. The name Koranza is one of the most common centers seen as a demotic name in the inscriptions found in the region. As a result of both the studies carried out in the past years and the data obtained from the archaeological surveys that have been continuing since 2018, it has been determined that Koranza has a history dating back to the 2nd millennium BC. In the studies carried out in Western Anatolia, the spread of the finds belonging to the last phase of the Mycenaean culture in the Aegean geography was limited to the Eastern Aegean islands and the coastline of Western Anatolia. However, the finds discovered in Çine-Tepecik Höyük in recent years and showing that the relations with the Mycenaean culture were effective, revealed that this geographical border also includes the Çine (Marsyas) region. The data obtained from the excavations carried out in Stratonikeia and its surroundings and the potteries dated to the GH IIIC period, which we identified during the surveys we conducted in the region, show that the Yatağan Plain should be included in the spread of Mycenaean potteries.

The name Koranza, with its different pronunciations, begins to appear in the 4th century BC. While Koranza used to be an independent city with its own branches and ruled by an archon, it became the deme of Stratonikeia due to the establishment of Stratonikeia in the 3rd century BC and subsequently being the political ruler of the region. The name of Koranza, which has the sanctuary of Artemis and Apollo since at least the 4th century BC, is seen as a place name associated with the goddess Artemis, as we understand from the epigraphic data. The cult of Artemis was the most important cult of the region until the Temple of Hekate in Lagina was built. Although the cult of Artemis lost its importance after the cult of Hekate came to the fore, the inscriptions recovered from the region show that the cult of Artemis continued until the Roman Imperial Period.

Keywords: Caria, Stratonikeia, Koranza, Mycenaean Pottery, Artemis-Apollo Sanctuary.

Giriş

Stratonikeia MÖ 260'lı¹ yıllarda Seleukos kralı I. Antiokhos Soter (MÖ 281-261) tarafından önce üvey annesi daha sonra eşi olan Stratonike onuruna bir Seleukos *katoikiası* olarak kurulmuştur². Kurulduğunda veya daha sonraki bir süreçte Stratonikeia çevresindeki bağımsız yerleşimler, kentin *demeleri* haline gelmiş, kentin sosyal ve politik yapısında yerlerini almışlardır. Stratonikeia, genellikle Yunan modeline göre *phylai* ve *demos* şeklinde örgütlenmiş bir kitleyle, eski Karia'dan yapısal olarak ayrılan, farklı bir şehirleşme örneği olarak gösterilmektedir³. A. Laumonier⁴ ve M. Ç. Şahin⁵, biri kentin *demotikleri* diğeri de “*Khrysaoris Federasyonu*”⁶ olmak üzere iki farklı liste yayınlamışlardır⁷. Bu *demotik*lerden beşi sayısal olarak diğelerine kıyasla daha fazla görüldükleri için öne çıkmaktadır⁸. Bunlardan Koranza, Koliorga ve Hiera Kome, MÖ 4. yüzyılda

¹ Şahin 2010, 1; Debord 1994, 107; Debord 2001, 156, krş. van Bremen 2000, 389; Yerleşim, MÖ 276 yılında Ptolemaios egemenliği altındadır, bkz. Şahin 1982, no. 1002 (sat. 1-3). Yerleşim ve çevresinde Seleukos egemenliğine ilişkin en erken tarihli belge MÖ 268 yılına tarihlenmektedir. Koliorgalı Nonnos isimli şahsın onurlandırıldığı yazıtta Stratonikeia yer ismi ya da *ethnikon* olarak yer almamaktadır, bkz. Şahin 1982, no. 1030.

² Kent içinde ve nekropol alanlarında gerçekleştirilen çalışmalar MÖ 260'lı yıllardan önce burada bir yerleşimin varlığını kanıtlamıştır (Söğüt 2012, 396-399). Dolayısıyla burada yeni bir kent kurulmasından ziyade kentin adının değiştirilmesi ve yönetsel olarak yeniden organize edilmesi gibi bir durum söz konusudur.

³ van Bremen 2000, 390.

⁴ Laumonier 1958, 198.

⁵ Şahin 1976, 29.

⁶ M. Ç. Şahin tarafından Stratonikeia ve çevresinde yapılan epigrafik çalışmalar, bölgede “*Khrysaoris Federasyonu*” (τὸ κοινὸν τὸ Χρυσσαοπέων) adı altında toplanan önemli birliğe üye 12 kentin varlığını ortaya koymuştur. Yazıtlarda geçen bu birliğe üye kentler; Koliorga, Lobolda, Koraiia, Koranza, Londarga, Kannoka, Boranda, Peldeka, Narasa, Ardyra, Korolla ve Panamara'dır, bkz. Şahin 1976, 28-32, Fig. 3.

⁷ Debord 1994, 112-113, dn. 32.

⁸ Şahin 1976, 27, dn. 87; Varinlioğlu 1988, 79-125; Debord 1994, 113; Şahin 2010, 2-3.

bağımsız kent olmuş topluluklara ait iken⁹, Koraiia ve Lobolda'nın eski durumu bilinmemektedir¹⁰. Bu *demotikler* Stratonikeia'nın idari yapısının temel parçasını oluşturmaktadır¹¹. Stratonikeia ve çevresindeki yazıtlarda belgelenen *demotikler* arasında Koranza'nın isminin Koliorga, Hiera Kome ve Koraiia'nın ardından en çok anılan *demotik* olması, Koranza'nın bölgedeki önemine işaret eder¹².

Koranza ile ilgili epigrafik veriler yayınlanmış, tartışılmış ve tartışılmaya da devam etmektedir. Buna karşın Koranza'daki arkeolojik verilerin kapsamlı bir değerlendirmesi günümüze kadar yapılmamıştır. Bu makale, epigrafik verilerin yanı sıra Koranza'daki arkeolojik verilerin bir bütün olarak değerlendirildiği ilk çalışmadır. Bu kapsamda öncelikle Hekate Kutsal Alanı'nın 500 metre kadar kuzeybatısındaki Köklük Mevkii'nde bulunan ve hem yerleşimin hem de Apollon ve Artemis Kutsal Alanı'nın yerinin belirlenmesini sağlayan yayınlanmış iki önemli yazıttan bahsedilecektir¹³. Daha sonra bölgede yürüttüğümüz yüzey araştırmalarında¹⁴ elde edilen arkeolojik veriler değerlendirilecektir. 2018 yılından beri devam ettiğimiz yüzey araştırması projesi kapsamında elde edilen veriler, bu alandaki yerleşimin bilinenden çok daha erkene, MÖ 2. binyıl sonlarına kadar gittiğini ve Stratonikeia kazılarında elde edilen verilerle birlikte Myken kültüründen¹⁵ tanınan seramik buluntuların çok daha geniş bir yayılım alanı olduğunu göstermiştir.

1. Epigrafik Veriler ve Köklük Mevkii'nden İki Yazıt¹⁶

Karia Bölgesi'ndeki farklı merkezlerde, özellikle Stratonikeia *territoriumu* ve Mylasa'da yapılan epigrafik araştırmalarda Koranza, Koranza halkı ve Koranza Artemisi ile ilgili yazıtlar tespit edilmiş ve yayınlanmıştır¹⁷. Bu yazıtlarda kentin ve halkının adının Κοάρρενδα¹⁸ (Koarrenda), Κοάρρενδα¹⁹ (Koarenda), Κοάρρεζα²⁰

⁹ Sözü edilen bu kentlerden günümüzde sadece Koranza'nın lokalizasyonu yapılmış olup, diğer kentlerin olası konumları ile ilgili bazı öneriler sunulmuş olmasına karşın bu öneriler tartışmaya açıktır. M. Ç. Şahin, önceleri Koliorga'nın Elekçi Köyü (Doğan Mahallesi) yakınlarında olduğunu düşünürken (Şahin 1976, 21, dn. 68); sonrasında bu düşüncesinden vazgeçerek, Gurbet Mahallesi yakınlarındaki Maltepe'de olduğunu (Şahin 2008, 80), Koraiia'nın Bozarmut ve Alaşar mahallelerinin ortasında bulunan Çatlı Mevkii'nde; Hiera Kome'nin ise Stratonikeia yakınlarında olduğunu düşünmektedir (Şahin 2010, 6-8).

¹⁰ van Bremen 2000, 392, dn. 10.

¹¹ van Bremen 2000, 391-392, dn. 9.

¹² Şahin 2010, 2-3. M. Ç. Şahin, 2010 yılı verileri ışığında belgelenen yazıtlarda Koranza *demotikinin* 106 kez geçtiğini, bu sayının Koliorga için 179, Hiera Kome için 150 ve Koraiia için 130 olduğuna işaret etmektedir. Bu istatistiğe kendi *dekretlerinde*, tüm bir halkı tanımlamak için kullanılan *demotikler* dâhil edilmemiştir.

¹³ Yazıtlar bölgede uzun yıllar önemli araştırmalar yapmış olan M. Ç. Şahin tarafından yayınlanmıştır (Şahin 1973, 187-195, lev. I. 1,2).

¹⁴ Yatağan ve Çevresi Arkeolojik Yüzey Araştırması Projesi, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izinleri, Selçuk Üniversitesi ve Türk Tarih Kurumu'nun maddi destekleri ile sürdürülmektedir. Çalışmaya sağladıkları katkılar nedeniyle Metin Aydın, Kaan Kahraman, Abdullah Kadaiççi, Beytullah Kasap, Muhammed Abdiusta, Ömer Karatoprak ve Arzu Yıldan'a teşekkür ederiz. Ayrıca yüzey araştırmalarını gerçekleştirebilmemiz için verdikleri destek nedeniyle Prof. Dr. Ertekin M. Doksanaltı ve Prof. Dr. Bilal Söğüt'e de müteşekkirimiz. 2018 yılı araştırmaları için bkz. Büyükozer 2019, 257-278.

¹⁵ Bu çalışmada MÖ 2. binde Koranza ve dolayısı ile Karia'da yerli halk ve yerli kültür olarak Mykenlerin yaşamış olduklarına dair herhangi bir iddia yer almamaktadır. Bu çalışmanın ilgili bölümünde Stratonikeia kent merkezi (Hanfmann – Waldbaum 1968, 51-56; Söğüt 2020, 490, fig. 2) ve yakın çevresinde (Taşavlu için bkz. Oğuzhanoglu 2015, 12-13, fig. 12-13) tespit edilmiş ve yayınlanmış Myken kültürüyle olan ticari ilişkileri ortaya koyan tespitler Koranza'da ilk kez belgelenen çok sayıda seramik buluntuyla desteklenmektedir.

¹⁶ Bu bölümü okuyarak düzelten ve önemli katkılar sağlayan sayın Dr. Öğretim Üyesi Güray Ünver'e çok teşekkür ederiz.

¹⁷ Koranza ile ilgili yazıtların toplu değerlendirmesi için bkz. Aydaş 2018, 23-45, 119-149.

¹⁸ Robert 1970, 568; Hornblower 1982, 364; Blümel 1987, 8-9; Aydaş 2018, 31, KZ.1.

¹⁹ Robert 1970, 570; Şahin 1982, no. 502; Aydaş 2018, 32, KZ. 2.

(Koarreza), Κοάρενζα²¹ (Koarenza), Κώρανζα²² (Koranza), Κοάρανζα²³ (Koaranza) ve Κώραζα²⁴ (Koraza) gibi dikkat çekici şekildeki yazım çeşitliliğine sahip olduğu görülür²⁵. Yazıtlardan anlaşıldığına göre kısaltması “Kζ” harfleriyle²⁶ verilen kente ait topraklar “Κώραζις” olarak bilinmektedir²⁷. Koranza ismi uzun zamandır bilinmesine karşın kent, 1970’li yıllara kadar lokalizasyonu yapılamayan merkezlerdendi. P. Foucart, 1880’li yıllarda Karia Bölgesi’nde yürüttüğü çalışmalarda Kurbet Köy’ün güneydoğusunda, kendi ifadesiyle köyden birkaç dakika uzakta, küçük, izole bir tepe üzerinde, çalılıklar arasında bir tapınak, tapınağın *antalarından* birinde ise oldukça kötü durumda olan bir yazıt görür²⁸. Artemis Tapınağı olduğu anlaşılan yapının giriş kısmına yazılmış bir *koinon* kararnamesini içeren yazıtta herhangi bir yerleşim ismi bulunmamasına²⁹ karşın, P. Foucart, Panamara’da bulunan ve Koranza Artemisi’nden bahseden bir yazıtle³⁰ kendi bulduğu Artemis Tapınağı’nı bağdaştırarak, bulduğu yapının Koranza Artemis Tapınağı’na ait olduğu sonucuna varır³¹, bazı araştırmacılar da bu düşüncüyü destekler³².

1970’li yılların başında Hekate Kutsal Alanı’nın 500 m kadar kuzeybatısında, yöre halkı tarafından Köklük Mevkii³³ olarak isimlendirilen alanda Koranza yerleşimi ve Artemis Tapınağı ile ilgili oldukça önemli iki yazıt tespit edilmiştir³⁴. Yazıtların bulunduğu alandaki³⁵ teras duvarları, dağınık haldeki mimari bloklar ve yüzeyde tespit edilen seramikler, yazıtların orijinal yerinde veya orijinal yerine yakın bir alanda bulunduğunu düşündürmektedir³⁶.

Köklük Mevkii’nde bulunan ilk yazıt, Koranzalı Skoaranos ve adı belirlenemeyen eşi tarafından Apollon ve Artemis’e bir tarlanın adanmasına ilişkindir³⁷. Yazıt metni ve tercümesi³⁸ şu şekildedir;

[.]ωσι³⁹ τῶι Ἀπόλλωνι καὶ τῆ[ι Ἀρτέμιδι]
2 Κωρανζεῖς. Σκοαρανός δὲ καὶ Τε[—],
ἡ γυνὴ αὐτοῦ, ἀνέθηκαν Ἀπόλλωνι
4 καὶ Ἀρτέμιδι γῆν ἔνδενδρον τῆν

²⁰ Aydaş 2018, 33-34, KZ. 3.

²¹ Blümel 1990, 32-34; Aydaş 2018, 34-36, KZ. 4.

²² Robert 1945, 100-101; Robert 1970, 571-572; Crampa 1972, 42-44, no. 42; Şahin 1973, 189-192; Daux 1978, 606; Hornblower 1982, 364, M3; 366, M8; Blümel 1987, 6-7, no. 4; Bresson v.d. 2001, 159-171, no. 48; Aydaş 2018, 37, KZ. 6.

²³ Şahin 1973, 187-189; Şahin 2002, 1-2, no. 1; Şahin 2010, no. 1417; Aydaş 2018, 36-37, KZ. 5.

²⁴ Şahin 1982, no. 549; Aydaş 2018, 42, KZ. 11.

²⁵ Şahin 2010, 1. Yerleşim adı ve farklı yazılışları hakkında ayrıca bkz. Zgusta 1984, § 538-2.

²⁶ Laumonier 1958, 198; van Bremen 2000, 392; Şahin 2010, 1, dn. 9.

²⁷ Şahin 2010, no. 1433.

²⁸ Foucart 1890, 372-375.

²⁹ Foucart 1890, 373-374; Laumonier 1958, 214-215; Şahin 1982, no. 801.

³⁰ Deschamps – Cousin 1888, 269-270, no: 54.

³¹ Foucart 1890, 375.

³² A. Laumonier buradaki yapının Koranza Artemis Tapınağı olduğunu gösterecek hiçbir kanıtın olmadığını ancak yine de bu hipotezin olası olduğunu belirtir ve bu noktayı hazırladığı haritada “Koraza” olarak işaretler, bkz. Laumonier 1936, 321-322, lev. I.

³³ Köklük Mevkii, Turgut Mahallesi’nin kuzeydoğusunda, Kayırlı Ovası’na (Leyne Ovası) hakim, güneyden kuzeye doğru eğimli bir topoğrafyaya sahiptir.

³⁴ Şahin 1973, 187-194, no. 1-2, lev. I. 1,2.

³⁵ Y. Boysal yazıtların 1970 yılında tesadüfen (Boysal 1979, 390), M.Ç. Şahin ise 1971 yılında kaçak kazı faaliyetleri sonrasında bulunduğunu belirtmektedir (Şahin 2010, 1).

³⁶ Büyüközer 2019, 259-260, Fig. 2.

³⁷ Şahin 1973, 189-194 no. 2, Lev. 1.2; Şahin 1982, no. 502; Hornblower 1982, 368, M13; SEG 35 (1985), no. 1092; Aydaş 2018, 39-40, KZ.8.

³⁸ Yazıtların tercümesi Dr. Öğretim Üyesi Güray Ünver tarafından yeniden yapılmıştır.

³⁹ M. Aydaş, [δῖδ]ῶσι tamamlamasını önermektedir (Aydaş 2018, 39).

καλουμένην ἐγ Κοαρβώνδοις ἐλα-
6 ἴτιν, ἀριθμῶι δένδρη τεσσεράκοντα,
σπόρου μεδίμων εἴκοσι, ἦν ὄμουρεῖ
8 τὰ ἱερὰ χωρία τῆς Ἀρτέμιδος, ὅπως
διαμένη αὐτοῖς τὸν αἰὶ χρόνον. ἐπι-
10 μεληθῆναι δὲ Ἑκατόμων Ὀβορκα,
Υσσωλλον Ἀρταου ἐξ Ὑθυβίρων, Μάνην
12 Ἀρτίμου, Παον Πακτύου ἐκ Παταρούσων,
Πακτύην Μανέω, Δερσωμανην Θυσοῦ
14 Ἀγγορέας, Ἑκαταῖον Ἑκατόμνω, Μάνην
Ἑκατόμνω Λαγινέας, Ἰδβελαν Μυός,
16 Ὑργοσων Ὑσσαλδομου Ὠνδρέας, ὅπως
ἂν τὸ δόγμα ἀναγραφῆ ἐν στήληι λιθί-
18 νηι καὶ σταθῆι ἐν τῶι τεμένει το Ἀπόλλω-
νος καὶ τῆς Ἀρτέμιδος· ῥέδωκαν δὲ Κω-
20 ρανζεῖς καὶ ὅς ἂν τοῦ μηνίματος τοῦ
Σκωράνου ἐπιμελῆται, τῶν δούλων ἀτε-
22 [λή εἶναι καὶ πάντων]ν πλήμ φόρωμ βασιλικῶν.

Koranzalılar Apollon ve Artemis'e (aşağıda belirtilenleri) bağışlamışlardır: Skoaranos ve karısı Tel - -], Artemis'in kutsal arazisinin sınırında bulunan, kırk tane ağaç dikili olan, yirmi medimnos tohum ekilebilen, Koarbonda'daki⁴⁰ zeytinlik adı ile bilinen ağaçlık araziyi Apollon ve Artemis'e her zaman onlara ait olması şartıyla adanmışlardır.

Ythybira'dan Oborkas'ın oğlu Hekatomnos ve Artaos'un oğlu Yssolos, Patarusa'dan Artimes'in oğlu Manes ve Paktyes'in oğlu Paos, Manes'in oğlu Angoralı Paktyes ve Thyssos'un oğlu Angora'lı Dersomanes, Hekatomnos'un oğlu Laginalı Hekataios ve Hekatomnos'un oğlu Laginalı Manes, Mys'ün oğlu Ondralı İdbelas ve Yssaldomos'un oğlu Ondralı Yrgosos bu kararın taşın bir stel üzerine yazılmasıyla ve (bu stelin) Apollon ve Artemis'in temenos'unda dikilmesi ile ilgilenmek üzere görevlendirilmişlerdir. Koranzalılar her kim Skoranos'un mezarıyla ilgilenirse, o kişinin kral vergileri hariç tüm vergiler ile kölelerinin vergisinden muaf tutulmasını uygun görmüşlerdir⁴¹.

Yazıt epigrafik kriterler dikkate alınarak MÖ 4. yüzyılın ortalarına⁴² tarihlendirilmiş olup, Koranza Apollon ve Artemis Kutsal Alanı'nın yerini de kesinleştirmiştir⁴³.

⁴⁰ Zgusta 1984, § 538-1.

⁴¹ Tercüme, M. Aydaş'ın satır 1 için tamamlama önerisi doğrultusunda yapılmıştır, Yazıtın tercümesi için ayrıca bkz. Şahin 1973, 190-191, krş. Aydaş 2018, 39-40, KZ.8.

⁴² Şahin 1973, 191.

Ayrıca MÖ 2. yüzyılda Stratonikeia'nın *demelerinden* biri haline gelen Koranza'nın MÖ 4. yüzyılın ortalarında kendine bağlı *demeleri* olduğunu da ortaya koymuştur. Bu yazıtta Lagina adı ilk kez *demotik* olarak kullanılmıştır⁴⁴. Ondralı (Ὠνδρεός) *demotiki* daha önce bilinmekte⁴⁵ iken Angora⁴⁶, Ythybira⁴⁷ (Hythybira) ve Patarousa⁴⁸ yerleşimlerinin *demotikleri* ile ilk kez burada karşılaşılır⁴⁹. M. Ç. Şahin'e göre yazıtta ἐκ / ἐξ (genetivus) *praepositiosu* ile kullanılmış Ythybira ve Patarousa büyük olasılıkla Koranza'ya yakın ve ona ait köyleri temsil ederler⁵⁰, ancak P. Debord bu düşünceye katılmaz; Debord bu *praepositioların* hiçbir şekilde kentsel ve kırsal nüfuslu karmaşık bir organizasyonun kanıtı olarak değerlendirilemeyeceğini savunmaktadır⁵¹.

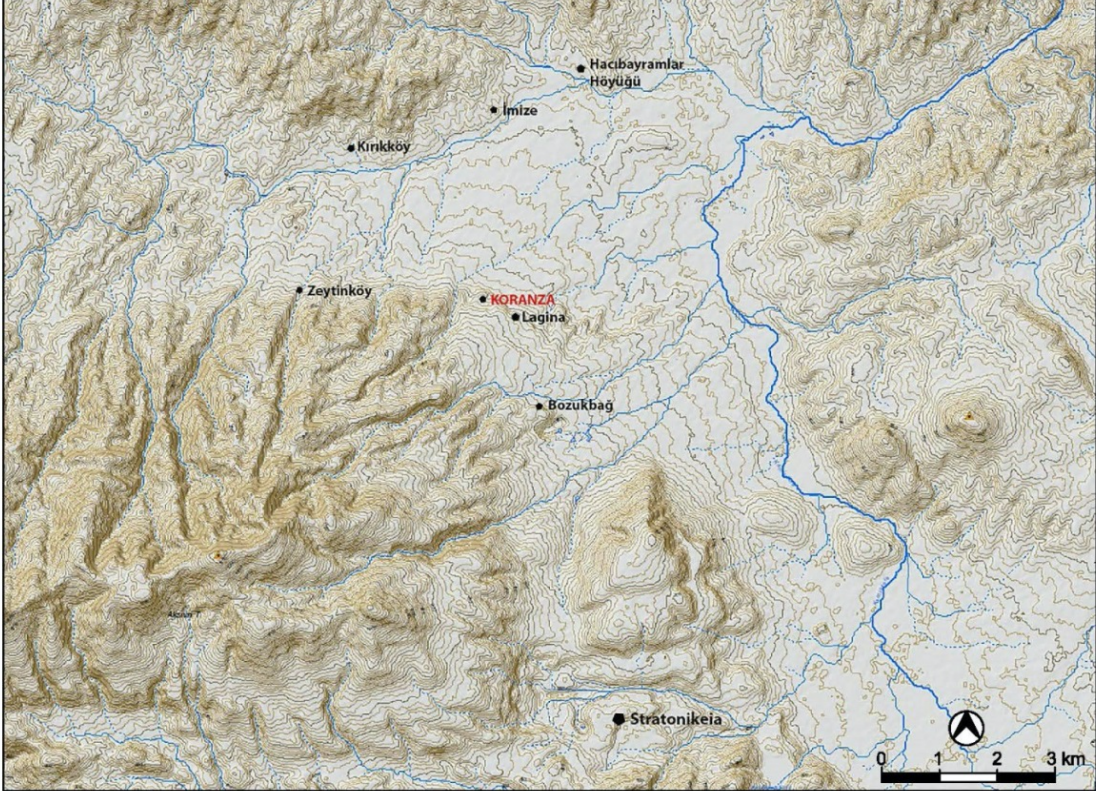

Fig. 1. Koranza ve hâkimiyet sahası

Yukarıda miniskül ve tercümesi ile yer alan yazıtın yayımlanması öncesinde Lagina hakkında bilinen şey, buranın Stratonikeia'nın bir *demesi* olduğu ve Stratonikeia'nın en önemli kült yapısı olan Hekate Tapınağı'nın burada olduğuydu. Ancak söz konusu yazıttan Lagina olarak bilinen bölgede MÖ 4. yüzyılda Koranza adında bir kentin olduğu anlaşılmaktadır⁵². M. Ç. Şahin, Koranza isminin sadece şehrin adı değil aynı zamanda Apollon ve Artemis Kutsal Alanı'nın bulunduğu

⁴³ M. Ç. Şahin, gerek yazıtlarda gerekse kutsal alanın çevresinde Koranza'daki toplantılar için uygun tiyatro veya meclis binası gibi bir yapı olmadığı için Koranzalıların siyasi ve dini meselelerini tartışmak için Apollon ve Artemis Kutsal Alanı'nda bir araya geldiğini düşünmektedir, bkz. Şahin 1976, 20.

⁴⁴ Şahin 1973, 193, dn. 33.

⁴⁵ Şahin 1982, no. 614 (sat. 4), Zgusta 1984, § 1444, krş. Zgusta 1984, § 935.

⁴⁶ Zgusta 1984, § 65.

⁴⁷ Zgusta 1984, § 1400.

⁴⁸ Zgusta 1984, § 1022-3.

⁴⁹ Şahin 1973, 191-192.

⁵⁰ Şahin 1973, 192.

⁵¹ Debord 1994, 112.

⁵² Şahin 1973, 187-195; Şahin 1976, 17-24; Şahin 1999, 36.

bölgenin de adı olduğunu düşünmektedir⁵³. Şahin ayrıca, MÖ 2. yüzyılda Hekate Tapınağı'nın⁵⁴ inşasının ardından Lagina'nın önem kazandığını, yerleşimin adının Lagina olarak değişmesine karşın bölgede yaşayan halkın hala Koranzalı (Κωραζεύς) olarak bilindiğini belirtmektedir⁵⁵.

Yazıtta bahsedilen *demeler*den sadece Lagina'nın yeri bilinmekte olup, Lagina dışındakilerin nerede olduğuna dair elimizde hiçbir veri bulunmamaktadır. Bununla birlikte Koranza gibi küçük bir yerleşimin hâkimiyet alanının çok geniş olmadığı düşünülmelidir; bu alan Turgut Mahallesi'nin tamamı, Yeşilbağcılar Mahallesi'nin kuzeyi ile Kayırlı Ovası'nın kuzey ve kuzeybatısıyla sınırlı olmalıdır⁵⁶. Dolayısıyla Koranza'ya bağlı *demeler*in bu bölgelerde aranması gerekir. Bu kapsamda ilk akla gelen yerleşim Hacıbayramlar Höyüğü⁵⁷ olur. Hacıbayramlar Höyüğü Arkaik Dönem'e tarihlendirilen pek çok mimari *terraccottanın* çıktığı yer olarak bilinir⁵⁸. Koranza'da da Y. Boysal tarafından yapılan kısa süreli kazı çalışmalarında mimari *terraccottalar* bulunmuştur⁵⁹. S. Akkurnaz'a⁶⁰ göre Koranza ve Hacıbayramlar mimari *terraccottaları* benzerlikler içermektedir⁶¹. Bu iki merkezde tespit edilen mimari *terraccottaların* paralellik gösterip göstermediği ya da bir atölye bağlantısı olup olmadığı tartışmasına girmeksizin sadece aynı dönemde genel hatlarıyla benzer mimari unsurların tespit edilmiş olması açısından iki komşu yerleşim arasında bir bağlantı kurulabilir. Dolayısıyla iki merkez arasında kültürel ve siyasi bir ilişkinin varlığı düşünülebilir. Hacıbayramlar Mahallesi sınırlarında ova kenarındaki bir başka alan, Türbe Mahallesi'nden Hacıbayramlar Mahallesi'ne doğru devam eden karayolun batısındaki İmize'dir. Bu alanda yerleşime dair bir kalıntıya rastlamasak da 19 kaya lahdi, 1 kayaya oyulmuş mezar odasından⁶² oluşan *nekropolis* burada daha fazla mezarın olduğuna, dolayısıyla yakın çevrede bir yerleşimin varlığına işaret eder. Benzer özelliklere sahip bir başka alan Kırıkköy'de karşımıza çıkar. Koranza'nın kuzeybatısında yer alan köyün Akdut, Durmuşali ve Deliktaş gibi farklı mevkilerinde dağınık halde tespit edilen kaya lahitleri, yakın çevredeki küçük bir yerleşimin varlığına kanıttır. Koranza'nın batısında, Kayırlı Ovası'nın kuzeybatı ucunda yer alan Zeytinköy'ün yaklaşık 1 km kadar batısında bulunan ve yerel halk tarafından Belentepe ya da Belen Kayası olarak adlandırılan alanda iyi korunmuş bir teras duvarı, 30 adet mezar⁶³, planını ve işlevini belirleyemediğimiz bazı yapı kalıntıları tespit edilmiştir. Belentepe'nin yaklaşık olarak 100 metre kadar güneydoğusunda, Beylik Mevkii olarak anılan alanda ise yüzeyde çok sayıda çatı kiremidi, *pithos* ve seramik parçaları görülmektedir. Her ne kadar günümüzde yöre halkı tarafından farklı isimlerle anılsa da antik dönemde Belentepe ve Beylik Mevkilerinde tespit edilen kültür varlıklarının bütünlük oluşturdukları açıktır. Koranza'nın yaklaşık 2 km

⁵³ Şahin 2010, 2.

⁵⁴ Hekate Tapınağı genel olarak Geç Hellenistik Dönem'e tarihlendirilmiş olsa da güncel araştırmalar yapının en az üç farklı inşa evresine sahip olduğunu göstermektedir, bkz. Tırpan v.d. 2012, 181-202; Büyüközer 2018, 19-25; Gider-Büyüközer 2020, 127-131.

⁵⁵ Şahin 2010, 2.

⁵⁶ Bu sınırları mevcut verilerle net olarak belirleyebilmek mümkün olmasa da P. Debord'un haritasında gösterilen alan kabul edilebilir niteliktedir, bkz. Debord 1994, 121.

⁵⁷ Serdaroğlu 1972, 77-84.

⁵⁸ Akkurnaz 2013.

⁵⁹ Akkurnaz 2015.

⁶⁰ S. Akkurnaz, S. Ateşlier danışmanlığında Kayırlı Ovası'nın kuzeyindeki Hacıbayramlar Mahallesi'nde yöre halkının Tepecik olarak isimlendirdiği alanda bulunan mimari *terraccottalar* üzerine hazırladığı doktora çalışmasını 2013 yılında tamamlamıştır (Akkurnaz 2013). Ovanın güneyindeki Koranza'nın mimari *terraccottalarını* ise 2015 yılında Stratonikeia çalışmaları kapsamında yayınlamıştır (Akkurnaz 2015).

⁶¹ Akkurnaz 2015, 60.

⁶² Büyüközer 2020, 44-45.

⁶³ Teras duvarı ve kaya mezarı için bkz. Büyüközer 2020, 45-47, Fig. 31-35.

güneyindeki Bozukbağ ve Emirler Mevkiileri de yazıtlarda adı geçen yerleşimlerle bağlantılı olabilirler. Bodrum ve çevresinde yürüttüğü kazı ve araştırmalar sırasında 1968 yılında Bodrum Müzesi'nde gördüğü Geç Geometrik Dönem'e tarihlendirilen bir grup eser Y. Boysal'ın dikkatini çekmiştir. Yatağan'a bağlı Turgut Kasabası çevresinden geldiği belirtilen bu eserlerin birer mezar buluntusu olduğu düşüncesi ile 1969 yılında Bozukbağ ve Emirler mevkiilerinde kazı çalışmalarını gerçekleştirmiştir⁶⁴. Büyük bir nekropolün⁶⁵ küçük bir kısmında gerçekleştirilen çalışmalarda açığa çıkarılan mezarların Geç Geometrik Dönem'e ait olduğu tespit edilmiştir⁶⁶. Söz konusu alanlar ile Koranza'yı doğrudan ilişkilendirebilecek arkeolojik kanıt olmasa da neredeyse tamamı Koranza'nın görüş ve hâkimiyet alanında yer alan merkezlerden en azından birkaçının yazıtlarda geçen *deme* veya köy olmaları ihtimali göz ardı edilmemelidir (Fig. 1).

Köklük Mevkii'nde bulunan diğer yazıt Koranzalıların Poseidippos oğlu Konon'a vatandaşlık verilmesi konusundaki kararnamesidir⁶⁷. Yazıt metni ve tercümesi şu şekildedir;

ἔκτου ἔτους Φιλίππου βασιλεύ[ν]τος,
2 μηνὸς Δίου, Ἀσάνδρου σατραπέοντος,
ἐπὶ ἀρχόντων Ἰσώλλου Ἀρρῖσσιος
4 καὶ Οβροκα Μαλοσώου, ἔδοξε Κοαραν-
ζεῦσιν, ἐκκλησίας κυρίας γεγομέ-
6 νης σὺν τοῖς ἱεροκήρυξιν· ἐπειδὴ
Κόνων Ποσειδίππου καλὸς κάγα-
8 θὸς καὶ εὖνους γεγένηται εἰς τ[ὴν]
πόλιν τὴν Κοαρανζέων, δεδόσθαι
10 αὐτῷ καὶ ἐγγόνοις πολιτείαν
καὶ ἔγκτ[ησιν γῆς] τ.νιμ. τ[-]
ιερω[-]

*“Philippos’un krallığının altıncı yılında, Dios ayında, Asandros’un satraplığı sırasında, Arrissis’in oğlu Yssollos ve Malosoos’un oğlu Obrokas arkhon’lar iken; Koaranzalılar, meclis kutsal elçilerin de katılımıyla toplandığında şu kararı aldılar; Mademki Poseidippos oğlu Konon, Koaranzalıların kentine karşı iyi, erdemli ve iyi niyetli olmuştur, ona ve ardıllarına Koaranza yurttaşı olma hakkı ve Koaranza’da toprak sahibi olma hakkı verilmiştir [- -] kutsal [- - -]”.*⁶⁸

⁶⁴ Boysal 1970, 63-111.

⁶⁵ Bozukbağ’da, 1969 yılında Y. Boysal tarafından gerçekleştirilen çalışmaların ardından, 2009 yılında A. A. Tırpan başkanlığında bir ekip bölgede yürütülen kurtarma kazıları kapsamında kısa süreli bir çalışma gerçekleştirmiştir. Bu çalışmalarda Y. Boysal tarafından kazısı tamamlanan mezarlara ilaveten 11 yeni mezar daha açığa çıkarılmıştır (Tırpan – Gider 2011, 385). 2020 yılının son aylarında Muğla Müze Müdürlüğü Bozukbağ’da kurtarma kazılarına başlamış olup, çalışmalar 2021 yılında Ağustos ayına kadar sürmüştür. Buradaki nekropol alanı Geç Geometrik Dönem’den Roma Dönemi içlerine kadar kullanım görmüş ve Börükçü’deki gibi mezarların yanı sıra zeytinyağı ve şarap üretimi yapan atölyeler de açığa çıkarılmıştır.

⁶⁶ Boysal 1970, 74-75.

⁶⁷ Şahin 1973, 187-189 no. 1, Lev. I.1; Şahin 1982, no. 503; Hornblower 1982, 368, M12; Aydaş 2018, 36-37, KZ.5.

⁶⁸ Yazıtın tercümesi için ayrıca bkz. Şahin 1973, 188, krş. Aydaş 2018, 36-37, KZ.5.

Philippos Arrhidaios'un saltanatının altıncı yılı olan MÖ 318 yılında⁶⁹ Koranzalılar tarafından⁷⁰ alınan kararın ardından yukarıdaki karar metnini taşıyan stel, Apollon ve Artemis Kutsal Alanı'na yerleştirilmiştir. Yazıtta Koaranzalıların kenti (ή πόλις ή Κοραναίῳν) olarak (sat. 9) tanımlanan⁷¹ kentin yönetiminde iki *arkhonun* görev yaptığı, ayrıca kentin yönetiminde söz sahibi olan *ekklesianın* oturumlarına⁷² kutsal elçilerin de (*hierokerykes*)⁷³ katıldığı anlaşılmaktadır. M. Ç. Şahin'e göre Karia'da Alabanda, Alinda, Labraunda, Karyanda ve Naryanda gibi -nda- ile biten şehir ve yer isimleri yaygın olduğundan, şehrin adının orijinal yazılışı muhtemelen Koarenda idi ve Koarrenda formu muhtemelen aynı zamanda kullanıldı⁷⁴. Adın delta yerine dzeta ile yazılmış formu olan Koaranza, olasılıkla Koarenda formundan türemiştir⁷⁵. Bu yazıt ile Koranza'nın MÖ 318'de bir *polis* olarak varlığı tasdik edilmiştir⁷⁶.

2. Arkeolojik Veriler

Epigrafik verilerden anlaşıldığı üzere Koranza MÖ 4. yüzyıl ve MÖ 3. yüzyılın başlarında (belki MÖ 2. yüzyılın başları kadar) *arkhonlar* tarafından idare edilen, kendine bağlı Angora, Ondra, Lagina, Ythybira ve Patarousa gibi *demeleri* olan bir yerleşimdir. Stratonikeia'nın bölgenin siyasi merkezi olması ile birlikte Koranza bölgedeki diğer kentler gibi Stratonikeia'nın *demesi* konumuna düşer. Artemis, Apollon ve Leto⁷⁷ kültü ise varlığını sürdürmekle birlikte Hekate kültünün ön plana çıkmasıyla eski önemini kaybeder. Yazıtların bulunduğu alandaki *temenos*, bağımsız halde duran mimari bloklar, mezarlar ve geniş bir alana yayılan seramik buluntular, sadece Apollon ve Artemis Kutsal Alanı'nın değil, çok da büyük olmadığı kabul edilen Koranza yerleşiminin de burada olduğuna işaret eder.

Alandaki en erken arkeolojik verileri Geç Tunç Çağı'na tarihlendirilen seramikler oluşturmaktadır. Apollon ve Artemis Kutsal Alanı çevresindeki gerçekleştirilen çalışmalarda⁷⁸ seramik parçaları ağırlıklı olarak 121-15, 122-120 ve 122-199 numaralı parsellerin içinde kalan yaklaşık 7 dönümlük alanda yoğunlaşmaktadır. Arazide, parsellerin çevresinde teras duvarlarının bulunması ve ovaya doğru eğimli araziye rağmen tarla seviyelerinin düz olması, söz konusu alanda arazi düzleme çalışması yapıldığını göstermektedir. Ayrıca, zeytin tarımı yapılan araştırma sahası yılda en az bir kez traktörle sürülmektedir. Tüm bu faaliyetler kuşkusuz arkeolojik dokuya zarar vermektedir. Yoğun tarım faaliyeti seramik malzemede biçim konusunda -az sayıdaki örnek hariç- sağlıklı değerlendirme yapmaya olanak tanımamaktadır. Örneklerimiz bu sebeple bezeme özellikleri esas alınarak sınıflandırılmıştır.

Alanda tespit edilen malzemenin yaklaşık %3'ü farklı dönemlere ait bezemeli örneklerdir. Bezemesiz ve amorf nitelikteki malzemede iki büyük grup tespit edilmiştir. Bunlardan ilki malzemenin yaklaşık % 40 civarını oluşturan devetüyü

⁶⁹ Şahin 1973, 188.

⁷⁰ Koranzalılar tarafından alınan kararlar için ayrıca bkz. Şahin 1982, no. 501 (sat.4); 502 (sat. 4-5), krş. Şahin 1982, no. 549 (sat. 3).

⁷¹ Şahin 1973, 189; Debord 1994, 110-111.

⁷² Koranzalıların *ekklesia* oturumlarında alınan kararlar için ayrıca bkz. Şahin 1982, no. 549 (sat. 3-4).

⁷³ MÖ 268 yılına tarihlenen bir yazıtta, "toplantıda söz aldığı belirtilen" *hierokeryks* Leon için bkz. Şahin 1982, no. 1030 (sat. 3).

⁷⁴ Şahin 1973, 189.

⁷⁵ Şahin 1973, 189.

⁷⁶ Debord 1994, 110.

⁷⁷ Koranza Artemisi pek çok yazıttan bilinmektedir. Apollon kültünün varlığı ve yeri de 502 numaralı yazıt ile belgelenmiştir. Panamara'da bulunmuş olan bir yazıt Koranza'da Artemis ve Apollon kültlerinin yanı sıra Leto kültünün de olduğunu göstermektedir (Deschamps – Cousin 1888, 266-268, no: 51).

⁷⁸ Söz konusu alan mevcut kayıtlara göre 121-15, 122-128, 122-120, 122-119, 122-118 ve 122-117 numaralı parsellerden oluşmaktadır. Bu bölge yaklaşık 30 dönümlük bir alandır.

renginin açık tonlarında astarlı ve çoğunlukla gri renkte özlü ve açık kahve renkte, mika ve kireç içerikli hamurludur. Diğer grup, kırmızımsı kahverenginin açık ve koyu tonlarında, mika ve kireç içerikli hamura ve aynı renklerde astara sahiptir. Araştırmamızda en fazla parça, alanın kuzeybatı köşesinde yer alan 121-115 numaralı parselden toplanmıştır. Bulunan parçalar genellikle küçük ve orta boy olup, büyük boy kaplara ait parçalar nadirdir. Seramikte katkı boyutu çoğunlukla ince ve orta iriliktir. Yerli üretim olduğunu düşündüğümüz seramik, gümüş mika katkılı, kısmen kumlu, kısmen de gri ya da kahverengi taşçıklı ve kireç taşlı içeriktedir. Süslemede uyguladıkları dönem için geçerli tipik bezemeler tercih edilmiştir. Bunlar soluk veya parlak tonda bant, tarama, tek çizgi, paralel çizgiler ve elle çizilmiş bitişik yarım dairelerdir. Yüzey araştırmalarımızda Geç Hellas IIC⁷⁹, Protogeometrik, Geç Geometrik ve Arkaik Dönem'lere ait çok sayıda seramik parçası tespit edilmiş olup, çalışma içerisinde söz konusu dönemleri en iyi biçimde temsil eden örnekler değerlendirilmiştir.

2.1. Geç Tunç Çağı

Otokton bir Anadolu halkı⁸⁰ olan Kariyalıların dillerinin de Anadolu kökenli olduğu bilinmektedir⁸¹. Kariyalıların kendilerine verdikleri isim *Karka* veya *Kar-aka/-ika* idi⁸². Bu isim söz konusu bölgeyi Yeni Hitit Krallık Dönemi kaynaklarında *Karkiša*⁸³ veya *Karkiya* ülkesi olarak tanımlanan topraklarla ilişkili kalmıştır⁸⁴. Merkezi bir otorite altında örgütlenmiş Hititlerin aksine güneybatı Anadolu'daki yerleşimlerin, herhangi bir tehdit karşısında birlik olarak hareket eden beyliklerden oluştuğu ve bu beyliklerin bazılarının isimlerinin MÖ 2. binyıldan itibaren uzun süre değişmeden kullanıldığı tespit edilmiştir⁸⁵. Hitit kaynaklarına göre bölge, Geç Tunç Çağı'nda bir dönem Hitit İmparatorluğu'na bağlıydı⁸⁶. Ancak imparatorluğun zayıfladığı dönemlerde bu beylikler, durumu değerlendirerek bağımsızlık mücadelesine girişmekteydi. Bu siyasi ortam içerisinde Geç Tunç Çağı'nda özellikle Batı Anadolu kıyı şeridinde ve son yıllarda Çine-Tepecik Höyük⁸⁷, Stratonikeia⁸⁸ ve bu makalenin konusunu oluşturan Koranza'da tespit edilen veriler, bölgenin Myken kültürüyle ilişkilerinin de yoğun olduğunu göstermiştir.

2.2. Geç Hellas IIC Dönemleri ve Çağdaş Seramik Malzeme

Araştırma sahası içinde GH IIC Dönemi arasına ait malzeme 121-15, 122-120 ve 122-119 numaralı parsellerde, yaklaşık 3000 m²'lik bir alanda bulunmuştur. Seramikler, açık ve soluk kırmızımsı kahve-turuncu renkte ve çok ince tanecikli mika içerikli hamurlu, krem renk astarlıdır. Bezeme rengi turuncuya çalan kahverengidir. Tespit edilebilen biçimler kâse, üzengi kulplu testi ve amphoradan oluşmaktadır. Bezemeler ise sınırlı yarım daire, iç içe daire, pendant, bant, rozet, girland, iç içe üçgen, dama tahtası, bant, sınırlı yarım daire ve dalgalı şeritten oluşur.

⁷⁹ Makalenin kalan bölümünde Geç Hellas "GH" şeklinde kısaltılacaktır.

⁸⁰ Herda 2020, 16-18.

⁸¹ Adiego 2007, 345-347; Hawkins 2013, 35-39.

⁸² Herda 2020, 16.

⁸³ Bu ismin ilk kez *Aššuva* koalisyonunda geçtiği belirtilmektedir (Herda 2020, 16). A. Herda, *Aššuva* ismin Myken Linear B tabletlerinde *A-si-wi-ya* olarak geçen ve Demir Çağı'nda Asia olarak bilinen coğrafi terimle aynı olduğunu düşünmektedir (Herda 2009, 50).

⁸⁴ Heinhold-Krahmer 1980.

⁸⁵ *Pariyana-Priene, Millawanda-Miletos, Wallarima-Hyllarima, Iyalanda-Alinda, Waliwanda-Alabanda, Hinduwa-Kindya, Utima-Idyma* gibi yerleşimler bu isim devamlılığına dair önemli örneklerdir (Hawkins 1998, 25-29).

⁸⁶ Herda 2009, 52.

⁸⁷ Günel 2010.

⁸⁸ Söğüt 2020, 490, fig. 2.

Bezemelelerden sınırlı yarım daire (kat. no. 1/FM 43) ve rozet/deniz anemonu (kat. no. 2/FM 27) bezemeli örnekler muhtemelen üzengi kulplu bir testinin omuz kısmındaki bant ile bağlantılı yarım daire sırası altında ve pendant motifi ile birlikte uygulanmıştır. Myken seramiğinin ayırt edici bezeme öğelerinden olan yarım daire etrafındaki iç içe yarım çember ve dışı noktalar ile süslü iç içe daire GH IIIC orta evresinden sonra görülen bilindik bezeme öğeleri arasındadır⁸⁹. Bezemeye sahip örnekler Lefkandi⁹⁰, Liman Tepe⁹¹ ve Çine-Tepecik Höyük'te bulunmuştur. Bizim örneğimiz, Tepecik Höyük buluntularında olduğu gibi, ince ikili yarım çember içinde yarım daire bezemesi ve etrafı noktalı iç içe yarım çember bezemesine sahiptir. Benzer uygulama özellikleri sebebi ile buluntumuzu GH IIIC erken ve orta evresine tarihliyoruz⁹². Rozet/deniz anemonu⁹³ bezemeli örnekleri de Çine-Tepecik Höyük⁹⁴ ve Tarsus Gözlükule⁹⁵ buluntularına göre GH III erken ve orta evrelerine tarihlenmektedir. A. Furumark bezeme için GH IIIC1 olarak tarihleme yapar⁹⁶.

Rozet bezemeli örnekler kapalı kap biçimlerinin yanı sıra, bir skyphos veya kratere ait olabilecek gövde üzerinde de tespit edilmiştir (kat. no. 3/FM 72). Bu örnekte dış yüz üzerinde kolye/saçaklı bant ve etrafı nokta ile çevrelenmiş rozet, iç yüzde bant bezeme ile birlikte uygulanmıştır. Hydias'ta bulunan amphoralar üzerinde benzerlerini gördüğümüz rozet bezemeli buluntular GH IIIC ve Submyken Dönemleri'ne tarihlenmiştir⁹⁷. Kolye bezemesi GH IIIC orta evresinde ortaya çıkar ve GH IIIC geç evresinde kapalı kap biçimlerinde Yunan anakarası ve ada yerleşimlerinde yaygın olarak uygulanan popüler bezeme haline gelip Submyken Dönemi'nde de uygulanması devam eder⁹⁸. Bezeme, GH IIIC geç evresinde Kikladlar ve Batı Anadolu'da görülmeye başlar⁹⁹.

Çalışmalarımız sırasında tespit ettiğimiz diğer bir bezeme türü girland bezemesidir (kat. no. 4). Rodos Ialysos'ta yapılan nekropol kazılarında bulunan, örneğimiz ile benzer şekilde koyu renk zemin üzerinde açık renk ile uygulanmış dalgalı çizgi ve girland bezemeli kulplu testiler, GH IIIC dönemi sonlarına tarihlenmiştir¹⁰⁰.

Alanda karşılaştığımız diğer bir bezeme grubunu da geometrik desenli örnekler oluşturmaktadır. Bu bezemelerden biri dar kenarlı ikizkenar üçgenin, içten, üçgenin dar kenarına paralel çizgiler ile bölünmesiyle oluşturulmuştur (kat. no. 5). Diagonal çizgi bezemeli üçgen örnekleri Enkomi, Kition ve Hala Sultan Tekkesi'nde bulunmuş, Geç Kıbrıs IIIA (MÖ 1125-1050) ve Kıbrıs-Geometrik IA (MÖ 1050-1000) tarihlenmiş örnekler kırmızımsı kahve renkten turuncumsu renge kadar olan skala içinde bezeme rengine sahiptir¹⁰¹. Belirtilen Kıbrıs buluntuları dışında benzer bezemeye sahip örnekler "Proto-Beyaz Boyalı" Kıbrıs seramiği içerisinde görülmektedir¹⁰². Rodos'ta da Kıbrıs kökenli malzeme üzerinde bu bezeme ile karşılaşılmıştır¹⁰³. Tiryns kazılarında bulunan üzengi kulplu testiler üzerinde iç içe

⁸⁹ Furumark 1972, 345, Fig. 58; Günel 2010, 32-39.

⁹⁰ Popham v.d. 2006, Fig. 2.31: 6, 2.32:5, Pl. 53.21, 22.

⁹¹ Mangaloğlu-Votruba 2011, Fig. 14b.

⁹² Günel 2010, Fig. 8, 18; Günel – Herbordt 2014, Abb. 3-5.

⁹³ Deniz anemonu bezemesinin ilgili biçimi diğer başka bezeme unsurları ile birlikte uygulanmaktadır (Furumark 1972, 317, FM 27.14). Bu sebeple biz örneğimizi rozet olarak değerlendirmek istedik.

⁹⁴ Günel – Herbordt 2014, Abb. 4.

⁹⁵ Goldman 1956, Fig. 334, 1315b; Mountjoy 2005a, Fig. 14, 368.

⁹⁶ Furumark 1972, Fig. 40, 34.

⁹⁷ Benter 2010b, 671.

⁹⁸ Sherratt 1981, 579; Mountjoy 1993, 98, 110, 117; Mountjoy 2007, şek. 8.2.

⁹⁹ Mountjoy 2009a, 290, 293.

¹⁰⁰ Benzi 1988, Pl. 16a, T 87.

¹⁰¹ Mountjoy 2005b, 209, Fig. 29, 64, 66, Fig. 30, 69; Fischer – Bürge 2014, Fig. 29.6

¹⁰² Voskos – Knapp 2008, Fig. 11; Karageorghis – Raptou 2015, Fig. 11c; Kunsthistorisches Museum Wien, Antikensammlung, Inv. Nr. V 1447, V 1148, IV 1536.

¹⁰³ Bourogiannis 2012, Fig. 5.

yarım daire motifi ile birlikte Erken Demir Çağı'na ait tabakalarda tespit edilmiştir¹⁰⁴. Benzer nitelikte bezemeye sahip Erken Geometrik Dönem örnekleri Dirmil¹⁰⁵ ve Troya¹⁰⁶ kazılarında, Lidya geometrik örnekleri ise Sardes¹⁰⁷ kazılarında bulunmuştur. Ne var ki Dirmil, Troya ve Sardes örneklerinin hamur-astar özellikleri bizim örneğimizden çok farklıdır. Ayrıca Dirmil vazosunda bezeme bilinçli uygulanmamıştır. Troya ve Sardes örneklerinde ise diyagonal bezenmiş üçgen süsleme dizisi görülmektedir. Ayrıca Troya buluntusunda üçgenlerin çevresinde nokta dizisi bulunmaktadır. Bu sebeplerle söz konusu örneği Kıbrıs kökenli bir unsur olarak değerlendirerek, GH IIIC sonu ve Submyken Dönemi'ne tarihlenmek istiyoruz.

Araştırmalarımızda karşımıza çıkan bir diğer bezeme, dama tahtasıdır (kat. no. 6/FM 56). Mykenai ve Atina kazılarında¹⁰⁸ GH IIIC erken evresine ait tabakalarda dama tahtası bezemeli örnekler bulunmuştur¹⁰⁹. Türkiye'de Bademgediği Tepe kazılarında GH IIIC orta evresine ait tabaka¹¹⁰ ile Çine-Tepecik Höyüğü'nün GH IIIC erken ve orta evrelerinde benzer bezemeye sahip buluntular tespit edilmiştir¹¹¹. Yüzeysel araştırmalarımızda bant bezemeli örnekler ile de karşılaşmıştır (kat. no. 7-10). Bezemenin benzerleri Milet¹¹², Pilavtepe¹¹³ ve Çeşme Bağlararası¹¹⁴ kazılarının GH IIIC evresine ait tabakalarında bulunmuştur. Güneydoğu Ege'nin genelinde GH IIIB sonu ile GH IIIC Dönemi'ne tarihlenen kalathoslar ile benzer nitelikte örnekler bulunmaktadır¹¹⁵. Bizim buluntumuz Iasos buluntuları ile hem bezeme hem de hamur ve astar özelliği ile benzeşir¹¹⁶. Diğer bir bant bezemeli buluntumuz, Ialysos'ta bulunan tek kulplu testiler ile benzer hamur ve astar özelliklerine sahip, GH IIIC erken evresine tarihlenen gövde parçasıdır¹¹⁷ (kat. no. 11).

Krater, Myken seramiğinin tespit edildiği yerleşimlerde sevilen bir form olmasına karşın, çalışmamızda topladığımız malzeme içinde sadece bir tek örneği krater olarak tanımlamak mümkün olmuştur (kat. no. 12). Güneydoğu Ege'nin bilindik hamur ve astar niteliklerini sergileyen bu örneğin benzerleri, Iasos'ta GH IIIA2 ile GH IIIC orta evresi arasına¹¹⁸ ve Bademgediği Tepe'de GH IIIC Dönemi'ne tarihlenmiştir¹¹⁹.

Araştırmalarımızda karşımıza çıkan diğer bir bezeme biçimi bitişik bağlantılı yarım daire sırasıdır (kat. no. 13-16/ FM 42). Orta Hellas Dönem feston deseninden türetilmiş olan bu bezeme¹²⁰ popüleritesine GH IIIB ve IIIC Dönemleri'nde ulaşmıştır¹²¹. Birkaç farklı versiyonu bulunan bezemenin en basit uygulaması, yatay çizgi veya bant üzerinde tek sıra şeklindedir. Araştırmamızda tespit edilen buluntuların tümü bu en basit uygulama şekli ile yapılmıştır. Bezeme, örneklerimizde hem açık hem de kapalı biçimlerde kendisini gösterir. Tespit edilen

¹⁰⁴ Lis 2009, 214, Fig. 12.5.

¹⁰⁵ Özgünel 1976, 9, şek. 3.

¹⁰⁶ Chabot Aslan 2002, Pl. 2, 20, Pl 10, 65,

¹⁰⁷ Ramage v.d. 2021, Pl. 247, PC 69.

¹⁰⁸ Broneer 1939, Fig. 34.

¹⁰⁹ Peterson 2017, 169, Fig. 4.39.3.

¹¹⁰ Meriç – Mountjoy 2002, Fig. 3, 1.

¹¹¹ Günel 2008, Fig. 8c.

¹¹² Weickert v.d. 1960, Taf. 50. 1-2.

¹¹³ Benter 2010a, Fig. 7.17.

¹¹⁴ Aykurt 2010, 21, Fig. 21, 60-61.

¹¹⁵ Benzi – Graziadio 2013, Fig. 42-43.

¹¹⁶ Benzi 2005, Pl. LIV, a, m; Benzi 2019, Fig. 22d, 33b.

¹¹⁷ Mangani 2005-2007, Fig. 34.3-4.

¹¹⁸ Benzi 2005, 210, LIII, a, c, d, LVI c, d; Benzi 2019, Fig. 30.

¹¹⁹ Meriç – Mountjoy 2002, Fig. 7.

¹²⁰ Furumark 1972, 337.

¹²¹ Mountjoy 1986, 96, 123, 136-137, 158-159, 183.

buluntuların benzerleri Mykenai¹²² , Tarsus¹²³ ve çalışma bölgemize çok daha yakın Çine-Tepecik Höyük'te tespit edilen örnekler GH IIIC orta evresine tarihlenmiştir¹²⁴. Bulgularımız arasında yer alan kat. no. 15'in benzer bezemeli örneği Ekron'da¹²⁵ açık kabın iç yüzü üzerinde bulunmuş, Kıbrıs ile ilişkilendirilmiş GH IIIC Dönemi'ne tarihli malzeme içinde bir kontekste bulunmuştur. Kat. no. 14'ün benzer bezemeli örneği Enkomi'de IIIB erken dönemine tarihli (LC IIIA) zeminde GH IIIC orta 1-2 evresi (MÖ 1130-1090) ile çağdaş zemin üzerinde bulunmuştur¹²⁶.

Araştırmalarımızda karşılaştığımız diğer bir malzeme grubunu dokuma tezgâhı ağırlıkları ve ağırşaklar oluşturur. Bulunan ağırşaklar simetrik çift konik formludur (kat. no. 17-18). Benzer tipte ağırşaklara Beycesultan¹²⁷, Troya'nın VII a-b tabakalarında¹²⁸, Maydos Kilise Tepe¹²⁹ ve Pilav Tepe¹³⁰ buluntuları arasında rastlanır. Kat. no. 18 olarak kayıt ettiğimiz ağırşağın beyaz kil ile kaplı ve insize zikzak ve elmas bezemeli olması, buluntumuzu Beycesultan 5b tabakasında görülen GTÇ ağırşakları ile karşılaştırma olanağı sunar¹³¹. Alanda bulunan diğer grubu piramidal veya üçgen biçimli dokuma tezgâhı ağırlıkları oluşturur. Bu tipte ağırlıklar Batı Anadolu'nun hemen her yerinde ve oldukça uzun bir süre boyunca kullanılmıştır. Buluntularımız arasında görülen boyalı örnekler (kat. no. 19-20, 22) Beycesultan 5b tabakası, Troya VIIa¹³² ve Maydos Kilisetepe¹³³ tabakalarına ait buluntular ile benzerdir¹³⁴. Diğer bir piramidal biçimli tezgâh ağırlığının bir yüzü geniş diğer yüzü dar ve üst kısmı düz bitimlidir (kat. no. 21). Benzerleri Çine Tepecik Höyük kazılarında GH IIIC Myken seramik malzemesi ile birlikte bulunmuştur¹³⁵. Diğer bir örnek ise genellikle seramik gövdelerinden dönüştürülen disk biçimli tezgâh ağırlığıdır. Benzer tipte örnekler Çine Tepecik Höyük¹³⁶ ve Kuşaklı Höyük'te¹³⁷ bulunmuştur.

2.3. Proto geometrik Dönem ve Sonrasına Ait Seramik

Proto geometrik Dönem malzemesi dalgalı çizgi, çizgi kümesi, merdiven gibi Ege Bölgesi genelinde ve Karia Bölgesi'nde karşımıza çıkan bezeme unsurları ile süslüdür. Bu dönem bezemelerinden ilki üçgen dizisi/dalgalı şerit bezemeli seramik örneğidir (kat. no. 24). Bu bezemenin en erken tarihli örneklerinden birisinin GH IIIA1 evresine ait olduğu Miletos kazılarında tespit edilmiştir¹³⁸. Mykenai'de yapılan kazılarda GH IIIC erken ve orta evrelerinde bezemenin örnekleri görülmektedir¹³⁹. Myken seramiği üzerinde görülen uygulamada genellikle kapalı kap biçimleri tercih edilmiş olup şerit üzerinde yer alan üçgenler daha yuvarlak köşeli olarak boyanmıştır. Buna karşın, bizim buluntumuzda yer alan; içbükey gövde, keskin kenarlı üçgen bezemesi ve köşe aralıkları açılmış zikzak bezemesi Myken seramiği örneklerinden kolayca ayrılmaktadır. Sözü edilen nitelikte benzer malzeme, Lefkandi'nin geç ve Sub-Proto geometrik Dönem'e tarihlenen kâselerinde karşımıza

¹²² Koehl 2006, 60, Pl. 55, no. 1223.

¹²³ Mountjoy 2005a, Fig. 3, 8, 17.

¹²⁴ Günel 2010, Fig. 23.

¹²⁵ Dothan – Zukerman 2004, Fig. 5. 12, 9. 1-3.

¹²⁶ Mountjoy 2005b, Fig. 5, 13.

¹²⁷ Ergün 2020, tip B7.

¹²⁸ Blegen 1958, Fig. 213, 21, Fig 221, 34-257, VIIa Fig. 222, 36-181, VIIb, Fig. 257, 37-558, 37-668

¹²⁹ Yılmaz 2016b, Fig. 4, 6.

¹³⁰ Benter 2010a, Abb. 9,1.

¹³¹ Ergün 2020, Fig. 3 c.

¹³² Blegen 1958, Fig. 221, 37-88.

¹³³ Yılmaz 2016b, Fig. 6, 2.

¹³⁴ Ergün 2020, Fig. 10, 13.

¹³⁵ Yılmaz 2016a, Fig. 4, 3-4, 11-12.

¹³⁶ Yılmaz 2016a, Fig. 5, 36

¹³⁷ Bonacchi 2020, Fig. 18,7.

¹³⁸ Weickert v.d. 1960, Taf. 43, 2-3.

¹³⁹ Mountjoy 1986, Fig. 188, 223.

çıkmaktadır¹⁴⁰. Yunanistan örnekleri ile bizim örneğimiz arasındaki en büyük fark ise bezemenin bant içinde uygulanmamış olmasıdır¹⁴¹.

Çalışmamızda bir diğer buluntumuz (kat. no. 25-26) kulptan aşağı inen dalgalı çizgiler ile oluşturulan süslemedir. İthal ve yerel Myken seramiğinden itibaren Arkaik Dönem sonuna kadar çokça kullanılan bu bezemenin kraterler üzerinde uygulaması Doğu Ege Myken seramiğinin özgün örnekleri arasında olup, GH IIIB Dönemi sonuna tarihlenmiştir¹⁴². Ancak monokrom Lefkandi buluntuları GH IIIC orta evresine tarihlenmiştir¹⁴³. Bunun yanında bezemenin, kraterler üzerinde uygulanmasının devam ettiğini gösteren örnekler Lefkandi'de bulunmuş ve Protogeometrik Dönem'e tarihlendirilmiştir¹⁴⁴. Uygulama olarak Batı Anadolu Protogeometrik Dönem'de de devam eden bu motif, Karia Bölgesi'nde de sevilmiştir. Buluntumuz (kat. no. 25) hamur, astar ve bezeme rengi niteliklerine göre Termera buluntuları ile kıyaslanarak, Protogeometrik Dönem'e tarihlendirilmiştir¹⁴⁵. Diğer dalgalı çizgi bezeğine sahip buluntu (kat. no. 26) ise Limantepe/Klazomenai örnekleriyle benzerlik gösterir¹⁴⁶.

Myken seramiğinden Protogeometrik seramiğe miras kalan ve ilgili dönem içinde sevilen bir diğer bezek türü de genellikle kapların omuz üzerine uygulanmış olan çizgi kümesidir (kat. no. 27). Bunlardan Tarsus Gözlükule örneği Suriye ve Filistin buluntuları referans alınarak GH IIIC ve Submyken evresine¹⁴⁷, Atina Amalias kazıları örnekleri Submyken/Protogeometrik Dönem'e tarihlenmiştir¹⁴⁸. Lefkandia örneği ise Protogeometrik Dönem tabakalarında bulunmuştur¹⁴⁹.

Ionia'da, Limantepe/Klazomenai¹⁵⁰ Protogeometrik Dönem'e ve Artemision buluntuları MÖ 9. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmiştir¹⁵¹. Milet örnekleri ise bizim örneğimizdeki gibi beşli çizgi kümesine sahip olup, Erken Protogeometrik Dönem'e tarihlenmiştir¹⁵².

Dirmil örneği vazo biçimi itibari ile Protogeometrik Dönem'in başlarına tarihlenmiştir¹⁵³. Fakat Dirmil örneği ile bizim buluntumuz arasında çizgi kümesinin hem çizgi kalınlığı hem de çizgi sıklığı bakımından dikkat çeken bir fark vardır. Bayraklı Höyüğü buluntuları ise Erken Geometrik Dönem'e¹⁵⁴ ve kesin bir aralıkla MÖ 9. yüzyılın 3. çeyreğine tarihlenmiştir¹⁵⁵. Ancak Bayraklı Höyüğü buluntusu bizim buluntumuza göre daha ince ve sekizli çizgilerden oluşan bezeğe sahipken, bizim örneğimizde böyle bir rakam vermek mümkün değildir.

Araştırmamızda tespit edilen bir diğer geometrik süsleme, merdiven bezedir (kat. no. 28). G. Bass, bu motif ile süslü Halikarnassos buluntularını Geç Protogeometrik Dönem'e tarihlenmiştir¹⁵⁶. Klazomenai buluntuları Euboea Protogeometrik örnekleri ile karşılaştırılmış ve MÖ 10. yüzyılın sonu ile 9. yüzyılın ilk çeyreğine

¹⁴⁰ Popham v.d. 1990, Pl. 13, 203-212.

¹⁴¹ Lemos 2002, 32.2, 39.7, 42.7.

¹⁴² Mountjoy 1998, 54, Fig. 11.

¹⁴³ Mountjoy 2009b, Fig. 2.1; Schofield 2009, Fig. 2.5.

¹⁴⁴ Popham v.d. 1990, Pl. 34, 570.

¹⁴⁵ Diler 2019, Fig. 13g.

¹⁴⁶ Aytaçlar 2004, Fig. 6.1; Vaessen 2014, Fig. 23.3.

¹⁴⁷ Goldman 1956, Fig. 337, 1350.

¹⁴⁸ Dimitriadou 2019, 28, Fig. 2.8a.

¹⁴⁹ Popham v.d. 1990, Pl. 31.

¹⁵⁰ Vaessen 2014, 23.2.

¹⁵¹ Kerschner 2017, 17, Abb. 4.

¹⁵² Weickert v.d. 1960, Taf. 52.3.

¹⁵³ Bass 1963, Pl. 84, Fig. 17; Özgünel 2006, Lev II, a.

¹⁵⁴ Akurgal 1997, Lev. 15 c, d.

¹⁵⁵ Özgünel 2003, Taf. 8, Abb. 3 a-c.

¹⁵⁶ Bass 1963, Fig. 16.

tarikhlenmiştir¹⁵⁷. Klazomenai nekropol buluntuları biraz daha geç bir tarihe Geç Protogeometrik evreye verilmiştir¹⁵⁸. Çalışmamızda, karşılaştığımız bir diğer buluntu da muhtemelen bir kratere ait gövde parçasıdır (kat. no. 34). Parça üzerinde bitişik nizamda yerleştirilmiş, ortasında küçük bir nokta bulunan, beşli, iç içe yarım daire seti bezemesi yer almaktadır. Söz konusu bezek alt ve üstten iki bant ile sınırlandırılmış olup, bezeme tüm kap yüzeyine göre dar alana sıkıştırılarak resmedilmiştir. Bu şekilde bezenmiş malzeme Knidos¹⁵⁹ ve Troya'da¹⁶⁰ Protogeometrik Dönem'e, Patara'da¹⁶¹ ise Erken Geometrik Dönem'e tarihlenmiştir.

Karia Bölgesi'nin çok güçlü bir Geometrik Dönem seramiği geleneği olmasına rağmen, araştırmalarımızda bu geleneğin izlerini takip edemedik. Arazide bulduğumuz örneklerden birincisi balık ağı desenli oinochoeye ait bir omuz parçasıdır (kat. no. 29). M. Bulba bu bezemeye sahip oinochoelerin Sub-Geometrik Dönem'den intikal ettiğini söyler¹⁶². Ancak köşelerden başlayan balık ağı betimi bizim buluntumuzu C. Özgünel tarafından yöresel üretim olarak nitelenen Bozukbağ oinochoeleriyle bezeme yönünden karşılaştırma ve MÖ 8. yüzyılın 2. yarısına tarihlene olanağı verir¹⁶³. Karia Bölgesi'nde geometrik gelenekten köklenen Sub-Geometrik Dönem'den Orientalizan Dönem'e ve nihayetinde Fikellura stiline ulaşan güçlü seramik geleneğinde¹⁶⁴ Sub-Geometrik'ten Orientalizan Dönem'e ve yaban keçisi stiline kadar sirayet eden bezeme tarzı, karın bölümü en geniş hattı etrafında geniş bir yatay bant ile karakterize edilebilir¹⁶⁵ (kat. no. 30). Araştırmalarımızda Orientalizan seramiğinde kullanılan tomurcuk? bezemesiyle ilişkili olabilecek tek bir parça bulunmuştur (kat. no. 31).

Arkaik Dönem'e ait buluntulardan biri, ince dalgalı çizgi bezekli gövde parçasıdır (kat. no. 32). Bu tip bezeme, Karia Bölgesi'nde olpe, skyphos ya da amphoriskoslar üzerinde, MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısı ile MÖ 7. yüzyılın ilk yarısına ait örneklerde görülür¹⁶⁶. Efes Müzesi'nde muhafaza edilen örnek ile Beçin örneği bezeme yönünden buluntumuz ile benzer niteliktedir¹⁶⁷. Skyphos örneğinde görülen (kat. no. 33) zikzak bezemesi için Ege'nin batısındaki Lefkandi önemli bir buluntu yeridir¹⁶⁸. Batı Anadolu'da iki sıralı zikzak bezemesi Klazomenai'de Protogeometrik Dönem'e¹⁶⁹ ve Klaros'ta Orta Protogeometrik (MÖ 975-900/850) Dönem'e¹⁷⁰ tarihli kontekstlerde bulunmuştur. Ancak Karia'da Damlıboğaz, Belentepe ve Fethiye Müzesi'nde bulunan amphoriskoslar üzerindeki ikili ya da üçlü zikzak veya dalgalı çizgi bezeği sevilen bir motif olup, Geç Geometrik Dönem'e tarihlenmektedir¹⁷¹. Kafes bezeme etkisi uyandıran, bant ile sınırlanmış panel içinde, bitişik ikili zikzak veya dalgalı çizgi örneklerinden Kale-i Tavas/Tabae antik kentinde bulunanlar MÖ 7. yüzyılın başına tarihlenmiştir¹⁷². Bizim buluntumuzda da görülen kafes bezemesine yakınlaşan bitişik çizim yukarıda sayılan diğer Karia Bölgesi

¹⁵⁷ Aytaçlar 2004, 27, Fig. 14.1,2.

¹⁵⁸ Ulusoy 2010, 16, grave 39-40.

¹⁵⁹ Tozluca – Doksanaltı 2019, Fig. 4-6.

¹⁶⁰ Chabot Aslan 2002, 97, Pl. 1,1.

¹⁶¹ Kahya 2002, Fig. 8, no. 112.

¹⁶² Bulba 2010, 117, LO 10.

¹⁶³ Özgünel 2006, kat. 14, lev. XIII a2, kat. 15, lev. XIV a2.

¹⁶⁴ Bulba 2010, 95-120.

¹⁶⁵ Cook 1999, Figure 1, 4-5, 7-8.

¹⁶⁶ Bulba 2010, 140, Taf. 43, Sk14.

¹⁶⁷ Özgünel 2006, lev. XXII, g, g1; Polat 2009, 138, no. 1, 5.

¹⁶⁸ Popham v.d. 1990, Pl. 9, 16.

¹⁶⁹ Aytaçlar 2004, 27.

¹⁷⁰ Zunal 2016, 173.

¹⁷¹ Diler 2002, Fig. 8; Özgünel 2006, lev. XIX a, a1; Erdoğan – Aytaçlar 2012, Fig. 11.

¹⁷² Gürtekin-Demir ve Polat 2015, Fig. 7, nos. 35.

örneklerinden ayrılmaktadır. Bu sebeple biz de buluntumuzu Tabae buluntusu ile kıyaslayıp, MÖ 7. yüzyıla tarihlenmeyi öneriyoruz. Sahada tespit ettiğimiz diğer bir Arkaik Dönem'e ait örnek ise Kale-i Tavas/Tabae yüzey araştırmasında rastlanan ve Korinth seramiği imitasyonu olarak değerlendirilen grup ile benzer kâse gövde parçasıdır¹⁷³ (kat. no. 34).

2.4. Arkaik Dönem Mimari Terracottaları

Y. Boysal¹⁷⁴ tarafından Koranza'daki Apollon ve Artemis tapınaklarını bulmaya yönelik gerçekleştirilen kazı çalışmalarında tapınağın kendi yapısıyla ilgili herhangi bir duvar ve temel kalıntısına rastlanmamış ancak bu çalışmalarda açığa çıkarılan mimari terracottalar Koranza'nın daha farklı bir dönemine ışık tutmuştur¹⁷⁵. Bugün Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'nde korunan Koranza mimari terracottalarının 3 adet yanal sima plakası, 1 adet friz parçası, 1 adet antefiks ve 1 adet oluklu çörten parçasından oluştuğu tespit edilmiştir¹⁷⁶. 1970'li yıllarda Turgut İlkokulu'nda korunan bir başka mimari terracottanın Koranza Apollon ve Artemis tapınaklarının erken evresine ait olabileceği düşünülmüş¹⁷⁷ ancak bugün Muğla Müzesi'nde korunan bu parçanın, son yapılan çalışmalarla, Koranza'daki çatılara değil, Hacıbayramlar¹⁷⁸ mimari terracottalarına ait bir parça olduğu belirlenmiştir¹⁷⁹.

Koranza'da ele geçen mimari terracotta parçaları, bu alanda üç farklı yapının varlığını ortaya koymuştur¹⁸⁰. Yanal simalardaki çörten oluklarının uzun tutulmasının bu yapıların duvarlarını yağmur sularından korumak için olduğu belirtilmiş ve bu nedenle yapıların sütun dizisiyle veya sundurma ile çevrili olmadığı sonucuna varılmıştır¹⁸¹. Bu verilere göre yapılar, taş temel üzerinde kerpiç duvarlı ve ahşap üst yapı olmalıdır. S. Akkurnaz, Koranza mimari terracottalarının Hacıbayramlar buluntuları ile paralellik taşıdığını ayrıca Euromos ve Miletos örnekleriyle de üslup birlikteliği ve atölye ilişkisi içinde olduğu belirtmiş¹⁸², benzer örneklerle yapılan karşılaştırmalar sonucunda Koranza mimari terracottalarını MÖ 510 civarına tarihlendirmiş¹⁸³.

Kısa süreli çalışmalar sonucu elde edilen az sayıdaki veri, MÖ 6. yüzyılda tapınak terasında bir takım imar faaliyetlerini belgelemekte ve sistemli kazı çalışmalarının yapılması durumunda hem Arkaik Dönem hem de Geç Klasik Dönem'deki imar faaliyetlerine yönelik daha kapsamlı verilerin elde edilebileceğini de göstermektedir. Mimari terracottalar sayesinde tapınak terasında tespit edilen üç yapının Apollon, Artemis ve Leto tapınaklarının erken evresine ait olup olamayacaklarının cevabını şu aşamada verebilmek mümkün değildir.

¹⁷³ Gürtekin-Demir ve Polat 2015, Fig. 9, nos. 36-38.

¹⁷⁴ Y. Boysal'ın 1969 yılında Bozukbağ ve Emirler'deki çalışmalarını, Lagina çevresindeki diğer nekropol alanları (Tırpan 1997a, 75-98) ve Koranza'daki çalışmalar izlemiştir.

¹⁷⁵ Boysal 1979, 390. Koranza mimari terracottaları ile ilgili detaylı değerlendirme için bkz. Akkurnaz 2015, 45-70.

¹⁷⁶ Akkurnaz 2015, 45.

¹⁷⁷ Şahin 1973, lev. V. 2.

¹⁷⁸ Hacıbayramlar Höyüğü veya Tepecik olarak bilinen alan 1960'lı yıllardan itibaren kaçak kazıcıların yoğun tahribatına uğramıştır. Kaçak kazıların artması üzerine ilk olarak 1965 yılında zamanın Bodrum Müzesi Müdürü Haluk Elbe tarafından incelemelerde bulunulan Höyük'teki ilk ve tek sistemli kazı, alandan çıkan mimari terracottaların yoğunluğunu fark eden Prof. Dr. Ümit Serdaroğlu tarafından 1971-1972 yıllarında gerçekleştirilmiştir (Serdaroğlu 1972, 77-84).

¹⁷⁹ Akkurnaz 2013, 145, Lev. 31, Fig. 1.

¹⁸⁰ Akkurnaz 2015, 59-60.

¹⁸¹ Akkurnaz 2015, 59-60.

¹⁸² Akkurnaz 2015, 60. Hem Hacıbayramlar hem de Koranza mimari terracottaları yayınlanmıştır. Bu iki merkezde tespit edilen verilerin paralellik gösterip göstermediği veya Euromos ve Miletos gibi merkezlerle üslup birlikteliği ve atölye ilişkisi içerisinde olup olmadığı bu çalışmanın kapsamında değildir.

¹⁸³ Akkurnaz 2015, 60.

2.5. Klasik ve Hellenistik Dönem

Köklük Mevkii'nde bulunan iki yazıt, Apollon ve Artemis'e adanan kutsal alanın yerini kesinleştirmiştir. Yazıtın çıktığı alandaki teras duvarları kutsal alanın varlığının arkeolojik kanıtı olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca teras üzerindeki az sayıdaki mimari blok da kutsal alandaki yapılarla bağlantılı olarak değerlendirilmiştir. Koranza'da Geç Klasik ve Hellenistik dönemlerle ilişkilendirebileceğimiz önemli bir yapı grubunu mezarlar oluşturmaktadır. Mevcut veriler dâhilinde Koranza'da geniş bir *nekropolisten* bahsedemesek de bir yeraltı oda mezarı ile üç kaya mezarı, kentlin mezar mimarisi ve ölü gömme alışkanlıklarına dair önemli veriler sunmaktadır.

2.5.1. Kutsal Alan

Teras Duvarları

Köklük Mevkii'nde bulunan yazıtlar Apollon ve Artemis Kutsal Alanı'nın MÖ 4. yüzyıldaki varlığını ve konumunu doğrulamıştır. 1975 yılında, yazıtların çıktığı alanda tapınakları bulmaya yönelik yapılan kısa süreli arkeolojik kazı çalışmalarında, ana kayanın zemininin kabaca düzeltilmesi ile oluşturulan bir platform ve bu platforma inen merdivenler bulunmuştur¹⁸⁴. Ancak tapınağın kendi yapısıyla ilgili herhangi bir duvar ve temel kalıntısına rastlanmamıştır¹⁸⁵. Bu alanın kutsal alan olarak düzenlendiğini gösteren en önemli arkeolojik kanıt, kuzey ve batı yönlerde, bitki örtüsünün yoğun olduğu alanların dışında takip edilebilen teras duvarlarıdır. Bu duvarlar kutsal alanın sınırlandırırken aynı zamanda tapınaklar için Kayırlı Ovası ve Gökbel Dağı manzarasına hâkim, geniş bir teras oluşturmuştur. Tapınak terasını meydana getiren duvarlar batıda büyük boyutlu, *rektagonal* ve *trapezoidal* formda kesilmiş, bosajlı mermer bloklardan inşa edilmiştir (Fig. 2). Teras duvarları, belli aralıklarla yerleştirilerek, terası görsel açıdan vurgulayan payandalarla desteklenmiştir¹⁸⁶. Üst üste gelen bloklar, birbirleri üzerine bazen dik, bazen eğimli olarak yaslanmaktadır. Bazı blokların üst kısımlarının tektonik hareketlere önlem olacak şekilde kesilerek yuvalar oluşturulduğu ve üst sıraya ait blokların bu yuvalara oturtularak birbirlerini kilitledikleri görülmektedir. Duvarın kuzey cephesinde ise kullanılan blokların boyutları küçülmüş, bosaj azalmış ve *trapezoidal* kesim sadece bazı blokların yan yüzlerinde görülür hale gelmiştir (Fig. 3).

Koranza teras duvarlarının, MÖ 4. yüzyıl ortalarına tarihlendirilen yazıtın da etkisiyle Hekatomnid Hanedanlığı Dönemi'ne ait olabileceğine yönelik bir eğilim olmasına karşın, duvar örgü tekniği ile tapınak terasında bulunan ve MÖ 510 yıllarına tarihlendirilen mimari *terraccottaların* varlığı bu tarihlendirmeyi sorgulamamıza neden olmaktadır. Bu durumda teras duvarlarının tarihi ile ilgili olarak iki olasılığı irdelemek gerekmektedir. Bunlardan ilki tapınak terasının MÖ 4. yüzyılda Karia Bölgesi'ndeki pek çok merkezde görülen, Hekatomnid Hanedanlığı ile birlikte ortaya çıkan mimari canlanmanın bir ürünü olarak inşa edilmiş olabileceğidir. Diğer olasılık ise teras üzerindeki arkeolojik kazılarda bulunmuş olan

¹⁸⁴ Kısa süreli kazıların ardından bu alanda herhangi bir bilimsel çalışma yapılmamıştır. Söz konusu platform ve basamakları günümüzde görmek mümkün değildir, en iyimser yaklaşımla toprak altında kalmışlardır. Sadece 2021 yılı içinde Lagina'nın sadece 500 metre kuzeyindeki bu alanda iki büyük kaçak kazı faaliyeti gerçekleştirilmiştir. Tahribat devam etmektedir.

¹⁸⁵ Boysal 1979, 390.

¹⁸⁶ Gerga'da kutsal alanın doğusundaki benzer düzenleme için bkz. Held 2020, 481, Fig. 1. Pergamon Demeter Kutsal Alanı teras duvarlarındaki benzer bir uygulama söz konusudur (Radt 2002, 178, Fig. 126). Knidos Liman Agorası'nın (Dionysos Terası) kuzeyinde, mekânların gerisinde kalan teras duvarları ve Latmos Herakleiası Athena Latmia Kutsal Alanı'nın duvarları da payandalarla vurgulanmıştır.

mimari *terraccottalarla* bağlantılı olarak kutsal alan ve teras duvarlarının Geç Arkaik-Erken Klasik Dönem’de düzenlenmiş olabileceğidir.

Koranza’daki gibi terasların tapınak veya mezarlar için bir peyzaj oluşturulması, Hekatomnid Hanedanlığı’nın önemli özelliklerindedir¹⁸⁷. Mylasa’daki Uzunyuva Mezar Anıtı’nda, Halikarnassos’taki Maussolleion’da, Ares Kutsal Alanı’nda ve Maussollos Sarayı’nda, Labraunda’daki Zeus Kutsal Alanı’nda, Amyzon’daki Artemis Kutsal Alanı’nda ve Priene’deki Athena Tapınağı’nda bu durum çok belirgin şekilde vurgulanmıştır. Alanda bulunan yazıtlar da MÖ 4. yüzyılda buranın kutsal alan olarak kullanıldığını doğrular. Bölge genelinde Ionia Rönesansı¹⁸⁸ olarak adlandırılan süreçteki imar faaliyetlerinin Koranza’yı da kapsadığı düşünülebilir ve bu şartlarda tapınak terasının MÖ 4. yüzyılın ilk yarısında düzenlenmiş olduğu kabul edilebilir. Ancak her ne kadar duvar örgü tekniklerinden hareketle bir değerlendirme yapmak çok tutarlı sonuçlar içermese de Koranza teras duvarları ile söz konusu dönemde inşa edilen duvarlar arasında belirgin farklılıklar vardır. Halikarnassos, Myndos, Labraunda, Alabanda, Amyzon ve Alinda gibi merkezlerdeki teras duvarları ve tahkimat yapılarından anlaşıldığı üzere, Hekatomnid Hanedanlığı Dönemi’nde duvar örgü tekniklerinde belli bir standarda ulaşıldığı görülür¹⁸⁹. Buna göre söz konusu döneme ait duvarların ortak özelliği uzun rektagonal sıra blokları ve sıra blokları arasında önceleri dağınık daha sonra sistematik olarak yerleştirilen dar atkı/bağ taşlarından oluşan *isodomos* teknikte inşa edilmiş olmalarıdır. Ayrıca ilk olarak Maussollos zamanında görüldüğü ifade edilen ve MÖ 3. yüzyıl boyunca, hem teras duvarlarında¹⁹⁰ hem de kulelerin köşelerinde görülen “çift köşe bağı”¹⁹¹ tekniği de döneme özgü bir uygulama olarak dikkat çekmektedir¹⁹². Koranza’daki teras duvarları nitelikli bir işçiliğe sahip

¹⁸⁷ Pedersen 2020, 230.

¹⁸⁸ MÖ 387/6 yılındaki Kral Barışı’nın ardından Batı Anadolu hem ekonomik hem de politik ve stratejik anlamda çok büyük değişiklikler yaşamıştır. Bölgede oluşturulan istikrarlı yönetimin sonucunda Batı Anadolu’da tekrar büyük ölçekli yapılar inşa edilmeye başlanmıştır. Arkaik Dönem ion mimarisinin MÖ 4. yüzyılda yeniden doğuşu olarak yorumlanan ve bu nedenle “*Ionia Rönesansı*” olarak adlandırılan bu evrede, özellikle inşa faaliyetlerinde karakteristik bazı uygulamalar ön plana çıkmıştır. Bu uygulamaların Hekatomnidlerin öncülüğünde tüm Batı Anadolu’ya yayıldığı kabul edilmektedir (Pedersen 2020).

¹⁸⁹ Genel değerlendirme için bkz. McNicoll 1997, 15-45. Ayrıca Halikarnassos için bkz. Pedersen 1994; Pedersen 2010; Alinda için bkz. Konecny – Rugendorfer 2014.

¹⁹⁰ Bu teknik daha çok savunma yapılarında görülüyor olsa da Amyzon ve Labraunda’da teras duvarlarında da uygulanmıştır (Pedersen – Ruppe 2016, 565-566).

¹⁹¹ ‘Çift köşe bağı’ olarak isimlendirilen teknikte kulelerin inşasında kullanılan kesme taşlar bir ya da iki blok uzunlamasına (dizi) olacak şekilde bir sonraki ise diğerini kesip yapıyı daha sıkı ve güçlü kılacak şekilde duvar içine (atkı/bağ) doğru yerleştirilmiştir. Atkı/bağ taşları kulelerin köşelerinde her iki sırada bir yan yana yerleştirilir. Bu da karakteristik bir duvar işçiliği ya da tasarımını ortaya koyar (Pedersen 2001/2002, 109-116; Pedersen 2020, 232, Fig. 15)

¹⁹² Karia ve Ionia’daki taş ustalarının Halikarnassos’un surlarında başladıkları bu tasarımın en özel örneklerinden biri Myndos Kapısı’dır (Pedersen – Ruppe 2016, 563-564, Fig. 5). Anadolu ve yakın adalar dışında örneği bulunmayan (Pedersen – Ruppe 2016, 566) uygulamanın erken örnekleri Hekatomnid Hanedanlığı zamanındandır (Pedersen – Ruppe 2016, 566. dn. 10). Yeni ve daha erken bir örnek bulunmadıkça bu uygulamanın Maussollos zamanında, MÖ 370’lerde başladığı ancak sadece Hekatomnid Hanedanlığı zamanı ile sınırlı kalmayıp, MÖ 250/200 yıllarına kadar devam ettiği kabul edilir (Pedersen – Ruppe 2016, 566). ‘Çift köşe bağı’ tekniğinin uygulandığı kule örnekleri, Halikarnassos dışında Myndos (McNicoll 1997, Fig. 7), Alabanda (McNicoll 1997, Fig. 18-19) Alinda üst kalede (Pedersen 2009, 334-335; Pimouguet-Pederos 2000, 3.5, 3.6; Konecny – Rugendorfer 2014, 717, 719-720, Fig. 6b-c, 14), Euromos (Pedersen – Ruppe 2016, 565), Latmos Herakleiası (Pedersen 2004, Fig. 23), Theangela (Pedersen 2001/2002, 126), Kaunos (Pedersen 2001/2002, Fig. 19) savunma sisteminde; Labraunda (Karlsson v.d. 2011, 20-30, Fig. 7; Karlsson 2013, 262, Fig. 7-8.) ve Amyzon’daki (Robert – Robert 1983, Fig. 37) teras duvarlarında görülür. Bu merkezler dışında Teke Kale gözlem karakolunda (Paton – Myres 1896, Fig. 14), Karapınar’da (Henry 2012, 290-291) ve Yatağan Çine karayolunun 8. kilometresinde, karayolunun hemen doğusunda yer alan Kafaca’da bulunmaktadır.

olmakla birlikte yukarıda bahsedilen Hekatomnid Hanedanlığı Dönemi'ne özgü uygulamaların hiçbiri görülmez¹⁹³. Kutsal alanlar kent için dini amaçlı birer yapı olmaktan çok daha fazla anlama sahip olup, özellikle de Koranza gibi küçük yerleşimlerde halkı bir araya getiren en önemli mekân konumundadırlar. Bu nedenle yerleşim için bu kadar önemli olan kutsal alanın Hekatomnid Hanedanlığı Dönemi imar faaliyetleri çerçevesinde yapıldığını vurgulayan, döneme özgü karakteristik duvar işçiliğinin burada görülmesi beklenirdi. Bu beklentiye oluşturan bir diğer etken ise Koranza'nın hâkimiyet alanında, Koranza'ya nazaran daha küçük ve önemsiz bir merkez olan Zeytinköy'de dönemin duvar işçiliği ile ilgili bütün özellikleri taşıyan bir teras duvarının varlığıdır¹⁹⁴. Benzer durumlar Stratonikeia *teritoriumundan* pek çok alanla desteklenebilir. Hekatomnid Hanedanlığı Dönemi duvar işçilikleri ile Koranza teras duvarları arasındaki farklılıklar, Koranza teras duvarlarının daha erken bir tarihten olup olmayacağı yönündeki diğer olasılığı akla getirmektedir. Y. Boysal tarafından gerçekleştirilen kazı çalışmalarında bulunan mimari *terracottaların* üç farklı yapıya ait oldukları ve MÖ 510 yıllarına tarihlendirildiğini yukarıda belirtmiştik. Söz konusu üç yapının Apollon, Artemis ve Leto tapınakları ile ilişkili olup olmayacaklarını söylemek sistematik kazı çalışmaları yapılmadıkça zor olsa da söz konusu yapılar konumları itibarıyla bu alanın en azından Geç Arkaik-Erken Klasik Dönem'e kadar giden bir geçmişe sahip olduğunu düşündürür. Bu noktada teras duvarları da söz konusu dönemde gerçekleştirilen imar faaliyetlerinin bir parçası olabilir. Batı cephedeki bloklarda görülen kilitleme sistemi de Arkaik Dönem'de uygulanan bir teknik olup¹⁹⁵ Hekatomnid Hanedanlığı Dönemi'nin prestij yapılarında böylesi bir teknik görülmemektedir. Kapsamlı bir kazı çalışması yapılmadan nihai değerlendirme yapabilmek mümkün olmasa da yukarıda açıklanan gerekçelerden dolayı bizim fikrimiz –özellikle terasın batı cephesi için- teras duvarlarının Geç Arkaik-Erken Klasik Dönem'deki imar faaliyetleri çerçevesinde yapılmış olduğu yönündedir.

Terasın kuzey cephesinde duvarların payandalarla vurgulanması devam ederken batı cepheye kıyasla hem blok boyutlarında hem de blokların formlarında değişiklikler görülür. Batı cephede üst üste gelen bloklar birbirleri üzerine bazen dik, bazen eğimli olarak yaslanmakta iken, kuzey cephede blokların alt ve üst yüzeyleri düz kesilmiş olup, düzgün bir derz sırası takip edilebilmektedir. Ayrıca blokların birbirine kilitlendiklerini gösteren bir işçilik de bu cephede görülmez. Sadece bazı blokların yan yüzlerinin *trapezoidal* formda kesildiği görülmektedir. Duvar örgüsünde tespit edilen *trapezoidal* şekilde kesilmiş bloklar Hellenistik Dönem'in düzenli *isodomos* örgüsüyle de tezat oluşturur¹⁹⁶. Tüm bu farklılıklar, teras duvarındaki tamirat evresi ile ilişkili olup, *trapezoidal* blokların varlığı, söz konusu tamirat evresinin Hellenistik Dönem öncesinde yapıldığına işaret eder. Bu tespitlere göre teras duvarının kuzey cephesindeki düzenlemeler Geç Arkaik-Erken

¹⁹³ Koranza teras duvarlarındaki trapezoidal kesilmiş eğimli şekilde birleşen bloklar, kilitleme sistemi gibi özellikler MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilen bazı savunma yapılarında görülse de bu işçilik genellikle surların göz önünde olmayan uzak bölgelerinde veya topoğrafyanın zorlaştığı bölümlerde tercih edilmiştir. Kent surununun temsili değeri ve estetik kaygısıyla birlikte surun göz önündeki bölümlerinde döneme özgü daha düzenli bir işçilik söz konusudur.

¹⁹⁴ Büyükozer 2020, 46-47, Fig. 35.

¹⁹⁵ Cook v.d. 1998, 93, fig. 20, lev. IIa.

¹⁹⁶ Anadolu'da *poligonal* blokların duvar örgüsünde kullanımı bir süre daha devam ederken bir veya birden fazla yüzeyde yamuk kesimli bloklardan oluşan duvar örgüsüne Geç Klasik Dönem sonrasında çok sık rastlanmaz. Anadolu dışında, Koranza teras duvarının kuzey cephesindeki örgünün Hellenistik Dönem'deki bildiğimiz nadir kullanımlarından biri Delos'ta görülür. MÖ 3. yüzyıla tarihlendirilen Tiyatro ve Hipostyle Salon'un duvarlarında görülen bu işçilik Kyklad adalarına özgü bölgesel bir uygulama olarak açıklanmaktadır (Moretti 2015, 93-95, figs. 10-13).

Klasik Dönem'e tarihlendirilebilir. MÖ 4. yüzyıl ve hatta Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki yazıtlar, Apollon ve Artemis kültünün devamlılığına işarettir. Kuzey ve batı cepheler arasındaki teknik farklılıklar tamirat evresi ile ilişkili olup, MÖ 4. yüzyıldaki imar faaliyetine işaret eder¹⁹⁷. Bu dönemde teras duvarları tamir edilmiş ve bu kapsamda tapınaklar da yeniden düzenlenmiş olabilir.

Fig. 2. Artemis ve Apollon Kutsal Alanı teras duvarı batı cephesi

Fig. 3. Artemis ve Apollon Kutsal Alanı teras duvarı kuzey cephesi

¹⁹⁷ MÖ 4. yüzyılda Hekate Kutsal Alanı'nda da imar faaliyetleri yapıldığı belirlenmiştir (Büyükozer 2018, 15-30).

Mimari Bloklar

Köklük Mevkii'nde, yöre halkı tarafından taşlı yol olarak adlandırılan bir yol vardır. Tamamen mermer blokların kırılması ile oluşturulan bu yol döşemesinde, profilli veya profilsiz çok sayıda mermer parça görülebilmektedir. Yolun her iki tarafında yer alan yığma taşlardan yapılmış sınır duvarlarında da mimari bloklar ile çok sayıda mermer parça vardır¹⁹⁸. Bunlar içinde bulunan Anadolu-ion tipi kaide parçaları ile ionik yivli sütun tamburları, Koranza'da ion düzeninde inşa edilmiş en az iki yapının varlığını ortaya koymaktadır.

Kz01 numaralı kaide parçasında sadece üst torusun bir kısmı, Kz02 numaralı kaide parçasında ise üst torus, apophyge ve yivlerin alt başlangıcı görülebilmektedir. Her iki parçada da torusun yüksekliği aynıdır. Tapınak terasında bulunan Kz03 numaralı sütun tamburu, alt kısmında üst torus ile birlikte işlenmiş olup, korunan kısımlarda torusun alt yarısının yatay yivli olduğu seçilebilmektedir. Söz konusu tamburdaki üst torusun yüksekliği, Kz01 ve Kz02 numaralı bloklarla aynıdır. Dolayısıyla bu üç örneğin aynı yapıya ait olduğu söylenebilir. Tapınak terasında bulunan Kz04 numaralı sütun tamburu parçası ile tapınak terasının doğusunda bulunan Kz05 numaralı sütun tamburunun ölçüleri Kz03 numaralı blok ile uyumludur. Alt çap ve üst çap ölçüleri, bu iki tamburun ikinci tamburlar olabileceğini göstermektedir.

Kz01 numaralı parça ile Kz02 numaralı parçanın tek bir tamburdan mı yoksa iki farklı tamburdan mı koştüğünü tespit etmek güçtür. Ancak, Kz03 numaralı sütun tamburu haricinde, aynı yapıya ait en az bir adet daha alt tamburun var olduğu söylenebilir. Bu durum, tapınak terasında in antis ya da prostylos planlı, ion düzeninde inşa edilmiş bir yapının varlığını ortaya koymasından önemlidir.

Kz01, Kz02 ve Kz03 numaralı örneklerde görülen en belirgin özellik, alt sütun tamburu ile birlikte işlenen üst torusun alt yarısının yatay yivlendirilmiş olmasıdır. Çünkü Arkaik Dönem'den itibaren Anadolu-ion tipi kaidelerde, çoğunlukla sütun tamburu ile birlikte çalışılan üst torusun tüm yüzeyi yatay yivlidir. Koranza kaidesinde ise sadece torusun alt yarısına dört sıra halinde yatay yiv işlenmiştir. Bu yönüyle kaide MÖ 4. yüzyıl ortalarına tarihlenen Priene Athena Polias Tapınağı ile benzerdir¹⁹⁹. Bir diğer benzer örnek ise tarihi tartışmalı olan Milet Heroon I'nin Anadolu-ion tipi kaideleridir²⁰⁰ ancak Milet örneğinde üç yatay yiv vardır. Torustaki yivlerin özenli işçiliği ve yiv geçişlerinin ince hatlarla belirginleştirilmesi gibi özellikler de yine Priene Athena Polias Tapınağı'nın kaidelerini anımsatmaktadır. Bu durum, Koranza'daki ionik yapının Priene Athena Polias Tapınağı'ndan etkilenmiş olabileceği düşüncesini doğurmaktadır.

Koranza'da, tapınak terasında bulunan bir diğer tambur parçası, 56 cm'lik çapı ile yukarıda sözü edilen üç tamburdan ayrılmaktadır. Kz06 numaralı bu tambur, tapınak terasında ikinci bir ion düzenli yapının var olabileceğini göstermektedir. Bu yapı diğerinden biraz daha büyük boyutludur.

Tapınak terasında bulunan dış sıralı ionik geison bloğunda (Kz07) dış genişliği 8,2 cm, dış yüksekliği 13,3 cm, dış derinliği 13 cm, dış aralığı ise 4,5 cm'dir. Dış sıralarının bitiminde yer alan geison soffitine lesbos kymationu işlenmiş ancak

¹⁹⁸ Bu duvarlar daha dikkatli bir şekilde ayıklandığı takdirde, kentteki yapılara ait daha fazla veri elde edileceği kesindir.

¹⁹⁹ Wiegand – Schrader 1904, 88-89, Fig. 54, 57-58.

²⁰⁰ Heroon, Th. Wiegand ve A. von Salis tarafından MÖ 4. yüzyıla (Wiegand 1906, 36-38; von Salis 1910, 124-125), G. Kleiner tarafından Erken Hellenistik Dönem'e (Kleiner 1968, 129-130), W. Müller-Wiener tarafından ise MÖ 2. yüzyıl sonu-1. yüzyıl başına tarihlendirilmiştir (Müller-Wiener 1985, 16-23).

bezeme büyük oranda tahrip olmuştur. Geison kısmı fazlaca tahrip olan blokta geison tacı seçilememektedir.

Tapınak terasında lento bloğunun ters yerleştirilmesiyle oluşturulmuş bir kapı eşiği vardır (Kz08). 270 cm uzunluğundaki blok, büyük boyutu ve kaliteli işçiliğiyle dikkat çekmektedir. Mevcut durumuna göre lentonun yerleştirildiği kapı açıklığı 160 cm genişliğe sahip iki kanatlı bir kapı ile kapatılmıştır. Lento bloğunun etrafında açılan kaçak kazı çukurunda bir adet basamak bloğu vardır (Kz09). Yüzeyindeki anathyrosise göre basamak genişliği 38 cm'dir. Bu mimari blokların tapınaklarla ilişkisini belirlemek güç olsa da hem boyutları hem de kaliteli işçilikleri, bunların tapınaklarla ya da kutsal alanın giriş kısmıyla bağdaştırılabileceğini göstermektedir.

Koranza'daki tapınak terasında bulunan mimari bloklar, bu alanda en az iki adet ion düzeninde inşa edilmiş yapının varlığına işaret etmektedir. Kz01-Kz05 numaralı kaide parçaları ve sütun tamburları ise Koranza'daki kutsal alanda MÖ 510 civarında inşa edilen kerpiç duvarlı, pişmiş toprak üst yapı elemanlarına sahip tapınaklardan en az birisinin MÖ 4. yüzyılın 2. yarısındaki bir zaman diliminde mermer yapı malzemesi kullanılarak, ion düzeninde yenilendiğini düşündürmektedir.

2.5.1.1. Buluntular

Tapınak terasında Hellenistik Dönem'e tarihlendirilen seramiklerin yanı sıra *terracotta* figürin başı ve *terracotta* figürine ait bir kol parçası ile bir adet konik formlu ağırşak ve MÖ 323-319²⁰¹ yıllarına tarihlendirilen bir sikke²⁰² bulunmuştur²⁰³.

Figürin Parçaları ve Küçük Buluntular

Figürin Başı

Koranza, Artemis ve Apollon Kutsal Alanı'nda bulunan eser, başörtülü bir kadının betimlendiği pişmiş toprak figüre ait bir baş parçasıdır²⁰⁴. Baş, boynun bir kısmını da içerecek şekilde, gövdeye birleştiği yerden kırılmıştır (Fig. 4). Yüzeyinde hafif atıklar ve başörtüsünün tepe noktasında da küçük bir kırık mevcuttur. Yıpranmaya bağlı olarak herhangi bir boya/boyama izi de korunamamıştır. Baş, alışılagelmiş olduğu üzere ön ve arka kısım olarak çift kalıp tekniğinde yapılmıştır ve sağ yanında hafif bir birleşme izi görülebilmektedir. Başörtüsü, başın arka-üst kısmını örtecek şekilde ele alınmış olup, sağ yanağın büyük bir bölümünü, burnun alt tarafını, sol yanağın ise alt kısmını ve çene ile boynun tamamını kapatacak şekilde işlenmiştir. Başın arka kısmındaki kumaşın -kalıbın fazla kullanılmasına bağlı olarak, ya da yüzey buluntusu olduğu için zamanla oluşan tahribatın etkisiyle veya bu tipteki eserlerin kimilerinde olduğu gibi, ön kısma daha fazla önem verilmesi, arka kısmın daha sade ele alınması olasılıkları nedeniyle- nispeten düz/kıvrımsız oluşu dikkati çekmektedir. Figüre sol yanından bakıldığında, başın sağından soluna doğru çekilen kumaşın, yukarıdan aşağıya dik olarak inen kısmın üzerine yerleştirilecek şekilde, hafif eğimli ve yatay olarak ele alındığı görülmektedir. Bu zıt düzenleme ile kumaşa bir hareketlilik kazandırılmıştır.

²⁰¹ Sikkeyi değerlendiren, Pamukkale Üniversitesi doktora öğrencisi Emin Sarız'e teşekkür ederiz.

²⁰² Sikke MÖ 323-319 (III. Aleksandros) yıllarına tarihlendirilmiş olup Milet sikkesidir. Ön yüz: Aslan postlu Herakles başı, sağa. Arka yüz: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, sadak içinde yay ve lobut, altta başak (Price 1991, 2102, 2102A).

²⁰³ 2018 yılı çalışmalarında tespit edilen *terracotta* figürin parçaları, bir sikke ve bir ağırşak Muğla Müze Müdürlüğü'ne teslim edilmiştir.

²⁰⁴ Ölçüleri: Yükseklik: 4,5 cm, Gen: 3 cm

Gür ve yüksek plastikiteye sahip saçlar, alnın hemen hemen ortasından ikiye ayrılmış, burada hacimli ve geniş bir dalga sırası açıkta kalacak biçimde verilmiş, geri kalan -arka- kısmı ise örtünün içerisinde kalmıştır. Eserin yüzeyindeki yıpranmaya rağmen, saçtan, başı hafifçe gevşek bir şekilde kapatan örtüye geçişteki ayrımın son derece ustaca yapıldığı, yani kumaş ve saçların birbirinden çok gerçekçi bir şekilde ayrıldığı gözden kaçmamaktadır. Bombeli oval bir alın, belirgin kaş kemikleri ve şişkin etli göz kapakları ile dalgınca ifadelendirilmiş gözleri dikkati çekmektedir. Her ne kadar yüzün alt kısmı örtünün içinde kalsa da, aşağıya doğru daralan oval bir şekle sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu kadınsı fizyonomik detaylar, Hellenistik Dönem için beklenen standartlardır.

Fig. 4. Figürine ait baş

Koranza figürininin boyundan aşağı kısmı ne yazık ki mevcut olmadığından, alt kısım ve gövde hakkında kesin bir hükme varmak zor olsa da benzer örnekler ışığında ve kumaşın sarılış-örtünüş biçimi dikkate alınarak, örtünün kalyptra veya flammeum değil de manto/himation ve hatta pharosun devamı olduğunu söylemek mümkündür. Bu şekilde ele alınmış yani himation/pharosunu aynı zamanda bir başörtüsü olarak kullanan kadınların kimileri başları tamamen örtülü, hatta çene, ağız ve burun dahi kapatılmış olarak işlenirken, kimileri de Koranza örneğinde olduğu gibi saçların ön kısmında kalan tutamları açıkta bırakacak ancak yüzün bazı bölümlerini kapatacak şekilde betimlenmişlerdir. Koranza eseri, gerek başörtülü ele alınması ve kumaş işlenişi gerekse de saç biçimi ve yüzünün fizyonomisi ile British Museum²⁰⁵ ve Musée du Louvre²⁰⁶ koleksiyonunda bulunan Kıbrıs kökenli eserlerle oldukça benzerdir. Hellenistik Dönem içinde değerlendirilen bu eserlerden bazıları, yüz ifadesinin veriliş biçimi bakımından da yakın benzerlik göstermektedir²⁰⁷. Priene Demeter Kutsal Alanı'nda bulunan ve MÖ 2. yüzyıla tarihlendirilen figürinler arasında, çenenin kapalı olması ve başörtüsünün tepe noktasında oluşturulan küçük sivri üçgen bakımından Koranza örneğiyle yakın benzerlik gösteren eserler de vardır²⁰⁸. Pergamon kazılarında da başlarını örtmüş kadın figürinlerine ait parçalar bulunmuştur²⁰⁹. MÖ 3.-2. yüzyıllara tarihlendirilen bu örneklerin bir kısmı ağız ve çeneyi örtme biçimi, bir kısmı ise başörtüsünün tepe noktasındaki üçgen nedeniyle Koranza figürininden ayrılmaktadır.

²⁰⁵ Burn – Higgins 2001, 276, pl. 149, Fig. 2920-2922. Olasılıkla Larnaka yakınlarındaki Artemis Paralia Kutsal Alanı'ndan çıkarılmış olan bu figürinlerin, Kıbrıs'taki Kitium (Citium-Kition) antik kentinin ana tanrıçası ile de ilişkili olabileceği düşünülmüştür ve bu tanrıçanın MÖ 4. yüzyıl sonlarından Hellenistik Dönem'e kadar uzanan ve Grek etkisi altında yapılmış ardılları olarak görülebileceği ifade edilmiştir.

²⁰⁶ Heuzey 1923, 182-183, Pl. XVII, Fig. 2. Kitabın basıldığı dönem itibariyle, fotoğraf yerine güzel bir çizimi mevcut olan eserin, sadece belden üst kısmı korunabilmiştir. Bu kez bir *thron* üzerinde oturduğu görülen bu figür de yine buluntu yeri dolayısıyla Kitium ana tanrıçası ile ilişkilendirilmiş ve *throna* oturmuş olması nedeniyle tanrıçanın kendisi olabileceği söylenmiştir. Burada başını örttüğü örtü, manto ya da *himation* olarak değil de bir *calyptra* (kalyptra) olarak tanımlanmıştır. Ayrıca alanında yazılmış ilk kaynaklardan biri olan bu kaynakta figürün "*hiératique*" grubu yani rahipler-rahibeler-dindarlar sınıfı içerisinde ele alınmış olması dikkat çekicidir.

²⁰⁷ Burn – Higgins 2001, 276, pl. 149, Fig. 2922.

²⁰⁸ Rumscheid 2006, 450, kat. nr. 133, 181-182, 184-185, 187, Taf. 58, Fig. 2; Taf. 75, Fig. 1-4, 6-8; Taf. 76, Fig. 5-6.

²⁰⁹ Töpperwein 1976, 19, 203, Taf. 6, Fig. 41; 68-69, 221, taf. 45, Fig. 294-297, 299-300; 69-70, 222, taf. 46, Fig. 301-305, 307-310.

Başörtülü kadınlar, bazen bir kompozisyonun parçası bazen de birlikte oturur vaziyette görülebilmektedir²¹⁰ ancak Koranza örneği, başın konumlandırılışı itibarıyla ve benzer örnekler ışığında, tek başına ele alınmış bir kadın gibi görünmektedir. Diğer bir deyişle, başlarını örtmüş kadınların ele alındığı ikili grup halinde pişmiş toprak eserler olmasına rağmen²¹¹, manto/himation/pharos ile örtünme açısından Koranza örneğiyle benzerlikler arz eden ve tek başına ele alınan kadın figürleri de çoğunluktadır. Genellikle “başörtülü kadınlar” olarak tanımlanan bu tipte örtünmüş kadınlar, bazı araştırmacılar tarafından “Capite Velatolu Kadınlar”²¹² olarak da anılmıştır. Terminolojik farklılık dışında kastedilen bu iki tip arasında fark yoktur. Dans etsin ya da etmesin, başları Koranza eseriyle benzeşecek şekilde kapatılmış kadınlardan bazılarının -genellikle buluntu yeri itibarıyla- Demeter kültüyle²¹³, kimilerinin ise başlarında Dionysos ile ilişkilendirilebilecek bitkisel süsler taşıması nedeniyle Dionysos kültüyle²¹⁴ ya da yine buluntu yeri²¹⁵ veya kompozisyonu göz önüne alındığında Artemis ile ilişkilendirildiği görülür. Bazıları ise günlük yaşamları içerisinde, herhangi bir sebeple dışarı çıkan, evli oldukları için başlarını örten, varıl ve seçkin olmaları sayesinde zengin kumaşlarla örtünen, özetle toplumsal yaşamın kendilerine biçtiği roller doğrultusunda hareket eden sıradan kadınlardır.

Ne yazık ki Koranza eserinin boyundan aşağısı korunamamış olduğundan, kendisinin nasıl bir duruş sergilediği, vücut hareketleri itibari ile durgun mu yoksa hareketli mi ele alındığı, oturur pozisyonda mı yoksa ayakta mı olduğu, ellerinde yaptığı işi yansıtacak herhangi bir nesne olup olmadığı gibi sorular cevapsız kalmaktadır. Ancak, benzer buluntular ve kıyaslama örnekleri sayesinde Koranzalı kadının, dalgın ve hülyalı bakışları ile ağırbaşlı ve dindar bir hanım veya günlük yaşantısı içerisinde sokağa çıkmış, sosyal hayata karışmış muteber bir kadın olma ihtimali daha yakın durmaktadır. Figürin başının, Koranza antik kentindeki Artemis ve Apollon Kutsal Alanı’nda bulunması nedeniyle, bir adak heykelciğine ait olduğu düşünülebilir. Alanda gerçekleştirilecek çalışmalar veya kazılar sayesinde, benzer örneklerine rastlanması ve bunun bir deposit buluntusu olup olmadığının anlaşılması mümkündür. Koranza figürini, stil özellikleri ve benzer örneklerle yapılan kıyaslamalar sayesinde Hellenistik Dönem’e, MÖ 3. yüzyıl ile MÖ 2. yüzyılın ilk yarısı arasındaki zaman dilimine tarihlendirilebilir.

Figürine Ait El

2018 yılı yüzey araştırmasında, Koranza antik kentindeki Artemis ve Apollon Kutsal Alanı’nda bulunmuştur. *Terracotta* bir figürine ait 3 cm yüksekliğe sahip sol el parçası, bileği, bileğin biraz üstünü ve giysi kumaşının bir kısmını da içerecek şekilde kırılmıştır (Fig. 5). Üzerinde herhangi bir boya kalıntısı görülmemektedir. Kalıp yapımıdır.

Başparmak ve işaret parmağının bir kısmı korunabilmiş, diğer parmaklar ne yazık ki tahrip olmuşlardır. Elin üst kısmının yumuşak ve dolgun olmasının yanı sıra feminen duruşu nedeniyle de bir kadın figürüne ait olduğu söylenebilir. Gelişinden ve duruşundan hareketle, parmakların hafifçe içe bükülecek şekilde, giysi kumaşını ve/veya bir nesneyi kavramış şekilde ele alınmış olduğu anlaşılmaktadır. İşaret ve başparmak arasında

Fig. 5. Figürine ait el

²¹⁰ Şare-Ağtürk – Aslan 2015, 42, 75, Fig. 13.

²¹¹ Bol 1999, 23, 24, Taf. 2, Fig. 3.

²¹² Rumscheid 2006, 244 vd., 448 vd.

²¹³ Rumscheid, 2006, 450 vd.

²¹⁴ Galt 1931, 374 vd.

²¹⁵ Burn – Higgins 2001, 276; Heuzey 1923, 182-183.

kalan kısımda görülen ufak detaylar, kavranan şeyin sadece giysi kumaşı olmayabileceğini, o kısımda başka bir nesnenin de tutulmuş olabileceğini göstermektedir. İlk bakışta, başka bir eli, yani ikinci bir figürün kendisine doğru uzatılmış sağ elini tuttuğu, söz konusu kısımların da diğer figürün parmakları olduğu düşünülse de işleniş tarzı ve daha da önemlisi, ikonografik unsurlar bu ihtimali zayıflatmaktadır: yakın pozisyonda, grup olarak ya da ikili kompozisyonlar halinde ele alınan figürler biliniyor olsa da²¹⁶ bu şekilde bir el ele tutuşma örneğine rastlanamamıştır. Özellikle başka bir figürün elini böylesine kendi gövdesine yapıştırırcasına bastırarak tutan bir örnek bilinmez zira Koranza örneği, vücuda yapışık bir halde işlenen bir el parçasıdır; yani el, vücuttan ileriye ya da geriye doğru uzatılmamış, vücuttan çözülmemiş bir pozisyonadadır. Gelişi itibarıyla da tam yere doğru eğilmediği, vücudun ön kısmına, göbek kısmının altına doğru hafifçe çekilerek yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Tutulan nesnenin kavisli-kıvrımlı hali, bir plektron olduğunu düşündürse de ikili bölümlene plektron olma ihtimalini de zayıflatmaktadır. Benzer örnekler ışığında²¹⁷ Crotala türünde bir müzik aleti olabileceği düşünülse de bu kez fazla eğimli olması bu ihtimali güçleştirmektedir.

Bilek ve üstünde korunabilmiş kısımlarda görülen kıvrım bolluğu, kavranan giysinin manto/himation olduğunu düşündürmektedir. Gerçekçi kıvrımlar, kimi yerlerde sık, kimi yerlerde düz alanlar yaratacak şekilde ele alınmışlardır. Yumuşak dökümlü kumaş, elin pozisyonunu desteklemekte, yani gövdeye doğru hafif eğimli bir şekilde alta doğru uzatıldığını göstermektedir. Bu yüksek plastikite ve kumaşların vücudun ya da organların hareketlerini desteklemesi, Hellenistik Dönem'de tercih edilen kumaş işlenişleridir. Küçük bir kısmı korunabilmiş olsa da yüksek bir işçiliğe sahip, devrin yetenekli ustalarınca şekillendirilen nitelikli bir eser olduğu hemen göze çarpmaktadır. Özellikle tenden kumaşa geçişteki ayırım son derece belirgin ve canlıdır. Bu şekilde, bol kumaşlı giysilerinin fazla kumaşlarını tutan kadınlar, büyük ve küçük plastik sanatlarda yaygın bir şekilde tercih edilmişlerdir²¹⁸. Eserin gerçekçi ve canlı ele alınan kıvrımları, MÖ 1. yüzyıla inmeye uygun görünmemektedir. MÖ 3. ve 2. yüzyıl boyunca görülen koroplastik örneklerden²¹⁹ de hareketle, eserimizi MÖ 3. yüzyıl civarına, en geç MÖ 2. yüzyıl başlarına tarihlemek uygun olacaktır.

2.5.2. Mezarlar

2.5.2.1. Yeraltı Oda Mezarı (Fig. 6)

Güneyden kuzeye devam eden eğimli topoğrafyanın sonlandığı 121/14 numaralı parselde²²⁰, Lagina kazı ekibi tarafından 1995 yılında temizliği yapılan ancak çok

²¹⁶ Bol 1999, Taf. 2, Fig. 3-5; Mandel 1999, Taf. 64, Fig. 3-4; Taf. 65, Fig. 3-4; Taf. 66, Fig. 1-4.

²¹⁷ Piccioni 2018, 342, Fig. 7. Burada ele alınan örnek, duruş ya da giyiniş açısından örneğimizle benzerlik göstermez ancak elinde *crotala* tutan koroplastik eserlere bir örnektir.

²¹⁸ Kumaşın çok canlı, adeta geçmiş gibi yumuşak ve niteliğini ele verircesine dolgun, vücudun ve organların hareketlerini destekler vaziyette ve zıt nitelikteki kıvrımların çok iyi bir uyum içerisinde ele alındıklarının büyük plastikteki benzer örnekleri, orijinali MÖ 300 civarına tarihlenen Antakya Tykhesi'nin özellikle de Budapeşte repliğinin arkaya doğru uzatılan sağ elinin bileğine dökülen kıvrımlar (Ridgway 1990, 233, Pl. 116a-b) ve Musa Polihymnia'nın Roma-Muse Conservatori'de sergilenen güzel bir repliğinde (Ridgway 1990, 257, Pl. 134) görülmektedir. Bu tip, MÖ 2. yüzyıl başlarından sonlarına kadar bir zaman aralığına tarihlendirilen Arkhelaos Kabartması'ndaki Polihymnia örnek alınarak yapılmış olup, Arkhelaos'un da daha erken bir dönemdeki öncüllerinden esinlenmiş olabileceği düşünülmüştür.

²¹⁹ Kleiner 1984, 108, Taf. 14 a-c. Burada görülen örnekler, tüm korunabilmiş örneklerdir. Ancak eserimiz, bileğin hemen üstünden kırılmış olduğu için kumaşın devamının bu örneklerle aynı şekilde devam edip etmediğini anlayabilmek mümkün değildir. Buna karşın, kumaşların gelişi ve dökümlü ele alınışları, örneğimizle benzerlikler arz etmektedir.

²²⁰ 2018 yılı çalışmalarında Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'nün veri tabanında bu parselin numarası 1976 idi.

daha öncesinde kaçak kazılarla tahrip edilen bir oda mezar bulunmaktadır²²¹. Mezarın inşasında bölgenin jeolojik yapısına uygun olarak kireçtaşı ve konglomera bloklar kullanılmış, mezar odasındaki iki tekne ve kapakları için mermer tercih edilmiştir. *Vestibulum* ve tek gömü odasından oluşan mezar, doğu-batı doğrultulu konumlandırılmış olup, girişi batıdadır. Giriş kısmı söve bloklarına yaslandırılan bir plaka ile kapatılmıştır. Her iki tarafta da yukarıya doğru daralan söve blokları, eşik taşı olarak kullanılan dörtgen bir blok üzerine oturmaktadır. Mezarın girişini *vestibulum* olarak adlandırılan bir ara mekân takip eder. *Vestibulum* duvarları hafifçe yukarıya doğru daralan bir formda olup, dört sıra *isodomos* örgüye sahiptir. Tavan, her biri kuzey-güney doğrultulu dört yatay monolit bloktan oluşmaktadır. 1995 yılındaki temizlik çalışmalarında bu bölümün zemininde plaka taşlardan bir döşeme olduğu anlaşılmıştır²²².

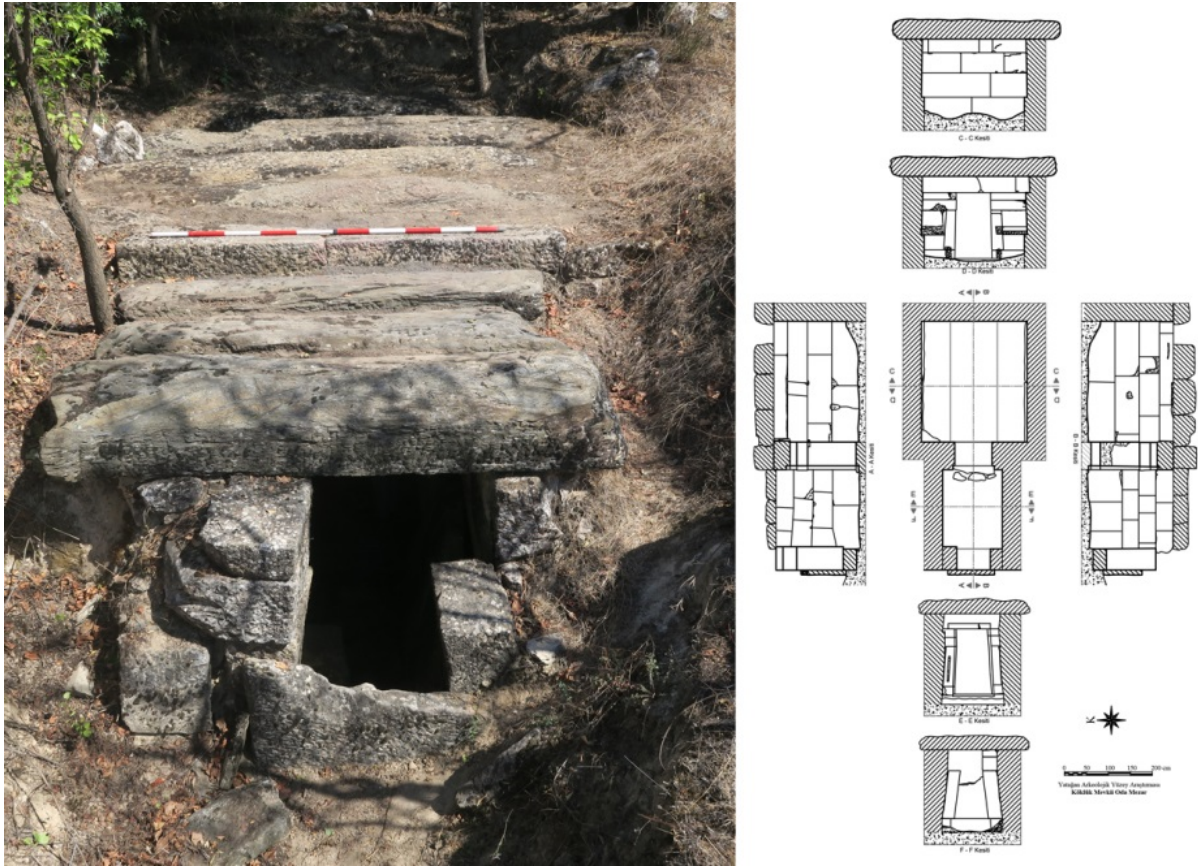

Fig. 6. Koranza yer altı oda mezarı

Karia Bölgesi'nde dağınık olmakla birlikte bölgenin tamamında bu tip yeraltına inşa edilmiş mezar odaları bilinmektedir. Bu mezar tipi, bölgenin yönetim merkezleri dışındaki çoğu *nekropolde*, yalnızca birer örnekle temsil edilmektedir²²³. Bu türden mezarın daha çok bulunduğu kentler Kariyalı güçlerin merkezi ile yakından ilişkili

²²¹ Mezarındaki çalışmalar bir rapor niteliğinde sunulmuş, detaylı değerlendirme yapılmamıştır (Tırpan 1997b, 313-320). Söz konusu raporda mezarın Yayalar Mevkii'nde olduğu belirtilmiş olsa da mevcut kayıtlarda bölge Köklük Mevkii olarak geçmektedir. 1970'li yıllarda Lagina çevresinde kazı çalışmaları yapan Y. Boysal'ın kayıtlarında da bölgeden Köklük Mevkii olarak bahsedilmektedir. Mezar mimarisinin kapsamlı değerlendirmesi için bkz. Büyükozer 2020, 26-28, 31-36, Fig. 2-7.

²²² Tırpan 1997b, 315.

²²³ Tek örnek bulunan merkezler, Alabanda, Alaçam, Alinda, Elmacık, Altıntaş, Hyllarima, Kaunos, Labraunda, Mutat Tepesi ve Teke Kale'dir. Bu örneklerle Koranza, Taşkesik ve Gökgedik örneklerini de eklememiz gerekmektedir (Büyükozer 2020, 26-41).

olup, Mylasa'da dört, Beçin'de üç, Halikarnassos'ta iki tanedir²²⁴. Bu durum mezarların yapıldığı malzeme ve inşa tekniği ile birleştirildiğinde, söz konusu bu mezarların toplumdaki elit kesim için yapıldığı söylenebilir.

MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilen bu tip mezarlardaki üst örtünün ve özellikle bölme duvarlarındaki mezar kapılarının Hellenistik Dönem örneklerine göre daha özenli, daha kapsamlı ve estetik kaygılar güdülerek yapıldığı belirlenmiştir²²⁵. Bu nedenle, kirişli, *epikranitisli*, estetik kaygılar güdülerek yapılan üst örtü ve detay işçilik gösteren kapıların bulunduğu mezarlar MÖ 4. yüzyıl ve öncesine, söz konusu bölümlerde sade ve basit işçilik gösteren örnekler ise daha sonraki bir döneme tarihlendirilmiştir²²⁶. Koranza mezarı plan, örgü tekniği ve mezar odası düzenlemeleri açısından MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilen mezarlarla birlik içindedir. Özellikle Beçin ve Labraunda Mermer Mezar ile aynı plan özelliklerine sahiptir. Buna karşın, gerek bölme duvarındaki kapatma sistemi gerekse üst örtü, söz konusu örnekler göre çok daha sade ve basittir. Mezar odasındaki buluntular mezarın MÖ 2. yüzyıldan Erken İmparatorluk Dönemi'ne kadar farklı zamanlarda kullanıldığını gösterir²²⁷. Ancak mezarın bu temizlik çalışmasından önce pek çok kez tahrip edilmesi, kandil ve unguanterium gibi mezar hediyeleri dışındaki buluntuların alınmış olma ihtimalleri, mezarın inşa tarihi konusunda tereddüt oluşturur. Bununla birlikte mezarın basit üst örtüsü ve kapatma sistemi ile buluntular, bu tür mezarlar için yapılan genelleme ile paralellik gösterir. Dolayısıyla mevcut veriler doğrultusunda mezar MÖ 2. yüzyılda inşa edilmiş olmalıdır.

2.5.2.2. Kaya Mezarları

Apollon ve Artemis Kutsal Alanı ile Hekate Kutsal Alanı arasında kalan alanda üç kaya mezarı bulunmaktadır²²⁸ ve bunlardan ikisinin kazısı Lagina kazı ekibi tarafından yapılmıştır²²⁹. Kayıtlara Yayalar Mevkii²³⁰ olarak geçen alanda yapılan yüzey temizliğinin ardından burada birden fazla mezar olduğu tespit edilmiştir. Üst kısımlarındaki tahribatlar, mezarların pek çok kez kaçak kazı faaliyetlerine maruz kaldığını göstermektedir. Ne yazık ki bu kaçak kazılar arkeolojik kazılar sonrasında da devam etmiş, mezarlar iş makineleri ile tahrip edilmiştir.

Burada kazısı yapılan ilk mezar (01YM1)²³¹ Kayırlı Ovası'na hâkim bir konumda, ovaya inen ve yöre halkı tarafından Taşlı Yol olarak adlandırılan yolun 10 metre kadar güneyinde yer almaktadır. Topoğrafyaya göre konumlandırılan mezar kuzey-güney doğrultulu olup, giriş kısmı kuzeydedir. Mezar odasının girişinde düşmüş şekilde lento ve söve blokları bulunmuştur. Girişten iki basamak ile mezar odasına geçilmektedir. Tek odalı mezarda üç adet ölü yatağı "II" formulu bir iç mekân ortaya çıkarır. Mezar içerisindeki kemikler ve buluntular dağınık şekilde açığa çıkarılmıştır. Bu durum hem çoklu gömü geleneğinden hem de kaçak kazı faaliyetlerinden kaynaklanmaktadır. Mezarın ilk inşa ve kullanım evresine işaret

²²⁴ Henry 2009, 165-166.

²²⁵ Henry 2009, 109-111.

²²⁶ Börükçü'de, bölgede araştırılan tüm örnekler göre çok daha mütevazı ölçülere sahip olan 06BM22 numaralı yeraltı oda mezarı ne üst örtüsüyle ne de diğer detaylarıyla kesinlikle özel bir mimariye sahip değildir. Buna karşın en az üç gömünün yapıldığı mezardaki buluntular, mezarın inşasının MÖ 5. yüzyılın başına gittiğini gösterir. 07BM01 numaralı mezar da yine mütevazı ölçülerde, tek odalı bir mezar olup, ne üst örtüsü ne de diğer detaylarında özenli bir işçilik göstermez. Buna karşın bu mezar da MÖ 5. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Dolayısıyla bu genellemeye uymazlar (Büyüközer 2020, 33-34, dn. 55-56).

²²⁷ Tırpan 1997b, 320. Mezar odası temizlik çalışmalarına kadar çok kereler kaçak kazıların tahribatına maruz kalmıştır. Bu çalışmalarda elde edilenler, bu tahribatlardan geriye kalanlardır.

²²⁸ Bölgedeki kaya mezarları için bkz. Büyüközer 2020, 41-52, Fig. 23-42.

²²⁹ Tırpan – Söğüt 2004, 91-93, çiz. 1, Fig. 11-12.

²³⁰ Burası mevcut kayıtlarda İncirlibağ Mevkii olarak geçmektedir.

²³¹ 2001 yılı çalışmalarında kazısı tamamlanan mezara 01YM1 numarası verilmiştir.

eden en önemli buluntu, MÖ 4. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmiş olan gümüş bir sikkedir²³². Ayrıca mezar içerisinde farklı seviyelerden 100 civarında, uçları kıvrılmış demir çivi ele geçmiştir. Bunlar mezarda ahşap bir kapı veya bir sandığın kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Bu tür mezarlar aile mezarı olarak uzun ve sürekli kullanıma sahiptir. Bu nedenle ilk gömüden sonra pek çok kez mezara girilerek yeni gömüler yapılmıştır²³³.

Kazısı yapılan ikinci mezar (02YM1)²³⁴, aynı alanda, yukarıda tanımlanan mezarın 25 m güneybatısında yer almaktadır. Topoğrafyaya göre konumlandırılan mezar kuzey-güney doğrultulu olup, giriş kısmı kuzeydedir (Fig. 7). 01YM1 numaralı mezardan farklı olarak bu mezar iki odalıdır. Kazıların gerçekleştiği dönemde ön odanın üst örtüsünün tamamen tahrip olduğu tespit edilmiştir. Ön odada yan duvarlar boyunca uzanan kaya bloğuna açılmış sığ tekne şeklinde iki ölü yatağı vardır. Ön odadan ana mezar odasına erişim bir kapı ile sağlanmaktadır. Burada eşik seviyesinde tespit edilen çok sayıda çivi, iki oda arasındaki geçişin ahşap bir kapı ile kapatılmış olabileceği düşüncesini doğurmuştur.

Fig. 7. 2002 yılında kazısı tamamlanan ancak günümüzde tahrip edilmiş olan kaya mezarı
(Lagina Kazı Arşivi)

Ana mezar odasındaki kaya bloğuna açılmış sığ tekne şeklinde üç adet ölü yatağı “II” formlu bir iç mekân ortaya çıkarır. Güney duvar önündeki ölü yatağının batısında ölü ve/veya mezar hediyesi bırakmak için yapılan seki bulunmaktadır. Yıllarca süregelen kaçak kazı faaliyetleri nedeniyle “II” formlu düzenlemenin arasında kalan gezinti bölümünde korozyona uğramış bronz sikkeler, altın diadem

²³² Raporlara göre sikkenin ön yüzünde ağzı açık aslan başı, arka yüzünde yıldız bulunmaktadır.

²³³ Bu önemli verilerin yanı sıra kazı raporlarından anlaşıldığı kadarıyla mezarda dağınık olarak pek çok pişmiş toprak kap parçası, farklı dönemlere ait sikkeler ve süs eşyaları bulunmuştur.

²³⁴ 2002 yılı çalışmalarında kazısı tamamlanan mezara 02YM1 numarası verilmiştir (Tırpan – Söğüt 2004, 91-93, çiz. 1, Fig. 11-12.).

parçaları, bir adet pişmiş toprak kandil, seramik parçaları, demir çiviler ve kemikler ortaya çıkarılmıştır²³⁵. Mezarın tamamında yapılan çalışmalarda elde edilen buluntular değerlendirildiğinde, mezarın en erken buluntusu MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilmiştir²³⁶. 01YM1 ve 02YM1 numaralı mezarların buluntuları paralellik gösterir. Dolayısıyla nekropol alanının MÖ 4. yüzyılda kullanımına başlandığı ya da söz konusu dönemde değişen politik durum ve gelişen refah seviyesi nedeniyle bu dönemde daha gösterişli mezarlar yapılmaya başlandığını düşünebiliriz.

Koranza'daki bir başka kaya mezarı bir üst terasta, Myken üslubundaki seramiklerin yoğun olarak bulunduğu alanda yer almaktadır. Bu mezarın girişi üst seviyesine kadar toprakla dolu olduğundan, mezar ile ilgili detaylı çalışma yapılamamıştır. Ancak mezarın varlığı, Apollon ve Artemis Kutsal Alanı ile Hekate Kutsal Alanı arasında, ovaya kadar devam eden bir alanda daha fazla mezarın olduğuna dair önemli işaretlerdir. Dolayısıyla burada bir *nekropol* alanının varlığı kabul edilebilir.

2.6. Roma İmparatorluk Çağı

Lagina Hekate Kutsal Alanı'nda, Erken İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilen Kuzey *Stoa*'da²³⁷ yapılan kazı çalışmalarında kutsal alana Koranza ve kuzeydeki diğer yerleşimlerden erişimin sağlandığı bir kapı açığa çıkarılmıştır²³⁸. Kutsal Alan içerisindeki konumundan dolayı "Koranza Kapısı" olarak tanımlanan yapı, *stoa*'nın arka duvarı üzerine açılmış bir giriş, bu girişten kuzeye doğru devam eden *in situ* durumdaki *orthostat* bloklarının oluşturduğu bir koridor ve olasılıkla bu koridorun devamındaki kapının asıl cephe mimarisinden oluşur. Bu kapı Erken İmparatorluk Dönemi'nde kutsal alanın kuzeyindeki yerleşimler ama daha da önemlisi Koranza ile olan bağlantısına işaret eder.

Koranza'nın en önemli kültü olan Artemis kültü, Hekate kültünün bölgenin esas kültü olmasının ardından önemini kaybetse de Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilen yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde de varlığını sürdürmüştür²³⁹. Stratonikeia topraklarında Hellenistik Dönem ve Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait yazıtlarda, bu kült genel olarak "Artemis Korazeis" olarak geçmektedir²⁴⁰. Bununla birlikte, Lagina'dan Roma İmparatorluk Dönemi'nin sonlarına ait bir yazıtta kültün yeri "Koraza'daki Artemis" olarak verilmiştir²⁴¹. Aynı form, Lagina'dan parçalara ayrılmış bir başka yazıtta da görülmektedir²⁴². Koranza bu dönemde eski önemini yitirmiş olsa da Stratonikeia'nın bir *demesi* konumunda varlığını sürdürmektedir.

3. Sonuç

Koranza'da gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmalarında en erken buluntu grubunu seramikler oluşturmaktadır. Bölge halkının Myken kültürüyle olan ticari ilişkileri belgeleyen seramikler bir örnek hariç²⁴³ GH IIIC'nin orta ve geç evlerine aittir. Seramik, güneydoğu Ege'nin genelinde görülen malzemenin bezeme, hamur ve astar niteliklerini sergiler. Myken seramiği grubunda Rodos ve Kıbrıs kökenli seramik Karia Bölgesi dışı öğeler olarak karşımıza çıkar. Protogeometrik ve sonrası döneme ait malzemenin yoğunluğu GH IIIC grubu örneklerine göre daha azdır. Bunlardan

²³⁵ Tırpan – Söğüt 2004, 92.

²³⁶ Tırpan – Söğüt 2004, 93.

²³⁷ Gider 2012, 263-280.

²³⁸ Tırpan – Gider 2011, 377-381 Fig. 6.

²³⁹ Şahin 1973, 195; Deschamps – Cousin 1888, 266-267, no: 51; 269, no: 54; Hatzfeld 1920, 84-85, no: 17; Laumonier 1958, 214-215.

²⁴⁰ Şahin 1976, 18.

²⁴¹ Hatzfeld 1920, 85, no: 18.

²⁴² Laumonier 1938, 281, no: 1.

²⁴³ Kat. no. 12.

Protogeometrik Dönem malzemesi Batı Anadolu'nun bilindik bezeme biçimini takip ederken, Geometrik Dönem ve sonrasına ait malzeme Karia Bölgesi seramik zanaatkârlığının özelliklerini takip eder. MÖ 5. ve 4. yüzyıllara ait örnekler ise sadece birkaç parça siyah firnisli seramik parçasından oluşmaktadır. Araştırma alanımızda MÖ 3. yüzyıldan MS 3. yüzyıla kadar olan seramik, Güneybatı Anadolu'nun özellikle de Menderes Vadisi ve güneyinde bulunan malzeme ile benzerlik sunar. Myken kültürünün son evrelerine ait buluntular, Ege coğrafyasında Doğu Ege adaları ve Batı Anadolu'nun kıyı şeridini kapsayan bir dağılım alanı ile dikkati çekmiştir²⁴⁴. Ancak Çine ovasındaki konumu ile Çine-Tepecik'teki Myken kültürüyle ilişkilerin etkin olduğunu gösteren buluntular²⁴⁵, bu coğrafi sınırın, Çine (Marsyas) Bölgesini de kapsayan bir yayılım alanında değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymuştur²⁴⁶. Stratonikeia kazılarındaki tespitlerin yanı sıra Stratonikeia territoryumunda yürüttüğümüz yüzey araştırmalarında elde ettiğimiz veriler bu yayılım alanının Kayırlı ve Yatağan ovalarını da kapsadığını ortaya koymaktadır.

MÖ 2. binyıla kadar giden seramik verilere karşın bölgede tespit edilmiş olan en erken mimari veriler MÖ 6. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen mimari *terracottalar*dır. Bu mimari *terracottaların* ait olduğu yapılara dair herhangi bir veri olmasa da alandaki teras duvarı, özellikle terasın batı cephesi, söz konusu dönemde gerçekleştirilen imar faaliyetleri ile bağlantılı olmalıdır. S. Akkurnaz tarafından üç farklı yapıya ait oldukları belirlenen mimari *terracottalar* Geç Klasik Dönem'den itibaren yazıtlar vasıtasıyla varlığını kesin olarak bildiğimiz Artemis, Apollon ve Leto kültünün daha erken bir evrede başlayıp başlamadığı sorusunu ortaya koymaktadır.

Koranza ismi ise farklı telaffuzları ile birlikte MÖ 4. yüzyılda görülmeye başlar ve Roma İmparatorluk Dönemi içlerine kadar da görülmeye devam eder. Stratonikeia MÖ 3. yüzyılda bölgenin siyasi hâkimi olup, Koranza Stratonikeia'nın bir *demesi* konumuna gelene kadar da bağımsız bir yerleşim konumundadır. Epigrafik verilerden anladığımız kadarıyla Koranza adı tanrıça Artemis ile bağlantılı olarak bir yer adı olarak görülür. Bu ismin MÖ 260'lı yıllarda Stratonikeia'nın kuruluşundan önce Lagina civarında bir şehri ifade ettiğini öğreniyoruz. Apollon ve Artemis'in bu şehirde bir kutsal alanı vardı ve Lagina şehrin mahallelerinden sadece biriydi.

---

²⁴⁴ Mountjoy 1998, 53-63.

²⁴⁵ Günel 2010, 32-35, fig. 8-10; Günel 2020, 35-39, fig. 10, 14.

²⁴⁶ Günel 2010.

KATALOG

Seramik Kataloğu

Katalog No: 1

Buluntu yeri: 121-15 numaralı parsel

Form: Üzengi kulplu testi?

Ölçüler: Cidar: 0,7 cm.

Tanımı: Kırık gövde parçası. Kırmızımsı kahve renkte hamurlu, çok ince tanecikli gümüş mika katkıdır. Dış yüzey çok soluk kahve renkte astarlıdır. Gövde üzerinde dağ motif, yarım dairelerle sınırlandırılmış etrafı noktalarla çevrili ve bant bezemeler kırmızımsı kahve renktedir. Yüzey yarı-mat ve hafif pürüzlüdür. Orta derecede fırınlanmış olup çark yapımıdır. Fırınlamadan kaynaklı çekirdek kısmında renk değişimi mevcuttur.

Katalog No: 2

Buluntu yeri: 121-15 numaralı parsel

Form: Üzengi kulplu testi?

Ölçüler: Cidar: 0,8 cm.

Tanımı: Kırık gövde parçası. Açık kırmızımsı kahve renkte hamurlu, çok ince tanecikli gümüş mika katkıdır. Dış yüzey çok soluk kahve renkte astarlıdır. Etrafı noktalarla çevrili rozet ve bant bezemeler koyu kahve renktedir. Yüzey yarı-mat ve hafif pürüzlüdür. İyi fırınlanmış olup çark yapımıdır.

Katalog No: 3

Buluntu yeri: 122-120 numaralı parsel

Form: Skyphos?

Ölçüler: Cidar: 0,5 cm, Yük.: 2,4 cm.

Tanımı: Kırık gövde parçası. Açık-soluk kırmızımsı kahve renkte hamurlu, ince tanecikli gümüş mika katkıdır. Dış yüzey çok soluk kahve renkte astarlıdır. Kalın bant üzerinde deniz anemonu, kolye ve yarım daire etrafında noktalarla çevrili bezeme turuncumsu açık kahve renktedir. Yüzey hafif pürüzlüdür. İyi fırınlanmış olup çark yapımıdır.

Katalog No: 4

Buluntu yeri: 122-119 numaralı parsel

Form: Testi?

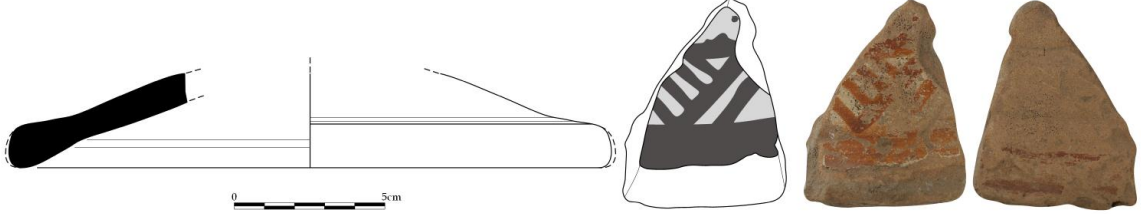
Ölçüler: Yük. 4,4 cm., Cidar: 0,8 cm.

Tanımı: Kırık gövde parçası. Açık-soluk kırmızımsı kahve renkte hamurlu, ince tanecikli gümüş mika katkıdır. Dış yüzey zemini kahve renkte astarlı, girland, kolye, bant ve birbirini takip eden nokta bezemelerde beyaz boya kullanılmıştır. Yüzey hafif pürüzlüdür. Kötü derecede fırınlanmış olup çark yapımıdır.

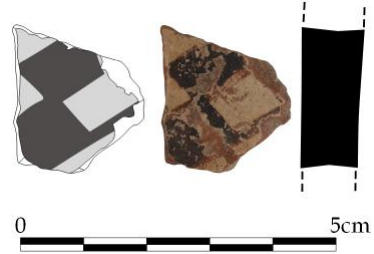

Katalog No: 5**Buluntu yeri:** 122-120 numaralı parsel**Form:** Kapak/Kaide**Ölçüler:** Cidar: 0,8 cm, Yük.: 3,2 cm, K.Ç: 20 cm.

Tanımı: Kırık kaide parçası. Açık-soluk kırmızımsı kahve renkte hamurlu, ince tanecikli gümüş mika katkılıdır. Dış yüzey açık soluk kahve renkte astarlı, üzerinde bant ve iç içe geçmiş üçgen motifi turuncumsu kahve renktedir. İç yüzey hamur renginde astarlıdır. Yüzey hafif pürüzlüdür. Kötü derecede fırınlanmış olup çark yapımıdır.

Katalog No: 6**Buluntu yeri:** 122-119 numaralı parsel**Form:** Testi**Ölçüleri:** Yük. 2,2 cm., Cidar: 1 cm.

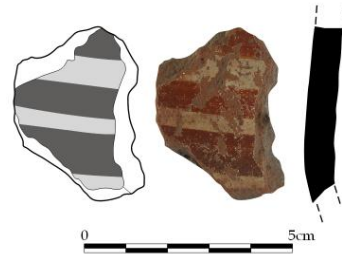
Tanımı: Kırık gövde parçası. Açık-soluk kırmızımsı kahve renkte hamurlu, ince tanecikli gümüş mika katkılıdır. Dış yüzey açık soluk kahve renkte astarlıdır. Dama tahtası motifi koyu kahve renktedir. Yüzey hafif pürüzlüdür. İyi fırınlanmış olup çark yapımıdır.

Katalog No: 7**Buluntu yeri:** 121-15 numaralı parsel**Form:** Amphora?**Ölçüleri:** Yük. 5,3 cm., Cidar: 0,8 cm.

Tanımı: Kırık gövde parçası. Kırmızımsı kahve renkte hamurlu, çok ince tanecikli gümüş mika katkılıdır. Dış yüzey çok soluk kahve renkte astarlıdır. İki sıra bant bezeme kırmızımsı kahve renktedir. Yüzey hafif pürüzlüdür. İyi fırınlanmış olup çark yapımıdır.

Katalog No: 8**Buluntu yeri:** 122-119 numaralı parsel**Form:** Amphora?**Ölçüleri:** Yük. 4,2 cm., Cidar: 0,9 cm.

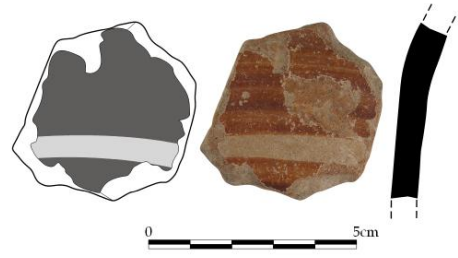
Tanımı: Kırık gövde parçası. Açık soluk kırmızımsı kahve renkte hamurlu, ince tanecikli gümüş mika katkılıdır. Dış yüzey çok soluk kahve renkte astarlıdır. Üç sıra bant bezeme kırmızımsı kahve renktedir. Yüzey hafif pürüzlüdür. İyi fırınlanmış olup çark yapımıdır.

Katalog No: 9**Buluntu yeri:** 122-120 numaralı parsel**Form:** Amphora?**Ölçüleri:** Yük. 4,2 cm., Cidar: 0,7 cm.

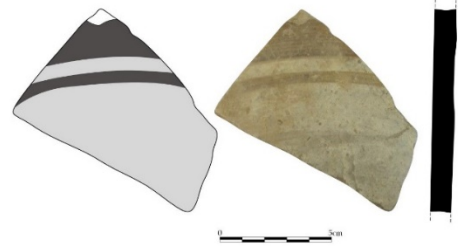
Tanımı: Kırık gövde parçası. Açık soluk kırmızımsı kahve renkte hamurlu, ince tanecikli gümüş mika katkıdır. Dış yüzey çok soluk kahve renkte astarlıdır. İki sıra bant bezeme açık kahve renktedir. Yüzey hafif pürüzlüdür. İyi fırınlanmış olup çark yapımıdır.

Katalog 10**Buluntu yeri:** 122-120 numaralı parsel**Form:** Kâse**Ölçüleri:** Yük.: 4,4 cm., Cidar: 0,8 cm.

Tanımı: Kırık gövde parçası. Açık soluk kırmızımsı kahve renkte hamurlu, ince tanecikli gümüş mika katkıdır. Dış yüzey turuncumsu açık kahve renkte astarlıdır. Üç sıra bant bezeme turuncumsu koyu kahve renktedir. Yüzey hafif pürüzlüdür. İyi fırınlanmış olup çark yapımıdır.

Katalog 11**Buluntu yeri:** 122-120 parsel**Form:** Testi?**Ölçüleri:** Yük.: 12 cm., Cidar: 1,2 cm.

Tanımı: Kırık gövde parçası. Çok soluk kahve renkte hamurlu, ince tanecikli gümüş mika katkıdır. Dış yüzey çok soluk kahve renkte astarlıdır. İnce ve kalın bant bezemeler kahve renktedir. Yüzey hafif pürüzlüdür. İyi fırınlanmış olup çark yapımıdır.

Katalog 12**Buluntu yeri:** 122-115 numaralı parsel**Form:** Tabak (Dışa çekik kenarlı)**Ölçüleri:** A.Ç.: 18 cm; Cidar: 0,6 cm, Yük.: 3,7 cm.

Tanım: Kırık ağız-gövde parçası. Açık-soluk kırmızımsı kahve renkte hamurlu, ince tanecikli gümüş mika katkıdır. Dış yüzey kahve renkte astarlı, iç yüzey zemini krem üzerine ağız tablası üzerinde bant bezeme kahve renktedir. Yüzey hafif pürüzlüdür. İyi fırınlanmış olup çark yapımıdır.

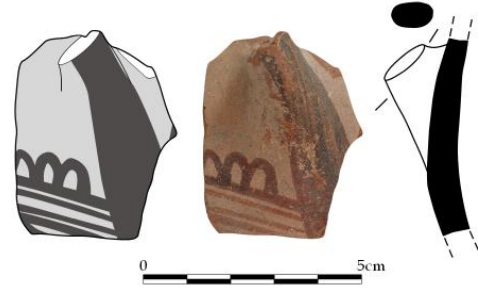
Katalog 13

Buluntu yeri: 122-119 numaralı parsel

Form: Skyphos?

Ölçüleri: Yük.: 5 cm., Cidar: 0,7 cm.

Tanım: Kırık gövde-kulp parçası. Açık-soluk kırmızımsı kahve renkte hamurlu, ince tanecikli gümüş mika katkıdır. Dış yüzey çok soluk kahve renkte astarlıdır. İnce bant üzerinde birbirine bağlantılı yarım daireler ve kulbun tamamı kırmızımsı kahve renktedir. Yüzey hafif pürüzlüdür. İyi fırınlanmış olup çark yapımıdır.

Katalog 14

Buluntu yeri: 121-15 numaralı parsel

Form: Kase?

Ölçüleri: Yük.: 5,6 cm., Cidar: 1 cm.

Tanım: Kırık gövde parçası. Açık kırmızımsı kahve renkte hamurlu, çok ince tanecikli gümüş mika katkıdır. Dış yüzey çok soluk kahve renkte astarlıdır. Yarım daire, nokta ve bant bezemeler koyu kahve renktedir. Yüzey hafif pürüzlüdür. İyi fırınlanmış olup çark yapımıdır.

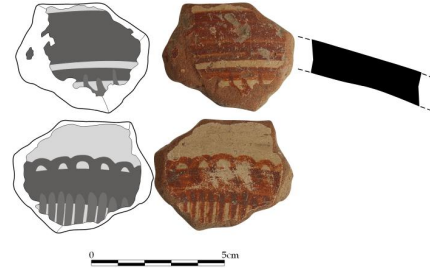
Katalog 15

Buluntu yeri: 121-15 numaralı parsel

Form: Skyphos?

Ölçüleri: Yük.: 4 cm., Cidar: 0,9 cm.

Tanım: Kırık gövde parçası. Kırmızımsı kahve renkte hamurlu, çok ince tanecikli gümüş mika katkıdır. Dış yüzey çok soluk kahve renkte astarlıdır. Şua motifi, bantlar ve iç yüzeyde dikey çizgi kümesi, birbirini takip eden yarım daireler kırmızımsı kahve renktedir. Yüzey hafif pürüzlüdür. İyi fırınlanmış olup çark yapımıdır.

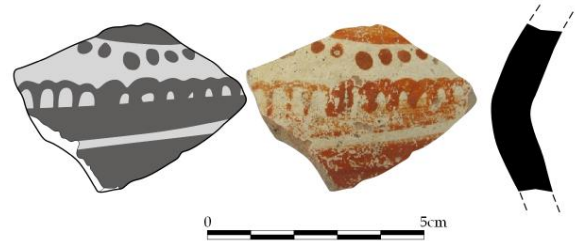
Katalog 16

Buluntu yeri: 121-15 numaralı parsel

Form: Üzenği kulplu testi

Ölçüleri: Yük.: 4,5 cm., Cidar: 0,8 cm.

Tanım: Kırık gövde parçası. Gri renkte hamurlu, çok ince tanecikli gümüş mika ve kireç katkıdır. Dış yüzey çok soluk kahve renkte astarlıdır. Kalın bantlar üzerinde birbirini takip eden yarım daireler ve nokta bezemeler turuncumsu kırmızımsı kahve renktedir. Yüzey hafif pürüzlüdür. Orta derecede fırınlanmış olup çark yapımıdır.

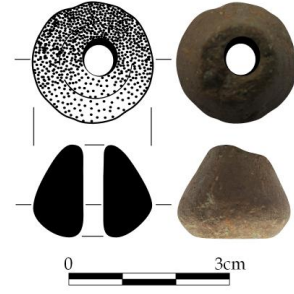
Katalog 17 (18 KOYB-AG01)

Buluntu yeri: 121-115 parsel

Form: Ağırşak

Ölçüleri: Yük.: 1,7 cm, Alt Gen.: 2,2 cm, Üst Gen.: 1,1 cm, İp Deliği: 0,4 cm.

Tanımı: Açık kahve renkte hamurlu, kum katkılıdır. Yüzey pürüzlüdür. Sulandırılmış hamur renginde astarlıdır. Ortasında iplik eğirmede, ipin düşey olarak düzgün dönmesi için gerekli ağırlığı sağlayan, ipin geçirildiği delik mevcuttur. İyi fırınlanmış olup çark yapımıdır.

Katalog 18 (05KYB-AG01)

Buluntu yeri: Koranza antik kenti nekropol alanı

Form: Ağırşak

Ölçüleri: Yük.: 3,4 cm., Gen.: 4,2 cm., İp Deliği: 0,6 cm.

Tanımı: Kırmızımsı kahve renkte hamurlu, gümüş mika ve kireç katkılıdır. Yüzey pürüzlüdür. Kazıma tekniği kullanılmıştır. Ortasında iplik eğirmede, ipin düşey olarak düzgün dönmesi için gerekli ağırlığı sağlayan, ipin geçirildiği delik mevcuttur. Eser sağlamdır. Orta derecede fırınlanmış olup çark yapımıdır.

Katalog 19

Buluntu yeri: 122-119 numaralı parsel

Form: Tezgah ağırlığı

Ölçüleri: Yük.: 9,6 c m., Alt Gen.: 5,2 cm, Üst Gen.: 2,1 cm, İp Deliği: 0,6 cm.

Tanımı: Açık-soluk kırmızımsı kahve renkte hamurlu, ince tanecikli gümüş mika ve kireç katkılıdır. Yüzeyi kaba, pürüzlü ve mattır. İplere gerginlik kazandırmak için kullanılır ortasında ipin geçirildiği delik mevcuttur.

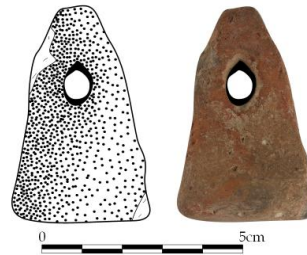
Katalog 20

Buluntu yeri: 122-120 numaralı parsel

Form: Tezgah ağırlığı

Ölçüleri: Yük.: 5,4 cm, Gen.: 3,2 cm, İp Deliği: 0,7 cm.

Tanımı: Açık-soluk kırmızımsı kahve renkte hamurlu, ince tanecikli gümüş mika katkılıdır. Dış yüzey soluk kahve renkte astarlıdır. Yüzey hafif pürüzlü ve mattır. İplere gerginlik kazandırmak için kullanılır ortasında ipin geçirildiği delik mevcuttur.

Katalog 21

Buluntu yeri: 122-119 numaralı parsel

Form: Tezgah ağırlığı

Ölçüleri: Yük.: 5,2 cm, Gen.: 3,9 cm, İp Deliği: 0,6 cm.

Tanımı: Açık-soluk kahve renkte hamurlu, ince tanecikli gümüş mika ve kireç katkılıdır. Yüzey pürüzlüdür. İplere gerginlik kazandırmak için kullanılır ortasında ipin geçirildiği delik mevcuttur. Eserde küçük kopmalar ve fırınlamadan kaynaklı (soluk grimsi kahve) renk değişimi görülmektedir.

Katalog 22

Buluntu yeri: 122-115 numaralı parsel

Form: Tezgah ağırlığı

Ölçüleri: Yük.: 5,2 cm, Gen.: 3,5 cm, İp Deliği: 0,6 cm.

Tanımı: Soluk kırmızımsı kahve renkte hamurlu, ince tanecikli kireç katkılıdır. Yüzey pürüzlü, gözenekli ve kabadır. İplere gerginlik kazandırmak için kullanılır ortasında ipin geçirildiği delik mevcuttur. Eser kırık ve eksiktir. Fırınlamadan kaynaklı (gri) renk değişimi görülmektedir.

Katalog 23

Buluntu yeri: 121-15 numaralı parsel

Form: Kase

Ölçüleri: Yük.: 4,5 cm., Cidar: 2 cm.

Tanımı: Kırık gövde parçası. Açık kahve renkte hamurlu, ince tanecikli gümüş mika ve kireç katkılıdır. Dış yüzey çok soluk kahve renkte astarlıdır. Zikzak ve üçgen dizisi bezemeler, iç yüzey astarı koyu kahve renktedir. Yüzey hafif pürüzlüdür. İyi fırınlanmış olup çark yapımıdır.

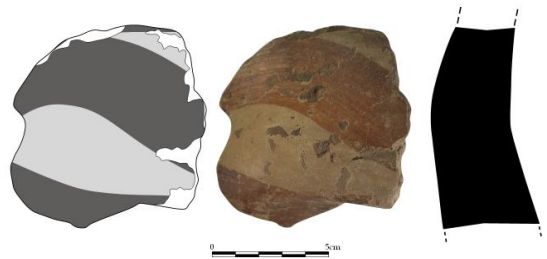
Katalog 24

Buluntu yeri: 121-15 numaralı parsel

Form: Krater?

Ölçüleri: Cidar: 2-4,5 cm.

Tanımı: Kırık kulp parçası. Soluk kırmızımsı kahve renkte hamurlu, ince tanecikli kireç katkılıdır. Dış yüzey zemini hamur renginde astarlı üzerine dalgalı bant bezemeler kırmızımsı kahve renktedir. Yüzey hafif pürüzlüdür. İyi fırınlanmış olup çark yapımıdır.

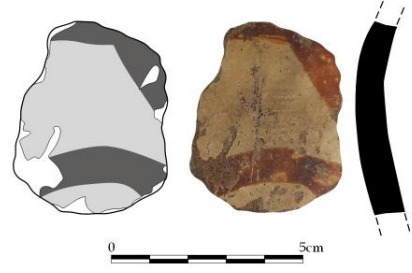
Katalog 25

Buluntu yeri: 122-120 numaralı parsel

Form: Testi

Ölçüleri: Yüksek: 5 cm., Çidar: 0,8 cm.

Tanımı: Kırık gövde parçası. Açık-soluk gri renkte hamurlu, ince tanecikli gümüş mika ve kireç katkılıdır. Dış yüzey çok soluk kahve renkte astarlıdır. Bant bezemeler turuncumsu açık kahve renktedir. Yüzey hafif pürüzlüdür. Kötü derecede fırınlanmış olup çark yapımıdır.

Katalog 26

Buluntu yeri: 121-15 numaralı parsel

Form: Amphora?

Ölçüleri: Yüksek: 2,9 cm., Çidar: 0,8 cm.

Tanımı: Kırık gövde parçası. Soluk kırmızımsı kahve renkte hamurlu, ince tanecikli gümüş mika katkılıdır. Dış yüzey çok soluk kahve renkte astarlıdır. Dikey çizgi kümesi ve bant bezeme koyu kahve renktedir. Yüzey hafif pürüzlüdür. Orta derecede fırınlanmış olup çark yapımıdır.

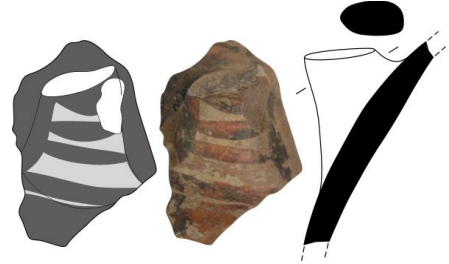
Katalog 27

Buluntu yeri: 121-15 numaralı parsel

Form: Kulp

Ölçüleri: Yüksek: 7,8 cm., Çidar: 1 cm.

Tanımı: Kırık gövde ve kulp parçası. Soluk kırmızımsı kahve renkte hamurlu, ince tanecikli kireç katkılıdır. Dış yüzey çok soluk kahve renkte astarlıdır. Bant ve boya bezeme kırmızımsı kahve renktedir. Yüzey hafif pürüzlüdür. Orta derecede fırınlanmış olup çark yapımıdır.

Katalog 28

Buluntu yeri: 121-15 numaralı parsel

Form: Oinochoe?

Ölçüleri: Yüksek: 2,2 cm., Çidar: 0,7 cm.

Tanımı: Kırık gövde parçası. Soluk kırmızımsı kahve renkte hamurlu, çok ince tanecikli gümüş mika katkılıdır. Dış yüzey çok soluk kahve renkte astarlıdır. İçi taralı balık ağı motifi ve bant bezemeler koyu kahve renktedir. Yüzey hafif pürüzlüdür. İyi derecede fırınlanmış olup çark yapımıdır.

Katalog 29

Buluntu yeri: 121-15 numaralı parsel

Form: Oinochoe? Amphora?

Ölçüleri: Yük.: 5,2 cm., Cidar: 1,5 cm.

Tanımı: Kırık gövde parçası. Açık kırmızımsı kahve renkte hamurlu, çok ince tanecikli gümüş mika katkılıdır. Dış yüzey çok soluk kahve renkte astarlıdır. Boya bezeme koyu kahve renktedir. Yüzey hafif pürüzlüdür. İyi derecede fırınlanmış olup çark yapımıdır.

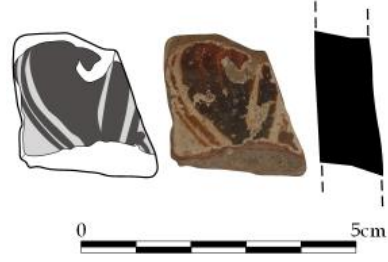
Katalog 30

Buluntu yeri: 122-120 numaralı parsel

Form: Skyphos?

Ölçüleri: Cidar: 1 cm, Yük.: 2,6 cm.

Tanımı: Kırık gövde parçası. Açık kırmızımsı kahve renkte hamurlu, ince tanecikli gümüş mika katkılıdır. Dış yüzey çok soluk kahve renkte astarlıdır. Tomurcuk bezeme kahve renktedir. Yüzey hafif pürüzlüdür. Orta derecede fırınlanmış olup çark yapımıdır.

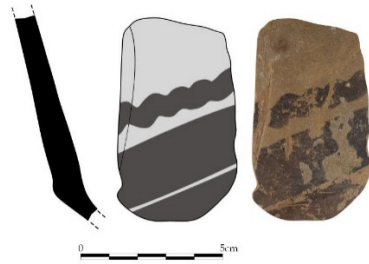
Katalog 31

Buluntu yeri: 122-120 numaralı parsel

Form: Testi?

Ölçüleri: Cidar: 0,7 cm, Yük.: 4,2 cm.

Tanımı: Kırık gövde parçası. Soluk kırmızımsı kahve renkte hamurlu, ince tanecikli gümüş mika ve kum katkılıdır. Dış yüzey çok soluk kahve renkte astarlıdır. Dalgalı hat ve bant bezeme koyu kahve renktedir. Yüzey hafif pürüzlüdür. Orta derecede fırınlanmış olup çark yapımıdır.

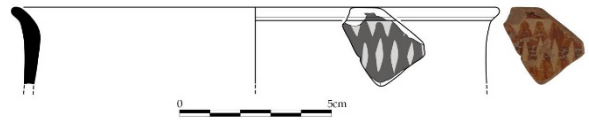
Katalog 32

Buluntu yeri: 121-15 numaralı parsel

Form: Skyphos

Ölçüleri: Çap: 16 cm, Yük.: 2,5 cm, Cidar: 0,7 cm.

Tanımı: Kırık ağız ve gövde parçası. Soluk kırmızımsı kahve renkte hamurlu, çok ince taneli gümüş mika katkılıdır. Dış yüzey çok soluk kahve renkte astarlıdır. Zikzak bezeme kırmızı renktedir. Yüzeyi hafif pürüzlüdür. Orta derecede fırınlanmış olup çark yapımıdır.

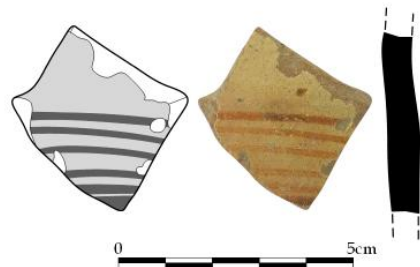
Katalog 33

Buluntu yeri: 1974 numaralı parsel Köklük Mevkii (Koranza) teras üstü.

Form: Skyphos?

Ölçüleri: Yük. 3,8 cm., Cidar: 0,7 cm.

Tanımı: Kırık gövde parçası. Pembe-soluk kırmızı renkte hamurlu, çok ince tanecikli gümüş mika ve kireç katkılıdır. Dış yüzey çok soluk kahve renkte astarlıdır. İnce bant bezeme kırmızımsı kahve renktedir. Yüzey hafif pürüzlüdür. Orta derecede fırınlanmış olup çark yapımıdır.

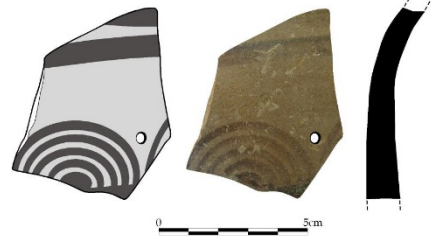
Katalog 34

Buluntu yeri: 122-120 numaralı parsel

Form: Krater?

Ölçüleri: Yük.: 6,4 cm, Cidar: 0,7 cm.

Tanımı: Kırık gövde parçası. Devetüyü renkte hamurlu, gümüş mika katkıdır. Dış yüzey soluk kahve üzerine birbirini takip eden konsantrik daire bezeme koyu kahve renktedir. Yüzey hafif pürüzlüdür. İyi derecede fırınlanmış olup çark yapımıdır.

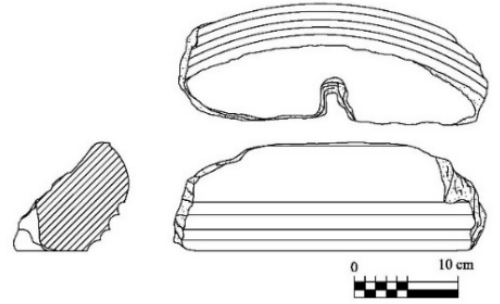
Mimari Blok Kataloğu

Kat. No: Kz01

Adı: Kaide parçası

Ölçüleri: Yük: 10,2 cm, Uz: 29 cm, Gen: 10,8 cm.

Tanımı: Koranza'daki taşlı yolun batısını sınırlandıran bahçe duvarında, tapınak terası üzerindeki Kz08 numaralı kapı lentosunun yaklaşık 10 m kuzeyinde bulunmuştur. Anadolu-ion tipi kaideye ait üst torus parçasıdır. Torusun alt yarısına dört adet yiv işlenmiştir. Altta 1,1 cm genişliğinde, korunan uzunluğu 2,4 cm olan dübel yuvası vardır.

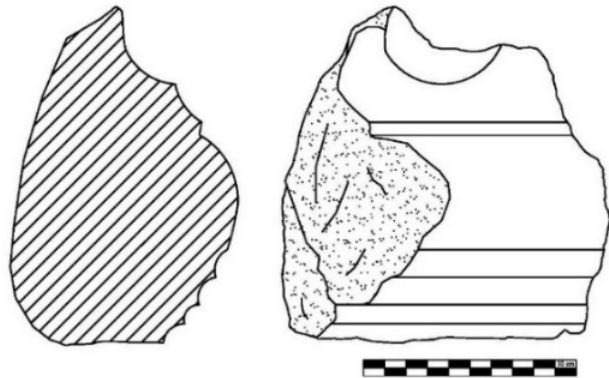

Kat. No: Kz02

Adı: Kaide parçası

Ölçüleri: Yük: 15,8 cm, Uz: 15,4 cm, Gen: 10,7 cm.

Tanımı: Koranza'daki taşlı yolun batısını sınırlandıran bahçe duvarında, tapınak terası üzerindeki Kz08 numaralı kapı lentosunun yaklaşık 10 m kuzeyinde Kz01 numaralı kaide parçasının yakınında bulunmuştur. Anadolu-ion tipi kaideye ait parçadır. Altta üst torusun bir kısmı ile devamında apophyge profili ve tambur yüzeyindeki bir yivin alt başlangıcı korunmuştur.

Kat. No: Kz03

Adı: Sütun Tamburu

Ölçüleri: Yüksek: 80 cm, Üst Çap: 46,5 cm (Y-Y), Yiv Gen: 5,5 cm, Yiv Der: 2,5 cm, Arr. Gen: 0,7 cm.

Tanımı: Koranza'daki tapınak terasında, Kz08 numaralı kapı lentosunun yanındadır. Bir cephesi toprak içinde olan tamburun üstte kalan yüzeyi fazlaca aşınmış, arrislerin tamamına yakını kırılmıştır. 24 yivli olan tambur, üst torus ve apophyge profili ile birlikte işlenmiştir. Torusun yüzeyi tamamen aşınmıştır.

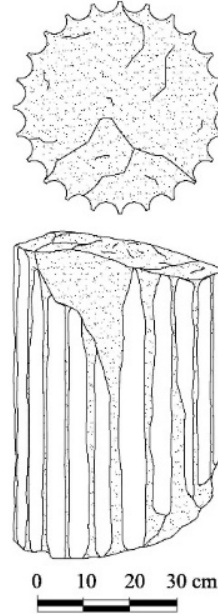

Kat. No: Kz04

Adı: Sütun Tamburu

Ölçüleri: Yüksek: 70 cm, Çap: 45,5 cm, Yiv Gen: 5,5 cm, Yiv Der: 2,3 cm, Arr. Gen: 0,7 cm.

Tanımı: Koranza'daki tapınak terasında, Kz08 numaralı kapı lentosunun doğusunda yatay olarak durmaktadır. 24 yivli tamburun alt ve üst yüzeyi kırık, arrisler büyük oranda tahrip olmuştur.

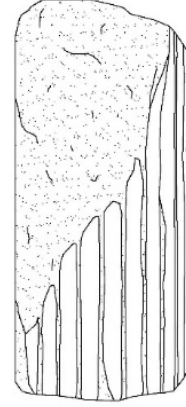

Kat. No: Kz05

Adı: Sütun Tamburu

Ölçüleri: Yük: 108,5 cm, Alt Çap: 46 cm, Üst Çap: 45,5 cm, Yiv Gen: 5,5cm, Yiv Der: 2,5 cm, Arr. Gen: 0,7 cm.

Tanımı: Koranza'daki taşlı yolun doğusunda, tapınak terasının doğusundaki zeytinliktedir. Tamburun bir cephesi ortasına yakın bölümüne kadar kırık ve eksiktir. Arrisler büyük oranda tahrip olmuştur. Tambur 24 yivlidir. Üstte 2,5x11cm ölçülerinde, 5,2 cm derinliğinde kaldırma yuvası vardır.

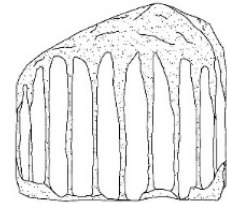
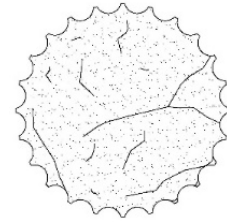
0 10 20 30 cm

Kat. No: Kz06

Adı: Sütun Tamburu

Ölçüleri: Ölç. Yük: 51,5 cm, Çap: 56 cm, Yiv Gen: 7 cm, Yiv Der: 2,3 cm, Arr. Gen: 1 cm.

Tanımı: Koranza'daki taşlı yolun doğusunda, tapınak terası üzerinde, Kz08 numaralı kapı lentosunun yaklaşık 7 m güneybatısında dik durmaktadır. Alt ve üst yüzeyi kırık, arrisler tahrip olmuştur. Tambur 24 yivlidir.

0 10 20 30 cm

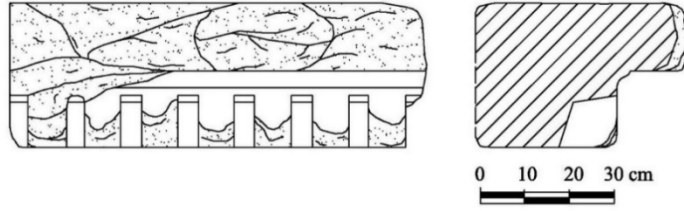
Kat. No: Kz07

Adı: Diş Sıralı Ionik Geison

Ölçüleri: Yüksek: 44 cm, Uzunluk: 47,5 cm, Gen: 111 cm

Tanımı: Koranza'daki taşlı yolun doğu sınırını oluşturan bahçe duvarında, Kz08 numaralı kapı lentosunun yaklaşık 5 m güneybatısındadır. Bloğun sağ kısa kenarı ile geison cephesinin büyük bir bölümü kırık ve eksiktir. Diş sırasında aşınmalar vardır.

Diş sırası ile geisondan oluşmaktadır. Dişler 8,2 cm, aynalar 4,5 cm genişliğindedir. Diş sırasında 7 diş, 8 ayna vardır. Geison soffitikyma reversa profilinden oluşmaktadır. Geison soffitine lesbos kymationu işlenmiş ancak bezeme büyük oranda tahrip olmuştur.

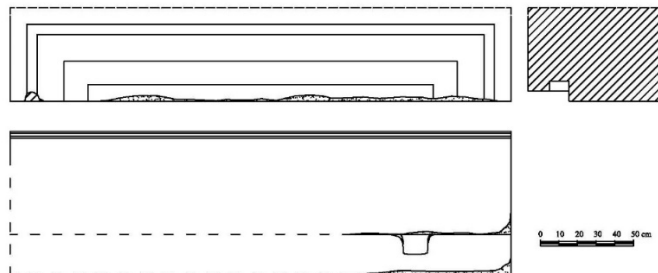
Kat. No: Kz08

Adı: Kapı Lentosu

Ölçüleri: Yüksek: 50,5 cm, Uzunluk: 270 cm, Gen: 74 cm.

Tanımı: Koranza'daki taşlı yolun batısında, tapınak terasının üzerindeki zeytinlikte ters durmaktadır. Kapı lentosuna ikinci kullanımda eşik taşı işlevi verilmiştir. Bir kısmı toprak altındadır.

Kapı lentosunun ön cephesine üç faskia işlenmiş, her iki kenarda faskiaların söve dönüşleri verilmiştir. Lentonun alt yüzeyine eşik taşı olarak kullanıldığı evrede 13x10,5 cm genişliğinde, 5,5 cm derinliğinde zıvana yuvası açılmıştır.

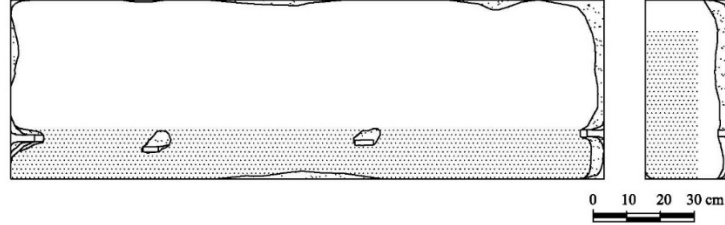
Kat. No: Kz09

Adı: Basamak Bloğu

Ölçüleri: Yüksek: 24 cm, Uzunluk: 175 cm, Genişlik: 53 cm.

Tanımı: Tapınak terasında, Kz08 numaralı kapı lentosunun batısında yer alan defneciler tarafından açılmış çukurdadır. Kenarlarında ve köşelerinde aşınmalar vardır.

Basamak bloğudur. Üstte, sağ kısa kenar 2x7 cm, sol kısa kenarda 2x9,5 cm ölçülerinde, U biçimli kenet yuvası ile iki adet kanırtma yuvası vardır. Bloğun üst yüzeyinde kenetler arasında kalan, bir sonraki basamak bloğunun oturacağı alana 15 cm genişliğinde anathyrosis işlenmiştir. Bloğun her iki yan cephesine L biçimli anathyrosis işlenmiş, arka cephesi kaba yontu olarak bırakılmıştır.

KAYNAKÇA

Adiego 2007

I. J. Adiego, *The Carian Language*, Leiden, 2007

Akkurnaz 2013

S. Akkurnaz, *Hacıbayramlar Arkaik Dönem Mimari Terrakottaları.*, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Aydın, 2013.

Akkurnaz 2015

S. Akkurnaz, "Koranza Mimari Terrakottaları", *Stratonikeia Çalışmaları 1, Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları*, Ed. B. Söğüt, İstanbul, 2015, 45-70.

Akurgal 1997

E. Akurgal, *Eski İzmir I: Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı*, Ankara, 1997.

Aydaş 2018

M. Aydaş, *Koranza ile Lagina*, İstanbul, 2018.

Aykurt 2010

A. Aykurt, "Late Bronze Age Pottery from Çeşme Bağlararası", *OLBA XVIII*, 2010, 1-65.

Aytaçlar 2004

N. Aytaçlar, "The Early Iron Age at Klazomenai", *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony, Proceedings of the International Symposium held at the Archaeological Museum of Abdera 20-21 October 2001*, Ed. A. Moustaka – E. Skarlatidou – M.-C. Tzannes – Y. Ersoy, Thessaloniki, 2004, 17-43.

Bass 1963

G. F. Bass, "Mycenaean and Protogeometric Tombs in the Halicarnassus Peninsula", *American Journal of Archaeology* 67/4, 1963, 353-361.

Benter 2010a

M. Benter, "Milas'taki Pilavtepe Miken Oda Mezarı". *Belleten*, LXXIV/270, 2010, 343-350.

Benter 2010b

M. Benter, "Hydas: Bozburun Yarımadası'nda Müstahkem Bir Yerleşim Yeri". *Belleten*, LXXIV/271, 2010, 659-672.

Benzi – Graziadio 2013

M. Benzi – G. Graziadio, "Iasos nel Tardo Bronzo III, Un Sito Miceneizzato alla Periferia del Mondo Miceneo", *Iasos e il Suo Territorio Atti del convegno internazionale per i cinquanta anni della Missione Archeologica Italiana*, Ed. D. Baldoni - F. Berti - M. Giuman, Roma, 2013, 1-19.

Benzi 1988

M. D. Benzi, "Rhodes in the LH IIIC Period", *Problems in Greek Prehistory*, Ed. E. French - K. A. Wardle, Bristol, 1988, 253-262.

Benzi 2005

M. D. Benzi, "Mycenaean at Iasos? A Reassessment of Doro Levi's Excavations", *Emporia, Aegeans in The Central And Eastern Mediterranean Proceedings of the 10th International Aegean Conference, 10e Rencontre Égéenne Internationale Athens, Italian School of Archaeology, 14-18 April 2004. AEGAEUM 25, Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège et UT-PASP*, Ed. R. Laffineur – E. Greco, Austin, 2005, 204-215.

Benzi 2019

M. Benzi, "Late Bronze in Iasos: Mycenaean and Local Pottery Deposits beneath the Roman Agora and the Basilica by the East Gate", *Karia Arkhaia. La Carie des origines à la période pré-hékatomnide, 4ème Rencontre d'Archéologie de l'IFEA*, Ed. O. Henry – K. Knock, Istanbul, 2019, 387-452.

Blegen 1958

C. W. Blegen, *Troy, Excavations conducted by The University of Cincinnati 1932-1938*, Princeton, 1958.

Blümel 1987

W. Blümel, *Die Inschriften von Mylasa I*, Bonn, 1987.

Blümel 1990

W. Blümel, "Zwei neue Inschriften aus Mylasa aus der Zeus des Maussollos", *Epigraphica Anatolica: Zeitschrift für Epigraphik und historische Geographie Anatoliens* 16, 1990, 29-43.

Bol 1999

P. C. Bol, "Einleitung", *Gedenkschrift für Andreas Linfert hellenistische Gruppen*, Ed. P. C. Bol, Mainz am Rhein, 1999, 19-28.

Bonacchi 2020

A. Bonacchi, "Textile Production in Central Anatolia between the 2nd and the 1st Millennium BC: Analysis of Tools and Contexts". *Asia Anteriore Antica Journal of Ancient Near Eastern Cultures* 2, 2020, 53-77.

Bourogiannis 2012

Bourogiannis G. "Rhodes, Cos and the White Painted Ware of Cyprus: Introduction to contacts in the Early Iron Age", *Athanasia The Earthly, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze and Early Iron Age*, Ed. N. C. Stampolidis – A. Kanta – A. Giannikouri, Heraklion, 2012, 65-83.

Boysal 1970

Y. Boysal, "Turgut Kazısı 1969 Yılı Raporu", *Anatolia* 12, 1970, 63-93.

Boysal 1979

Y. Boysal, "Lagina Kazıları", *8. Türk Tarih Kongresi-1*, Ankara, 1979, 389-390.

Bresson v.d. 2001

A. Bresson – P. Brun – E. Varinlioğlu, "5. Les inscriptions grecques et latines", *Les Hautes Terres de Carie*, Ed. P. Debord – E. Varinlioğlu, 2001, 81-268.

Broneer 1939

O. Broneer "A Mycenaean Fountain on the Acropolis", *Hesperia* VIII/4, 1939, 317-433.

Bulba 2010

M. Bulba, *Geometrische Keramik Kariens*, Bonn, 2010.

Burn – Higgins 2001

L. Burn – R. Higgins, *Catalogue of Greek Terracottas in the British Museum. Vol. III*, London, 2001.

Büyükozer 2018

A. Büyükozer, "The Sanctuary of Hekate at Lagina in the 4th Century BC", *Arkhaia Anatolika* 1, 2018, 15-30.

Büyüközer 2019

A. Büyüközer, “Yatağan ve Çevresi Arkeolojik Yüzey Araştırması 2018 Yılı Çalışmaları (1. Sezon)”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 37, 2019, 257-278.

Büyüközer 2020

A. Büyüközer, “Stratonikeia Teritoryumundan Elit Mezarları”, *Arkhaia Anatolika* 3, 2020, 21-59.

Chabot Aslan 2002

C. Chabot Aslan, “Ilion before Alexander: Protogeometric, Geometric and Archaic Pottery from D9”, *Studia Troica, Band 12*, 2002, 81-129.

Cook v.d. 1998

J. M. Cook – R. V. Nocholls – D. M. Pyle, “Old Smyrna Excavations: The Temples of Athena”, *BSA Supplementary Volumes*, No. 30, 1-214.

Cook 1999

R. M. Cook, “A List of Carian Orientalizing Pottery” *Oxford Journal of Archaeology* 18/1, 1999, 79-93.

Crampa 1972

J. Crampa, *Labraunda III, 2, The Greek Inscriptions*. (Stockholm 1972).

Daux 1978

G. Daux, “Notes de lecture”. *Bulletin de correspondance hellénique* 102/2, 1978, 591-627.

Debord 1994

P. Debord, “Essai sur la géographie historique de la région de Stratonicee”, *Mélanges Pierre Lévêque. 8, Religion, anthropologie et société*, 1994, 107-121.

Debord 2001

P. Debord, “Questions stratoniceennes”, *Les Cités d’Asie Mineure occidentale au IIe siècle a.C.*, Ed. A. Bresson-R. Descat, Bordeaux, 2001, 157-172.

Deschamps – Cousin 1888

G. Deschamps – G. Cousin, “Inscriptions du temple de Zeus Panamaros”, *Bulletin de correspondance hellénique* 12, 1888, 249-273.

Diler 2002

A. Diler, “Damlıboğaz/Hydai Araştırmaları 2000”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 19/1, 2002, 225-237.

Diler 2019

A. Diler, “Early Iron Age Termera (Asarlık), Some Notes on the Lelegian Settlements and their Impacts on Karian Identity”, *Karia Arkhaia, La Carie, des origines à la période pré-hékatomnide*, Ed. O. Henry - K. Konuk, İstanbul, 2019, 507-547.

Dimitriadou 2019

E. M. Dimitriadou, *Early Athens, Settlements and Cemeteries in the Submycenaean, Geometric and Archaic Periods*, Los Angeles, 2019.

Dothan – Zukerman 2004

T. Dothan – A. Zukerman, “A Preliminary Study of the Mycenaean IIIC:1 Pottery Assemblages from Tel Miqne-Ekron and Ashdod”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 333, 2004, 1-54.

Erdoğan – Aytaçlar 2012

A. Erdoğan – M. N. Aytaçlar, “Milas-TKİ Kazıları”, *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, Ed. A. Çilingiroğlu – Z. Mercangöz – G. Polat, İzmir, 2012, 339-359.

Ergün 2020

G. Ergün, “Late Bronze Age Spindle Whorls and Loom Weights From Beycesultan in Western Anatolia: New Findings, New Observations”, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 20/2, 2020, 1-18.

Fischer – Bürge 2014

P. M. Fischer – T. Bürge, “The New Swedish Cyprus Expedition 2013. Excavations at Hala Sultan Tekke. Preliminary results”, *Opuscula, Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome* 7, 2014, 61–106.

Foucart 1890

P. Faucart, “Inscriptions de la Carie”, *Bulletin de correspondance hellénique* 14, 1890, 363-376.

Furumark 1972

A. Furumark, *The Mycenaean Pottery. Analysis and Classification*, Stockholm, 1972.

Galt 1931

C. M. Galt, “Veiled Ladies”. *American Journal of Archaeology* 35/4, 1931, 373-393.

Gider 2012

Z. Gider, “Lagina Kuzey Stoanın Ön Cephe Düzenlemesi”, *Stratonikeia’dan Lagina’ya, A. A. Tirpan’a Armağan*, Ed. B. Söğüt, İstanbul, 2012, 263-280.

Gider-Büyüközer 2020

Z. Gider-Büyüközer, “Lagina”, *Karialılar. Denizcilerden Kent Kuruculara*. Ed. O. C. Henry – A. Belgin-Henry, İstanbul, 2020, 124-139.

Goldman 1956

H. Goldman, *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus II*, Princeton, 1956.

Günel 2008

S. Günel, “Çine-Tepecik Kazıları ve Bölge Arkeolojisine Katkıları”, *Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar*, Ed. A. Erkanal-Öktü – S. Günel – U. Deniz, Ankara, 2008, 129-139.

Günel 2010

S. Günel, “Mycenaean Cultural Impact on Çine (Marsyas) Plain, Southwest Anatolia: the Evidence from Çine-Tepecik”, *Anatolian Studies* 60, 2010, 25-49.

Günel 2020

S. Günel, “Karia Bölgesi’nin Kentleşme Sürecinde Çine Tepecik Höyüğü”, *Karialılar. Denizcilerden Kent Kuruculara*. Ed. O. C. Henry – A. Belgin-Henry, İstanbul, 2020, 28-41.

Günel – Herbordt 2014

S. Günel – S. Herbordt, “Mykenische Kraterfragmente mit figürlichen Darstellungen und ein Siegelabdruck eines hethitischen Prizen aus der spätbronzezeitlichen Siedlung von Çine-Tepecik”, *Archäologischer Anzeiger* 2014/1, 2014, 1-14.

Gürtekin-Demir – Polat 2015

R. Gürtekin-Demir – Y. Polat, “Between Lydia and Caria: Iron Age Pottery from Kale-i Tavas, Ancient Tabae”, *Keramos Ceramics: A Cultural Approach Proceedings of the*

First International Conference at Ege University May 9-13, 2011, İzmir. Ed. R. Gül Gürtekin-Demir – H. Cevizoğlu – Y. Polat – G. Polat, Ankara, 2015, 115-137.

Hanfmann – Waldbaum 1968

M. A. Hanfmann – J. C. Waldbaum, “Two Submycenaean Vases and a Tablet from Stratonikeia in Caria”, *AJA* 72(1), 51-56.

Hatzfeld 1920

J. Hatzfeld, “Inscriptions de Lagina en Carie”, *Bulletin de correspondance hellénique* 44, 1920, 70-100.

Held 2020

W. Held, “Gergakome”, *Karialılar. Denizcilerden Kent Kuruculara*, Ed. O. C. Henry – A. Belgin-Henry, İstanbul, 2020, 480-487.

Henry 2009

O. Henry, *Tombes de Carie. Architecture Funéraire et Culture Carienne VIe – IIe s. av. J. – C.*, Rennes, 2009.

Henry 2012

O. Henry, “Buildings the Mountain, The Isolated Settlement of Karapınar in Karia”, *Stratonikeia’dan Lagina’ya, A. A. Tırpan’a Armağan*, Ed. B. Söğüt, İstanbul, 2012, 289-302.

Hawkins 1998

J. D. Hawkins, “Tarkasnawa King of Mira. ‘Tarkondemos’, Boğazköy sealings and Karabel”, *Anatolian Studies* 48, 1-31

Hawkins 2013

J. D. Hawkins, “Luwians versus Hittites”, *Luwian Identities: Culture, Language and Religion between Anatolia and the Aegean [Culture and History of the Ancient Near East 64]*, Eds. A. Mouton – I. Rutherford – I. Yakubovich, Leiden/Boston, 2013, 25-40.

Heinhold-Krahmer 1980

S. Heinhold-Krahmer, “Karkiša”, *Reallexikon für Assyriologie* V/5-6, 446-447.

Herda 2009

A. Herda, “Karkiša-Karien und die sogenannte Ionische Migration”, *Die Karer und die Anderen*. Ed. F. Rumscheid, Bonn, 27-108.

Herda 2020

A. Herda, “Karia Halkının ve Karkiša-Karia Ülkesinin Erken Dönemlerdeki Kökenleri”, *Denizcilerden Kent Kuruculara*, Ed. O. C. Henry – A. Belgin-Henry, İstanbul, 2020, 14-27.

Heuzey 1923

L. Heuzey, *Musee National du Louvre. Catalogue des Figurines Antiques de Terre Cuite. Figurines Orientales et Figurines des iles Asiatiques*, Paris, 1923.

Hornblower 1982

S. Hornblower, *Maosolus*, Oxford, 1982.

Kahya 2002

T. Kahya, “Patara Dark Age Pottery”, *Adalya* V, 2002, 35-59.

Karageorghis – Raptou 2015

V. Karageorghis – E. Raptou “Two new Proto-White Painted ware vases of the pictorial style from Palaepaphos, Cyprus”, *Opuscula. Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome* 8, 2015, 81–98.

Karlsson 2013

L. Karlsson, “The Building Techniques in the Fortification Towers of Labraunda”, *Orhan Bingol'e 67. Yaş Armağanı*, Ed. G. Kökdemir, Ankara, 2013, 261-272.

Karlsson v.d. 2011

L. Karlsson – J. Blid – O. Henry, “Labraunda 2010. A Preliminary Report on the Swedish Excavations”, *Opuscula. Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome* 4, 2011, 19-67.

Kerschner 2017

M. Kerschner, “Das Artemision von Ephesos in geometrischer und archaischer Zeit. Die Anfänge des Heiligtums und sein Aufstieg zu einem Kultzentrum von überregionaler Bedeutung”, *Ephesos Die Antike Metropole im Spannungsfeld von Religion und Bildung*, Ed. T. Georges, Tübingen, 2017, 3-77.

Kleiner 1968

G. Kleiner, *Die Ruinen von Milet*, Berlin, 1968.

Kleiner 1984

G. Kleiner, *Tanagrafiguren. Untersuchungen zur Hellenistischen Kunst und Geschichte*, Berlin, 1984.

Koehl 2006

R. B. Koehl, *Aegean Bronze Age Rhyta*, Philadelphia, 2006.

Konecny – Ruggendorfer 2014

A. L. Konecny – P. Ruggendorfer, “Alinda in Karia: The Fortification”, *Hesperia* 83/4, 2014, 709-746.

Laumonier 1936

A. Laumonier, “Archéologie Carienne”, *Bulletin de correspondance hellénique* 60, 1937, 286-335.

Laumonier 1938

A. Laumonier, “Recherches sur la chronologie des prêtres de Lagina”, *Bulletin de correspondance hellénique* 62, 1938, 251-284.

Laumonier 1958

A. Laumonier, *Les cultes indigènes en Carie*, Paris, 1958.

Lemos 2002

I. S. Lemos, *The Protogeometric Aegean, The Archaeology of the Late Eleventh and Tenth Centuries BC*, Oxford, 2002.

Lis 2009

B. Lis, “The Sequence of Late Bronze/Early Iron Age Pottery from Central Greek Settlements—a Fresh Look at Old and New Evidence” *LH III C Chronology and Synchronisms III LH III C Late and the transition to the Early Iron Age Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th, 2007*, Ed. S. Deger – Jalkotzy – A. E. Bachle, Wien, 2009, 203-235.

Mandel 1999

- U. Mandel, "Die ungleichen Spielerinnen. Zur Bedeutung weiblicher Ephedrismosgruppen. Anhang zu weiteren Ikonographien der bekleideten Aphrodite in der spätklassischen und frühhellenistischen Koroplastik", *Gedenkschrift für Andreas Linfert hellenistische Gruppen*. Ed. P. C. Bol, Mainz am Rhein, 1999, 213-266.

Mangaloğlu-Votruba 2011

- S. Mangaloğlu-Votruba, "Liman Tepe'de Geç Hellas III C Dönemi", *Anadolu/Anatolia* 37, 2011, 43-64.

Mangani 2005-2007

- E. Mangani, "Materiali micenei, geometrici e orientalizzanti di Rodi", *Bullettino di Paletnologia Italiana (Roma)* 96, 2005-2007, 203-310.

McNicoll 1997

- A. W. McNicoll, *Hellenistic Fortifications From the Aegean to the Euphrate*, Oxford, 1997.

Meriç – Mountjoy 2002

- R. Meriç – P. Mountjoy, "Mycenaean Pottery from Bademgedigi Tepe (Puranda) in Ionia: A preliminary report", *Istanbul Mitteilungen* 52, 2002, 79-98.

Moretti 2015

- J. C. Moretti, "L'architecture publique a Delos au IIIe s. a.C", *L'architecture Monumentale Grecque au IIIe Siècle A.C.*, Ed. J. des Courtils, Paris, 2015.

Mountjoy 1986

- P. A. Mountjoy, *Mycenaean Decorated Pottery: A Guide to Identification*, Goteborg, 1986.

Mountjoy 1993

- P. A. Mountjoy, *Mycenaean Pottery. An Introduction*, Oxford, 2001, reprint.

Mountjoy 1998

- P. A. Mountjoy, "The East Aegean-West Anatolian Interface in the Late Bronze Age: Mycenaeans and the Kingdom of Ahhiyawa", *Anatolian Studies* 48, 1998, 33-67.

Mountjoy 2005a

- P. A. Mountjoy, "The Mycenaean Pottery from the 1934-1939 Excavations at Tarsus", *Field Seasons 2001-2003 of The Tarsus Gözlükule Interdisciplinary Research Project*, Ed. A. Özyar, İstanbul, 2005, 83-135.

Mountjoy 2005b

- P. A. Mountjoy, "The End of the Bronze Age at Enkomi, Cyprus: The Problem of Level III B", *The Annual of the British School at Athens* 100, 2005, 125-214.

Mountjoy 2007

- P. A. Mountjoy, "A Definition of LH IIIC Middle", *LH IIIC Chronology and Synchronisms II: LH IIIC Middle. Proceedings of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna October 29th and 30th, 2004*. Ed. S. Deger-Jalkotsky - M. Zavadil, Wien, 2007, 221-242.

Mountjoy 2009a

- P. A. Mountjoy, "LH IIIC Late: An East Mainland-Aegean Koine", *LH IIIC Chronology and Synchronisms III: LH IIIC Late and the Transition to the Early Iron Age. Proceedings of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna February 23rd and 24th, 2007*, Ed. S. Deger-Jalkotzy, A. E. Bachle, Wien, 2009, 289-312.

Mountjoy 2009b

P. A. Mountjoy, "LH III C Late: An East Mainland", *LH III C Chronology and Synchronisms III LH III C Late and the transition to the Early Iron Age Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th, 2007*, Ed. S. Deger-Jalkotzy - A. E. Bachle, Wien, 2009, 289-313.

Müller-Wiener 1985

W. Müller-Wiener, "Milet 1983 – 1984. Vorbericht über die Arbeiten der Jahre 1983 und 1984", *Istanbuler Mitteilungen* 35, 1985, 13-138.

Oğuzhanoglu 2015

U. Oğuzhanoglu, "Stratonikeia Antik Kenti Çevresinde Erken Yerleşim İzleri", *Stratonikeia Çalışmaları 1, Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları*, Ed. B. Söğüt, İstanbul, 2015, 19-28.

Özgünel 2003

C. Özgünel, "Geometrische Keramik von Alt-Smyrna aus der Akurgal-Grabung", *Probleme der Keramikchronologie des südlichen und westlichen Kleinasien in geometrischer und archaischer Zeit, Internationales Kolloquium*, Ed. B. Rückert - F. Kolb, Bonn, 2003, 69-91.

Özgünel 2006

C. Özgünel, *Karia Geometrik Seramiği*, İstanbul, 2006.

Paton – Myres 1896

W. R. Paton – J. L. Myres, "Karian Sites and Inscriptions", *Journal of Hellenic Studies* 16, 1896, 188-271.

Pedersen – Ruppe 2016

P. Pedersen – U. Ruppe, "The Fortifications at Halikarnassos and Priene: Some Regional Characteristics?", *Focus on Fortifications*, Ed. R. Frederiksen – S. Müth – P. I. Schneider – M. Schnelle, Oxford, 2016, 560-580.

Pedersen 1994

P. Pedersen, "The Fortifications of Halikarnassos", *Fortifications et Défense du Territoire en Asie Mineure Occidentale et Méridionale*, Ed. P. Debord – R. Descat, Bordeaux, 1994, 215-236.

Pedersen 2001/2002

P. Pedersen, "Reflections on the Ionian Renaissance", *Hephaistos* 19/20, 2001/2002, 97-130.

Pedersen 2004

P. Pedersen, "Pergamon and the Ionian Renaissance", *Istanbuler Mitteilungen* 54, 2004, 409-434.

Pedersen 2009

P. Pedersen, "The Palace of Maussollos in Halikarnassos", *Die Karer und die Anderen*, Ed. F. Rumscheid, Bonn, 2009, 315-348.

Pedersen 2010

P. Pedersen, "The City Wall of Halicarnassos", *Hellenistic Karia*, Ed. R. Van Bremen – J. M. Carbon, Paris, 2010, 269-316.

Pedersen 2020

P. Pedersen, "Batı Küçük Asya Mimarlığında İonia Rönesansı", *Karialılar. Denizcilerden Kent Kuruculara*, Ed. O. C. Henry – A. Belgin-Henry, İstanbul, 2020, 220-239.

Peterson 2017

S. E. Peterson, *Late Helladic III C Pottery at Mycenae Production Trends after the Collapse of Palatial Administration*, Temple University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Philadelphia, 2017.

Piccioni 2018

A. Piccioni, "Mimēsis for a Cult: The Case of Western Greek Clay Figurines of Female Dancers", *The Many Faces of Mimesis: Selected Essays from the 2017 Symposium on the Hellenic Heritage of Western Greece*, Vol. 3, Ed. H. L. Reid – J. C. DeLong, Sioux City, 2018, 339-356.

Pimouguet-Pedarros 2000

I. Pimouguet-Pedarros, *Archeologie de la Defense. Histoire des Fortifications Antiques de Carie*, Paris, 2000.

Polat 2009

Y. Polat, "The Findings from a Late Geometric Period Grave uncovered at Beçin", *Anatolia Antiqua Tome 17*, 2009, 133-150.

Popham v.d. 1990

M. R. Popham – P. G. Calligas – L. H. Sackett – R. W. V. Catling – I. S. Lemos, *Lefkandi II. The Protogeometric Building at Toumba. PART I: The Pottery*, Oxford, 1990.

Popham v.d. 2006

M. Popham – E. Schofield – S. Sherrat, "The Pottery", *Lefkandi IV The Bronze Age*, Ed. D. Evely, London, 2006, 137-233.

Price 1991

M. J. Price, *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Archidaeus, A British Museum Catalogue*, Vol. 1, *Introduction and Catalogue*, Zurich-London, 1991.

Radt 2002

W. Radt, *Pergamon Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, İstanbul, 2002.

Ramage v.d. 2021

A. Ramage – N. H. Ramage – R. G. Gürtekin-Demir, *Ordinary Lydians At Home The Lydian Trenches of the House of Bronzes and Pactolus Cliff at Sardis*, İstanbul, 2021.

Ridgway 1990

B. S. Ridgway, *Hellenistic Sculpture I, The Styles of ca. 331-200 BC.*, Wisconsin, 1990.

Robert – Robert 1983

J. Robert – L. Robert, *Fouilles d'Amyzon en Carie*, Paris, 1983.

Robert 1945

L. Robert, *Le Sanctuaire de Sinuri pres de Mylasa*, Paris, 1945.

Robert 1970

L. Robert, *Etudes Anatoliennes*, Amsterdam, 1970.

Rumscheid 2006

F. Rumscheid, *Die figürlichen Terrakotten von Priene*, Wiesbaden, 2006.

Schofield 2009

E. V. Schofield "Lefkandi in Late Helladic III C Middle", *LH III C Chronology and Synchronisms III LH III C Late and the transition to the Early Iron Age Proceedings*

of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th, 2007, Ed. S. Deger-Jalkotzy, A. E. Bachle, Wien, 2009, 301-315.

Serdaroğlu 1972

Ü. Serdaroğlu, "1971-1972 Hacıbayramlar Kazısı", *Anatolia* 19, 1972, 77-84.

Sherratt 1981

S. Sherratt, *The Pottery of Late Helladic III C and its Significance*. Somerville College, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Oxford, 1981.

Söğüt 2012

B. Söğüt, "Stratonikeia 2010 Yılı Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 33/4, 2012, 395-419.

Söğüt 2020

B. Söğüt, "Stratonikeia'da Yerleşim Tarihi ve Kentsel Doku", *Kariyalılar. Denizcilerden Kent Kuruculara*. Ed. O. C. Henry – A. Belgin-Henry, İstanbul, 2020, 488-503.

Şahin 1973

M. Ç. Şahin, "Two New Inscriptions From Lagina (Koranza)", *Anatolia* 17, 1973, 187-195.

Şahin 1976

M. Ç. Şahin, *The Political and Religious Structure in the territory of Stratonikeia in Caria*, Ankara, 1976.

Şahin 1982

M. Ç. Şahin, *Die Inschriften von Stratonikeia II, 1: Lagina, Stratonikeia und Umgebung*, Bonn, 1982.

Şahin 1999

M. Ç. Şahin, "The Place Name of Korazis: A New Inscription from Lagina", *EpigrAnat* 31, 1999, 35-36.

Şahin 2002

M. Ç. Şahin, "New Inscriptions from Lagina, Stratonikeia and Panamara", *EpigrAnat* 34, 2002, 1-21.

Şahin 2008

M. Ç. Şahin, "Recent Excavations at Stratonikeia and New Inscriptions from Stratonikeia and its Territory", *EpigrAnat* 41, 2008, 53-81.

Şahin 2010

M. Ç. Şahin, *Die Inscriptions of Stratonikeia 3*, Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 68, Bonn, 2010.

Şare-Ağtürk – Aslan 2015

T. Şare-Ağtürk – N. Aslan, *A Terracotta Treasures at Assos*, İstanbul, 2015.

Tırpan – Gider 2011

A. A. Tırpan – Z. Gider, "Lagina ve Börükçü 2009 Yılı Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 32/2, 2011, 374-395.

Tırpan 1997a

A. A. Tırpan, "Buluntular Işığında Lagina ve Çevresinin Tarihi Süreci", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Dergisi* 11, 1997, 75-98.

Tırpan 1997b

A. A. Tırpan, "Lagina Hekate Temenosu 1995", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 18/2, 1997, 309-336.

Tırpan v.d. 2012

A. A. Tırpan – Z. Gider – A. Büyüközer, "The Temple of Hekate at Lagina", *Dipteros und Pseudodipteros: Bauhistorische und Archäologische Forschungen, Internationale Tagung (13-15 November 2009, Regensburg), Byzas 12*, Ed. T. Schulz, İstanbul, 2012, 181-202.

Tırpan – Söğüt 2004

A. A. Tırpan – B. Söğüt, "2002 Yılı Lagina Kazıları". *Kazı Sonuçları Toplantısı* 25/2, 2004, 87-100.

Tozluca – Doksanaltı 2019

D. O. Tozluca – E. M. Doksanaltı, "A Group of Protogeometric and Geometric Pottery Found in Knidos", *Anodos. Studies of the Ancient World 14/2014. Proceedings of the International Conference, Ancient Communities and Their Elites from The Bronze Age To Late Antiquity (Central Europe – Mediterranean – Black Sea) PART II, Dedicated to the 25th anniversary of the re-established Trnava University in Trnava and the 20th anniversary of Department of Classical Archaeology Trnava, 6th– 8th October 2017*, Ed. M. Novotna – W. Jobst – K. Kuzmova, Trnava, 2019, 217-227.

Töpperwein 1976

E. Töpperwein, *Terrakotten von Pergamon*, Pergamon 3, Berlin, 1976.

Ulusoy 2010

P. Ulusoy, *Burial Customs of Clazomenae in the Iron Age*, Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010.

Vaessen 2014

Vaessen, "R. Ceramic developments in coastal Western Anatolia at the dawn of the Early Iron Age", *Athyrmata: Critical Essays on the Archaeology of the Eastern Mediterranean in Honour of E. Susan Sherratt*, Ed. Y. Galanakis – T. Wilkinson – J. Bennet, Oxford, 2014, 223-232.

van Bremen 2000

R. van Bremen, "The Demes and Phylai of Stratonikeia in Karia", *Chiron* 30, 2000, 389-401.

Varinlioğlu 1988

E. Varinlioğlu, "Inscripfen von Stratonikeia in Karien", *EpigrAnat* 11, 1988, 79-128.

von Salis 1910

A. von Salis, "Die Ausgrabungen in Milet und Didyma", *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik* 25, 1910, 103-132.

Voskos – Knapp 2008

I. Voskos – B. Knapp, "Cyprus at the End of the Late Bronze Age: Crisis and Colonization or Continuity and Hybridization?", *American Journal of Archaeology* 112/4, 2008, 659-684.

Weickert v.d. 1960

C. Weickert – P. Hommel – G. Kleiner – A. Mallwitz – W. Schiering, "Die Ausgrabung beim Athena-Tempel in Milet 1957", *İstanbul Mitteilungen* 9/10, 1960, 1-96.

Wiegand – Schrader 1904

T. Wiegand – H. Schrader, *Priene. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898*. Berlin, 1904.

Wiegand 1906

T. Wiegand, “Vierter vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen der Königlichen Museen zu Milet”, *Archäologischer Anzeiger*, 1906, 2-42.

Yılmaz 2016a

D. Yılmaz, “Geç Tunç Çağı’nda Batı Anadolu’da Tekstil Üretimi: Çine-Tepecik Höyüğü Tezgah Ağırlıkları”, *TÜBA-AR* 19, 2016, 95-111.

Yılmaz 2016b

D. Yılmaz, “Late Bronze Age Textile Tools From Maydos Kilisetepe in Gallipoli (Turkey) And Their Aegean Connections”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 6/12, 2016, 47-66.

Zgusta 1984

L. Zgusta, *Kleinasiatische Ortsnamen*, Heidelberg, 1984.

Zunal 2016

O. Zunal, “A Group of Submycenaean – Protogeometric Cups from Klaros”, *Olba* XXIV, 2016, 171-191.

Notes on Late Roman Unguentaria from Hierapolis in Phrygia (Turkey): a Contribution to the Study of the Contents

Phrygia Hierapolisi'nden Geç Roma Unguentariumları Üzerine Notlar: İçerik İncelemesine Bir Katkı

Grazia SEMERARO*

A. Maria Valentina AQUILINO**

Abstract

The paper presents the results of a functional study of Late Roman unguentaria from Hierapolis in Phrygia, which includes the chemical characterisation of organic residues found in 30 stamped vessels by means of the GC-MS technique. Evidence from recent archaeological and archaeometric analyses suggests that LRUs were manufactured in western Anatolia. The study, centred on the identification of chemical biomarkers, aims to understand the formulation of the actual contents of the unguentaria, together with the production techniques used for balms and ointments. A key substance present in the LRUs analysed is storax resin, obtained from *Liquidambar orientalis*, a deciduous tree endemic to south-western Turkey and the island of Rhodes. The pharmacological characteristics of storax resin – well known in antiquity for its healing properties – are also discussed.

Keywords: Hierapolis of Phrygia, Late Roman Unguentaria, GC-MS, *Styrax officinalis*, *Liquidambar orientalis*.

Özet

Bu makale, Phrygia Hierapolisi'ndeki Geç Roma unguentariumlarının, 30 damgalı örneğinde bulunan organik kalıntıların GC-MS tekniği ile kimyasal özelliklerini içeren işlevsel bir çalışmanın sonuçlarını sunmaktadır. Yakın tarihli arkeolojik ve arkeometrik analizlerden elde edilen kanıtlar, LRU'ların Batı Anadolu'da üretildiğini göstermektedir. Kimyasal biyobelirteçlerin tanımlanmasına odaklanan çalışma, balzam ve merhemler için kullanılan üretim teknikleri ile birlikte unguentariumların içeriğinin formülasyonunu anlamayı amaçlamaktadır. Analiz edilen LRU'larda bulunan önemli bir madde, Türkiye'nin güneybatısında ve Rodos adasına özgü yaprak döken bir ağaç olan *Liquidambar orientalis*'ten elde edilen günlük ağacı (*styrax officinalis*) reçinesidir. Antik çağda iyileştirici özellikleriyle iyi bilinen günlük ağacı (*styrax officinalis*) reçinesinin farmakolojik özellikleri de tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Phrygia Hierapolisi, Geç Roma Unguentariumları, GC-MS, *Styrax officinalis*, *Liquidambar orientalis*.

* Ord. Prof., Classical Archaeology, Department of Cultural Heritage, University of Salento, Italy.

© 0000-0002-0027-6280 | grazia.semeraro@unisalento.it

** Dr., Department of Cultural Heritage, University of Salento, Italy.

© 0000-0002-3222-9470 | valentinaquilino@libero.it

Introduction

This paper presents the preliminary results of a functional study of the Late Roman *Unguentaria* (hereinafter: LRUs), discovered in the course of the excavations in Hierapolis of Phrygia (Fig 1). Despite being widespread in Asia Minor and the Mediterranean basin from the 5th to the 7th centuries AD, characterisation of this class of container remains problematic, especially regarding the area of production and the nature of the contents¹. The presence of stamps on some specimens represents a further element of complexity, since they mainly consist of monograms that are difficult to read.

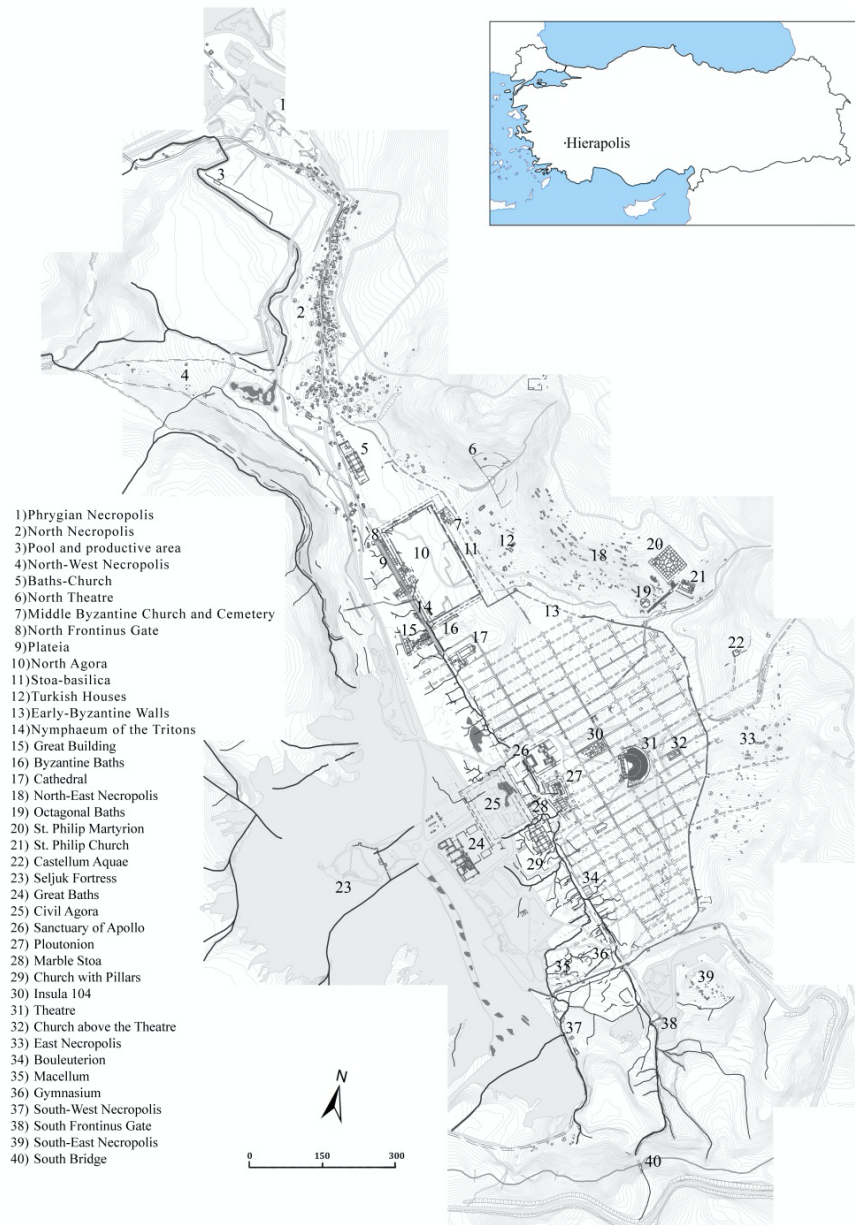

Fig. 1. Plan of Hierapolis in Phrygia.

Location of the main LRUs contexts: 20) Martyrion of Saint Philip;
 26) Sanctuary of Apollo; 30) Insula 104.

¹ For the first systematic study and hypotheses on the involvement of ecclesiastical structures in production and commercialisation, see Hayes 1971; who proposes an area of production in Palestine, linked to the holy places forming the object of pilgrimage.

Recent Research in Asia Minor

The increasing number of finds from Asia Minor, together with the archaeometric study of the clays, now makes it possible to identify Western Anatolia as the main area of production of these artefacts. Particularly significant in this regard are the archaeometric analyses of materials from Ephesos² and Hierapolis³, which suggest production sites in both the Ephesos region and the Valley of the Maeander, while production in Laodicea has been suggested on the basis of the study of numerous specimens unearthed during the excavation of Temple A⁴. Clear indications of significant local production are provided by the excavations of the major Phrygian city of Kibyra, where about 10.000 fragments of *unguentaria*, including numerous discards from the production process, were found⁵. On the other hand, the results of the analyses carried out in Sagalassos in Pisidia⁶ are also interesting, as they exclude production in this city and its surrounding area, which was however an important centre of production for ceramics. In addition, among recent finds, the complex of more than 600 specimens from Bathonea⁷ (a port near Istanbul) stands out.

Research following Hayes' study has also strengthened the evidence of a link with proto-Byzantine Christianity. Important data in this regard come from the contexts of Asia Minor, such as the cities of the Lykos Valley (Laodicea, Tripolis, Hierapolis) and from sanctuaries such as that of Myra, linked to the cult of St. Nicholas⁸.

In Laodicea, the large number of *unguentaria* is associated with a context of strong religious significance, since more than 700 of these objects were found in the large underground chamber beneath Temple A, which was used in the proto-Byzantine period as an archive for the nearby cathedral⁹. From Tripolis comes an interesting group of *unguentaria*, for which descriptions have recently been published¹⁰. Three of them bear the image of St Philip, the apostle who was martyred and buried in nearby Hierapolis. Commenting on the first two stamped *unguentaria* found in Tripolis¹¹, F. D'Andria recalled the links with the cult that arose in Hierapolis around the tomb of the Apostle, recently discovered, emphasising the healing aspects associated with the figure of the Saint. An *unguentarium* with the same stamp was also found in Kibyra¹².

LRUs in Hierapolis

Hierapolis has also yielded further significant elements supporting the involvement of ecclesiastical structures in the processes of production and commerce of the *unguentaria* and – apparently – their contents. Among the materials found in the city is a specimen bearing the name of Bishop Erasinus¹³ (Fig. 2, 11), already

---

² Lochner et al. 2005.

³ Cottica 2000, 1005-1006.

⁴ Şimşek – Duman 2007, 289-291.

⁵ Özüdoğru – Dündar 2007; Akgül-Özarslan 2015, 187-188; Özüdoğru 2018, 41. The results of the recent research in this very important site are now presented in Özüdoğru 2020.

⁶ Degeest et al. 1999, 252-253.

⁷ Aydıngün 2017, 381.

⁸ Türker 2005, 311: the *unguentaria* are seen in relation to the cult of the relics of the Saint on the part of pilgrims.

⁹ Şimşek – Duman 2007, 286.

¹⁰ Duman 2018, 353, fig. 17, nos. 33-34; Duman – Koçyiğit 2019, 96, figs. 139-140, 130-131, 177 (from the House of the Mosaics).

¹¹ D'Andria et al. 2017, 168-170.

¹² Akgül-Özarslan 2015, 205, fig. 12: despite the mistaken transcription of the inscription, the subject is easily recognisable from the photograph by means of comparison with those of Tripolis; for more details on the same stamp see Özüdoğru 2018, 43, fig. 35.

¹³ Guizzi – Nocita 2015, 42.

known from a stamp found in Iasos and recently found also in Kibyra¹⁴. Together with the stamp of Bishop Severianos found in Rhodes and the one more recently in Kibyra¹⁵, these attestations represent an important indication of the role played by bishops in the economic structures of the Byzantine administration.

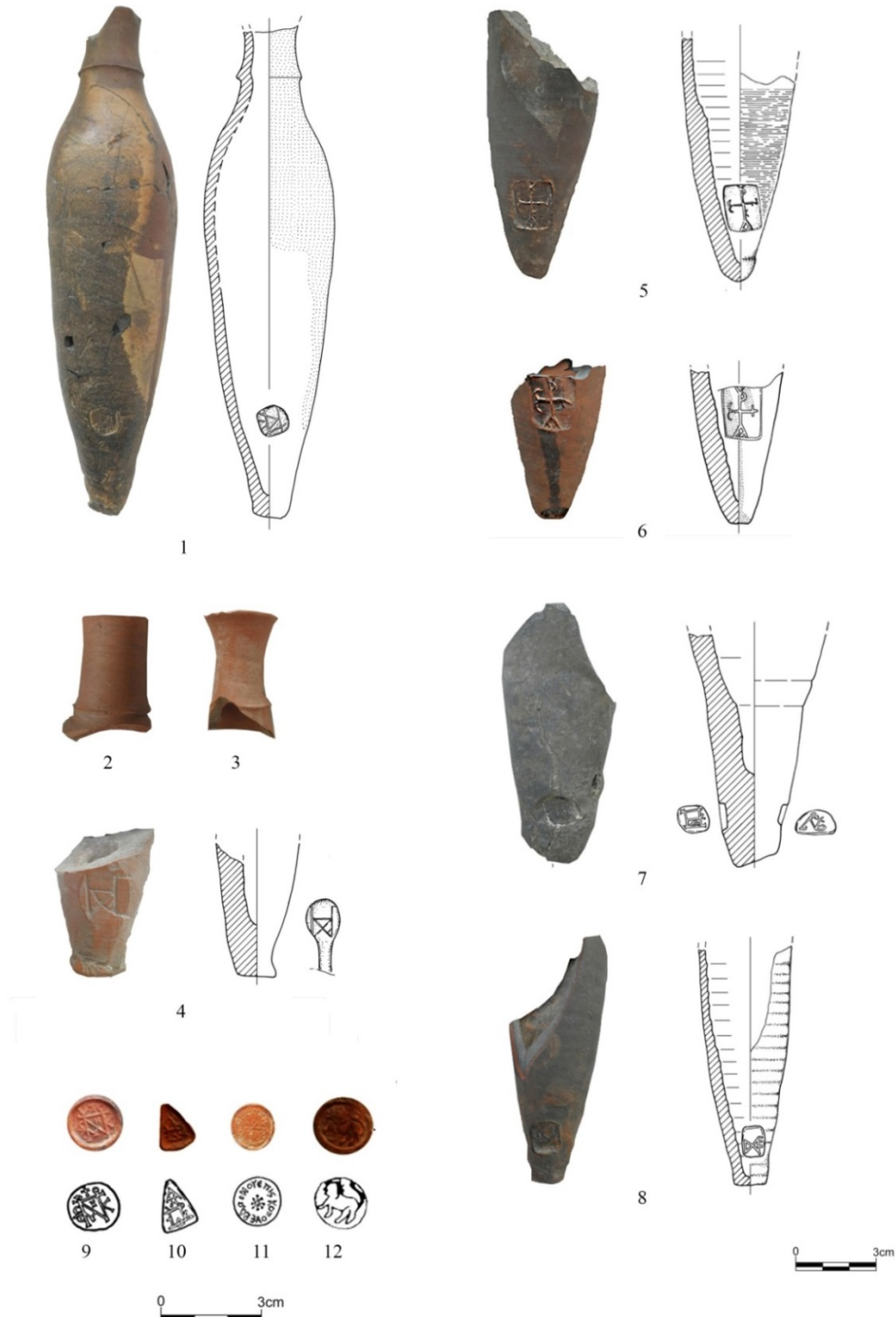

Fig. 2. Hierapolis of Phrygia.

LRU: 1 e 2 = Cottica 1998, 87,2 and 8; 3 = Cottica 2000, 1015,1. Sampled LRU (see fig. 5): 4=H24; 5= H6; 6= H9; 7=H28; 8= H23; 9=H8; 10=H2; 11= H17; 12= H13.

¹⁴ Jasos: Baldoni – Franco 1995, 124; Kibyra: Özüdoğru 2018, 41.

¹⁵ Hayes 1971, 244; Özüdoğru 2018, 41, fig. 37.

In addition, one of the most important contexts of discovery in Hierapolis is the *Martyrion* of St Philip¹⁶, where about 95 specimens were found, notably in the rooms interpreted as chambers frequented by worshippers or pilgrims¹⁷ and in the 6th-century *parekklesion*. Other LRU specimens come from recent excavations in the sanctuary complex of St Philip, the Octagonal Baths¹⁸ and the area of the *Aghiasma* in particular¹⁹.

A group of about 100 LRUs comes from 6th- and 7th-century contexts found in the residential area of *Insula* 104²⁰.

Lastly, the largest group is made up of materials found in the proto-Byzantine levels of the sanctuary of Apollo, which are currently being studied²¹. Most of the LRUs identified so far, about 170 specimens, come from deposits formed after the destruction of Temples B and C²², which include materials dumped there in the 5th and 6th centuries AD in order to conceal the buildings of the pagan sanctuary. Like the abundant everyday ceramics found in the same layers, the LRUs are representative of objects used in the residential quarters located near the sanctuary (such as *Insula* 104).

Including the sporadic finds recovered by the excavations in other parts of the city, the number of *unguentaria* recorded so far amounts to about 370, most of which have no stamp. Only about fifty specimens are stamped²³, mainly with alphabetical characters or monograms that are difficult to read. Only one monogram has so far been resolved, with the reading of the name Πέτρου πατρικίου²⁴.

The morphological characteristics of the LRUs, particularly the conformation of the neck and rim, make them suitable for containing and pouring fluids, thick or thin. In order to better understand their function a research strategy was devised that integrates traditional archaeological study with the chemical determination of the contents. Indeed, the latter aspect appears not have been extensively explored and is not supported by the scientific publication of analytical data²⁵.

The study of the contents of the LRUs of Hierapolis made use of chemical analysis techniques (Gas Chromatography – Mass Spectrometry, hereinafter GC-SM) designed to characterise organic residues conserved in a ceramic matrix²⁶.

---

¹⁶ Cottica 2000. On the Sanctuary of St. Philip in Hierapolis, see: D'Andria 2011-2012; D'Andria 2017; D'Andria et al. 2017.

¹⁷ Verzone 1978, 454.

¹⁸ Caggia 2016, 692, fig. 4; Caldarola 2016, 720, fig. 5.

¹⁹ Guizzi – Nocita 2015, 42.

²⁰ On *Insula* 104, see Zaccaria-Ruggiu 2019; on *unguentaria*, see Cottica 1998, 81-90, figs. 5-8; Toniolo 2019, 412-413, fig. 367, nos.151-161, p. 394.

²¹ On the proto-Byzantine phases of the sanctuary of Apollo, see Semeraro 2007, 169-209; Semeraro 2012; Semeraro 2014, 11-29.

²² On the destruction and dismantling of the temple buildings, see Semeraro 2014, 14-15.

²³ This matches the trend emerging from a comparison with occurrences in other archaeological sites: for example, in Sarachane out of 380 finds only 34 are stamped (Hayes 1992), while in Kibyra 1900 out of a total of 10.000 specimens were stamped (Özüdoğru 2018, 41).

²⁴ Guizzi – Nocita 2015, 41.

²⁵ GC-MS was performed on materials from *Bathonea* but the analytical results are not known. Kaya 2018, 41 makes reference to the substances detected (*methanone* and *phenantrene*) but the chromatograms are not provided.

²⁶ The analyses of the LRUs are part of a broader programme of research into organic residues on archaeological finds promoted by the current author and conducted in collaboration with the Laboratory of Organic Chemistry of the University of the Salento – DISTEBA, currently headed by prof. P. Stano, who we thank. On the research programme, see Semeraro - Notarstefano 2013, 57; Notarstefano 2012. The LRUs were analysed as part of the doctoral thesis of M.V. Aquilino: Aquilino 2017/18.

In anticipation of the results of analyses conducted in other sites, the data presented here can make a useful contribution to the debate, above all because they are accompanied by analytical chromatograms and a discussion of the components.

(G.S.)

Gas-chromatographic Analyses

Presented below are the results of the GC-SM analyses conducted on thirty samples, preferentially selected from the walls or the bottom of the vessels, i.e. the parts most in contact with the contents. The selection of the samples to be analysed was based on the presence of stamps, morphological traits and petrographic characteristics²⁷.

The GC-MS analyses returned results for 28 of the samples analysed²⁸, detecting the main fatty acids, i.e. palmitic, stearic and oleic (respectively C16, C18 and C18, Figs. 3-4), as well as animal and plant sterols, dicarboxylic acid and monoglycerides. It is important to emphasise the considerable variability in the proportions of these components, as illustrated by the chromatograms shown in Figs. 3 and 4. In consideration of this variability, the compounds making up the complex mixture of ingredients contained in the LRUs were first classified as being of plant or animal origin.

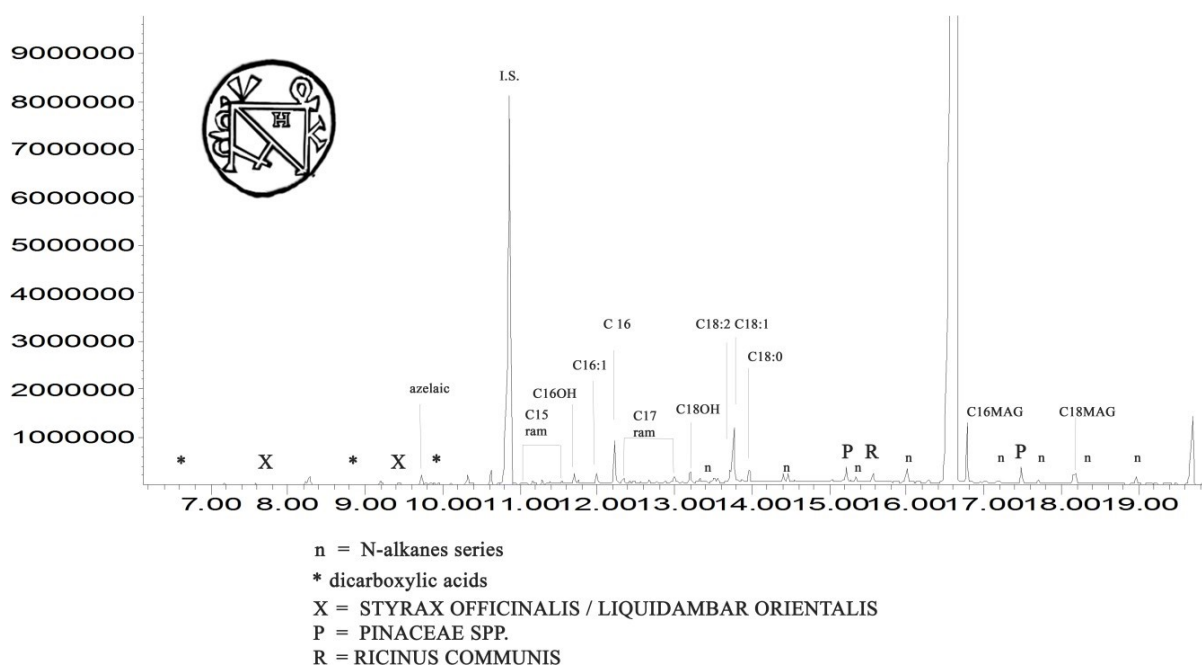

Fig. 3. Chromatogram of the sample H1 1

²⁷ On the quality of the ceramic paste reference was made to the classification in Cottica 2000.

²⁸ Two samples were excluded due to the abundant presence of modern contamination.

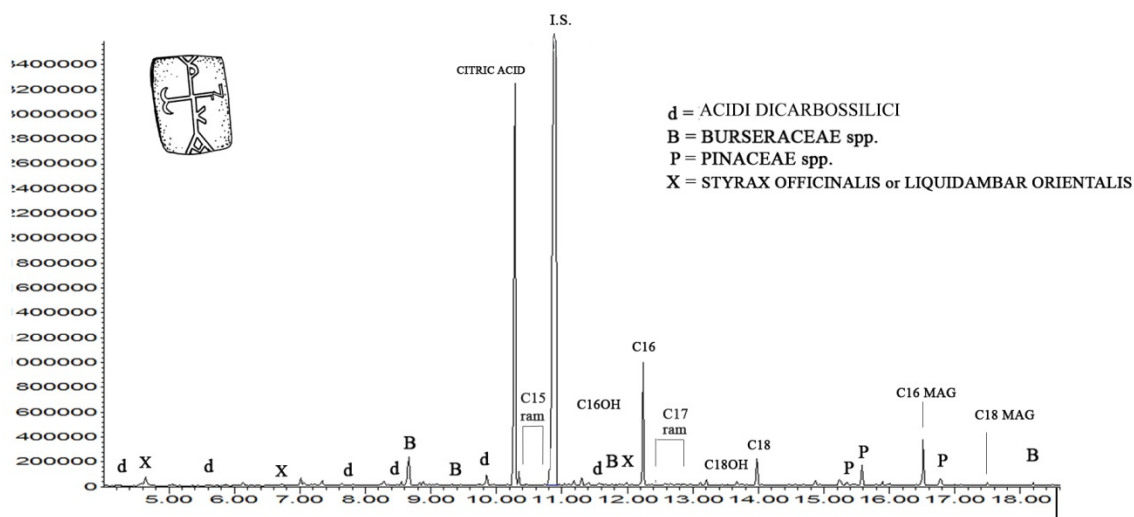

Fig. 4. Chromatogram of the sample H6

A small number of specimens (Cluster 1, Fig. 5) contained a preparation whose basic ingredient or excipient included a plant oil. In these samples, it is possible to observe a greater abundance of unsaturated fatty acids (oleic and linoleic acid, respectively C:D 18:1 and C:D 18:2), which suggests the presence of oil derived from olives or seeds²⁹, than saturated fatty acids (palmitic and stearic acid, respectively C16 and C18)³⁰. Further evidence for this hypothesis is the presence of azelaic acid (Fig. 3), which results from the degradation of oleic acid³¹. In addition, in some samples, a marker characteristic of oil from the seeds of *Ricinus communis*, ricinoleic acid, was detected³².

In terms of the excipient, most of the samples (Cluster 4, Fig. 5) have a chemical profile that indicates an animal fat (Fig. 4). The animal origin of the residue was determined on the basis of the prevalence of stearic acid (C18) together with the presence of odd- and branched-chained saturated fatty acids (C15br and C17br, characteristic of ruminants), traces of cholesterol and, in some samples, monoglycerides of stearic acid (C 18 MAG).

In both clusters, the plant component of the residue is highly varied. Detected in almost all the LRUs from Hierapolis were biomarkers associated with conifer resin, especially from *Pinaceae*³³. This includes, albeit at trace level or in very low concentrations, compounds linked to the resin of *Cedrus libani* or *Cedrus atlantica* (Figs. 3-4, P)³⁴.

²⁹ On the determination of oil from olives and other seeds, see: Dudd et al. 1998, 1350; Copley et al. 2005, 863.

³⁰ The greater presence of stearic acid is a sign of animal origin.

³¹ On the decay of oleic acid, see Regert et al. 1998.

³² Ricinoleic acid was determined by comparing the fragmentation of the molecule detected with the data published in Copley et al. 2005, 864; Pecci et al. 2010, 618.

³³ The biomarkers are: abietic acid, dehydroabietic acid, di-dehydroabietic acid and 7-oxo-dehydroabietic acid. The molecules were recognised by means of a comparison with the NIST database, which runs the same software used for managing the Gas Chromatography-Mass Spectrometer used for the analyses.

³⁴ It was possible to detect traces, in sample H13 in particular, of compounds displaying fragmentation comparable with that of the sesquiterpenoids associated with himachalene: see Sarret et al. 2017, 223, fig. 3, who links them to the distillation of resin from *Pinaceae* and *Cedrus Libani*.

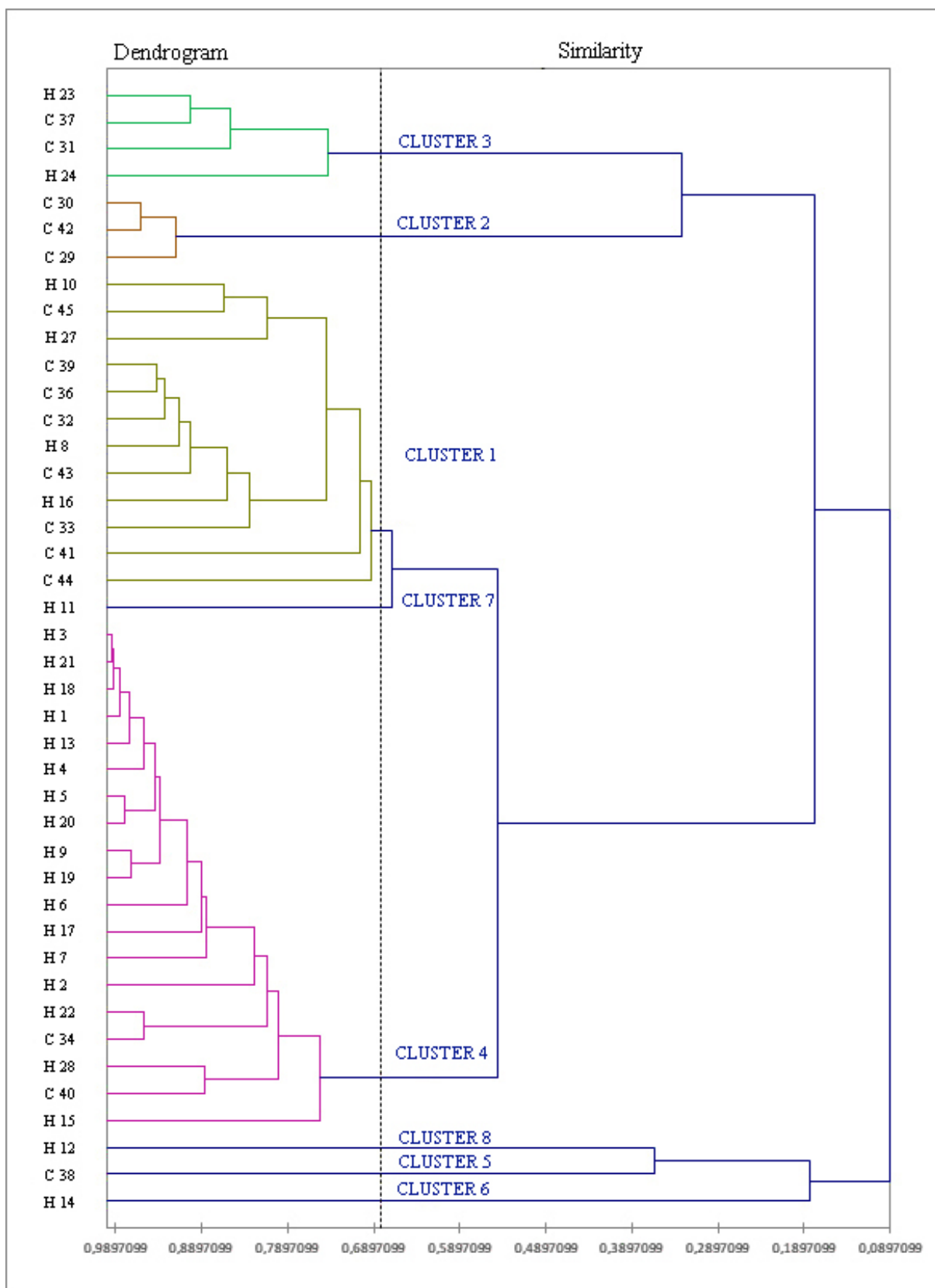

Fig. 5. Dendrogram of LRUs analyzed samples from Hierapolis (letter H) and Catania (C)

A group of *unguentaria* enabled the determination of biomarkers that characterise the molecular composition of the resins of benzoe and storax (Figs. 3-4, X). The former is secreted by a shrub of the *Styracaceae* family, *Styrax officinalis*, endemic to the Mediterranean; storax resin in contrast is extracted from a shrub of the *Hammameliaceae* family, *Liquidambar orientalis*, characteristic of the south-western coasts of Turkey³⁵. Another variety of resin identified among the original plant components of the mixtures is produced from shrubs of the *Burseraceae* family³⁶, although in this case the biomarkers that enabled the identification are not exact enough to determine the species of shrub that secreted the resin. A terpene biomarker specific to the resin of *Pistacia Lentiscus* was detected in only three samples³⁷.

The quantitative data regarding the compounds detected in the archaeological samples also underwent multivariate statistical analysis by means of Agglomerative Hierarchical Clustering, in order to group the samples on the basis of similarity in their chemical composition³⁸.

In the dendrogram in Fig. 5, the data on the Hierapolis samples are shown together with those of a group of LRUs from the excavations of the Baths of the Rotonda in Catania³⁹, which also underwent GC-MS as part of the same project⁴⁰. The analysis of the data is of particular interest because it makes it possible to verify that there are no substantial differences between the two groups of artefacts in terms of the composition of their contents.

As the dendrogram shows (Fig. 5), the LRU assemblage is divided into eight clusters containing samples with homogeneous characteristics in terms of their contents⁴¹.

Most of the samples from Hierapolis belong to the second grouping, specifically to Cluster 1 (4 out of 12), Cluster 7 (only one *unguentarium*, from Hierapolis) and Cluster 4 (17 out of 19). The ramification of the dendrogram and the study of the similarity of the chemical characteristics of the *unguentaria* of each cluster make it possible to confirm the sharp distinction between the plant and animal components of the original contents, which had already emerged in the initial phases of the research, and to add new data.

It is possible to describe the lipid profile of the residue absorbed by the LRUs of Clusters 1 and 7 (samples H 8, 10 and 11) as a mixture based on plant oils including olive oil and castor oil. The other ingredients of the mixture include benzoin resin and, lesser concentrations, resin of *Pinaceae*. The residue is also characterised by the abundance of hydroxy acids of palmitic acid and stearic acid (C16OH and C18OH, Fig. 3), probably produced by the hydrolysis of undetermined

---

³⁵ On the differentiation between *Styrax officinalis* and *Liquidambar orientalis*, see Modugno et al. 2006, 301, table 1. The comparable biomarkers detected in the samples are benzoic acid, cinnamic acid, vanillic acid, 4-hydroxybenzoic acid, p-hydroxycinnamic acid, cinnamyl alcohol and oleanolic acid.

³⁶ The fragmentation of some molecules detected (α -Amyrenone, β -Amyrenone, ursa-9(11),12-dien-3-ol TMS) is comparable with data reported in Mathe et al. 2004, 281, table 2, I, VI, and Mathe et al. 2004, 239, table 2, I, and is believed to characterise resin from *Burseraceae*. In some samples, carvacrol and o-cymene, recognised on the basis of comparison with data in De La Cruz-Cañizares et al. 2005, 183, tables 2,2 and 12, were also detected in low concentrations.

³⁷ This is the triterpene 3b-acetoxy-28-norolean-17-ene, identified by Assimopoulou – Papageorgiou 2005, 298, table 3, 20.

³⁸ The dendrogram, obtained using Microsoft Excel XLStat, represents the results of an analysis based on Agglomerative Hierarchical Clustering in accordance with similarity criteria.

³⁹ We thank Fabrizio Nicoletti for having enabled the study of this important assemblage. On the context, see Buda et al. 2015. The analysis of the *unguentaria* is the subject of the doctoral thesis by Viviana Spinella: Spinella 2018-2019.

⁴⁰ Aquilino 2017-2018.

⁴¹ The Hierapolis samples are indicated in the dendrogram with the letter H followed by the sample number); those of Catania are indicated with the letter C.

plant waxes⁴². The predominance of oily substances suggests that the original formulation was an unguent, produced by maceration or infusion of plant parts – leaves or petals – in the oil, in accordance with techniques that are amply documented in the ancient literature⁴³.

Cluster 4 includes 17 *unguentaria* discovered in Hierapolis, of which 16 are stamped. The molecular profile of the cluster indicates a mixture of fat from a ruminant mammal, a plant oil, probably olive oil, resins and other undetermined plant substances. Molecular markers of resin from *Pinaceae* were detected in significant concentrations in all samples of the cluster. The residue of sample H13 contains compounds associated with himachalene, i.e. biomarkers of the distillation of the resin of *Cedrus libani* or *atlantica*, belonging to the *Pinaceae* family⁴⁴. Less abundant are indicators useful for the determination of benzoe resin, which however is attested in all the samples of the cluster, and resin from *Burseraceae*, prevalent in samples H3, 4, 6, 18, 20, 21 and 22.

The contents: formulation, ingredients and preparation techniques

The choice of excipients used in the preparations, either animal fat or seed/olive oil, suggests that the contents of the LRUs had two formulations: that of a fairly fluid unguent and that of a balm or pomade, thicker and more viscous.

From the archaeometric data it is possible to reconstruct one of the phases of production of the balm or salve, which required treatment of animal fat. This is based on one hand on comparisons with the *enfleurage* extraction technique⁴⁵, still used in the traditional perfume manufacture, and on the other hand on literary sources relating to ancient *pharmacopoeia*. *Enfleurage* makes use of the absorbent power of deodorised animal fat for the production of perfumed pomades. The use of animal fat in cosmetic or pharmaceutical preparations is cited in the ancient literary sources with reference to the preparation called *ἀρωματιστέον*, described in *De Materia Medica* (II, 76) by Dioscorides of Anazarbus⁴⁶. The so-called Moschion's remedy⁴⁷, a semi-solid poultice used in the treatment of fractures (*καταγματική ἐμπλαστρος*), is also based on a mixture of ingredients that include beef tallow, dry and liquid pine pitch, castor oil (*Ἐλαιον κίκινοι*⁴⁸) or olive oil, beeswax, terebinth resin, manna, sycamore sap, opopanax, galbanum, vinegar, verdigris and litharge.

Literary sources and the results of archaeometric analyses thus enable us to argue that aromatised fats were used in small quantities as ingredients in more complex mixtures: this would explain the detection of very low concentrations of animal fat biomarkers in the samples that have plant oils as an excipient.

That the unguents and balms contained in the LRUs had aromatic properties seems to be demonstrated by the presence among the components of the residues of all clusters of at least three varieties of resin, secreted by shrubs of the *Pinaceae*,

---

⁴² Notarstefano 2012, 62.

⁴³ Theophr., *Hist. Plant.* IX, 11, 2; *De Odor.* 22.

⁴⁴ The fragmentation of the molecules of himachalene has parallels in Sarret et al. 2017, 423, fig. 3. On distillation, see Sarret et al. 2017, 427-428.

⁴⁵ *Enfleurage* entails pressing the raw material – flowers or petals – on a layer of fat spread over a flat surface. The fat and plant material are left in contact with each other for a few days, until the scent molecules have infused the fat. The operation is repeated, adding new plant material each time, until the fat reaches the degree of saturation required. See Burger et al. 2019, 3.

⁴⁶ For the preparation of the *ἀρωματιστέον* the softest subcutaneous fat from a calf or young bull was selected and then treated and aromatised by cooking for a long period to form an emulsion, with numerous ingredients including wine, flowers, tree bark, resin and beeswax.

⁴⁷ For one of the recipes of the poultice (*Μοσχίωνος καταγματική*), see: Guardasole 1997, 153-155. Variants can be found in Galenus, *De Comp. Med. Per Gen.*, II:17 and Aëtius *Med.*, *Iatricorum Liber XV*, 14, 258.

⁴⁸ A description of the pharmacological virtues of castor oil is found in Aëtius *Med.*, *Iatricorum Liber I*, 101, 6.

Burseraceae, *Styracaceae* and *Anacardiaceae* families, used in the ancient world for the preparation of perfumes and known for their pharmacological properties⁴⁹

The use of *Pinaceae* resin is extensively documented from the archaeometric point of view⁵⁰, thanks to the broad spectrum of use made of this resin in the ancient world. Generally, the presence of *Pinaceae* resin derives from it being used to coat the container with a waterproof lining⁵¹, and it was interpreted in this sense in the case of the GC-MS analyses conducted on the LRUs discovered in Ephesos and Sagalassos⁵².

It should however be emphasised that, in other cases, *Pinaceae* resin was an ingredient of the mixture and not a coating⁵³.

In the case of the LRUs the two different formulations (unguent or balm) were however contained in the same type of artefact⁵⁴, with a long narrow neck, from which it would have been difficult to extract a solid preparation without using a spatula or an applicator.

(M.V.A.)

Conclusions

Of particular interest is the possibility of detecting biomarkers of benzoin and storax resin in the samples. While not disputing the importance of the data regarding the recognised pharmacological properties of both types of resin (which are natural antibacterials and antifungals)⁵⁵, we also wish to highlight here the geographical range of these plants, especially storax, extracted from *Liquidambar orientalis*, a shrub that grows on the alluvial plains of western Turkey and on the island of Rhodes. Today, patches of this plant can still be found in the area of Marmaris and the provinces of Aydın, Denizli and Burdur⁵⁶, geographical contexts in which the most numerous *unguentarium* assemblages were discovered and proposed area of production lies.

These data need to be studied further but they already make it possible to imagine a scenario in which the exploitation of natural resources known for their considerable pharmacological properties, such as storax⁵⁷ was at the heart of a strategy of production and long-range commercial distribution, as attested by the widespread presence of the *unguentaria* in the Mediterranean over a period of more than two centuries.

Future research will need to clarify many aspects. While the role played by ecclesiastical bodies in this context is evident⁵⁸, partly due to the importance of the bishops in the Byzantine administration, the relationship between the manufacture

---

⁴⁹ Colombini et al. 2009, 89; Sarret et al. 2017; Stacey 2011; Mathe et al. 2004, 277; Ribechini et al. 2011.

⁵⁰ For the relevant bibliography, see especially: Pollard – Heron 2008, 239; Colombini et al. 2005, 89.

⁵¹ On the use of resin for waterproofing, see (among others): Notarstefano 2012, 24-27.

⁵² Kimpe et al. 2004, p. 1507; Linke, Stanek 2005, 139 -141.

⁵³ Colombini et al. 2009, 1492-1493; Stacey 2011, 1758. Both papers conclude that *Pinaceae* resin was associated the contents of the vessel, probably a medicine. See also Sarret et al. 2017, 426: organic residue encrusted inside three flasks of Egyptian manufacture (Musée du Louvre).

⁵⁴ The same conclusion was drawn from the analyses of the organic residues in the Hellenistic Phoenician *amphoriskoi* from Tel Kedesh (Koh et al. 2020, 111).

⁵⁵ See the discussion of the pharmacological properties in Koh et al. 2020, especially 110 s. on storax (which is also found to have antitumoral properties and is currently being studied for its potential as a treatment for cancer, *ibid.*).

⁵⁶ <https://www.gbif.org/species/3152825>; <http://www.euforgen.org/species/liquidambar-orientalis/> (date of consultation: September 2021).

⁵⁷ See the references to ancient sources, both Greco-Roman and biblical, in Koh et al. 2020, 110-111.

⁵⁸ Bernal-Casasola 2010: includes LRUs among the indicators of the ecclesiastical role in the organisation and control of manufacturing and long-range distribution; on the economic role of the ecclesiastical hierarchies. See also Volpe et al. 2015, 426-427.

of the containers and the production of the contents remains to be investigated. An important contribution to this theme might be provided by the study of the stamps, especially those discovered in the only production centre so far attested by archaeological evidence, i.e. Kibyra⁵⁹. To the high number of specimens (1900) corresponds a wide variety of symbols and monograms that are not likely to be linked to the persons involved in the production of the artefacts (as in the case, for example, with the commercial amphorae of Brindisi⁶⁰, one of the most significant and best studied examples of the practice of stamping commercial containers). It seems more plausible to link the stamps to the producers of the contents, which were probably also the purchasers of the containers. In accordance with this hypothesis, the stamps are believed to have an 'administrative' function, serving to 'label' batches of containers produced to order in the ceramic workshops on behalf of those who managed the trade in unguents and balms. The role of the central Byzantine administration in the production chain, from the extraction of the resin to the creation of the finished product and relative sale requires further study.

(G.S)

---

⁵⁹ See *supra*, note 5.

⁶⁰ See Manacorda – Pallecchi 2012.

Bibliography

Akgül-Özarslan 2015

- S. Akgül-Özarslan, “Kibyra’dan Bir Grup Mühürlü Pişmiş Toprak Unguentarium”, 8. *Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu*, Eskişehir, 2015, 187-212.

Aquilino 2017-18

- M. V. Aquilino, *Il contributo dell’analisi dei residui organici allo studio funzionale dei contenitori per profumi, unguenti e farmaci*, Università del Salento, Dottorato di Ricerca in Scienze del Patrimonio Culturale, XXXI ciclo, unpublished Ph.D. dissertation, Lecce, 2017-18

Assimopoulou – Papageorgiou 2005

- A. N. Assimopoulou – V. P. Papageorgiou, “GC-MS analysis of penta- and tetra-cyclic triterpenes from resins of Pistacia species. Part I. Pistacia lentiscus var. Chia”, *Biomed. Chromatogr.* 19, 2005, 285–311.

Aydingün 2017

- Ş. Aydingün, “Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea) Kazıları İlk Beş Yıllık Değerlendirme 2010-2015”, 38. *Kazı Sonuçları Toplantısı*. 1.Cilt, Ankara, 2017, 371-388.

Baldoni – Franco 1995

- D. Baldoni – C. Franco, “Unguentaria tardoantichi da Iasos”, *R. Arch.* 19, 1995, 121-128.

Bernal-Casasola 2010

- D. Bernal-Casasola, “Iglesia, producción y comercio en el Mediterraneo tardoantiguo. De las anforas a Los talleres eclesiásticos”, *Late Roman Coarse Ware, 3, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry, Comparison between Western and Eastern Mediterranean*, BAR International Series, 2185, Eds. S. Menchelli – S. Santoro – M. Pasquinucci – G. Guiducci, Oxford, 2010, 19-31.

Buda et al. 2015

- G. Buda – F. Nicoletti – V. Spinella, “Catania. Scavi e restauri a nord della Rotonda”, *Catania Antica*, Ed. F. Nicoletti, Palermo, 2015, 207-572.

Burger et al. 2019

- P. Burger – H. Plainfossé – X. Brochet – F. Chemat – X. Fernandez, “Extraction of natural fragrance ingredients: history overview and future trends”, *Chemistry & Biodiversity* 16, 10, 2019, <https://doi.org/10.1002/cbdv.201900424>

Caggia 2016

- M. P. Caggia, “Le Terme Ottagonali e le loro trasformazioni in quartiere abitativo: osservazioni sulle fasi di età proto e medio bizantina”, *Hierapolis di Frigia VIII, Le attività delle campagne di scavo e restauro 2007-2011*, Eds. F. D’Andria – M. P. Caggia – T. Ismaelli, Istanbul, 2016, 689-7

Caldarola 2016

- R. Caldarola, “Analisi contestuale di alcune classi di materiali protobizantini rinvenuti nelle Terme Ottagonali”, *Hierapolis di Frigia VIII, Le attività delle campagne di scavo e restauro 2007-2011*, Eds. F. D’Andria – M. P. Caggia – T. Ismaelli, Istanbul, 2016, 715-728.

Colombini et al. 2005

- M. P. Colombini – G. Giachi – E. Ribechini – F. Modugno, “Characterisation of Organic Residues in Pottery Vessels of the Roman Age from Antinoe (Egypt)”, *Microchem. J.* 79, 2005, 83-90.

Colombini et al. 2009

M. P. Colombini – G. Giachi – M. Iozzo – E. Ribechini, “An Etruscan Ointment from Chiusi (Tuscany, Italy): Its Chemical Characterization”, *J. Arch. Sc.* 36, 7, 2009, 1488-1495.

Copley et al. 2005

M.S. Copley – H. A. Bland – P. Rose – M. Horton – R. P. Evershed, “Gas Chromatographic, Mass Spectrometric and Stable Carbon Isotopic Investigations of Organic Residues of Plant Oils and Animal Fats Employed as Illuminants in Archaeological Lamps from Egypt”, *Analyst.* 130, 6, 2005, 860-71.

Cottica 1998

D. Cottica, “Ceramiche bizantine dipinte ed unguentari tardo antichi dalla ‘Casa dei Capitelli Ionici’ a Hierapolis”, *R. Arch.* 22, 1998, 81-90.

Cottica 2000

D. Cottica, “Unguentari tardo antichi dal Martyrion di Hierapolis, Turchia”, *Mel. Rome* 112/2, 2000, 999-1021.

D’Andria – Caggia 2007

F. D’Andria – M. P. Caggia, Eds., *Hierapolis di Frigia I. Le attività delle campagne di scavo e restauro 2000-2003*, Istanbul, 2007.

D’Andria – Caggia – Ismaelli 2012

F. D’Andria – M. P. Caggia – T. Ismaelli, Eds., *Hierapolis di Frigia V. Le attività delle campagne di scavo e restauro 2004-2006*, Istanbul, 2012.

D’Andria – Caggia – Ismaelli 2016

F. D’Andria – M. P. Caggia – T. Ismaelli, Eds., *Hierapolis di Frigia VIII. Le attività delle campagne di scavo e restauro 2007-2011*, Istanbul, 2016.

D’Andria 2011/2012

F. D’Andria, “Il santuario e la tomba dell’Apostolo Filippo a Hierapolis di Frigia”, *Rend. Acc. Pont.* 84, 2011-2012, 1-52.

D’Andria 2017

F. D’Andria, “The Sanctuary of St Philip in Hierapolis and the Tombs of Saints in Anatolian Cities”, *Life and Death in Asia Minor in Hellenistic, Roman and Byzantine times. Studies in Archaeology and Bioarchaeology*, Eds. R. Brandt – E. Hagelberg – G. Bjørnstad – S. Ahrens, Barnsley, 2017, 3-18.

D’Andria – Guizzi – Caggia 2017

F. D’Andria – F. Guizzi – M. P. Caggia, “Hierapolis alma Philippum. Nuovi scavi, ricerche e restauri nel Santuario dell’Apostolo”, *Rend. Acc. Pont.* 89, 2017, 129-202.

Degeest et al. 1999

R. Degeest – R. Ottenburgs – H. Kucha – W. Viaene – P. Degryse – M. Waelkens, “The Late Roman Unguentaria of Sagalassos”, *BABesch* 74, 1999, 247-262.

De la Cruz-Cañizares et al. 2005

J. De la Cruz-Cañizares – M. T. Doménech-Carbó – J.V. Gimeno-Adelantado – M. Rufino – F. Reig, “Study of Burseraceae Resins Used in Binding Media and Varnishes from Artworks by Gas Chromatography – Mass Spectrometry and Pyrolysis – Gas Chromatography – Mass Spectrometry”, *J. Chrom. A*, 1093, 2005, 177-194.

Dudd et al. 1998

M. Dudd – M. Regert – R.P. Evershed, “Assessing Microbial Lipid Contributions during Laboratory Degradations of Fats and Oils and Pure Triacylglycerols Absorbed in Ceramic Potsherd”, *Org. Geochem.* 29, 5-7, 1998, 1345-1354.

Duman 2018

B. Duman, "Geç Antik Çağ'da Lydia Tripolis'i (MS. 4. yy'dan Sasani Tahribatı'na Kadar)", *Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi, Laodikeia Çalışmaları 1*, Eds. C. Şimşek – T. Kaçar, İstanbul, 2018, 343-368.

Duman – Koçyiğit 2019

B. Duman – O. Koçyiğit, *Geç Antik Dönem Konut Kalıntıları ve Buluntuları, Tripolis ad Maeandrum 2*, İstanbul, 2019.

Guardasole 1997

A. Guardasole, *Eraclide Tarantino*. Frammenti, Napoli, 1997.

Guizzi – Nocita 2015

F. Guizzi – M. Nocita, "Novità epigrafiche da Hierapolis di Frigia (2013-2014)", *Sc. Ant.* 11/1, 2015, 31-46.

Hayes 1971

J. W. Hayes, "A New Type of Early Christian Ampulla", *B.S.A.* 66, 1971, 243-247.

Hayes, 1992

J. W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul II: The Pottery*, Princeton, 1992.

Kaya 2018

D. Kaya, "Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea) Kazıları Geç Antik Çağ Yapı Kompleksinin Unguentariumlar Üzerinden Değerlendirilmesi", *International Symposium of Propontis and the Surrounding Cultures from Pre-history to the End of Antiquity*. Abstracts Booklet, 15-19 Ekim/October 2018, Çanakkale, Ankara, 2018, 41.

Kimpe et al. 2004

K. Kimpe – C. Drybooms – E. Schrevens – P.A. Jacobs – R. Degeest – M. Waelkens, "Assessing the Relationship between Form and Use of Different Kinds of Pottery from the Archaeological Site Sagalassos (southwest Turkey) with Lipid Analysis", *J. Arch. S.* 31, 11, 2004, 1503-1510.

Koh et al. 2020

A. J. Koh – A. M. Berlin – S.C. Herbert, "Phoenician Cedar Oil from Amphoriskoi at Tel Kedesh: Implications Concerning its Production, Use, and Export during the Hellenistic Age", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 385, 2020, 99-117.

Linke – Stanek 2005

R. Linke – S. Stanek, "Materialanalytische Untersuchungen von Rückständen an ephesischen frühbyzantinischen Amphoriskoi aus Ephesos", *Spätantike und mittelalterliche Keramik aus Ephesos*, Ed. F. Krinzinger, Archäologische Forschungen, 13, 2005, 137-142.

Lochner et al. 2005

R. Lochner – R. Sauer – R. Linke, "Late Roman *Unguentaria*? A Contribution to Early Byzantine Wares from the View of Ephesus", *Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Eds. J. M. Gurt – J. Buxeda – I. Garrigós – M. A. Cau Ontiveros, 2005, 647-654.

Manacorda – Pallecchi 2012

D. Manacorda – S. Pallecchi, "Le fornaci romane di Giancola (Brindisi)", *Bibliotheca Archaeologica* 27, Bari, 2012.

Mathe et al. 2004

C. Mathe – G. Culioli – P. Archier – C. Vieillescazes, “Characterization of Archaeological Frankincense by Gas Chromatography–Mass Spectrometry”, *J. Chrom. A* 1023/2, 2004, 277-285.

Mathe et al. 2009

C. Mathe – P. Archier – L. Nehme – C. Vieillescazes, “The Study of Nabataean Organic Residues from Madâ’In Sâlih, Ancient Hegra, by Gas Chromatography – Mass Spectrometry”, *Archaeometry* 51, 2009, 626–636.

Modugno et al. 2006

F. Modugno – E. Ribechini – M.P. Colombini, “Aromatic Resin Characterisation by Gas Chromatography–Mass Spectrometry: Raw and Archaeological Materials”, *J. Chrom. A* 1134/1-2, 2006, 298-304.

Nicoletti 2015

F. Nicoletti, Ed., *Catania Antica. Nuove prospettive di ricerca*, Palermo, 2015.

Notarstefano 2012

F. Notarstefano, *Ceramica e alimentazione. L’analisi chimica dei residui organici nelle ceramiche applicata ai contesti archeologici*, Bari, 2012.

Özüdoğru 2018

Ş. Özüdoğru, “Geç Antik Çağ’da Kibyra”, *Cedrus* VI, 2018, 13-64.

Özüdoğru 2020

Ş. Özüdoğru, *Kibyra. Kibyra Maior, Caesarea Cibyra*, İstanbul, 2020.

Özüdoğru – Dündar 2007

Ş. Özüdoğru – E. Dündar, “Kibyra Geç Roma – Erken Doğu Roma Dönemi Mühürlü Unguentariumları”, *Olba* 15, 2007, 145–178.

Pecci et al. 2010

A. Pecci – L. Salvini – E. Cirelli – A. Augenti, “Castor Oil at Classe (Ravenna, Italy): Residue Analysis of Some Late Roman Amphorae Coming from the Port”, *Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae*, Eds. S. Menchelli – S. Santoro – M. Pasquinucci – G. Guiducci, 2010, 617-622.

Pollard – Heron 2008

M. Pollard – C. Heron, *Archaeological Chemistry*, Cambridge, 2008.

Regert et al. 1998

M. Regert – H.A. Bland – S. N. Dudd – P. F. van Bergen - R. P. Evershed, “Free and Bound Fatty Acid Oxidation Products in Archaeological Ceramic Vessels”, *Proceedings of the Royal Society* 265, 1998, 2027-2032.

Ribechini et.al. 2011

E. Ribechini – F. Modugno – J. Pérez-Arantegui – M.P. Colombini, “Discovering the Composition of Ancient Cosmetics and Remedies: Analytical Techniques and Materials”, *Anal. Bioanal. Chem.* 401, 2011, 1727-1738.

Sarret et al. 2017

M. Sarret – P. Adam – P. Schaeffer – Q. Ebert – J. Perthuisson – G. Pierrat-Bonnefois, “Organic Substances from Egyptian Jars of the Early Dynastic Period (3100–2700 BCE): Mode of Preparation, Alteration Processes and Botanical (Re)assessment of ‘Cedrium’”, *J. Arch. Sc. R.* 14, 2017, 420-431.

Semeraro 2007

G. Semeraro, "Ricerche nel Santuario di Apollo (Regio VII) 2001-2003", *Hierapolis di Frigia I. Le attività delle campagne di scavo e restauro 2000-2003*, Eds. F. D'Andria – M. P. Caggia, Istanbul, 2007, 169-210.

Semeraro 2012

G. Semeraro, "Ricerche nel Santuario di Apollo", *Hierapolis di Frigia V. Le attività delle campagne di scavo e restauro 2004-2006*, Eds. F. D'Andria – M. P. Caggia – T. Ismaelli, Istanbul, 2012, 293-322.

Semeraro – Notarstefano 2013

G. Semeraro, F. Notarstefano, "Integrated Methodologies for the Study of Cultural Contexts. Case Studies from the Mediterranean Area: Malta and Hierapolis", *Archeologia dei luoghi e delle pratiche di culto, Atti del convegno di Cavallino (26-27 Gennaio 2012)*, Eds. L. Giardino – G. Tagliamonte, Bari, 2013, 57-68.

Semeraro 2014

G. Semeraro, "Archaeology of the Cult in the Sanctuary of Apollo in Hierapolis", *Dal Meandro al Lico. Archeologia e storia in un paesaggio anatolico*, Ed. F. Guizzi, Sc. Ant., 20, 2, 2014, 11-29.

Şimşek – Duman 2007

C. Şimşek – B. Duman, "Laodikeia'da Bulunan Geç Antik Çağ Unguentariumları", *Adalya* 10, 2007, 285-307.

Spinella 2018 – 2019

V. Spinella, *Le trasformazioni del paesaggio urbano della Sicilia centro-orientale tra Antichità e Medioevo: il caso di Catania*, Università di Messina, Dottorato di Ricerca in Scienze Storiche, Archeologiche e Filologiche, curr. Archeologia e Storia Antica, XXXII ciclo, unpublished Ph.D. dissertation, Messina 2018-2019.

Stacey 2011

R. J. Stacey, "The Composition of Some Roman Medicines: Evidence for Pliny's Punic Wax?", *Anal. Bioanal. Chem.* 401, 2011, 1749-1759.

Türker 2005

A. Ç. Türker, "Myra'da Aziz Nikolaos'un Yağ Kültüyle İlişkili Seramik Kaplar", *Adalya* 8, Eds. K. Dörtlük – T. Kahya, 2005, 311-327.

Toniolo 2019

L. Toniolo, "Il vasellame di età protobizantina: classi, forme, produzioni", *Hierapolis di Frigia XII, Le abitazioni dell'Insula 104 a Hierapolis di Frigia*, Ed. A. Zaccaria-Ruggiu, Istanbul, 2019, 351-414.

Verzone 1978

P. Verzone, "Hierapolis di Frigia nei lavori della Missione archeologica italiana", *Quaderni de La ricerca scientifica*, 100, Roma, 1978, 391-475.

Volpe et al. 2015

G. Volpe – D. Leone – P.G. Spanu – M. Turchiano, "Produzioni, merci e scambi tra isole e terraferma nel Mediterraneo occidentale tardoantico", *Isole e terraferma nel primo cristianesimo. Identità locale ed interscambi culturali, religiosi e produttivi*, Eds. Martorelli – Piras – P. G. Spanu, Cagliari, 2015, 417-440.

Zaccaria-Ruggiu 2019

A. Zaccaria-Ruggiu, Ed., *Hierapolis di Frigia XII, Le abitazioni dell'Insula 104 a Hierapolis di Frigia*, Istanbul, 2019.

Grammichele Şehir Müzesi'ndeki Pithosların Koruma ve Onarım Çalışmaları

Conservation and Restoration Studies of Pithoi in the Grammichele Museo Civico

Murat CURA*

Özet

Kültürel varlıkların korunmasında tespit, tescil, kamulaştırma, bakım, onarım çalışmaları önemlidir. Eserler, yerinde korunamayacağı durumlarda, müzelere taşınmaktadır. Müzelerdeki eserlerin korunmasında uygun ortamların oluşturulması ve uzmanları tarafından etkin koruma-onarım çalışmalarının sürekli olarak yapılması gerekmektedir. Ölüm ve cenaze uygulamaları ile ilgili materyaller arkeolojik kazılarda çok sayıda ele geçmektedir. Gömülerde kullanılan kaplar, içlerindeki iskeletler ve özel eşyalar özel dikkat ve saygı gerektirmektedir. Bu makalenin amacı, İtalya-Catania'da Grammichele Şehir Müzesi'nde korunan üç adet pithos ve içlerindeki objelerin koruma ve onarım çalışmalarını sunmaktır.

İtalya'da Grammichele yakınlarındaki Madonna del Piano Nekropolisi'nde yapılan kazılarda çok sayıda pithos mezar bulunmuştur. Bu çalışmanın konusu olan üç pithos mezar, önce Syrakusa Müzesi depolarına konulmuş ve uzun yıllar sonra, Grammichele Şehir Müzesi'ne taşınmıştır. Üç pithos mezardan birinin önceden açıldığı, diğer ikisinin açılmadan müze deposuna taşındığı saptanmıştır. Üç pithos mezar, içlerinde kadın iskeletleri, çeşitli formlarda çok sayıda bronz objenin yanında birkaç demir obje, seramik kaplar ve iki fildişi parça içermektedir. Pithos mezarlar ve içlerindeki objeler ile ilgili olarak, öncelikle tarihsel analiz ve durum tespiti yapılmıştır. Eserlerin yapıldıkları malzeme ve üretim teknikleri göz önünde bulundurularak, geriye dönüştürülebilir yöntemler ve uygun malzemelerle tüm müdahaleler dikkatle yapılmıştır. Koruma ve onarımları yapılan pithoslar ve içlerindeki objeler, sergiye hazır hale getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kültür Varlıkları, Restorasyon, Seramik, Pithos, Grammichele Şehir Müzesi.

Abstract

Archiving, expropriation, maintenance and repair works are important in the conservation studies of cultural assets. In cases where the artifacts cannot be preserved in situ, they are moved to museums. It is necessary to create suitable environments for the protection of artifacts in museums and to carry out effective conservation-repair studies by experts continuously. Materials related to death and burial practices are found in large numbers in archaeological excavations. The vessels used in the burials, the skeletons and special items in them require special attention and respect. The purpose of this article is to present the conservation and restoration works on three pithoi and the artifacts in them, which are preserved in the Grammichele City Museum in Catania, Italy.

Numerous pithos burials were uncovered during excavations in the Madonna del Piano Necropolis near Grammichele in Italy. The three pithos burials which are the subject of this study, were first placed in the storehouses of the Syrakusa Museum and moved to the Grammichele Museo Civico after many years. It was determined that one of the three pithos burials had been opened before, and the other two were moved to the museum storehouse without being opened. The three pithos burials contain female skeletons, numerous bronze objects in various forms, as well as several iron objects, pottery vessels and two ivory pieces. First of all, a history and situation analysis has been made regarding the pithoi and their contents. Considering the materials and production techniques of the works, all interventions were made with reversible methods and suitable materials. The pithoi and the objects in them, which were preserved and repaired, were made ready for exhibition.

Keywords: Cultural Assets, Restoration, Pottery, Pithos, Grammichele Museo Civico.

* Dr. Öğrt. Ü., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü, Ankara. ☎ 0000-0002-5582-6016 | murat.cura@hbv.edu.tr

Giriş

Kültür varlıkları tarih öncesi ve tarihi dönemlere ait bilim, kültür, din, güzel sanatlar, sosyal yaşama konu olan, bilimsel ve kültürel açıdan özgün değer taşıyan, yer üstü, yeraltı ya da su altındaki tüm taşınır ve taşınmazlardır. Kültürel varlıkların korunma ve onarımında (konservasyon ve restorasyon) tespit, tescil, kamulaştırma, bakım, onarım ve sürekli kontrol çalışmaları önemlidir. Restore edilen eserler, tarihi belge niteliğindedir¹. Eserlerin korunmasında periyodik gözlem ve kontroller büyük önem taşımaktadır ve bu yöntemle, eserlere yapılan müdahalelerin geçerliliği ve etkisi kontrol edilebilmektedir². Taşınır ve taşınmaz kültür varlıklarının korunması ile ilgili uygulamalar, zamana ve kullanılan malzemelere göre değişiklik göstermektedir. Koruma ve onarım çalışmalarında her türlü doğal ya da sentetik ürün, kimyasal malzeme, analiz yöntemleri, teknik yöntemler (çizim, fotoğraf, dijital ortamlar / programlar), estetik uygulamalar kadar en az müdahale önemlidir³. Önleyici koruma, koruma ve onarım çalışmalarında önem taşıyan diğer bir yöntemdir⁴; restorasyon öncesinde ve sonrasında, genellikle eserin bulunduğu ortamın iyileştirilmesi ile esere doğrudan müdahale etmeden yapılan dolaylı korumadır.

Eserlerin orijinal yerlerinde korunması önemli olduğu kadar, zarar görebilecekleri durumlarda ören yeri ya da müze depolarına taşınmaları gerekli olabilmektedir. Uluslararası Müzeler Konseyi'ne⁵ (ICOM) göre, “*koruma altındaki koleksiyonlar için – ister depoda ya da sergideyken, ister bir yerden bir yere taşındıkları sırada– koruyucu bir ortam oluşturup bu ortamı korumak*” müzelerin önemli görevleri arasında yer almaktadır. Müzeler, toplumun ve gelişiminin hizmetinde olan, halka açık alanlardır ve eserleri saklamak, sergilemek kadar, korumakla da sorumludurlar. Bu eserler için uygun ortam koşullarının oluşturulması (sıcaklık, ışık, bağıl nem), taşıma, paketlenme, depolama, belgeleme, sel, hırsızlık gibi tehlikelere karşı korumanın olduğu “önleyici koruma”ya önem verilmesi ve uzmanlar tarafından eserlerin etkin koruma-onarım çalışmalarının yapılması gerekmektedir. Ülkemizde olduğu gibi, Sicilya’da da koruma ve onarım çalışmalarında UNESCO kararları esas alınmaktadır.

Türkiye’de 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu, I. Bölüm, Genel Hükümler Madde 3’teki tanıma göre Kültür Varlıkları “*Tarih öncesi ve tarihi devirlere ait bilim, kültür, din ve güzel sanatlarla ilgili bulunan veya tarih öncesi ya da tarihi devirlerde sosyal yaşama konu olmuş bilimsel ve kültürel açıdan özgün değer taşıyan yer üstünde, yeraltında veya su altındaki bütün taşınır ve taşınmaz varlıklardır*”. Koruma ve korunma ise aynı kanunun Madde 3 (4)’e göre, “*Taşınmaz kültür ve tabiat varlıklarında muhafaza, bakım, onarım, restorasyon, fonksiyon değiştirme işlemleri, taşınır kültür varlıklarında ise muhafaza, bakım, onarım ve restorasyon işleridir*”⁶. Kültür varlıklarının korunması, dünya mirasının gelecek nesillere aktarılması açısından önem taşımaktadır. UNESCO’nun 1954 ve 1970 tarihli anlaşmaları 134 ülke tarafından benimsenmiştir⁷. Ülkemizde de korumacılık alanında yapılan çalışmalar son otuz yılda artış göstermiştir⁸.

¹ Kuban 1969, 341-356.

² Deniz 2017, 65-69.

³ Akyol – Özdemir 2012, 9-393.

⁴ Çetin 2013, 85-87. Kökten v.d. 2007, 31; Doğruer 2019, 123-131.

⁵ ICOM 2007; Kocaeli – Eskiçi 2019, 52-63; Doğruer 2019, 123-124.

⁶ 21.7. 1983 tarihli, 2863 sayılı kanun (Url 7)

⁷ Url 8.

⁸ Kejanlı – Akın 2007, 179-196.

Koruma-onarım çalışmalarındaki önemli aşamalar:

1. Tespit ve belgeleme
2. Ön koruma ve temizlik
3. Taşıma
4. Restorasyon
5. Estetik tamamlama ve yerine yerleştirme.

Bu çalışmanın amacı, günümüzde İtalya-Sicilya'da Grammichele Şehir Müzesi'ndeki / Grammichele Museo Civico üç adet pithosun koruma, onarım ve sergileme çalışmalarını sunmaktır. Çalışmalar sırasında, eserlerin ve içlerindeki objelerin bulunduğu andaki durumları dikkate alınarak, koruma ve onarımları yapılmış, eserler sergi salonuna yerleştirilmiştir. Çalışmadaki her aşama fotoğraf, çizim ve notlarla belgelendirilmiştir.

Grammichele Pithosları, Koruma ve Onarım Çalışmaları

Heksagonal planı ile dikkat çeken modern Grammichele (Grammicheli, Catania - Doğu Sicilya) 1693'te kurulmuş bir şehirdir⁹ (Fig. 1-2). Grammichele yakınlarındaki Madonna del Piano Nekropolisi'nde yapılan çalışmalarda toplam 273 adet mezar tespit edilmiştir¹⁰. Nekropolisteki ilk keşifler 1889'da Paolo Orsi tarafından yapılmış ve 14 mezar kazılmıştır¹¹. B. Brea tarafından 1959'da Grammichele'de yapılan kazılarda 47 adet pithos mezar, 1972'ye dek 12 adet pithos mezar ortaya çıkarılmış ve mezarların çoğu yerinden taşınmıştır¹².

Fig. 1. İtalya, Sicilya¹³

Fig. 2. İtalya- Sicilya'da Grammichele¹⁴

Bu çalışmanın konusu olan 3 pithos mezar paketlenip Syrakusa Müzesi depolarına konulmuş ve uzun yıllar sonra, İtalya'da Catania Grammichele Şehir Müzesi'ne taşınmıştır. 1970-71 kazılarında 844 adet bronz mezar hediyesinin bulunduğu belirlenmiştir. Müzede korunan pithosların koruma ve onarım çalışmaları Grammichele Belediyesi ve Catania Kültür Yüksek Kurulu'nun isteğiyle gerçekleştirilmiş ve alandaki araştırmalar Enrico Procelli tarafından yapılmıştır. Bölge sorumlusu Andrea Patane, Maria Randazzo ve Simona Barberi pithosların

⁹ Url 4, The Princeton Encyclopedia of Classical Sites Richard Stillwell, William L. MacDonald, Marian Holland McAllister, Stillwell, Richard, MacDonald, William L., McAlister, Marian Holland, Ed.; Wilson 1996, 59-123; Giunlia-Mair – Procelli 2010, 469-488; Tanasi 2020, 172-205.

¹⁰ Giunlia-Mair – Procelli 2010, 469-471.

¹¹ Url 3, Orsi.

¹² Url 1, Luigi Bernabò Brea – Biographical Profile.

¹³ Url 9.

¹⁴ Url 10.

açılması sırasında sorumlu Arkeolog olarak görevlendirilmişlerdir. Çalışmalara 03.07.2000 tarihinde başlanmış ve 30.01.2001'de tamamlanmıştır¹⁵.

Koruma ve onarım çalışmalarının ilk aşamasını, eser ve buluntu durumu hakkındaki bilgilerin edinilmesi oluşturmaktadır¹⁶. Bu nedenle, öncelikle Prof. B. Brea tarafından yapılan yayınlar ve fotoğraflar gözden geçirilmiştir¹⁷. Pithos mezarların buluntu durumlarını gösteren fotoğraflar, müzedeki salonun hazırlanmasına yönelik çalışmaların planlanması açısından yararlı olmuştur. Brea'nın dokümanlarından, üç pithos mezardan bir tanesinin içlerindeki materyallerle birlikte buldukları sırada oldukça iyi durumda korundukları ve iskeletlerin sağlam oldukları anlaşılmıştır. Söz konusu üç adet pithos mezarla birlikte bulunan ve Paolo Orsi Müzesi'nde korunan diğer pithos ise, durumunun gözden geçirilmesi amacıyla müzedeki yerinde görülmüştür.

Arkeolojik kazılarda, çok sayıda ölüm ve cenaze uygulamaları ile ilgili materyaller ele geçmektedir. Gömülerde kullanılan kaplar, içlerindeki iskeletler ve özel eşyalar dikkat ve saygı gerektirmektedir¹⁸. Grammichele Şehir Müzesi'nde korunan kasalar, iskelet parçaları ve tabakaları dikkate alınarak açılmış, ayrıca pithosların içinden çıkarılıp vitrinlerde sergilenmiş buluntuların durumları incelenmiş ve eserlerin durumunun kötüleştiği, parçalar arasındaki bağlantıların dikkate alınmadan sergilendiği saptanmıştır. Grammichele Şehir Müzesi'nde korunan pithoslardaki restorasyon uygulamalarına, eserlerin tarihsel analizleri ve durum tespitinden sonra başlanmıştır. Tamamı kadın iskeletleri içeren pithos mezarlara T10, T32, T39 kodları verilmiştir. Pithoslardaki kadın iskeletlerinin ayak bileklerinde bronz halhallerle birlikte, çeşitli demir objeler, seramik ve fildişi malzemeler yer almaktadır (Fig. 3). T10 ve T39 no.lu pithos mezarlara ilişkin bir çalışma yapılmamış ve açılmadan kasalara konularak müze deposuna taşınmıştır. T32 no.lu pithosun ise önceden açıldığı saptanmıştır. Etkin koruma¹⁹ uygulamalarında, eserlerin yapıldığı malzeme ve üretim tekniği dikkate alınarak birlikte değerlendirilmesi, özgün niteliklerinin değiştirilmemesi, geri dönüştürülebilir yöntem ve malzemelerle müdahalelerin uygulanması önemlidir.

Fig. 3. Kasalar içinde korunan eserlerin taşınması (Foto: M. Cura)

¹⁵ Bu çalışmanın gerçekleşmesini sağlayan Grammichele Belediyesi, Catania Kültür Yüksek Kurulu'na ve uzmanlarına, Grammichele Şehir Müzesi uzmanlarına ve her türlü desteği sağlayan Salvatore Mancuso'ya teşekkür ederim.

¹⁶ Şener 2009, 53-57; Şener 2012, 206-208; Çetin 2013, 83-87.

¹⁷ Brea 1973, 66-69; Nicoletti 2006, 141-156.

¹⁸ Cullen – Keller 1990, 186-20; Işın 2019, 125-130.

¹⁹ Kökten 2007, 31; Eskici 2018, 135-153.

Çalışmaya, tarihi belgelere göre en fazla malzeme içeren ve önceden açılmış olan T32 no.lu pithos mezarın açılmasıyla başlanmıştır. T32 no.lu pithosun içinden çıkan malzemelerin üzerinin gazete kâğıdı örtülerek kapatılmış olduğu tespit edilmiştir. Mezar içindeki iskeletin dizleri karna doğru çekilmiş ve yan yatırılmış (hocker) durumdadır. Pithos içindeki toprak dikkatli bir şekilde çıkarıldıktan sonra pithosa ait aralarında çatlaklar ve ayrıklar olan parçalar tek tek sökülerek saf su ve saf alkol yardımıyla temizlenip konsolide edilip tekrar birleştirilmiştir. T32 no.lu pithosun taşınmasına yardımcı olacak hem geçici hem de kalıcı kalıpları alınmıştır. Kalıp alma / zarflama, koruma-onarım çalışmalarında kullanılan yöntemlerden biridir²⁰. Bu kalıplar, yalnızca kopya için değil, aynı zamanda taşıma, mesafe belirleme ve formu korumak için yapılabilmektedir. Örneğin pithoslardan biri, altındaki taşıyıcı form sayesinde başka bir sergiye gönderilmiştir. Mezarın içindeki bazı orijinal parçaların vitrinde sergilenmek istenmesi nedeniyle, kopyaları alınmış ve pithos içine kopyaları yerleştirilmiştir (Fig. 4-5).

Fig. 4. Eserlerin çalışma aşamaları (Foto: M. Cura)

Fig. 5. Sergiye gönderilmek amacıyla hazırlanmış bir pithos (Foto: M. Cura)

²⁰ MEB 2013, 3 vd.

Pithos'un koruma onarımında ve taşıyıcı zarf yapımında, ayırıcı görevi olan alüminyum folyo kullanılmıştır. Pithos parçaları yapıştırıldıktan sonra derzler arasında kalan boşluklar için %3,5 orijinal toprak, %8'lik primal (AC 33)²¹ doldurularak sağlamlaştırılmış ve estetik bütünlük sağlanmıştır. Pithos'un dışı temizlenmiş, içindeki toprak çıkarılmış, kemikler temizlenmiş ve sağlamlaştırılmıştır. Söz konusu kemiklerin koruma işlemlerine iskeletin alt kısmından başlanmıştır. İskeletin ayak bileğine yakın kısımda, kemik ile toprak arasına gömülü bronz bileklik (halhal) bulunmaktadır; ayrıca ayak bileğinde kırıklar saptanmıştır. Bu nedenle üstteki bileklik ile parçalı halde bulunan (fibula ve tibia kemikleri) arasına dolarak sertleşmiş toprak temizlenmiş ve bronz malzemeler ile kemikler birbirinden ayrılmıştır. Bileklik içindeki kemikler, orijinal ayrıklarından üç parçaya bölünerek çıkarılmıştır.

Pithos mezar 32'deki ikinci iskelet grubunun çıkarılması için kullanılan destek, Japon kâğıdı²² üzerine sürülen %5'lik paraloid²³ ile kırık parçalar güçlendirilmiştir. Pithos mezardaki üçüncü parça için aynı işlemler yapılmış, temizlik ve konsolidasyondan sonra birbirlerine yeniden bağlanmıştır. Aynı prosedür, bir öncekinin altına yerleştirilen ikinci bileklik için de izlenmiş, alttaki kısma destek yapılmıştır. Femur kemiğine de aynı işlem uygulanmış, deforme olan ve orijinal yerinden hareket eden kafatası sağlamlaştırıldıktan sonra yerine konulmuştur. Kafatasının karşı tarafındaki buluntularla aynı hatta, orijinal konumunda bazı kaburga parçaları yer almaktadır. Bu parçaların yakınındaki bronz eserler, kemik ve iki fildişi parça birbirine karışmıştır. Bu nedenle, parçalarda mekanik temizlik, yeniden birleştirme ve sağlamlaştırma yapılmıştır. Sözü edilen malzemelerin altında dört adet bronz yüzük, iki adet çan, bir adet fibula, parçalanmış tam düğmeler ve çok sayıda spiral parçası bulunmuştur. Bu eserler, konumları dikkate alınarak iki gruba ayrılmıştır. Pithos'un yanı sıra iyi korunmuş durumda bir adet pişmiş toprak kap ve kenarında iki adet fibula ile çevrili, çok sayıda ezilmiş ve ufalanmış pişmiş toprak parçalar yer almaktadır. Kapların tüm parçaları büyük bir dikkatle kaldırılmış, ardından saf su kullanılarak yıkanmış ve yeniden birleştirilmiştir. Pithos'un içindeki metal objeler geçici olarak alınmış, temizlik ve konsolidasyonu yapılarak tekrar yerlerine konulmuştur.

Pithos malzemeleri gruplara ayrılarak, yıkama ve geri dönüştürülebilir yapıştırıcı (Pelifix)²⁴ ile birleştirilmiştir. Yapıştırıcının seçiminde parçaların kolay, doğru ve yeniden konumlandırılma olasılıkları dikkate alınmalıdır ve bu tür müdahale pithosun dış hatlarını oluşturan yerinden kolayca ayrılacak durumda olan parçalara yapılmıştır²⁵. Ortadaki kısım için iki olasılıktan birine karar verilmesi gerekmiştir. İlki, orijinal desteği (toprak) bırakmak veya her şeyi kaldırmaktır ve bu olasılık terk edilmiştir. Önceden eserler müzeye taşındıkları sırada bazı parçaların ezilmiş ve yerinden oynadığı saptanmıştır. Bu nedenle, yeniden doğru bir şekilde bağlanamamıştır. Parçaların ayrı kalmasının, tüm grubun yerleştirilmesinde estetik olarak yeterli olmayacağı düşünülerek, bu form için büyük bir desteğin oluşturulması gerektiği düşünülmüştür. Sonuçta, pithos parçalarının kaldırılması

²¹ Cocca v.d. 2004, 333- 342. Özellikle, bir etilakrilat-metilmetakrilat kopolimeri olan Primal AC33, eski duvarların, bağlayıcılığı yitirmiş taşların, harç ve farklı yüzeylerdeki (ahşap, duvar, tekstil, ve seramikler) boya tabakalarının sağlamlaştırılması için yaygın olarak kullanılmaktadır. Primal AC33, esneklik, şeffaflık ve uygulama kolaylığı sağlamaktadır.

²² Adanır 2012, 1-5. Asitsiz yapıdaki Japon kâğıtları, restorasyon çalışmalarında tercih edilmektedir.

²³ Baykan 2018, 1-6. Akrilik bir reçine olan paraloid pişmiş toprak, metal, cam, taşın yanı sıra fildişi, kemik, ahşap gibi malzemelerin koruma ve onarımında sıklıkla kullanılmaktadır. Doğru oranlarda hazırlanması ve kullanılması önemlidir.

²⁴ Url 5, Tersinir: Ters yönelir; kimyasal, fiziksel ve mekanik olarak geri dönüştürülebilir anlamındadır.

²⁵ Gürsel – Yıldız 2021, 987-994.

ve bağlanması tercih edilmiştir. Pithosun orta kısmının bir araya getirilmesiyle, genel formdaki değişiklik minimum düzeye indirilmiştir. Orijinal destek toprağının yerinin değiştirilmesiyle parçaların genişlemesinin kolaylaşacağı öngörülmüştür. Merkezi parçanın yeniden birleştirilmesi için, dış parçalar için iki bileşenli²⁶ bir yapıştırıcı kullanılmıştır. Montaj aşamasında bu parçalar, pithosun tabanına yerleştirilen kumla desteklenmiştir. Sonucun doğru olduğundan emin olmak için pithosta bulunan objelerin (iskelet parçaları, pişmiş toprak, bronz malzemeler vb.) yeniden konumlandırma testleri yapılmıştır. Malzemelerin estetiği ve desteklenmesi açısından, pithosun parçaları arasındaki çatlakların derzlenmesi gerektiği belirlenmiştir. Derzleme işleminde, parçaların bütünlüğünün korunması sağlanmaktadır²⁷.

T10 ve T39 numaralı pithos mezarların buluntuları için ayırıcı bir kâğıt tabakası kullanılmamış, yalnızca toprakla kaplanmıştır. Bu durum, T32 no.lu mezara göre daha iyi durumda olan parçaların korunmasına yardımcı olmuştur. Kafatasının altındaki T39 no.lu pithos mezarda çok sayıda bronz yüzük, birkaç adet çan ve ezilmiş demir bıçak görülmüştür. Belgelenmiş nesnelere arasında bronz, kemik ve pişmiş toprak parçalar bulunmaktadır. Bunlar bronz ve demir bıçaklar, fildişi parçaların her iki yanındadır; çeşitli spiraller, düğme, kemik parçaları, bronz sikkeler ile iki demir halkadır. Mezardaki malzemelerin zenginliği göz önüne alındığında, uzmanlar tarafından demir bıçağın ve bazı bronz parçaların teşhir vitrininde, pithos grubu malzemelerden ayrılarak sergilenmesi istenmiştir. Bir araya getirilen parçalar, uzmanlar tarafından müzik aleti olarak (ksilofon) tanımlanmıştır. Çok parçalanmış boru ve halkalar, mekanik olarak temizlenmiş, Inrcalac²⁸ kullanılarak sağlamlaştırılmış ve yeniden birleştirilmiştir. Mekanik olarak temizlenen bıçak yeniden monte edilmiş ve asetonda %5 paraloid ile konsolide edilmiştir. İşlemler tamamlandıktan sonra, sözü edilen objeler vitrinlere uygun şekilde yerleştirilmiştir. Yerlerinden alınan bu orijinal parçaların kopyaları yapıp pithos içindeki orijinal yerlerine yerleştirilmiştir. Tüm pithosların teknik çizimleri yapılmış ve tanımlanmıştır (Fig. 6).

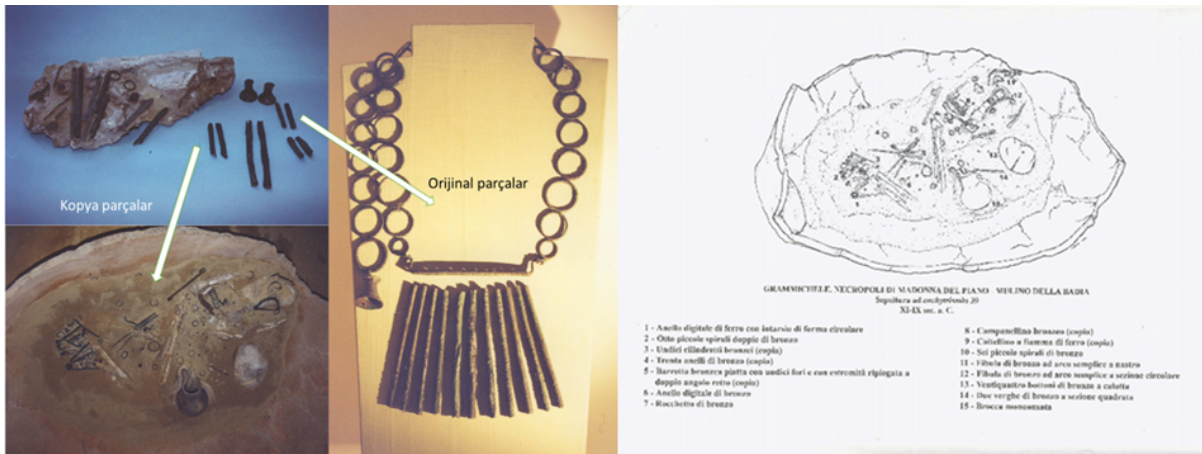

Fig. 6. Pithos mezar ve ksilofon parçaları

²⁶ Usl 6. İki bileşenli yapıştırıcılarda bağlayıcı olarak poliester, epoksi veya poliüretan bulunur. Yapıştırmadan önce sertleştirici görevi yapan ikinci bir bileşenle karıştırılır. Sertleşme süreleri genellikle uzundur (24 saate kadar).

²⁷ Eskici 2001, 134.

²⁸ Wolfe v.d. 2017. Inrcalac, 1960'larda Uluslararası Bakır Araştırma Derneği ve İngiliz Demir Dışı Metaller Araştırma Derneği tarafından bakır alaşımları için cila olarak tasarlanmış şeffaf bir kaplamadır. Uzmanlar tarafından bronzların korunmasında benimsenmiştir.

Çok sayıda iyi korunmuş kemik materyal içeren pithos mezar 10'un koruma işlemleri, öncekilerle benzer şekilde yapılmıştır. Kemik parçalarının temizliği, saf su ve saf alkol yardımıyla yapılmış ve pelifix yapıştırıcı ile yer yer Attak tutkalı kullanılarak birleştirilmiştir. Daha sonra kemik parçalar pithosun içinde yeniden konumlandırılmıştır. Müze uzmanları tarafından, bazı metal objelerin vitrine yerleştirilmesi istenmiş ve pithos mezarın içine, bütünlüğü bozmamak amacıyla eserlerin kopyaları²⁹ konulmuştur. Pithos mezarların desteklenmesi amacıyla, başlangıçta iç yüzey alüminyum kâğıtla, ayırıcı ve koruyucu bir tabaka sağlayacak biçimde kaplanmış ve eserin güvenle taşınması için, kasanın sabitlendiği metal bir ağ oluşturulmuştur. Fiberglas ve cam elyaflara destek oluşturmak için, pithosların dış yüzeyi, alüminyum folyo ile kaplanarak ayırıcı bir zarf oluşturulmuştur (Fig. 6).

Destek fiberglas yapı içerisinde daha güvenli hava sirkülasyonu oluşturmak için delikler açılmıştır (Fig. 7). Desteğin yapılması, kabın stabilitesi, sergi salonunda doğru konumlandırılması ve taşıma sırasında güvenliğin sağlanması için yararlı olmuştur. Eserler, laboratuvardan sergi odasına taşınmış ve kazıdaki buluntu durumlarına uygun biçimde pithosların yerleri yeniden düzenlenmiştir.

Fig. 7. Taşıyıcı zarf form (Foto. M. Cura)

Pithoslar arasında ahşap bir yürüyüş yolu oluşturulmuş ve 2 -3 cm'lik yerel kumun üzerine, buluntu durumuna uygun biçimde, eserler vinilik tutkal³⁰ ile zemine sabitlenmiştir. Bu sabitleme işlemi ile zemindeki kumun gözenekli yapısı giderilmiştir. Konsolide edilen kum mikroorganizmaların birikip üremesini engellemektedir³¹. Kazı sırasında çekilen fotoğraflarında pithosların dış hatlarının yerel yassı taşlarla birbirine bağlandığı görülmüştür. Bu nedenle buluntu durumunun anlaşılabilmesi için aynı durum odanın içinde yeniden yaratılmıştır. Bu işlemden sonra pithosların içindeki objeler yeniden konumlandırılmıştır. Çalışma sırasındaki sorunlardan biri, seçilen sergi salonunun yalıtımlı bir yapıya sahip olmaması ve halka açık geçiş seviyesinin altında olması, buluntuların toz ve mikroorganizma saldırıları ile sürekli temas halinde olmasıdır. Bu etmenlerin tamamı, bozulmaları kolaylaştırmakta ve hızlandırmaktadır (Fig. 8-9).

²⁹ Cura 2021, 89-107. Buldukları yerde sergilenemeyecek durumda olmaları, sergilendikleri alanda hırsızlık, deprem vb. nedenlerle zarar görme ihtimalleri ve başka bir yerde sergilenmek istenmeleri nedeniyle kültür varlıklarının kalıpları alınmakta ve kopyaları yapılmaktadır.

³⁰ Söğütlü – Döngel 2007, 287-293. Vinilik tutkal. Polivinil asetat (PVA yapıştırıcı/ tutkal) Gözenekli malzemeler üzerinde yaygın kullanılmaktadır. Su bazlıdır ve ılık su ile temizlenebilir. Esnek yapıdadır ve bu nedenle içine parlak pigment ya da talaş eklenebilir.

³¹ Pyzik v.d. 2021, 1-15. Mikroorganizmalar (bakteriler, mayalar, küfler, algılar, mantarlar, yosunlar, likenler) eserlerde bozulmalara neden olmaktadır. Konsolide edilen kum, gözenekli yapısını kaybeder ve bu nedenle boşluklar arasında mikroorganizmaların üremesini büyük oranda engellemektedir.

Fig. 8. Pithos ve destek fibreglas yapı (Foto. M. Cura)

Fig. 9. Pithos mezarların müzede sergilenmesi (Foto. M. Cura)

Sonuç

Bu çalışma ile İtalya'da Catania-Grammichele Şehir Müzesi'nde korunan ve içeriğinde üç kadın iskeleti ile birlikte çeşitli bronz, demir, fildişi, seramik malzemeler içeren üç adet pithos mezara ait koruma ve onarım çalışmaları ile bu çalışmalarda kullanılan yöntemler sunulmaya çalışılmıştır. Pithos mezarların sergiye hazırlanması çalışmalarında, kazıdaki buluntu durumlarını gösteren belge ve bilgiler yararlı olmuştur. Kasalar içinde daha önce müzede korumaya alınan eserler, uzman arkeologlar ile birlikte özenli olarak, tabakalar halinde açılmıştır. Pithos mezarlardaki üç kadına ait iskelet ve objeler, bazen toprak tabakası ile birlikte çıkarılarak koruma ve onarımı yapılmış, bazen de birbirinden bağımsız parçalar halinde işlemlere devam edilmiştir. Pithosların ve içlerinde korunan bazı eserlerin sergilere gönderilecek olmaları nedeniyle kalıpları alınmıştır. Sergilenme aşamasında, kazı buluntu durumları dikkate alınarak, Müze uzmanlarının istekleri doğrultusunda yerleştirilmiştir. Ayrıca sergiye gönderilecek bazı eserlerin taşınması için, özel ambalajlar kullanılmış ve iklimlendirme yapılmış, sergilendiği süre boyunca bozulmanın olup olmadığı sürekli olarak kontrol edilmiştir.

Kültür varlıklarının korunma, onarım ve bakımı orijinaline yakın uygulamaları içermelidir ve Venedik Tüzüğü'ne göre, kültür varlıklarının yerinde korunması gerekmektedir. Fakat bazı nedenlerle, eserler yerlerinden alınıp kazı ya da müze depolarına taşınmak zorunda kalınmaktadır. Bu depolarda saklanan eserlerin uygun koşullarda korunması, kontrollerinin, koruma ve onarım çalışmalarının yapılması, bu uygulamaların belli zaman aralıkları ile tekrarlanması, insanlığa ait kültürel varlıkların gelecek kuşaklara aktarılması açısından sorumluluk gerektiren önemli çalışmalardır. Kültürel varlıkların koruma ve onarımında, saklama koşullarının iyileştirilmesi, uygun malzemelerin kullanılması, yerinde korumayı teşvik, kültürel mirasla ilgili eğitimler düzenlemek, kültür varlıklarının korunması açısından gereklidir.

KAYNAKÇA

Adanır 2012

T. Adanır, "Yazma Eserlerin Restorasyonunda Kullanılan Kâğıtlar ve Bir Doğal Kâğıt Yapımı", *Akdeniz Sanat Dergisi* 5, 9, 2012, 1-21.

Akyol – Özdemir 2012

A. Akyol – A. Özdemir K., *Türkiye’de Arkeometrinin Ulu Çınarları*, Prof. Dr. Ay Melek Özer ve Prof. Dr. Şahinde Demirci’ye Armağan, Homer Kitabevi, 2012, İstanbul.

Baykan 2018

C. Baykan, "Arkeolojik Buluntuların Koruma ve Onarımında Paraloid® B-72", *Masrop E-Dergi* 12/1, 2018, 1-9.

Brea 1973

B. L. Brea, "Mineo - Grammichele. Necropoli della Madonna del Piano (Mulino della Badia)", *Archeologia nella Sicilia sud-orientale*, Napoli, 1973, 66-69.

Cocca v.d. 2004

C. Cocca – L. D’Arienzo – L. d’Orazio – G. Gentile, "Polyacrylates for Conservation: Chemico-Physical Properties and Durability of Different Commercial Products". *Polymer Testing* 23, 2004, 333-342.

Cullen – Keller 1990

T. Cullen – D. R. Keller, "The Greek Pithos Through Time: Multiple Functions and Diverse Imagery", W.D. Kingery (edt.), *The Changing Roles Of Ceramics in Society: 26,000 B.P. to The Present*, *Ceramics and Civilization*, Volume V, The American Ceramic Society Inc. Westerville, OH, 1990, 183-209.

Cura 2021

M. Cura, "Magnesia Skylla Başlığı’nda Kullanılan Farklı Bir Kalıp Alma Yöntemi", *Sanat ve Tasarım Dergisi*, Haziran, 2021, 89-107.

Çetin 2013

C. Çetin, "Arkeolojik Kazı Alanında Önleyici Koruma", *Orhan Bingöl’e 67. Yaş Armağanı*, Ed. G. Kökdemir, Ankara, 2013, 83-102.

Deniz 2017

Ş. M. Deniz, "Taşınmaz Kültür Varlıkları İçin Mobilize Aktif Koruma Modeli Önerisi", *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi* 20, 2017, 65-78.

Doğruer 2019

F. S. Doğruer, "Müzelerde Önleyici Koruma: Temel Yaklaşımlar ve Gelişimi", *Akademik Sanat Dergisi* 4/7, 2019, 122-134.

Ersen v.d. 2009

A. Ersen – A. Güleç – N. Alkan – E. Kudde, "Konservasyon Raporunun Önemi, İçeriği ve Hazırlama Adımları", *Restorasyon Konservasyon Dergisi* 2/3, 2009, 16.

Eskici 2001

B. Eskici, "ODTÜ Müzesi’ne Ait Bir Grup Pişmiş Toprak Objeleri Üzerinde Yapılan Restorasyon-Konservasyon Çalışmaları", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi* 2, 2001, 129-136.

Eskici 2018

B. Eskici, "Seramik Onarımlarında Bütünleme Yöntemleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Sanat ve Tasarım Dergisi*, Aralık, 2018, 135-153.

Eskici 2013

B. Eskici. "Arkeolojik ve Sanat Eserlerinin Korunmasında Temizliğin Önemi ve Lazer Teknolojisi Üzerine", *Orhan Bingöl'e 67. Yaş Armağanı*, Ed. G. Kökdemir, Ankara, 2013, 59-66.

Giumlia-Mair – Procelli 2010

A. Giumlia-Mair – R. M. A. Procelli, "The Metallurgy of the Sicilian Final Bronze Age/Early Iron Age necropolis of Madonna del Piano (Catania, Sicily)", *Trabajos de Prehistoria* 67/2, 2010, 469-488.

Gürsel – Yıldız 2021

A. Gürsel – S. Yıldız, "Yapıştırıcı Birleştirmelerde Bağlantı Mukavemetini Etkileyen Faktörler: Yüzey Morfolojisi ve Yüzey Enerjisi", *Düzce Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi* 9, 2021, 987- 996.

Işın 2019

G. Işın, "Antik Çağda Ölüm ve Müzecilik", *Apollonia a.r. Araştırmaları / Apollonia a.r. Studies Band 2*, Ed. M. Şahin – G. Özkılınç – A. S. Özbey, Bursa, 2019, 125-134.

Kejanlı – Akın 2007

T. Kejanlı – C. T. Akın, "Türkiye'de Koruma Yasalarının Tarihsel Gelişimi Üzerine Bir İnceleme", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 19, 179-196.

Kocaeli – Eskici 2017

F. Kocaeli – B. Eskici, "İç Anadolu Bölgesi Müzelerinde Önleyici Koruma Sorunları Üzerine Bir Değerlendirme", *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi* 20, 2017, 52-64.

Kökten 2007

H. Kökten, "Müze Koruma", *Müzelerde Önleyici Koruma Uzaktan Eğitim Programı*, Ed. H. Kökten – B. Eskici – Y. S. Şener – D. Hepdinç – S. Çelik, Ankara, 2007.

Kuban 1969

D. Kuban, "Modern Restorasyon İlkeleri Üzerine Yorumlar", *Vakıflar Dergisi*, 1969, 341-356.

MEB 2013

Milli Eğitim Bakanlığı, *Sanat ve Tasarım, İki parçalı Kalıp ve Model Dökümü*, 2013, Ankara.

Nicoletti 2006

F. Nicoletti, "Indagini Multivariate Sulla Necropoli Protostorica di Madonna del Piano. Seriazio necronologica delle Tombe e Analisi Dei Gruppi", *Valdinoto* 1, 2006, 141-179.

Pyzik v.d. 2021

A. Pyzik – K. Ciuchciński – M. Dziurzynski – L. Dziewit, "The Bad and the Good-Microorganisms Characterization in Cultural Heritage", *Materials* 14/1, 2021, 1-15.

Söğütlü – Döngel 2007

C. Söğütlü – N. Döngel, "Polivinilasetat (PVAc) ve Poliüretan (PU) Tutkalları ile Yapıştırılmış Bazı Yerli Ağaçlarda Çekmede Makaslama Dirençleri", *Politeknik Dergisi* 10/3, 2007, 287-293.

Şener 2009

Y. S. Şener, "Haleplibahçe Mozaiklerinin Restorasyonundaki Uygulamalar, Kültürler Arasında Bir Bağlantı: Mozaik - Mosaics As Link Among Cultures", *AIMC XI*.

Uluslararası Mozaik Kongresi Bildirileri - The Proceedings of XIth International AIMC Congress of Mosaics (Ekim / October 07-10 2008), Gaziantep, 2009, 51-62.

Şener 2012

Y. S. Şener, "Arkeolojik Alanda In situ (Yerinde) Mozaik Koruma Yöntemleri", *Journal of Mosaic Research* 1/5, 2012, 201-220.

Tanasi 2020

D. Tanasi, "Sicily Before Greeks. The Interaction with Aegean and the Levant in the Pre-colonial Era", *Open Archaeology* 6, 2020, 172- 205.

Wilson 1996

R. J. A. Wilson, "Archaeology in Sicily 1988-1995", Archaeological Reports No. 42 (1995-1996), *The Society for the Promotion of Hellenic Studies*, 1996, 59-123.

Wolfe v.d. 2017

J. Wolfe – R. Grayburn – H. Khanjian – A. Heginbotham – A. Phenix, "Deconstructing Incralac: A Formulation Study of Acrylic Coatings for The Protection of Outdoor Bronze Sculpture" *ICOM Committee for Conservation 18th Triennial Meeting Copenhagen Denmark 4-8 September*, Pulido & Nunes; ICOM Committee for Conservation.

İnternet kaynakları:

Url 1:

http://www.luigibernabobrea.it/biografia_e.html, Erişim Tarihi: 17.12.2021.

Url 2:

http://www.luigibernabobrea.it/biografia_e.html, Erişim Tarihi: 5.7.2021.

Url 3:

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0006%3Aentry%3Dgrammichele>, Erişim Tarihi: 5.7.2021.

Url 4:

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0006:id=grammichele>, Erişim Tarihi: 4.7.2021.

Url 5:

<https://kelimeler.gen.tr/tersinir-nedir-ne-demek-301054>, Erişim Tarihi: 17.12.2021

Url 6:

<https://web.itu.edu.tr/temizv/Sunular/Yapistirma.pdf>, Erişim Tarihi: 17.12.2021.

Url 7:

<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2863.pdf>, Erişim Tarihi: 4.7.2021.

Url 8:

<https://www.unesco.org.tr/Pages/125/122/UNESCO-D%C3%BCnya-Miras%C4%B1-Listesi%20UNESCO>, Erişim Tarihi: 5.7.2021.

Url 9:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Provinces_of_Sicily_map.png

Url 10:

<https://www.siciliafan.it/paesi-e-citta-di-sicilia-grammichele-ct>

Haç Kültü ve Tao Klarjeti Bölgesinde Haç Betimlemeleri

The Cult of the Cross and Cross Depictions in Tao Klarjeti

Fahriye Bayram*

Özet

Gürcü kültüründe; erken çağlardan süre gelen köklü bir haç kültürü, çevre kültürlerin etkileri, Azize Nino'nun telkinleri, hediye olarak gönderilen gerçek haçın parçaları vb. bağlamında, başta mimari olmak üzere sanatın her alanında, haç tasvirlerine yer verilmiştir. Aynı gelenek Tao Klarjeti bölgesinde de sürdürülmüştür. Bu nedenle çalışmamızda öncelikle Tao Klarjeti bölgesinin özet tarihine yer verilmiş, sonra da eş kollu haçlar, Latin haçı, yaşam haçları, haçın göğe yükseltilmesi vb. şekilde çok sayıda çeşitlendirmeleri yaratılan haç ve yaşam haçı sembollerine temel oluşturan uzun geçmişe bir göz atılmıştır. Bu çerçevede Tao Klarjeti bölgesindeki haç motifleri değerlendirilmeye çalışılmıştır.

4. yüzyılın başlarından itibaren Hristiyan dünyası içerisinde yerini alan Gürcü halkı, geçmişten getirdiği gelenekleri çevre kültürlerin etkisi ve yeni dinin öğretileriyle harmanlayarak temel inançlarını haç motifi örgesinde görünür kılmış, bu nedenle haçı günlük yaşamın ve sanatın her alanında kullanmıştır. Tao Klarjeti bölgesinde haçın pek çok formu, başta örgülü tipler olmak üzere yeni stiller yaratılarak uygulanmıştır. Yaşam haçı kompozisyonları ve haçın göğe yükseltilmesi sahneleri en çok benimsenen türler olmuş, Batı'da uygulanması neredeyse yok denecek kadar az iken Gürcistan ve Tao Klarjeti'de bölgeye özgü yaratımlarla geç dönemlere kadar kullanılmaya devam edilmiştir. Kompozisyonlarda her türlü haç formuna yer verilmiş, ancak Latin haçı ile eğer eş kollu haç yapılacaksa Bolnuri/Bolnisi tipleri tercih edilmiştir. Şaşırtıcı bir şekilde, Hristiyanlığın yayılmasına ön ayak olan Azize Nino'nun asma dallarından yaparak kollarını saç telleriyle bağladığı yatay kolu hafifçe aşağıya eğik olan ve Gürcü Ortodoks Kilisesi'nin kutsal sembolü olarak kabul edilen asma dalından yapılmış Latin haçı tipi Tao Klarjeti kiliselerinin mimari süslemesinde kullanılmamıştır. Doğu cephelerin haçlarla vurgulanması gelenek halini almış, Tao Klarjeti bölgesinde küçük boyutlu tutulan bu haçlar, Gürcistan yapılarında daha büyük boyutlara ulaştırılarak belirli bir şemaya kavuşturulmuştur. Cephelerdeki küçük boyutlu haçlar genellikle mazgal pencerelerin kemerlerine oturtulmuş, kemerlerin yükseltisi Golgota Tepesi gibi değerlendirilerek haçlar Calvary haçına dönüştürülmüştür. Boyalı örnekler hariç motifler kabartma tekniğiyle işlenmiş, az da olsa oyma tekniği kullanılmıştır. Haç motifleriyle bezenen mimari unsurların arasında antefiksler de yerini almıştır.

Anahtar Kelimeler: Tao Klarjeti, Gürcü Sanatı, Haç Kültü, Haç Motifleri, Antefiks.

Abstract

Within the context of the deep-rooted cult of the cross from early times in Georgian culture, influences of environmental cultures, St. Nino's inspire, pieces of the True Cross received as gifts etc., cross depictions have been included in all areas of art, especially in architecture. The same tradition has been continued in the Tao Klarjeti area. For this reason, firstly, a summary of the Tao Klarjeti region's history has been included in our study and then numerous variations of crosses such as the cross with arms of equal length, Latin cross, cross of life, the raising of the cross, etc. and the long past that served as the basis for the cross and the cross of life symbols have been explored.

The Georgian people, who took their place in the Christian world since the beginning of the 4th century, made their basic beliefs visible in the pattern of the cross motif by blending the traditions brought from the past with the influence of the surrounding cultures and the doctrine of the new religion, so they used the cross in every area of daily life and art. In the Tao Klarjeti region, many forms of the cross have been applied by creating new styles, especially the interlaced types. The compositions of the cross of life and the scenes of the raising of the cross were the most adopted types, while its practices in the West were almost non-existent, and they had been used in Georgia and Tao Klarjeti with regional creations until late periods. All kinds of cross forms have been used in the compositions, but Latin cross and the Bolnuri/Bolnisi type of crosses with arms of equal length are preferred. Surprisingly, the Latin cross made of grapevine branches, whose horizontal arm is slightly tilted downwards, which Nino had made

* Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Denizli.

© 0000-0001-8944-7252 | fbayram@pau.edu.tr

from vine branches and tied its arms with hair strands, accepted as the sacred symbol of the Georgian Orthodox Church, was not used in the architectural decoration of churches in Tao Klarjeti. Emphasizing the eastern facades with crosses has become a tradition, these crosses, which are kept in small sizes in the Tao Klarjeti region, have been brought to a larger size on the structures in Georgia and have a certain scheme. Small-sized crosses on the facades were generally placed on the arches of the loophole windows, the curvatures of the arches were considered as Golgotha Hill transforming the cross to the Calvary crosses. Except for the painted examples, the motifs are made in relief technique, albeit a little carving technique is also encountered. Antefixes have also taken their place among the architectural elements decorated with cross motifs.

Keywords: Tao Klarjeti, Georgian Art, the Cult of Cross, Cross Motifs, Antefix.

Giriş

Tarihte Tao Klarceti olarak bilinen bölge günümüzde Artvin, Erzurum ve Ardahan illerini kapsamaktadır. Bölge Urartuların yıkılmasına neden olan Kimmerlerin ve İskitlerin ardından uzun süre Pers hâkimiyetinde kalmış, MÖ 4. yüzyıldan itibaren de Kafkasya'da bağımsız eyaletlerden oluşan Sakartvelo Krallığı'nı kuran Kartveliler Çoruh Nehri ve kollarının vadilerine doğru yayılmaya başlamıştır. MÖ 4. yüzyılın başlarında bugünkü Gürcistan topraklarına, büyük kıyımlar da yapan, Büyük İskender'in komutanı Azon hâkim olmuştur¹. Dağlık haldeki Gürcü boyları, Parnavaz'ın liderliğinde birleşerek Azon'a karşı ayaklanmışlar ve o zamanki adıyla Kacta-Kalak, bugünkü Ardahan yakınlarında yapılan savaşta kazandıkları zaferin ardından ilk Kartli (Kartvel) Krallığı'nı kurmuşlardır. Kral Parnavaz, ele geçirdiği toprakları sekiz bölgeye ayırmış, kendine yardım eden komutanları buralara yönetici (eristav) olarak göndermiştir. O zaman Cavaheti (Ahılkalak), Kola (Göle) ve Artahani (Ardahan), Tsunda'ya gönderilen 5.; Klarceti ise 7. eristavin yönetimine verilmiştir². Bu dönemde Klarceti (Bereket), Şavşeti (Şavşat), Tao (Oltu), Speri (İspir), Artahani (Ardahan), Kola (Göle) ve Çildirli (Çıldır) gibi yerleşim birimleri önem kazanmış ve en önemli merkezler Tao ile Klarceti olduğu için tüm vadiye Tao Klarceti denmiştir³.

"Vahtang Gorgaslan'ın Hayatı" adlı elyazmasından, 5. yüzyılda Bizanslılarla savaşmak üzere Klarceti'ye gelen kralın, Bizanslıları yenerek topraklarını geri aldığını ve dönerken de sütkardeşi Artavaz'ı Artanudji (Ardanuç) eristavi tayin ederek kiliseler ve manastırlar yaptırmasını istediği öğrenilmektedir. Bunun üzerine Opiza, Daba, Mere manastırları ile Şindobani ve Ahiza kiliseleri inşa ettirilmiş, Artanudji (Ardanuç) ve Ahiza kaleleri de onartılmıştır. Mtsheta'ya dönen Kral Vahtang Gorgaslan (446-453) 11 piskoposluk merkezi oluşturmuş, bunların arasında Klarceti'deki Ahiza Kilisesi ve Artahani (Ardahan) de yer almıştır⁴.

7. yüzyılın ortalarında hızla yayılan Arap akınları sonrasında Tao Klarceti bölgesi önem kazanmış, Bagratuni ailesinden I. Aşot (787-826) Artanudji'yi (Ardanuç) başkent yaparak 9. yüzyılın başlarından 15. yüzyılın ortalarına kadar ayakta kalmayı başaracak olan Bagratuni Krallığı'nı kurmuştur.

Gürcülerin Hristiyanlık ve haçla bağlantıları 4. yüzyıl başlarında, Bizans İmparatoru I. Konstantinus'un (305-337) Hristiyanlığı serbest bırakmasının akabinde başlamış, 317 ya da 324 yılında, Kapadokyalı Azize Nino'nun telkinleriyle Kral Mirian (~265-342) zamanında Hristiyanlığı kabul etmişlerdir⁵. Kral vaftiz

¹ Mroveli 1996a, 25-28; Brosset 2003, 17-19.

² Lang 1966, 83-84; Salia 1972, 138-139; Salia – Beridze 1975, 22; Çiloğlu 1993, 38; Antelava v.d. 1996, 44; Mroveli 1996a, 33-35; Berdzenişvili – Canaşia 1997, 76; Lang 1977, 83-86; Brosset 2003, 20-26; Silogava – Shengelia 2007, 29.

³ Salia 1961, 42.

⁴ Toumanoff 1963, 486-492; Cuanşeri 1981, 560-561; Brosset 2003, 143, 160-161.

⁵ Manvelichvili 1951, 92-94; Mroveli 1996b, 120-122; Brosset 2003, 60, 66-67, 90-94; Silogava – Shengelia 2007, 42-44.

edilmelerini sağlayacak rahipler istemek üzere bir heyeti Bizans İmparatoru I. Konstantinus'a göndermiş, Konstantinus ve annesi Helena duydukları memnuniyetin göstergesi olarak bir mektup, Kurtarıcının haçından bir parça, bir ikon ve diğer hediyeleri Bishop İoane ve ona eşlik eden iki rahip, üç diakonla birlikte Gürcistan'a yollamışlardır⁶. Daha sonra Mirian, vaftiz için daha fazla rahip ve kilise inşa ettirmek için mimarlar istemek üzere İoane'yi tekrar Konstantinus'a göndermiştir. Konstantinus bu kez de haçtan bir parça, İsa'nın ayaklarının mihlanmış olduğu tahta ve ellerine çakılmış çivileri vermiş ve gerekli her yere kendi adına kilise inşa ettirmelerini söylemiştir. İoane şimdi Ardahan'ın Hanak İlçesi'ne bağlı Oğuzyolu Köyü'nde, o dönemde Eruşeti olarak bilinen bölgede kilise inşa etmeleri için birkaç mimarla birlikte çivileri bırakmıştır. Kendisi de Manglisi'de yaptırdığı kiliseye ayak tahtalarını koymuştur⁷. Ancak bunlar 7. yüzyılda Bizans İmparatoru Heraklius tarafından Konstantinapolis'e geri götürülmüştür⁸.

Haç Kültü ve Sembolizmi

İster ateş yakmak için kullanılan iki odun parçasının stilize bir görüntüsü⁹ ister fallik kültürün bir parçası isterse de kadın ve erkeği yüceltmek amacıyla uzun kolu güneşin-fallusun (erkek cinsel organı) ve kısa kolu ayın-yoninin (kadın cinsel organı) birleşimi¹⁰ olarak ortaya çıksın, insanlığın yarattığı en eski ve ortak sembollerden biri haçtır. Hemen hemen her kültürde daha çok güneş, ateş ve ışığın sembolü olarak düşünülen haça¹¹ hayat, uzun yaşam, sonsuzluk, kozmik ruh ve cennetsel korunmanın talep edildiği kısa bir dua gibi¹² pek çok anlam da yüklenmiştir. Özellikle başlangıçta ateşin pişirme özelliğinin keşfedilmesi ve soğuktan ve yabani hayvanlardan korunmak için kullanılması, ateşin sembolü olarak kabul edilen haça mistik güçler yüklenmesine yol açmış¹³, bununla birlikte genellikle yılanla sembolize edilen şeytan/kötü ruha karşı zafer kazanmanın bir silahı olarak da değerlendirilen haç işareti muska gibi koruması amacıyla her yere işlenmiştir¹⁴. Benzer gelenekler Hristiyanlığa da aktarılmış, İsa'nın ve haçın ışıkla özdeşleştirilmesi, Yuhanna İncilin'de geçen;

“İsa yine halka seslenip şöyle dedi: «Ben dünyanın ışığıyım. Benim ardımdan gelen, asla karanlıkta yürümez, yaşam ışığına sahip olur» (Yuhanna, 8: 12).

sözlerinde karşılık bulmuştur.

Olasılıkla I. Justinianus (527-565) döneminde yaşamış Romanos Melodist de “*Haça Hayranlık Üzerine*” adlı ilahisinde/kantakion¹⁵;

*Yüreğinin gözlerini açtı ve cennetteki sevinçleri gördü.
Cennetin ortasında diktiği haç olarak gördüğü alev alev yanan figüre baktı.
Ölümlü insanın her döneminde haç ve hayat ağacı eşittir.
Her iki ağaçta da parıldadığını gördüğü aynı hayattı;*

⁶ Wardrop 1903, 43; Brosset 2003, 90-94; Silogava – Shengelia 2007, 43-44.

⁷ Wardrop 1903, 43-44; Mroveli 1996b, 131; Brosset 2003, 94.

⁸ Mroveli 1996b, 235; Brosset 2003, 194.

⁹ Telitsyn v.d. 2005, 247; Smirnova 2006, 9; Tarunin 2009, 7, 31, 11'de delikli bir oduna düşey bir odun yerleştirilip döndürülerek ateş yakma eylemi, paganlar tarafından bir kişinin doğmasıyla sonuçlanan cinsel eylemle özdeşleştirilmiştir; Avşar 2010, 121.

¹⁰ Inman 2004, 14-17, 41; Albayrak 2004, 107-108; Kiriyaç 2007, 224; Campbell 2008, 68-69, 72-76; Tarunin 2009, 14.

¹¹ Telitsyn v.d. 2005, 247; Smirnova 2006, 9, 11; Tarunin 2009, 8.

¹² Khan 2010, 83;

¹³ Smirnova 2006, 8-10.

¹⁴ Petrosyan 2001, 66.

¹⁵ Carpenter 1970, 242-243.

Ve inledi çünkü Adem onu cennette kaybetmişti.

“Hayatın tamamını özgürce verdin, ey üç kez en parlak tahta”,

şeklinde ifade ederek haçı üç kez parlak tahta olarak yüceltmiştir.

Kudüslü Kiril de;

“Kim Çarmıha Gerilmiş’in gücüne inanmazsa, şeytanlara sorsun; kimse sözlere inanmazsa, gördüklerine inansın. Birçoğu dünya çapında çarmıha gerildi, ancak bunların hiçbiri korkmuş şeytanlar değil; ama bizim için çarmıha gerilen Mesih’in haç işaretini gördüklerinde bile titriyorlar”

anlatımıyla Hristiyanlıkta haçın koruyucu yönüne vurgu yapmıştır¹⁶.

Yine bir kilisenin kurulması ve kutsanması için yapılan ayin törenlerinde haçın koruyucu yönüne ilişkin bir gelenek söz konusudur. Bu kilise geleneğine göre, kilisenin inşa edileceği alan belirlenip temeli kazıldığında, köşesine üzerinde haç motifinin işlendiği bir taş yerleştirilmiş ya da apsisin altına gelecek şekilde bir haç gömülmüştür¹⁷.

Mısırdaki ölülerin vücutlarına bırakılan; tanrı, rahip, kral ve kraliçelerin ellerinde bulunan; tanrı ve tanrıçaların hayat veren enerjiyi aktarmak üzere burunlarına tuttukları ilmekli haç/*ankh*, ebedi yaşamın ve enkarnasyonun simgesi olarak görülmüştür¹⁸. Kuhn da haçın maddeye dalan ruhu, enkarnasyonu sembolize ettiğinde hem fikir olmuştur¹⁹. Tüm antik çağın bilgeleri insanın göğsüne derinden gömülmüş ilahi bir kıvılcımın ya da güneş olarak adlandırılan bir çekirdeğin varlığına inanmıştır²⁰. Doğudan-batıya pek çok kültürde Osiris, Horus, Bacchus, Adonis, Attis, Mitra gibi “messianic oğullar” güneşin kendisini, doğuşunu-batışını, yıllık döngülerini temsil etmiş²¹, böylece güneşin doğuşu (zafer) ve batışı (yenilgi) ile insanın ölümü ve dirilişi arasında bağ kurulmuştur²². Bu güneş kültü, yavaş yavaş Hristiyanlığa da nüfuz etmiş, messianik karakterlerin pek çok özellikleri İsa’ya da aktarılmıştır. Örneğin Horus sadece cennetten indirilen yaşam ekmeği değildir, İsa gibi bedenini yiyecek, kanını içecek olarak bağışlamış²³; İsa gibi iki hırsız arasında çarmıha gerilmiş, gömülmüş ve dirilmiştir²⁴. Osiris ilahi merkezdir, ihanete, ölüme ve şeytanın elinde yaralanmaya maruz kalmıştır, ancak ölümden zaferle çıkmış ve dirilmiştir²⁵. Kült öylesine güçlüdür ki, Hristiyanlığı serbest bırakan ve Milvian Köprüsü Savaşı öncesi kalkanlara haç motifi işlettiği rivayet edilen I. Konstantinus bile sikkelerinde *sol deus invictus* (fethedilmemiş güneş) sembollerini kullanmayı sürdürmüştür²⁶. Gürcü kültüründe Eneolitik ve Bronz çağa kadar uzanan haç motifleri de başlangıçta güneş ile özdeşleştirilmiş, Kolh kültüründe ise olasılıkla doğurganlığın sembolü olmuştur²⁷.

Sümerlerde ölüp yeniden dirildiğine inanılan ve Tanrıça İştâr’ın eşi Tammuz’un isminin ilk harfinden kaynaklanan *tau haçı* “*crux commissa*”, yine ebedi hayat,

¹⁶ Kudüslü Kiril 1886, 815; Leclercq 1914, 3139; Longenecker 2015, 170-176.

¹⁷ Hapgood 1896, 479; Teteriatnikov 1995, 699.

¹⁸ D’Alviella 1911, 326; Harpur 2005, 43; Muc 2008, 101; Gül 2018, 3-5.

¹⁹ Kuhn 1992, 213.

²⁰ Kuhn 1992, 7-8.

²¹ Kuhn 1992, 7-8, 32; Harpur 2005, 37, 39-41.

²² Kuhn 1992, 33-34; Harpur 2005, 81-82.

²³ Kuhn 1992, 211.

²⁴ Massey 1887, 17, iki hırsız, Horus çarmıh üzerinde bahar ekinoksunu geçerken yanında yer alan Sut-Anup ve Aan, ayın iki görünümüdür; Harpur 2005, 83-84; Murdock 2009, 361.

²⁵ Harpur 2005, 70.

²⁶ Harpur 2005, 41-42, 82.

²⁷ Digmelashvili 2010, 23.

yaşam ve *phallik* inanışların sembolü olarak kabul görmüş, dine katılanların inançlarının simgesi olarak alınlarına bu işaret konmuştur²⁸. Yaratılış bölümünde; “*Bunun üzerine RAB, “Kim seni öldürürse, ondan yedi kez öç alınacaktır” dedi. Kimse Kayin’i bulup öldürmesin diye onun üzerine bir nişan koydu.*”²⁹ ve Hezekiel kitabında “*Yeruşalim Kenti’nin içinden geç, orada yapılan iğrenç şeylerden ötürü dövünüp ağlayanların alınlarına işaret koy,... “Yaşlıyı, genci, genç kızı, kadını, çocukları öldürün. Yalnız alınlarında işaret olanlara dokunmayın dedi.*”³⁰ aktarımlarında sözü edilen işaretlerin *tau* haçı olabileceği ileri sürülmüş, Hezekiel kitabının eski Latin ve Yunan çevirilerinde işaretin *tau* harfi olduğunun açıkça belirtilmesinin bu görüşü destekler nitelikte olduğu ifade edilmiştir³¹. Aynı zamanda İbranice’de haç olarak yazılan “*tau*” harfinin, Tanrının adını söylemek için kullanılmadığı, alfabenin son harfi olması nedeniyle Tanrıyı sembolize ettiği düşünülmüştür³². Bu nedenle İsa’nın gerildiği çarmıhın *tau* biçiminde olabileceği tartışma konusu edilmiştir³³. Romalılarda Mitras, Yunanlılarda da Adonis’le sürdürülen bu gelenek³⁴; Hristiyanlıkta da devam ettirilerek İsa’nın gerildiği çarmıha dönüştürülmüştür. Esinlenme bölümünde; “*Yaşayan Tanrı’nın mührünü taşıyarak gündeğusundan yükselen başka bir melek daha gördüm. Bu melek, karaya ve denize zarar vermek için kendilerine yetki verilen dört meleğe yüksek sesle, «Biz Tanrımızın kullarını alınlarından mühürleyene dek karaya, denize ve ağaçlara zarar vermeyin!» diye bağırdı. Mühürlenmiş olanların sayısını işittim. İsrail oğullarının bütün oymaklarından yüz kırk dört bin kişi mühürlenmişti... “Sonra Kuzu’nun Siyon Dağı üzerinde durduğunu gördüm. O’nunla birlikte, alınlarında kendisinin ve Babasının adının yazılmış olduğu yüz kırk dört bin kişi vardı”*³⁵, Nikodemus İncili’nde; “*İsa cehenneme indiği zaman Adem’e yöneldi ve onunla birlikte tüm azizlerin omuzlarına haç işareti koydu. Sonra onları dışarı çıkarıp Başmelek Mikael’e teslim etti... Bunlar yolda Enok, Eliyah ve yanlarında omzunda haç işareti taşıyan meçhul bir yabancı ile karşılaştılar, yabancıya neden omzunda haç işareti olduğunu ve hırsıza benzediğini söylediler. Yabancı bunu doğruladı, İsa ile çarmıha gerilen hırsız olduğunu, haç işaretini çarmıha gerilirken İsa’nın vererek cennete gitmesini, eğer bir melek onu engellemeye çalışırsa bu işareti göstermesini söylediğini belirtti*”³⁶ anlatımları da inananların üzerine şekli belirlenemese de tanınmaları ve kötülüklerden korunmaları amacıyla haç işareti konduğunun göstergeleridir.

Haç, sonsuzluğa açık dört kollu şekliyle kare, daire ve dört sayısıyla bağlantılı olmuş; dört sayısı da öteden beri dört ana yön (doğu-batı-kuzey-güney; aşağı-yukarı-sağ-sol), dört rüzgâr, ayın dört evresi, dört mevsim ve dünyanın başlangıcında var olan dört nehir gibi evrenin sembolü³⁷; aynı zamanda dörtlü bilinç enerjisinin yaşamda duyu, duygu, düşünce ve ruh şeklindeki dört görüntüsü olarak kabul görmüştür³⁸. Haç makrokozmos ile mikrokozmos arasındaki birliği ve bağı somutlaştırmış, kişinin zaman ve mekân içerisindeki yerini belirlemesine

²⁸ Gül 2018, 36.

²⁹ Yaratılış 4: 15.

³⁰ Hezekiel 9: 4, 6; D’Alviella 1894, 15-16, 190; Danielou 1961, 147; Longenecker 2015, 49-57, Kudüs yakınlarında bulunan bir grup osthotekin üzerindeki haç motifleri, Hezekiel’in 9: 4, 6’daki anlatımıyla bağlantılı görülerek, inananların osthoteklarının üzerine sanki alınlarına kazanmış gibi haç işareti koydurarak kurtuluş umudunu dile getirdikleri ifade edilmiştir.

³¹ Black 1970, 320-326.

³² Andreopoulos 2006.

³³ Sulzberger 1925, 345-393; Rahner 1953, 385-410; Danielou 1963, 146-152; Schmidt 1995, 75-84.

³⁴ Ward 1871, 19-21; Davis 2004, 264.

³⁵ Esinlenme 7: 2-4; 14: 1.

³⁶ Ward 1871, 29; James 1924, ix (xxv)-x (xxvi); Izydorczyk 1997, 5.

³⁷ Biedermann 1992, 81; Kabo 2002, 153-165; Gül 2018, 56-62.

³⁸ Kuhn 1992, 213.

yardım etmiş ve grubun tüm üyelerinin birleşmesi için uygun psikolojik bir atmosfer yaratmıştır³⁹.

Hint-Avrupa geleneğinde haç genellikle bir insan modeli ya da uzanmış kollarıyla Tanrının kişileştirilmesi olarak kabul edilmiştir. Ayrıca ana koordinatları ve yedi üyeli kozmolojik yönelimi ile dünya ağacı olarak da algılanmış⁴⁰, dünyanın ve devranın temel ilkesi ile sürekli dönüşümünü ve değişimini simgeleyen bir sembole dönüşmüştür⁴¹.

Doğu efsanelerinde haç, aynı zamanda insanların ruhlarının Tanrıya ulaştığı merdiven ya da köprüdür; “dünyanın merkezine” yerleştirilen haç gök, yer ve cehennem arasında bir geçittir. Çoğu zaman tıpkı kozmik ağaçların yedi göğü temsil etmesi gibi haçın gövdesinde de yedi çentik vardır⁴². Bu anlamıyla haçlar tüm çeşitlemeleriyle üç parçalı dünyayı birbirine bağlayan evrensel destek niteliğindeki kozmik ağaç olarak değerlendirilmiştir⁴³.

Pagan inancında böylesine önemli bir yer işgal eden haç, Hristiyanlar tarafından 4. yüzyıla kadar pek saygı görmemiş, İsa'nın ölümünün üzerinde gerçekleştiği bir nesne ve bir pagan sembolü olarak küçümsenmiştir⁴⁴. Hatta Tertullian (160-225), bir yandan “*tüm seyahatlerinizde, hareketlerinizde, içeriye girip çıkarken, banyoda, masada mumlarınızı yakarken, uzanarak oturarak işgal ettiğiniz her neresi olursa alnınıza haç işareti yapın*⁴⁵” derken bir yandan da paganların tahta tanrılara taptıklarını ve haç inancının Hristiyanlığın yayılmasını önlemek amacıyla paganlar ve şeytan tarafından ortaya atıldığını ileri sürmüştür⁴⁶. Ancak, yeni inananlara, çarmıhta can veren Rab İsa Mesih'in kurtarıcı olarak sunulması problemi haç ile çözümlenebilmiş, başlangıçta İsa'nın yerine çarmıhta kuzu kurban edilmiştir⁴⁷. Bu nedenle “*Çarmıha Geriliş*” sahneleri ancak 5. yüzyıldan itibaren tasvir edilmeye başlanmıştır⁴⁸, 6.-7. yüzyıllarda da yaygınlaşmıştır.

İncil yazarları haçtan genellikle, güçlü sembolik anlamının dışında, bir işkence yöntemi ve İsa'nın üzerinde ölüme gittiği bir araç olarak bahsetmiştir⁴⁹. Yalnızca Petrus ve Yahya;

*24 Bizler günah karşısında ölelim ve doğruluk uğruna yaşayalım diye, günahlarımızı çarmıhta kendi bedeninde yükledi. O'nun yaralarıyla şifa buldunuz*⁵⁰.

*17 Tanrı, Oğlunu dünyayı yargulamak için dünyaya göndermedi, dünya O'nun aracılığıyla kurtulsun diye gönderdi*⁵¹.

sözleriyle günahın arınmanın bedeli olarak anmışlardır.

---

³⁹ Kiriyaç 2007, 224.

⁴⁰ Tarunin 2009, 14.

⁴¹ Avşar 2010, 137.

⁴² Eliade 2003, 292; Gül 2018, 37.

⁴³ Kiriyaç 2007, 230-231.

⁴⁴ Sulzberger 1925, 345, 387-388, 391; Albayrak 2004, 116; Smirnova 2006, 35; Petrosyan 2008; Tarunin 2009, 12-13; Longenecker 2015, 5-6.

⁴⁵ Currey 1890, 122; Sulzberger 1925, 361; Dölger 1958, 5-6; Smirnova 2006, 36; Longenecker 2015, 30.

⁴⁶ Podskalsky 1991, 549, kilise babaları utanç verici bir sembolün kutsanarak baş tacı yapıldığında hem fikirdir; Smirnova 2006, 36.

⁴⁷ Leclercq 1914, 3045; Petrosyan 2001, 60; Petrosyan 2011, 69.

⁴⁸ Podskalsky – Carr 1991, 555.

⁴⁹ Sulzberger 1925, 341.

⁵⁰ I. Petrus 2: 24.

⁵¹ Yuhanna 3: 17.

Hristiyanlıkta haç ibadetinin gerçek kurucularının Pavlus ve öğrencileri olduğu bilinmektedir. Pavlus, haçı Hristiyan öğretisinin merkezi haline, neredeyse Hristiyanlıkla eş anlama getirmiş⁵²; aşağıda bazıları aktarılan çok sayıda vaazi ve mektuplarında, İsa'nın enkarnasyonu (bedenlenme) ve çarmıha gerilmesini, yaşamından önemli sayarak haçı, inananlar için hikmet, adalet ve Adem'in işlediği ilk günahın arınmanın yolu, İsa'nın ölüme karşı zaferinin göstergesi olarak kabul ettiğini açıkça ifade etmiştir⁵³. Bu öğretiyi de İsa'nın eskatolojik (ölüm sonrası) fikirlerini eski mister dinleriyle harmanlayarak gerçekleştirmiştir⁵⁴.

23 Ama biz, çarmıha gerilmiş olan Mesih'i tanıtıyoruz. Yahudiler bunu bir yüzkarası, diğer uluslar da saçmalık sayarlar⁵⁵.

6 Artık günaha kölelik etmeyelim diye, günahlı varlığımızın ortadan kaldırılması için eski yaradılışımızın Mesih'le birlikte çarmıha gerildiğini biliriz⁵⁶.

14-16 Çünkü Mesih'in kendisi barışıklığımızdır. Kutsal Yasa'yı, buyrukları ve kurallarıyla birlikte etkisiz kılarak iki topluluğu birleştirdi, kendi bedeninde aradaki engel duvarını, yani düşmanlığı yıktı. Amacı, bu iki topluluktan kendisinde yeni bir insan yaratarak esenliği sağlamak, düşmanlığı çarmıhta öldürmek ve çarmıh aracılığıyla bir bedende iki topluluğu Tanrı'yla barıştırmaktı⁵⁷.

13 Siz suçlarınız ve benliğinizin sünnetsizliği yüzünden ölüyken, Tanrı sizi Mesih'le birlikte yaşama kavuşturdu. Bütün suçlarımızı O bağışladı.

14 Kurallarıyla bize karşı ve aleyhimize olan yazılı antlaşmayı sildi, onu çarmıha mihlayıp ortadan kaldırdı.

15 Yönetimlerin ve hükümlerinin elindeki silahları alıp onları çarmıhta yenerek açıkça gözler önüne serdi⁵⁸.

16-19 Baba'nın kendi yüceliğinin zenginliğine göre Ruhuyla sizi iç varlığınızda kudretle güçlendirmesini ve Mesih'in iman yoluyla yüreklerinizde yaşamasını dilerim. Öyle ki, Tanrı'nın tüm doluluğuyla dolmanız için, sevgide köklenmiş ve temellenmiş olarak bütün kutsallarla birlikte Mesih'in sevgisinin ne denli geniş ve uzun, yüksek ve derin olduğunu anlamaya ve bilgiyi çok aşan bu sevgiyi kavramaya gücünüz yetsin⁵⁹.

2 Gözümüzü, imanımızın öncüsü ve tamamlayıcısı İsa'ya dikelim. O, kendisini bekleyen sevinç uğruna utanca hiçe sayıp çarmıhta ölüme katlandı ve Tanrı'nın tahtının sağında oturdu⁶⁰.

Böylece haç, iyiliğin zaferinin sembolü olarak ön plana çıkarılmış, haç üzerindeki acılarıyla Rab İsa Mesih insanlığın günahlarını kaldırmış, cehenneme inerek şeytanı

⁵² Sulzberger 1925, 345-349; Longenecker 2015, 43; Gül 2018, 70-99.

⁵³ Filipililer 2: 5-10, Paulos'un düşüncelerini en iyi özetlediği mektuptur; Schimmel 1999, 174; Gül 2018, 67.

⁵⁴ Schimmel 1999, 173.

⁵⁵ I. Korintliler 1: 23.

⁵⁶ Romalılar 6: 6; I. Korintliler 1: 17-18, 23; I. Korintliler 2: 2; Galatyalılar 3: 13; Galatyalılar 5: 11; Galatyalılar 6: 12, 14; Efesliler, 2: 14-16; Filipililer 2: 8; Koloseliler 1: 20; Koloseliler 2: 14-15.

⁵⁷ Efesliler 2: 14-16.

⁵⁸ Koloseliler 2: 13-15.

⁵⁹ Efesliler 3: 16-19.

⁶⁰ İbraniler 12: 2.

fethetmiş, ölümü yenerek insanlığa sonsuz yaşamın yolunu açmıştır. Haç, Tanrı'nın günahkâr insanlığa duyduğu sonsuz sevgisine tanıklık etmiş⁶¹, İsa'nın çarmıha gerilmesiyle ölümün gücü alt edilerek insanlığa ebedi yaşam umudu sunulmuştur⁶². İsa'nın bir suçlu gibi çarmıha gerilerek hakarete uğramasıyla ve İncilci Yahya hariç havarileri tarafından terk edilmesiyle insani; meydana gelen mucizevi olaylarla da tanrısal doğası, dolayısıyla enkarnasyonu (bedenlenmesi) vurgulanmıştır⁶³. Aynı zamanda İsa'nın insanlığın günahlarından kurtarılması için kendini adak olarak sunması, kurtuluşun müjdelenmesi, şehadet etme ve nedamet getirme mesajlarına aracılık eden güçlü, manevi bir sembol olarak değerlendirilmiştir. Sonuçta haç dünyanın ve insanlığın kurtuluşu dramasının merkezi haline gelmiş, kendisinde, Tanrı'nın, insanlığın kurtuluşu ile ilgili başlangıçtan bu yana gizlenmiş durumdaki kurtuluş planının ortaya çıkması gibi mühim bir sırrın sembolü olması bakımından Hristiyan kültüründe önemli bir yere sahip olmuştur⁶⁴.

Pavlus'un bu görüşleri, Kudüslü Kiril'in (313-386) *Katechesis Homilye* adlı eserinin, 13. bölümünde sıkı bir şekilde savunulmuştur⁶⁵.

“Ancak Haç'ın görkemi, cehalet yüzünden kör olanları ışığa yöneltti, günah tarafından sınıksız tutulan herkesi salıverdi ve tüm insanlığın günahını bağışlattı” (13/1).

“...Ve eğer yiyecek ağacı yüzünden cennetten atılırlarsa, imanlılar İsa'nın ağacı sayesinde cennete artık daha kolay girmeyecekler mi? Yeryüzünden oluşan ilk insan evrensel ölüm getirdiyse, onu yeryüzünden yaratan, kendisi yaşam olan sonsuz yaşamı getirmeyecek mi?” (13/2).

“...O halde Kurtarıcımızın Haçından utanmayalım, onun içindeki ihtişamdaki utanmayalım. Çünkü Haç kelimesi Yahudilere tökezleyen bir engeldir ve Yahudi olmayanlara aptallıktır, ama bizler için kurtuluş: ve bu, yok olanlara aptallıktır, ama kurtarılmakta olan bizim için Tanrı'nın gücüdür” (13/3).

“O zaman İsa tüm insanlar için gerçekten acı çekti; çünkü Haç yanılınsa değildi, aksi takdirde kurtuluşumuz da bir yanılınsamadır. Onun ölümü sadece bir gösteri değildi, çünkü o zaman kurtuluşumuz da imkansızdı; O zaman O'nun acısı gerçektir: çünkü O gerçekten çarmıha gerilmişti ve bundan utanmıyoruz; O çarmıha gerildi ve biz bunu inkar etmiyoruz, hayır, bundan bahsetmeyi çok isterim. Çünkü şimdi bunu inkar etmem gerekse de şimdi yanına toplandığımız Golgota aksini ispat ediyor; Haçın ağacı aksini ispat ediyor, Haç ağacı bana aksini gösteriyor ki, bu daha sonra buradan tüm dünyaya parça parça dağıtılıyordu. Haçı itiraf ediyorum, çünkü Dirilişi biliyorum; çünkü çarmıha gerildikten sonra O olduğu gibi kalsaydı, muhtemelen itiraf etmeyecektim, çünkü hem onu hem de Efendimi gizleyebilirdim; ama şimdi Diriliş Çarmıh'ı takip ettiğine göre, bunu ilan etmekten utanmıyorum” (13/14).

⁶¹ Salapatas 2016, 4.

⁶² Podskalsky 1991, 549.

⁶³ Coşkuner 2009, 96-97.

⁶⁴ Leclercq 1907, 2705, Hristiyanlıktaki en meşhur ağaç, İsa Mesih tarafından insanlığın kurtuluşunun bir sembolü olarak görülen gerçek haçın parçalarıdır; Gül 2018, 73.

⁶⁵ Kudüslü Kiril 1886, 771-822.

“Ve Cennet ile bağlantılı şeylere değindiğimiz için, hakikatin türlerine gerçekten hayret ediyorum. Cennette Düşüş vardı ve bir Bahçede bizim kurtuluşumuz; Ağaçtan günah geldi ve Ağaç günahı kaldırdı” (13-19).

“Mesih’in Haçı konusunda iman etmeyenlerle tartışacağınız zaman, önce elinizle Mesih’in Haçının işaretini yapın, imansızlar susturulacaktır. Haçı itiraf etmekten utanmayın; Melekler, “Kimi aradığını biliyoruz, Çarmıha gerilmiş İsa” diyerek onda zafer kazanıyor. Ey melek, kimi aradığını biliyorum, benim efendimi, demez misin? Ama ben, haça gerileni bildiğimi cesaretle söylüyorum. Çünkü Haç bir Taçtır, bir onursuzluk değil” (13/22).

“Dünyanın uçlarını kucaklayabilmek için ellerini çarmıhta uzattı; çünkü bu Golgotha, dünyanın tam merkezidir. Bu benim sözüm değildir, dünyanın ortasında kurtuluşu sağladın diyen bir peygamberin sözüdür. Cenneti ruhani elleriyle kurmuş olan, beşeri ellerini öne doğru uzattı; ve onlar çivilenmişle sabitlendi, ağaca çivilenen onun cesareti, insanlığın günahlarıdır, ve o can verdiğinde günahlar da onunla birlikte can verir ve biz de doğruluk içinde yeniden yükselebiliriz. Çünkü bir adam öldüğünden beri, bir adam da hayat buldu...” (13/28).

“Adem’e çok hızlı bir şekilde ceza verdim, seni çok çabuk affediyorum. Ona, “Yemek yediğin gün, muhakkak öleceksin” denildi. Ama bugün sen imana itaat ettin, bugün senin kurtuluşun günün. Adem ağaç tarafından düşürüldü; sen ağaç tarafından cennete götürüleceksin” (13/31).

Romanos Melodist de;

“Ateşli kılıç artık cennetin kapısını korumuyor. Çünkü tahta haç aniden ona saldırdı.

Ölüm acısı ve Hades’in kavgası ona çivilenmişti; Ama Sen, Kurtarıcı, Hades’tekilere ağlayarak göründün

“Gir, Yine Cennete “

Ey Mesih, Tanrımız, sen gerçekten birçoklarının kefareti için haça çivilediğin gibi kurtar bizi; sevgi dolu insanlık olarak değerli kanınla ölümden ruhlarımızı kaptın. Bizi yine seninle birlikte cennete getirdin.

Cennetteki ve dünyevi varlıklar, Adem’e yeniden cennete çağrıldığı için haklı olarak sevinirler.

Pilatus Golgotha’ya üç haç sabitledi, İki soyguncular için ve biri de hayat veren için.

Hades O’nu görünce aşağıdakilere dedi ki: “Ey rahiplerim ve güçlerim, yüreğime çivi kim sapladı? Tahta bir mızrak birdenbire beni deldi ve paramparça oldum. Acı çekiyorum, acı içindeyim; karın ağrım var; duygularım ruhumu titretiyor ve ben kusmaya zorlanıyorum.

Adem ve Adem’in soyundan inenler, bana bir ağaç tarafından verilenler. Ağaç onlara yol gösterecek yeniden cennete dönüşlerinde.”

anlatımıyla başlayan “Haçın Zaferi” başlıklı ilahisinde (kontakion), haçı kurtuluşun aracısı olarak ele almış, Helena’nın Golgota’da bulduğu üç haçı, hayat ağacı ve İsa’nın haçını, onların Kurtuluş sırrındaki paydaşlıkları ve onların cennetteki

varlıklarıyla ilişkilendirerek anlatmıştır. Romanos bunu, hırsızların haçını, İsa'nın haçından ayırarak yapmıştır⁶⁶.

Pavlus'un Efeslilere gönderdiği mektubunda geçen;

Mesih'in sevgisinin ne denli geniş ve uzun, yüksek ve derin olduğunu anlamaya ve bilgiyi çok aşan bu sevgiyi kavramaya gücünüz yetsin" (Efesliler 3: 16-19).

sözleriyle, pagan dünyada olduğu gibi, Hristiyanlıkta da haçın kozmik yönüne işaret edildiği; buradaki yüksekliğin gökyüzünü, derinliğin uçurumu, uzunluğun kararı, denizin genişliği sembolize ederek yaratılışın dört yönüne vurgu yapıldığı düşünülmüştür⁶⁷. Bununla birlikte Nuh'un oğlu Sam ve torunu Melkisedek mitinden kaynaklı olarak haçın dört kollu biçimi ile dünyanın dört yönü arasında bağlantı kurulmuştur. "Yaşam Haçı" kısmında farklı versiyonları aktarılacak olan kıssa, Adem'in bedeninin gömülmesiyle ilişkilidir. Nuh oğlu Sam'a kendisinin ölümünden sonra, hayatta kalmalarını sağlayan gemiye giderek kimse bilmeden Adem'in cesedini çıkarmasını, yanına tüm inananlar arasında Tanrının yüksek rahibi olarak seçilmiş olan Malak'ın oğlu Melkisedek'i almasını, nereye gideceklerini ve Adem'in kalıntılarını nereye defnedeceklerini gösterecek bir meleğin onlara rehberlik edeceğini söylemiştir. Bu yer dünyanın dört bucağının kavuştuğu dünyanın merkezi, Adem'in yaratıldığı yerdir. Nuh'un ölümünden sonra Sam, Melkisedek ve Adem'in bedeniyle yola çıkmış ve hızlı bir yolculuktan sonra, Dünya'nın merkezine geldiklerinde melek gömü yeri olarak Golgota Tepesi'ni göstermiştir. Bu arada dört bucak birbirinden ayrılmış ve haç gibi açılan yeryüzüne, Sam ve Melkisedek Adem'i defnetmiştir. Dört bucak yeniden birleşerek Adem'in üzerini örtmüş ve Dünya'nın dış kapısı kapanmıştır. Tüm insanlığın başı oraya defnedildiği için o yerin adına kafatası/golgota denmiştir⁶⁸. Bu nedenle Golgota Tepesi dünyanın etrafında döndüğü bir eksen, evrenin yaratılışının tekrarı olarak kabul edilmiştir.

Nyssalı Gregorius ise, dört yönün aslında insanın tüm evreni ve Tanrının her yerdeki varlığını tanımlamak için kendiliğinden gelişen bir ifade yolu olduğunu, böylece haçın, ilahiliğin doğal bir sembolü haline geldiğini belirtmiştir. Mesih'in başka bir şekilde değil de haç üzerinde ölmesinin ise haçta asılanın her şeye gücü yeten, yöneten ve birleştiren ilahi bir varlık olduğunun herkes tarafından anlaşılabilmesi için öğretileridir görüşünü ileri sürmüştür⁶⁹.

Ayrıntılarını Eusebius'un aktardığı geleneksel bir anlatıda Milvian Köprüsü Savaşı öncesinde I. Konstantinus'un rüyasında gördüğü haçı askerlerin kalkanlarına kazıtması ve kazandığı zaferin bu duruma bağlanması miti⁷⁰; Helena'nın gerçek haçın parçalarını bulması; aralarında Yuhannes Khrysostomos olmak üzere haçın önemine vurgu yapan kilise babalarının görüşleri; keşişlerin yanı sıra pek çok inananın haçı kötülöklere karşı koruyucu olarak kullanması⁷¹; Serapis Tapınağı

⁶⁶ Carpenter 1970, 227-238; Teteriatnikov 1995, 693.

⁶⁷ Danielou 1963, 26-31. Dört yönlü benzer bir anlatım, Zebur 139: 8-15'te Davud Peygamberin mezmurunda söz konusudur; ayrıca Filipililer 2: 10-11'de "İsa'nın adı anıldığında göktekiler, yerdekiler ve yeraltındakilerin hepsi..." dört yönlü anlatıma işaret etmektedir.

⁶⁸ Wallis-Budge 1927, 75-78; Biedermann 1992, 82; Eliade 1994, 27-30; Eliade 2003, 291, 362, 365, Golgota Tepesi Hristiyanlıkta dünyanın merkezi olarak kabul edilir, Adem oraya defnedilmiştir ve çarmıha gerilen İsa'nın akan kanı ile günahlarından arınmıştır. Burası Adem'in yaratıldığı merkezdir ve daha sonra İsa'nın çarmıhı da oraya dikilmiştir.

⁶⁹ Danielou 1963, 29.

⁷⁰ Eusebius XXXVIII-XXXI; Grabar 1961, 38-40, Constantinus'un buluşu her ne kadar pratik ve askeri karakterli olsa da kullanıma sokulan buluş, Hristiyanlık dinini değil, doğrudan İsa'nın kendisini sembolize etmesi bakımından dikkat çekicidir. Askerlerin miğferlerine, kalkanlarına işlenen haçın, koruyucu gücü ön plana çıkarılmıştır; Longenecker 2015, 5.

⁷¹ Podskalsky 1991, 55; Drijvers 2009, 1-2; Kocsis 2013, 114.

yıkılırken üzerinde haç şeklinde hiyeroglif kazınmış bazı taşların bulunması ve bunlardan birinin “Gelecek Yaşam”ı sembolize ettiğinin açıklanması, bir diğersinin de “haç görüldüğü zaman hayat gelecek” şeklinde çözümlenmesi ve bunun Serapis Tapınağı’nın yıkılacağına işaret ettiğinin düşünülmesi, kısa süre sonra da tapınağın yerle bir olması ve mucize karşısında Paganların vaftiz olarak Hristiyanlığa geçmeleri⁷² haç inancının gelişimini hızlandırmıştır.

Rufinus’tan (345-411) alıntılanan “Hiç kimsenin günahsız olmadığı, hatta yıldızların bile görünüşte temiz olmadıkları ve her yaratılanın yaratıcısı geldiği zaman titrediği gözlemlenebilir. Bu nedenle yalnızca dünyadaki şeylerin değil, cennetteki şeylerin de Kurtarıcımızın haçıyla temizlendiği söylenir”⁷³ sözleri de haça yüklenen önem ve anlama açıklık getirir niteliktedir.

Studioslu Aziz Theodoros ise;

*Haç armağanı ne kadar değerli, tefekkür etmek ne kadar muhteşem! Haçta, cennet ağacında olduğu gibi, iyi ve kötünün karışması yoktur: seyretmek tamamen güzel ve tadı güzeldir. Bu ağacın meyvesi ölüm değil hayattır, karanlık değil aydınlıktır. Bu ağaç bizi cennete atmıyor, ancak geri dönüşümüzün yolunu açıyor.*⁷⁴

öğretisiyle haçı, hayat ağacından üstün gördüğünü ifade etmiştir.

Böylece Hristiyan dünyada önemli bir yer edinen haç kültü, bu dini kabul eden ilk ülkeler arasındaki Gürcistan’da da benimsenmiş, kendi geleneksel mitleriyle harmanlanarak, dinsel ritüellerde ve sanatın her alanında yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Ancak Tsionskaya Mağarası’nın Musteryan tabakasında üzerinde haç motifinin kazılı olduğu bir taş parçasının açığa çıkarılması⁷⁵, Gürcistan’ın Hristiyanlık öncesinde de haç kültüne yabancı olmadığını göstermiştir. Yukarıda anlatıldığı üzere Hristiyanlığın kabul edilmesiyle birlikte I. Konstantinus gerçek haçın bazı parçalarını memnuniyetinin göstergesi olarak Gürcistan’a hediye etmiş, fakat haç kültürünün yayılmasına bu hediyelerden önce, Azize Nino ön ayak olmuştur. Geleneksel anlatıma göre Azize Nino, Kolastralı Sosano ile Roma İmparatoru Maksimianus dönemi generallerinden Kapadokyalı Zabilon’un kızıdır. Nino, Kudüs’te anne ve babasının evlenmesine katkı sağlayan, olasılıkla Golgota (Kamame) Kilisesi’nde rahibe Sara Niafor adlı bir kadın tarafından büyütülmüş ve Hristiyanlık akidelerini ondan öğrenmiştir. Ephesos’tan (Efes) gelen bir kadın hacıdan, Helena’nın Hristiyanlığa meyilli olduğunu öğrenen Nino⁷⁶, Niafor ve patriğin iznini alarak kadınla birlikte Roma’ya gitmiş, kadının evinde, bakireler manastırında yaşayan Azize Hripsime, onun dadısı Gayane ve diğer rahibelerle tanışarak hepsini vaftiz etmiştir. Bu arada kendine eş arayan İmparator Maksimianus ya da Diocletianus’a Hripsime’nin güzelliğinden söz edilmiş, imparator evlenme isteğini her tarafa yayınca, dindar kadınlar kaçarak Dvin yakınlarında yaşamaya başlamışlardır. Rahibelerin Armenia’da (Ermenistan) bulunduğunu öğrenen imparator, Armenia (Ermenistan) Kralı Trdat’a bunların katledilmesini, Hripsime’yi beğenirse yanında alkoymasını salık veren bir mektup göndermiştir. Bunun üzerine araştırma yaptıran Trdat, rahibelerin yerini tespit etmiş, Hripsime’yi görünce çok beğenerek o da onunla evlenmek istemiştir. Dileği geri çevrilen Trdat rahibeleri kılıçtan geçirmiş, birkaç rahibeyle birlikte Nino kaçmayı başarmıştır. Saklandığı çalılıklar arasında boynunda ışıklı bir atkı, elinde

⁷² Sokrates, 1890: 126-127 (xvii); Sozomen, 1890: 386 (XV); Rufinus, 1906: 454 (Apology, 38).

⁷³ Rufinus, 1906: 454 (Apology, 38).

⁷⁴ Salapatas 2016, 4.

⁷⁵ Stolar 1985, 125, Fig. 91; Kabo 2002, 153-165; Kiriyaç 2007: 165; Digmelashvili 2010, 23.

⁷⁶ Brosset 2003, 68-70.

dumanı tüten bir buhurdan ve yanındaki birçok semavi varlıkla gökyüzünden yere inen kişinin kuzeye gitmesi gerektiği telkiniyle⁷⁷, diğer bir anlatıma göre de rüyasında Meryem Ana'nın, oğlunun dinini kuzeyde yaymasını istemesi ve Nino'nun yatağının yakınında büyüyen asma dallarından kendi saç telleriyle (Nino'nun saç telleriyle) bağlayarak yaptığı haçı, koruması amacıyla Nino'ya vermesi üzerine⁷⁸ Nino, Mtsheta yakınlarına gelmiş ve orada uykuya dalmıştır. Saç telleriyle bağlanmış ve yatay kollu yay gibi hafifçe aşağıya eğimli olan bu haç, Nino haçı adıyla Gürcü Ortodoks kilisesinin kutsal sembolü olarak kabul edilmiştir. Uykusunda orta boylu, hafif uzun saçlı bir kişi elindeki kutsal kitabı Nino'ya vererek Mtsheta'nın putperest kralına götürmesini istemiştir. Nino uyandığında elinde kutsal kitap vardır. Nino, asma dalından yaptığı ve saç telleriyle bağladığı haçla Mtsheta'da kralın sarayının bulunduğu bahçeye gelmiş, burada bahçıvanlık yapan karı-kocanın yanında uzun süre kalmıştır. Şehrin dışında, çadır şeklini almış bir fundalık gören Nino, burayı ikamet edinmiş ve kendi eliyle asma dallarından yaptığı bir haç dikerek gece gündüz ibadet etmiştir. Azize, büyük mucizeler yaratan ve tedavisi imkânsız hastalıkları sadece dokunarak iyileştiren asma dallarından yaptığı haçla vaaz etmeye başlamıştır. Haçın dokunuşlarıyla iyileşen hastalar arasında Kraliçe Nana da vardır. Kraliçe hastalanınca, şifa dağıttığını duyduğu Nino'yu çağırılmış, ancak Nino, onun kendi yanına gelmesi gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine fundalıkta yaşayan Nino'ya giden kraliçe, dualarla başına, ayaklarına ve omuzlarına dokundurulan haç sayesinde sağlığına kavuşmuştur. Kral Mirian da bir av sırasında yolunu kaybedip azizenin haçının yol göstericiliğine inandığı sırada yolunu bulunca Hristiyanlığı kabul etmiştir⁷⁹. Kral ve ailesi vaftiz edildikten sonra, yüksek bir kayanın üzerinde yetişen ve yaralanmış hayvanların tohumlarından ya da yapraklarından yediğinde iyileştiği bir ağaç tespit edilmiş, durum Bishop İoane'ye iletince, ağaçtan büyük bir haç yapılması gerektiğini belirtmiştir. Kralın oğlu Rev ve halk bu işe seve seve katılmış, yapılan haç kilisenin kapısının önüne dikilmiştir. Bütün halk yıldızlarla yapılmış bir taç gibi ateşten bir haçın her gün gökten inerek şafak vaktine kadar kilisenin üzerinde durduğuna, gurup vaktinde ise iki yıldız ayrılarak birinin batıya diğerinin doğuya doğru uzaklaştığına, haçın da Nino'nun gözyaşlarından oluşmuş bir pınara doğru giderek Aragvi Nehri'nin akış yönünde göğe yükseldiğine şahit olmuştur. Bu durum Nino'ya anlatıldığında, Nino yıldızların takip edilerek durdukları yere birer haç dikilmesi gerektiğini söylemiş, böylece biri Thkboth Dağı diğeri Ucarma olmak üzere iki yere haç yerleştirilmiştir. Mtshetalılar da kendi haçlarını yüksek bir tepeye götürmüşler, Nino'nun duaları eşliğinde, bishopun Nino'nun gösterdiği taşın üzerine çizdiği haçtan sonra haçı buraya dikmişlerdir. Kraliyet ailesi dahil, insanlar mucizelerine şahit oldukları bu hayat bağışlayan haçın yanından ayrılamamışlardır. Paskalya Bayramı'ndan birkaç gün sonra bir mucize gerçekleşmiş, haç şeklinde bir ışık sütunu ortaya çıkararak haçın üstünde durmuştur, haçın etrafında on iki yıldızlı bir çelenk oluşmuş, haçın bulunduğu tepeden nefis kokular yayılmıştır. Diğer bir mucizede ise çok parlak bir alev haçın üstünde durmuş, melekler bir külhandan sıçrayan ateş parçaları gibi çıkıp inmeye başlamış, haçın bulunduğu tepe de deprem oluyor gibi şiddetle sarsılmıştır. Yaşama umudu kalmamış Rev'in oğlunun haçın önünde şifa bulması sonucunda da Rev haçı içine alacak bir kilise inşa ettirmiştir⁸⁰.

⁷⁷ Brosset 2003, 69-79, 83-95.

⁷⁸ Lang 1956, 20-21.

⁷⁹ Wardrop 1903, 7-35; Lang 1956, 21-30; Brosset 2003, 69-79, 83-95.

⁸⁰ Wardrop 1903, 45-50; Lang 1956, 34-39; Brosset 2003, 96-99.

Hayat Ağacının Yaşam Haçına Evrilmesi

Kıvrık dallar, yapraklar, çeşitli meyveler vb. ile kompoze edilen haç “yapraklı haç” olarak adlandırılmıştır⁸¹. Hristiyanlık dünyasında daha çok ruhun cennet özlemi, ruhun cennete yolculuğu, ruhun gözünde cennetin mistik tanımlaması şeklinde algılanan yaşam haçı⁸² düşüncesi Sümerlerden, Asurlulardan, Perslere; Perslerden de Bizans’a, batıya ve tüm Hristiyan dünyasına aktarılmış⁸³, cennetin iki mistik ağacı kökenini ebedi gençlik ve ölümsüzlük sunan Mezopotamya’nın ilahi hayat ağacından almıştır⁸⁴. Vedalarda sadece tanrılar ve salih ruhlara sonsuz gençlik ve ölümsüzlük sağlayan içeceği sunan kutsal kaynak olarak soma ya da hoama ağacı, yaşam ağacı olarak saygı görmüştür⁸⁵.

Ağaçlar her zaman tanrıların ilk evi, ağaçlıklar ise ibadet yeri olarak büyük saygı görmüştür⁸⁶. Olasılıkla uzun ömürlü olduklarından ve altlarında birkaç nesil yaşadığından sadece evrenin değil hayatın, gençliğin, ölümsüzlüğün ve bilgeliğin sembolü olarak kabul edilmiş⁸⁷, bitkiler, insanlar ve diğer varlıklar gibi ağaçların da içlerine giren ve çıkan ruhlarının bulunduğu inandırıldığından, ağaçların insanlar üzerinde güçlü bir etkisi olmuştur⁸⁸. Bu durum insanlığın ilk dönemlerinden itibaren çok köklü ve en önemli ibadet yönteminin; ağaca tapınım kültürünün doğmasına yol açmıştır. En eski örneklerine Mısır, Asur ve doğunun ücra köşelerindeki resim ve heykellerde rastlanan, meyvesini yiyenlerin kutsal güçle beslendiklerine, gençlik ve ölümsüzlüğe kavuştuklarına inanılan hayat ağacı ise ölüleri diriltiren, hastaları iyileştiren ya da gençleştiren vb. tüm mucizevi bitkilerin ilk örneği olmuştur⁸⁹. Kutsal suların da onların köklerinden kaynaklandığı düşünüldüğünden hemen her kültürde yer bulmuştur. Hayat ağacının dünyada görkemli bir bahçe içinde; cennette bir ırmağın kenarında; göğün üçüncü katında⁹⁰; Gilgamiş Destanı’nda, Humbaba tarafından korunan ve Irnina Nehri’ndeki tanrıların ve Tanrıça İştar’ın tahtının bulunduğu Sedir Dağı’nda⁹¹; Eridu’da kiskanu? adıyla yaşamın başladığı cennette⁹²; Zend Avesta’da “Beyaz Hom/Haoma” adıyla Alborg/Elbruz Dağı’ndaki nehirde ya da Tanrı Hürmüz tarafından dikilen ilk ağaç sıfatıyla cennette, yaşam çeşmesinin yanında⁹³, Kuran’da Tuğba adıyla yedi katlı cennetin merkezinde dikili olduğuna inanılmıştır⁹⁴. İlk zamanlarda incir, çam ve sedir ağacı olarak kurgulanan ağaçlara⁹⁵ zamanla bereket sembolü olarak görülen, özellikle Mezopotamya kültürlerinde göksel ve yersel Tanrıça Asterah ile

⁸¹ Talbot-Rice 1950, 72, Doğu Hristiyan sanatında ister küçük nesnelere ister resim ve kabartma sanatında sürekli tekrarlanan bir motif en iyi şekilde “yapraklı haçlar” olarak tanımlanabilir. Çünkü her iki tarafta kollara doğru uzanan ve aşağıda içe doğru dönen bitki ve yaprakların merkezinde, alt kolundan bunlara bağlanan bir haç motifinden oluşmuştur; Doğan 2009, 139, Bizans sanatında “yaşam haçı” adıyla tanımlanan sembolik motif, haçın alt kolundan iki yana kıvrılarak çıkan palmetler içerir.

⁸² Baert 2012, 25; Doğan 2009, 141, “Yaşam haçı” ikonografik anlamda yaşamın sonsuzluğu ve ölümden sonra yaşam ile ilişkilendirilir.

⁸³ Layard 1849, 356; D’Alviella 1894, 128; Philpot 1897, 131; Talbot-Rice 1950, 77-81; Flemming 1969, 88; Giovino 2007, 11.

⁸⁴ Philpot 1897, 131.

⁸⁵ Folkard 1884, 3; Philpot 1897, 131; Kızıl 2013, 44, tanrılara sunulan suyun özelliklerine vurgu yapılmıştır.

⁸⁶ Dafni 2016, 1.

⁸⁷ Eliade 2003; Smirnova 2006, 18; Dafni 2016, 2.

⁸⁸ Philpot 1897, 2-3, 6.

⁸⁹ Anonim 1890, 4; Eliade 2003, 290.

⁹⁰ Charles – Morfill 1896, 7-8 (Chap. 8: 1-5); Philpot 1897, 116; Wünsche 1905, 1-2.

⁹¹ Wünsche 1905, 2; George 1999, 39, V5-V10; Sandars 1960, 70, Tanrıça İştar’ın adını verir.

⁹² Wünsche 1905, 1-2; Giovino 2007, 11-25, kışkanunun palmiye ya da sedir olduğu tartışılır.

⁹³ Folkard 1884, 5, 9; Wünsche 1905, 3.

⁹⁴ Folkard 1884, 10-11, 13; Philpot 1897, 132-133; Topaloğlu 1988, 459; Erbaş 2012, 317; Uzun 2012, 318.

⁹⁵ Anonim 1890, 4.

temsil edilen doğal verimliliğin simgesi palmye ağacı⁹⁶, hurma, üzüm salkımları, çok sayıda çekirdeğinin olması hasebiyle bolluk-bereketle özdeşleştirilen nar da eklenmiştir. Bazen de meyvenin yerini, her sabah güneşle birlikte açmasından dolayı ölüm ve yeniden dirilişle ilişkilendirilen lotus almıştır⁹⁷. Hindularda muz, Hristiyanlıkta ise çoğunlukla elma/incir olarak kabul görmüştür⁹⁸.

Tanrıların tahtı, insanlığın ilk atalarının evi ya da salih ruhların ikametgâhı olarak tasavvur edilen cennet, öteden beri kutsal ağaçlar ve efsanevi dağlarla ilişkilendirilmiş; ağacın ruhlar ve sonrasında tanrılar ile bağlantısı, tanrılar için de cennette ağaçtan bir ev fikrine evrilmiştir. Aşağıda armağanlar sunulan kutsal tanrı, perili ağaç, yukarıda dalları gökyüzü, meyvesi güneş ve yıldızlar olan muhteşem ağaçta ya da cenneti destekleyen dağda karşılığını bulmuştur⁹⁹.

MÖ 4000 yıllarından itibaren Mezopotamya kültürlerinin silindirik mühürlerinde ve yazılı kaynaklarında rastlanan hayat ağacından, iki dilli bir Asur ilahisinde tanrının evi olarak söz edilmiştir¹⁰⁰. Çoğunlukla köklerinden kutsal suların kaynaklandığı bildirilen ağaç Babil'de İstar, Asur'da Ea ilişkilendirilmiş, bunun yanı sıra Osiris, Tammuz, Adonis, Attis, Dionysos gibi ağaçla ilgili tanrılar ve aslında bitkilerin her yıl ölmesi ve yeşermesi ile ilgili ritüellerle de bağlantılı görülmüştür¹⁰¹. Sümerlerde kökleri Bilgelik Tanrısı Ea'nın oturduğu ve dünyayı akarsularla beslediği dipsiz sulu yere kadar uzanan, yapraklarını Zikum'un (ilk anne) desteklediği, başlangıçta var olan cennet ve yeryüzünü gölgeleyen derinlikler ve gökyüzü arasında yer alan kutsal ağacın, ölümlülerin giremeyeceği kadar kutsal tapınak olan gövdesi, Ea'nın eşi Davkina ile oğlu Tammuz'un evidir¹⁰². Pers kültüründe de tanrının ikametgâhı, iyi ve kötü ruhların ibadet yeri, kahramanların ve erdemlilerin ruhlarının varlıklarını devam ettirdikleri yer olarak kutsal kabul edilmiş¹⁰³; Mısır'da dünyanın ekseninde, dallarında Güneş Tanrısı Bennu'nun oturduğu anıtsal bir ağacın varlığına inanılmıştır¹⁰⁴. Benzer inanış Gılgamış'ın Tanrıça Siduri'nin yanında bulunduğu kutsal ağaç ile Sümer; altında "yıllar tanrıçası"nın oturduğu yedi budaklı ağaç ile de Altay efsanelerinde yer almıştır¹⁰⁵. Enok'un vizyonunda zirvesi taht gibi düz yüce dağın Tanrının, Sonsuz Kral'ın dünyaya iyilik etmeye ineceği zaman oturacağı yer, yanındaki güzel kokulu ağacın ise mahşer gününde adiller ve seçilmişlere sunulacak uzun ve sağlıklı yaşam bahşedecek hayat ağacı olduğu açıklanmıştır¹⁰⁶. Hristiyanlıkta da Adem ve Havva'yı yasak meyveyi yediklerinden dolayı yargılamaya gelen Tanrı, kerubların dört tekerlekli aracında oturur halde cennete inmiş, tahtı hayat ağacının tepesine yerleştirilmiştir¹⁰⁷.

Bu inanışların yanı sıra hayat ağacına kozmolojik anlam da yüklenmiş, evrenin merkezi olarak başı Tanrının bulunduğu gökyüzüne, gövdesi dünyaya, kökleri de yeraltına uzanarak evrenin üç katını birbirine bağladığı düşünülmüştür¹⁰⁸. Bu

⁹⁶ Folkard 1884, 10; D'Alviella 1894, 151.

⁹⁷ D'Alviella 1894, 154.

⁹⁸ Malan 1882, 42, Adem'in Tanrı tarafından kendilerine verilen inciri, "*başımıza ne getireceğini bilmediğimden yemeye korkuyorum*" sözleri de incire işaret etmektedir; Folkard 1884, 14-15; Wallis Budge 1886, 21, incir olarak belirtilmiştir; Ginzberg 1909, 75, çıplaklıklarını örtmeye çalışan Adem bitki yaprakları toplamaya başlamış, ancak incirden başka hiçbir ağaç buna izin vermemiştir. Çünkü incir yedikleri meyvenin kendisidir.

⁹⁹ Philpot 1897, 128.

¹⁰⁰ Philpot 1897, 4-5.

¹⁰¹ Philpot 1897, 11-12; Wünsche 1905, 1-2.

¹⁰² Philpot 1897, 111-112.

¹⁰³ Philpot 1897, 13.

¹⁰⁴ Philpot 1897, 117-118.

¹⁰⁵ Eliade 2003, 283.

¹⁰⁶ Charles 1893, 97-99 (Chap. xxiv-xxv); Wünsche 1905, 5; Knibb 1978, 113-114; Keskin 2011, 24. bölüm.

¹⁰⁷ Conybeare 1895, 226; Ginzberg 1909, 97; Horne 1917, 33-34.

¹⁰⁸ Eliade 2003, 296-297; Lücke 2004, 32; Smirnova 2006, 18; Kiriyaç 2007, 230-231.

anlamıyla Zoroastrianizm’de, dünyanın tüm sularının kaynağı olan, ruhlara ölümsüzlük ve kötülüklere karşı koruyucu güç veren “Beyaz Hom/Haoma” olarak adlandırılmıştır¹⁰⁹. Ayrıca yeniden doğuşun ve ebedi hayatın kaynağı olan Tanrı’nın da kozmik dünyada bir ağaç gibi tecelli ettiğine inanılmıştır¹¹⁰.

Mezopotamya kültürlerinin tasvir sanatında bu ağaçlar grifon, sfenks, tek boynuzlu atlar gibi mitolojik yaratıklar ve kartal başlı kanatlı cinlerin arasında yer almıştır. Ananas ya da kozalak gibi meyvesi olan ağacın tepesine yaratıcı güneş ve bereketli yeri sembolize eden kanatlı bir disk şeklindeki tanrı çifti oturtulmuş ya da sadece yedi yaprakla sonlandırılmıştır¹¹¹. Hezekiel’in vizyonunda yeniden inşa edilecek tapınağın duvarları çepeçevre iki kerub arasındaki hurma ağacı motifleriyle bezenmiştir¹¹².

Doğu kültürlerinin bu köklü hayat ağacı kültü, Hristiyan dünyada da karşılığını bulmuş, İsa’nın gerileceği çarmıha ve ilk günahattan arınmaya uzanan “yaşam haçı” kültürüne evrilmiştir.

Erken Hristiyanlık dönemi yazınsal kaynaklarından anlaşıldığına göre¹¹³, din adamlarının çoğu dört koluyla haçı, gerçek hayat ağacı olarak kavramaya çalışmış; kıvrık dallı, meyveli haçlar cenneti, dünyayı ve aradaki boşluğu birbirine bağlayan tek unsur durumundaki hayat ağacıyla özdeşleştirilmiştir¹¹⁴. Kıvrık dallar, bitkiler, çeşitli meyveler vb. kompoze edilen haçlar da bu yazınsal düşüncelerin görsel sanata aktarılmasına aracılık etmiştir. Haç ve hayat ağacı Mesih’in zaferinin sembolü olarak tanımlanmış, buna bağlı olarak yapraklar, dallar, tomurcuklar, palmiye ağaçları, narlar ve üzüm gibi öğeler cennet bahçesinin Hristiyan unsurları olarak kabul edilmiştir¹¹⁵. Mezopotamya kültürlerinde İstar-Astarte de olduğu gibi¹¹⁶ ölümsüzlüğün sembolü olarak görülen kıvrık dallı büyük yapraklar arasında yükselen “bitki tanrısı”, bilinmeyen bir usta tarafından Hristiyanlığa adapte edilmiş, oradaki bitki tanrısı yerini burada sonsuz yaşamla ilişkilendirilen geniş yapraklı kıvrık dallar içindeki haça bırakmıştır¹¹⁷. Özellikle başlangıçta yeni inananlara, çarmıhta gerilen ama güçlü kalan bir Tanrı inancını sunmak zor olduğundan, Mesih’in kendisi yerine öteden beri insanların ölümsüzlükle bağ kurduğu asma-üzüm kompozisyonlu hayat ağacı fikri yaratılmış; tıpkı sıkılınca ölümsüz hale geldiği düşünülen üzüm suyu gibi, İsa da çarmıhta insanların günahları için kanını dökmüştür. Böylece nasıl ki kuşlar ve diğer hayvanlar bağlarda özgür ve keyifle dolaşıyorsa, İsa da inananlara cennet bahçesinde dolaşmanın yolunu açmıştır. Bu durumda İsa inancı bağ, İsa ise üzüm olarak görülmüştür. Bu nedenle erken dönem kompozisyonlarında yaşam haçı örnekleri daha çok asma dalları¹¹⁸, yapraklar ve haç kollarının ucunda küçük küreciklerle tasvir edilmiştir¹¹⁹. Zamanla bu anlayış, Kafkas dünyasında, özellikle Ermenistan’da 12.-14. yüzyıllarda, çiçek açan bitkilerle dolu klasik haçkarlarda yansımaları bulmuş, bunlar sadece haç olarak değil, bütün ortamın bereketi ve “Evrenin Ağacı” olarak anlaşılmıştır¹²⁰. Gerçek haçın bulunmasından sonra hayat ağacı sembolizmi daha da güçlenmiş, Konstantinus’un Kudüs’te Golgota Tepesi’ne diktirttiği haç, hacıların akınına

¹⁰⁹ Lücke 2004, 32.

¹¹⁰ Eliade 2003, 279.

¹¹¹ D’Alviella 1894, 142, pek çok kültürde, doğanın dışı yönü İstar, Astarte, Anat ve Tanin gibi isimlerle ağaç şeklinde sembolize edilmiştir; Philpot 1897, 6-7; Wünsche 1905, 2.

¹¹² Hezekiel 41: 17-26.

¹¹³ Flemming 1969, 89, Philo, Ignatius ve Kıbrıs kökenli bir şiir gibi; Lücke 2014, 34.

¹¹⁴ Flemming 1969, 90; Lücke 2014, 32.

¹¹⁵ Petrosyan 2001, 60-62; Lücke 2014, 32.

¹¹⁶ D’Alviella 1894, 201.

¹¹⁷ Flemming 1969, 90; Lücke 2014, 34.

¹¹⁸ Petrosyan 2011, 69-70.

¹¹⁹ Sheppard 1969, 66.

¹²⁰ Petrosyan 2008; Lücke 2014, 32.

uğramıştır. Bu durumuyla haç, dünyanın merkezindeki yaşam ağacı ve cennetin ortasındaki yaşam ağacı denklemine yol açmıştır¹²¹. Yeryüzü cennetinin bahçesi Aden'de yetişen ağaç ölüm, göksel cennette yetişen ağaç ise yaşamla eş tutulmuştur¹²². Bu bağlamda İsa yaşam, şeytan ise ölüm ağacı olarak nitelendirilmiştir¹²³.

Yaratılış kitabında, Aden'in ortasında biri yaşam, diğeri iyiyle kötüyü bilme ağacı olmak üzere iki ağacın bulunduğu, bilgelik ağacından meyvesinden tadan Adem ve Havva'nın yaşam ağacına dokunmalarının engellenmesi amacıyla cennetten kovuldukları bildirilmiştir;

8 RAB Tanrı doğuda, Aden'de bir bahçe dikti. Yarattığı Adem'i oraya koydu.

9 Bahçede iyi meyve veren türlü türlü güzel ağaç yetiştirdi. Bahçenin ortasında yaşam ağacı ile iyiyle kötüyü bilme ağacı vardı¹²⁴.

....

22 Sonra şöyle dedi: "Adem iyiyle kötüyü bilmekle bizlerden biri gibi oldu. Şimdi yaşam ağacına uzanıp meyve almasına, yiyip ölümsüz olmasına izin verilmemeli."

23 Böylece RAB Tanrı, yaratılmış olduğu toprağı işlemek üzere Adem'i Aden bahçesinden çıkardı.

24 Onu kovdu; yaşam ağacının yolunu denetlemek için Aden bahçesinin doğusuna Keruvar ve her yana dönen alevli bir kılıç yerleştirdi¹²⁵.

Esinlenme kitabında, Tanrının ve Kuzu'nun tahtı, yaşam suyu ve yaşam ağacı birlikte anılmıştır.

1 Melek bana, Tanrı'nın ve Kuzu'nun tahtından çıkan, billur gibi berrak olan yaşam suyu ırmağını gösterdi.

2 Kentin ana yolunun ortasında akan ırmağın iki tarafında, on iki çeşit meyve üreten ve her ay meyvesini veren yaşam ağacı bulunuyordu. Ağacın yaprakları ise ulusların şifası içindir.

3 Artık hiçbir lanet kalmayacak. Tanrı'nın ve Kuzu'nun tahtı kentin içinde olacak ve O'nun kulları kendisine tapınacak¹²⁶.

Enok'un kitabının farklı çevirilerinde hayat ağacı farklı özellikleriyle yer almış, birinde ağacın eşsiz kokusundan ve mahşer gününde seçilmişlere vaat edildiğinden, diğerinde ise muhteşem görüntüsünden bahsedilmiştir;

1. Oradan başka bir yere gittim ve gece gündüz sürekli yanan, ateşten yapılmış bir dağ dizisi gördüm. Ona doğru gittim ve hepsi birbirinden farklı olan yedi muhteşem dağ gördüm.

2. Taşlar parlak ve güzeldi. Görünüşleri muhteşem, yüzeyleri çok güzeldi. Birbiri üzerine kurulmuş üç tanesi doğuya, birbiri üzerine kurulmuş üç tanesi de güneye doğruydular. Derin ve

¹²¹ Lücke 2014, 32.

¹²² Sheppard 1969, 66.

¹²³ Danielou 1961, 40.

¹²⁴ Yaratılış 2: 7-9.

¹²⁵ Yaratılış 3: 22-24.

¹²⁶ Esinlenme 22: 1-3; Eliade 2003, 201.

dolambaçlı vadilerin hiçbiri birbiriyle birleşmiyordu. Yedinci dağ ortalarındaydı. Yüksekliği diğerlerinden daha fazlaydı ve bir taht gibi görünüyordu. Tahtın etrafı kokulu ağaçlarla çevriliydi.

3. Bu ağaçlardan biri kokusunu hiç bilmediğim bir ağaçtı. Oradaki hiçbir ağaca da benzemiyordu. Yaprağı, çiçeği ve kabuğu hiç kurumuyordu. Meyvesi güzeldi.

4. Hurmaya benziyordu. Dedim ki: “Ne kadar güzel bir ağaç. Bakması keyif verici, yaprakları hoş ve meyvesinin görünüşü güzel”. Yanımda olan, yüce ve şanlı melek Mikail bana yanıt verdi. Mikail onların yöneticisiydi.

5. Dedi ki: “Enok, bu ağacın kokusunu neden merak ediyorsun?”

6. Neden gerçeği öğrenmek istiyorsun?”

7. Ve ben Enok ona cevap verdim: “Her şeyi bilmek istiyorum ama özellikle bu ağacı.”

8. Cevap verdi: “Zirvesi Tanrı’nın tahtı gibi olan bu yüksek dağ, yüce ve ihtişamlı Tanrı’nın, Sonsuz Kral’ın, dünyayı iyilikle ziyaret etmeye ineceği zaman oturacağı yerdir.

9. Ve büyük yargı gününe kadar hiçbir insan bu güzel kokulu ağaca dokunamaz. Her şeyin karşılığı verildiğinde ve her şey ebediyen belirlendiğinde, bu ağaç adillere ve seçilmişlere verilecek. Meyvesi seçilmişlere hayat besini olacak. Kuzeye doğru kutsal bir yerde Yüce Kral’ın evine doğru ekilecek. O zaman adiller ve seçilmişler neşeye dolacak, mutlu olacak ve o yüce mekâna girecekler.

10. O ağacın kokusu onların kemiklerine işleyecek. Dünyada babalarınızın gibi uzun bir hayat yaşayacaklar. O günlerde hiçbir sıkıntı, hastalık, dert veya işkence onlara yaklaşmayacak.”

11. O anda Yüce Tanrı’yu, Sonsuz Kral’ı kutsadım, çünkü bu ağacı aziz insanlar için O hazırlamıştı ve onlara verecekti¹²⁷.

3 Ve ortasında, Tanrı’nın buraya (üçüncü cennet bahçesi) geldiğinde dinlendiği hayat ağacı vardı. Bu ağacı mükemmelliği ve güzel kokusu ile tanımlamak mümkün değildir.

4 ve yaratılmış her şeyden daha güzeldir. Her yanı altın gibi, kıpkırmızı ve ateş gibi şeffaf görünümlüdür ve her şeyin üzerini kaplar.

5 ve bahçede onun kökünden, bal, süt, yağ ve şarap halinde dört ırmak akar. Ve dört yöne yumuşak hatlar çizerek ilerler¹²⁸.

Süleyman Peygamber’in Özdeyişler kitabında bilgelik ve iyi işler hayat ağacının meyvesine benzetilmiştir.

*18 Bilgelik yaşam ağacıdır ona sarılanlara,
Ne mutlu ona sınıksız tutunanlara¹²⁹!*

¹²⁷ Charles 1893, 97-99 (Chap. xxiv-xxv); Wünsche 1905, 5; Knibb 1978, 113-114; Keskin 2011, 24. bölüm.

¹²⁸ Charles – Morfill 1896, 7-8 (Chap. 8: 1-5); Ginzberg 1909, 131-132.

30 Doğru kişinin işleri yaşam ağacının meyvesine benzer,
Bilge kişi insanları kazanır¹³⁰.

Erken Hristiyanlık döneminde, Azize Agnes'in iki ağaç arasında orons duruşunda betimlendiği altın yaldızlı cam bir tabakta (4. yüzyıl) olduğu gibi, kilisenin zaferi ve cenneti dolduran ağaçlar, olasılıkla iyiliği ve kötülü bilme ağaçları yoğun bir şekilde tasvir edilmiştir¹³¹.

Kilise, kutsal kitaplarda geçen bu öğretiler bağlamında, ilk günlerinden itibaren günah ve kurtuluş arasında paralellik kurmaya çalışmış, İsa yeni Adem, Meryem ise yeni Havva kabul edilerek günahın işlendiği ağaç, günahlardan kurtulmayı sağlayan haça dönüşmüştür¹³². Bazı teologlar ve din tarihçileri gerçek haçın Aden'den, Adem ile Havva'nın meyvesini yemelerinin yasaklandığı ağaçtan getirildiğine¹³³, ancak İsa'nın kanı ile kaplandığı için çürümez hale geldiğine ve kurtuluş ile cennetin sembolü olduğuna dair düşünceler ileri sürmüştür¹³⁴ haçı, hayat ağacıyla bağlantılı görmüşlerdir¹³⁵. Bu durum Hristiyanlıkta aslında ilk günahı işleyen Adem ve Havva'nın cennetten kovulmasıyla başlayan, Şit/Seth, Nuh, Sam, İbrahim, Musa, Davud, Süleyman ve Saba Melikesi Belkıs gibi pek çok figürün karıştığı, İsa'nın gerildiği çarmıha kadar uzanan ve ilk günden itibaren arınmayla sonuçlanan uzun bir sürece konu olmuştur. Üzerinde çok sayıda araştırma yapılan konu temelini, *Eski ve Yeni Ahit, Nicodomus İncili ile Adem ve Havva'nın Yaşamı, Musa'nın Apokalipsi, Musa'nın Vahyi gibi çeşitli yazınların Etiyopik, Ermeni, Yunan ve Batı dillerindeki çevirileri ve yorumları vb. anlatımlardan almıştır*¹³⁶.

Bilindiği üzere hikâyenin başlangıcında Tanrı, Dünya'nın doğu tarafında, okyanusun ötesinde, Eden Dağı'nda bin bir çeşit meyveli ağaçla donattığı bir cennet bahçesi yapmış, bilgelik ağacına dokunmamaları şartı ile Adem ve Havva'yı oraya yerleştirmiştir. Adem'e secde etmediği için cezalandırılan şeytan, onların cennette mutlu bir şekilde yaşadıklarını görünce yılan kılığına girerek Havva'yı kandırması, Havva da Adem'i ikna ederek yasaklanmış meyveyi yemiştir. Bunun üzerine Tanrı, hem aralarındaki antlaşmayı bozarak kendisine itaat etmemeleri hem de hayat ağacının meyvesinden uzak tutmak amacıyla çifti cennetten kovmuştur. İsa'nın çarmıhının yapılacağı ağacın cennetten çıkarılması da bu olayla gündeme gelmiştir ve çeşitli versiyonları söz konusudur.

Adem cennetten çıkarken bilgelik ağacından bir dal kesmiş ya da bazı tohumlar almıştır. Ağacın dalından/tohumlardan büyüyen ağaçtan Musa'nın asası yapılmış, İsa'nın çarmıhının yapımına kadar ağaç/asa nesilden nesile aktarılmıştır¹³⁷.

¹²⁹ Özdeyişler 3: 18.

¹³⁰ Özdeyişler 11: 30.

¹³¹ Tabak Vatikan Müzesi'nde korunmaktadır; Leclercq 1907, 2700.

¹³² Mussafia 1869, 165.

¹³³ Eliade 2003, 125; Fallon 2009, ii; Baert 2012, 3-4.

¹³⁴ Sheppard 1969, 66.

¹³⁵ Fallon 2009, 11.

¹³⁶ Fallon 2009, 11.

¹³⁷ Wallis-Budge 1886, 19, 24; Ginzberg 1909, 83, yaratılan Harun'un asasıdır; Levi 1914, 148-151, Sefer Zorababel kitabında, Tanrı asayı, üç büyük savaşta kurtarıcı ve zafer getirici olarak Ammiel'in oğlu Menahim'in annesi Hefsi-Bah'a vermiştir. Asa Naftali'nin kenti Raccat'a saklanmıştır. Bu Adem'e, Musa'ya, Yeşu'ya ve Davud'a verilen asadır. Harun'un toplanma çadırında çiçeklenmiş ve Eleazar'ın oğlu Eliyah tarafından Raccat'ta saklanmıştır. Orada Yusuf'un oğlu Efraim'in soyundan inen Hoşiel'in oğlu Nehemya da gizlenmiştir; Kay 1993, 292; Musa cennete gider ve hayat ağacından kestiği daldan kendisine asa yapar; Reeves 2005, 187-192, Asa, yaratılışın ilk haftasında, Şabat gününün arifesinde, alacakaranlıkta yaratılmıştır. Adem cennetten kovulunca asayı yanına almış ve onu toprağı sürmek için kullanmıştır. Asa sonunda Nuh'a gelmiş, o oğlu Şit'e ve onun soyundan inenlere miras bırakmıştır. Asa sonra İbrahim Peygamber'in eline geçmiş, İbrahim tüm varlığını oğlu İshak'a devrettiği için asa da onun payına düşmüştür. Yakup Paddan Aram'a kaçarken asayı yanında götürmüş ve dönüşte de yanına almıştır. Mısır'a gittiğinde ise oğlu Yusuf'a hediye etmiştir. Yusuf'un

Cennetten kovulurken Adem, Tanrının rahmetine kavuşmak/hayat ağacının meyvesinden tatmak ve merhamet yağını elde etmek için yalvarmış ancak Tanrı, dileğinin zamanın sonunda gerçekleşeceğini söylemiştir. Fakat yine de merhamete gelerek onlara cennetin kokusunu içeren safran, Hint sümbülü, Hint kamışı ve tarçın ile yiyeceklerini üretebilecekleri bazı tohumlar vermiştir¹³⁸. Sonra onlara cennetin aşağısında, batı tarafta bulunan Hazinele Mağarası'na yerleşmelerini emretmiş¹³⁹ ve emirlerine uymadıkları için vücutlarına yedi ağrıyı musallat edeceğini söylemiştir. Yeni yaşamlarına adapte olamayan çift affedilerek cennetteki mutlu yaşamlarına dönmek amacıyla Tanrıya sürekli yalvarmış, yakarışları kabul edilmeyince cennetten kendilerini teselli edecek bir şeylerin verilmesini talep etmişlerdir. Bunun üzerine Tanrının emriyle Mikhael mağaraya ışık saçacak altın çubuklar; Gabriel cennetten güzel kokan tütsü; Rafael de mür getirerek Adem'e teslim etmişlerdir (daha sonra üç müneccimler de İsa'ya aynı hediyeleri sunmuştur). Tanrı altının onun krallığını, tütsünün/sığlanın kutsallığını, mürün de acılarını ve ölümünü temsil ettiğini belirtmiştir¹⁴⁰. Adem altını güneye, tütsüyü doğuya, mürü de batıya yerleştirerek mağarayı kutsamış ve orayı kendileri için dua evi haline getirmiştir¹⁴¹.

Cennetten kovuluşlarının 43. gününde Tanrıdan yiyecek isteyen çifte iki incir gönderilmiş, Adem ve Havva ise ille de hayat ağacının meyvesinde ve ağacın altından akan ölümsüzlük suyunda ısrar etmişlerdir. Ancak Tanrı bu meyvenin, 5500 yıl sonra kendilerine ve onların neslinden inen salih kişilere verileceğini¹⁴²; yine aradıkları yaşam suyunun *“bugün değil; dünyanın sonu geldiğinde, cehenneme indiğimde, pirinç kapıları kırdığımda ve demir krallığını parçalara ayırdığımda, senin ve doğruların ruhlarını kurtarıp bahçemde dinlenmenize izin verdiğimde verilecek. Ama o gün Golgota'da kanımı başına dökeceğim, o gün benim kanım sana yaşam suyu olacak, sadece sana değil, senden türeyen ve bana inanan salih ruhlara da olacak”* demiştir¹⁴³. Adem'den 5500 yıl sonra İsa Mesih gönderilmiş, o Ürdün Nehri'nde vaftiz edilerek cennetteki hayat ağacının yağı ile kutsanmıştır¹⁴⁴. Böylece hayat ağacı, yaşam suyu, Golgota Tepesi, çarmıh üzerinde kendini feda etme ve ilk günahın temizlenmesi arasında bağ oluşturulmuştur.

Bundan sonra merhamet yağının istenmesi ve yerine çarmıhın yapılacağı ağacın tohumlarının ya da bir dalının verilmesi hikâyesinin versiyonları gelmektedir¹⁴⁵.

ölümünden sonra hizmetinde bulunan Mısırlı bir yetkili asayı devralmıştır. Daha sonra Midyanlı rahip Rehuel/Yitro'nun mülküne geçmiştir. Rahip Mısır'dan ayrıldığı zaman asayı yanına almış ve bahçesinin ortasına dikmiştir. Üzerinde Tanrı'nın söylenmesi yasak isminin yazılı olduğu asayı yerinden çıkararak Musa, Yitro'nun kızı Zippora ile evlenme şansını da elde etmiştir. Diğer bir anlatıda da Eden'den Adem'e verilen asa ondan Enok'a, Enok'tan, Nuh'a, Nuh'tan Sam'a, Sam'dan İbrahim'e, ondan İshak'a Yakub'a ve Yusuf'a geçmiştir. Yusuf'un ölümüyle malları firavunun sarayına taşınmış, asayı fark eden Rahip Yitro olarak bahçesine dikmiştir; s. 193'te, Yitro, Musa'ya mağarada sakladığı asayı almasını, cennetteki bir ağaçtan yapılan bu asanın Adem, Şit/Seth, Enok/İdris, Nuh, Hüd, Salih, İbrahim, İsmail, İshak ve Yakup aracılığıyla kendisine ulaştığını ve düşmanları üzerine zafer kazanmak için elinden hiç bırakmamasını söylemiştir; Fallon 2009, 4, 11.

¹³⁸ Mussafia 1868, 180-181; Meyer 1878, 193, 231-237, 249; Gubernatis 1878, 10-13; Folkard 1884, 17-19; Napier 1894, xxxi-xxxii; Conybeare 1895, 220-223; Ginzberg 1909, 82; Charles 1913, Chapter 5-13; Horne 1917, 19-24, 29-30, 36; James 1924, 125, Chapter III (XIX); Sheppard 1969, 66; Eliade 2003, 291-292; Fallon 2009, 6-7; 9; 23-25, 30-31; 32-34; Baert 2012, 1-2, 8-9, 22.

¹³⁹ Malan 1882, 2.

¹⁴⁰ Malan 1882, 31-33.

¹⁴¹ Malan 1882, 35; Wallis-Budge 1927, 41.

¹⁴² Malan 1882, 41; Ginzberg 1909, 81.

¹⁴³ Malan 1882, 44-45.

¹⁴⁴ Baert 2012, 14.

¹⁴⁵ Mussafia 1869, 172; Baert 2012, 15, Ölümü yaklaşan Adem, oğlu Şit'i, kokusunu özlediği bilgelik ağacından bir parça istemek üzere cennete göndermiştir. Şit, ağaçtan verilen dalı Adem'e koklatmış ve Adem'in ölümünden sonra da dalı dikmiştir; Gubernatis 1878, 7-8. Eski bir Rus hikâyesine göre, Hayatının sonuna ulaşan Adem, Tanrının önünde güçlü ve ölümsüz olmakla övünmüştür. Bunun

932 yaşına kadar Hebron'da yaşayan Âdem ağırlı ölümcül bir hastalığa yakalanmış, oğlu Şit'i tek başına ya da Havva'yla birlikte cennetten kovulurken Tanrı tarafından kendisine vaat edilen merhamet yağını istemek üzere cenneti bekleyen meleğe göndermiştir. Yolda Havva'nın günahlarının bedeli olarak bir canavar/yılan Şit'e saldırmış, Şit'in yüzünde Tanrının yansımasını görünce deliğine dönmüştür. Bastıkları yerden ot bitmediği için, Adem ve Havva'nın ayak izlerini takip ederek kolaylıkla cennete ulaşan Şit, Adem'in dileğini kapıyı bekleyen meleğe iletmiştir. Tanrı ona/onlara Başmelek Mikhael'i göndermiş, Mikhael merhamet yağının zamanın sonu geldiğinde inançlı ruhlara dağıtılacağını, Adem'in de üç gün sonra öleceğini ve ruhu çıkarırken yaşayacağı olaylara onların tanıklık edeceğini belirtmiştir. Bununla birlikte melek, Şit'in üç kez cennete bakmasına izin vermiş; Şit ilk bakışında Pişon, Gihon, Dicle ve Fırat'ın doğduğu kaynağı ve onun üzerinde dikili olan hayat ağacını; ikincisinde ağacın gövdesine dolanmış yılanı; üçüncüsünde de başı gökyüzüne, kökleri yeraltına uzanan ağacın tepesinde yeni doğmuş ağlayan bir bebeği (İsa), köklerinde ise Habil'in ruhunu görmüştür. Melek gördüklerinin merhametin yağı olacak İsa'nın gelişini müjdelediğini söyleyerek Adem ve Havva'nın yedikleri meyvenin üç tohumunu vermiş ve bunları üç gün sonra ölecek olan Adem'in dilinin üstüne yerleştirmesini tembihlemiştir. Bu tohumların Baba'nın azametinin göstergesi olarak bir sedir, Oğul'un kokusundan hatırlanabileceği bir servi ve bol tohumlarıyla Kutsal Ruh'u temsil edecek çam ağacı olacaklarını eklemiştir. Adem'in ölümüyle Şit, söylendiği gibi tohumları babasının ağzına yerleştirmiş ve bunlar üç fide haline gelmiştir¹⁴⁶. Ya da cennetin koruyucu

---

üzerine Tanrı gururu yüzünden baş ağrısına yakalanacağını, ellerinin ve ayaklarının artık ona hizmet etmeyeceğini ve öleceğini söylemiştir. Adem bu sözlere inanmamış, ancak hastalıklar baş göstermeye başlayınca aceleyle oğlunu, dünyevi cennetteki altın elmayı almaya göndermiştir. Ancak Şit elma yerine, Adem'in meyvesini yediği için cennetten kovulduğu ağaçtan bir dal getirmiş; Adem bu dalı üç parçaya bölmüş ve üç daire yaparak başının etrafına yerleştirmiştir. Adem'in başının ağrısı geçmiş fakat hemen can vermiştir. Bunun üzerine yere dikilen ağaç biri servi, biri sedir ve biri üç kez kutsanmış ağaç olmak üzere üç metre büyümüştür.

¹⁴⁶ Konuya açıklık getirmek amacıyla, sunulan kaynaklardaki bilgiler, anlatımında bir araya getirilmiştir. Mussafia 1868, 168, 180-184, 177'de farklı kaynaklarda ağaçların türleri ve haçın hangisinden yapıldığı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazıları zeytin, bazıları da servi ağacından söz etmiştir. Üçlü birliği sembolize etmek üzere sedir, servi, zeytin ya da sedir, servi, çam; dört ağaç olduğunda ise palmye, sedir, servi, zeytin ağacıdır; Meyer 1878, 193-194, 196-197, 231-237, 249, Şit annesi ile birlikte gitmiştir ve yolda yılan tarafından ısırılmıştır; Gubernatis, 1878: 10-13, üçüncü bakışta ağacın tepesindeki bebek anlatımı; 15, iki Alman versiyonu söz konusudur. Birincisinde Havva ve oğlu Şit cennete birlikte giderler, yolda yılanla karşılaşır, Başmelek Mikhael'den zeytin dalı alarak Adem'in mezarına dikerler; ikincisinde ise ilkinde bazı detayların eklendiği görülür. Havva'nın ölümünden sonra Şit cennete döner, bu kez yılan yerine, elinde Havva'nın ısırıldığı elmanın yarısının asılı bulunduğu bir dal tutan Kerub ile karşılaşır. Kerub dalı Şit'e verir ve hem dala hem de Adem'in mezarı üzerine dikilen zeytin ağacına iyi bakmasını tembihler. Çünkü bu iki ağaç bir gün insanların kurtuluşunun araçları olacaktır. Şit dalı ölüncüye kadar iyi bir şekilde korur ve Nuh'un eline ulaşınca kadar salih insanlara teslim eder. Nuh dalı kendisiyle birlikte gemiye alır. Tufan'ın son bulmasıyla Nuh, güvercini, Adem'in mezarı üzerindeki zeytin ağacından dal getirmek üzere güvercini gönderir. Nuh bu iki dala insanlığın kurtuluşu için çok iyi bakar; Folkard 1884, 17-19, episodun çeşitli versiyonları sunulur; Napier 1894, xxxi-xxxii; Conybeare 1895, 220-230; Şit ile birlikte Havva da gitmiş, yolda Havva'nın günahlarının bedeli olarak bir canavar Şit'e saldırmış, Şit'de Tanrının imajını gören canavar deliğine dönmüştür. Cennet kapısına geldiklerinde Tanrı onlara Başmelek Mikael'i göndermiş, Mikhael merhamet yağının zamanın sonu geldiğinde inançlı ruhlara dağıtılacağını, Adem'in de üç gün sonra öleceğini ve ruhu çıkarırken yaşayacağı olaylara onların tanıklık edeceğini belirtmiştir; 228-229'da onları yargılamaya gelen Tanrı ise cennetten kovulacaklarını, Adem'in cennetten çıkmadan önce yemeyi talep ettiği ölümsüzlük meyvesinin kötülüklerden uzak durmaları halinde, diriliş gününde verileceğini söylemiştir. Ayrıca yine Adem'in Tanrıya sunu yapmak üzere melekten talep ettiği cennetteki bazı kokulu bitkilerden safran, Hint sümbülü, Hint kamışı ve tarçın Tanrının izniyle verilmiştir; Charles 1913, Chapter 5-13; James 1924, 125, Chapter iii (xix), merhamet yağı, 5500 yıl sonra zamanın sonunda Adem ve diğer ölmüşler İsa tarafından diriltiği Ürdün Nehri'nde vaftiz edilince verilecektir; Sheppard 1969, 66, ağaçlardan birisi zeytin ağacıdır; Eliade 2003, 291-292; Fallon 2009: farklı versiyonları tartışmıştır. 6-7; 9; 23-25, tohumlardan büyüyecek ağaçların özellikleri; 30-31; 32-34; Baert 2012, 1-2, 8-9, bebek, kuru iken yeşillenen ağacın üzerinde ağlamaktadır.

meleği, yağın zamanı olmadığını söyleyerek zeytin, sedir ve servi ağacından birer dal vermiş, bunlar büyüdüğünde zeytinden yağ üretilip babasına sürerse iyileşeceğini belirtmiştir¹⁴⁷.

Adem'in bedenini gömülmesi epizodu ekseninde de haç, Golgota Tepesi, orijinal günahın işlenmesine yol açan ağaç ile daha sonra bu günahın kurtuluşun sağlanacağı haç ağacı arasında doğrudan tipolojik bir bağlantı kurulmuştur¹⁴⁸.

Adem Şit'e, cesedini Tanrı tarafından cennet bahçesinden bahşedilen altın, mür ve tütünü bulduğu yaşadıkları Hazineler Mağarası'nda bırakmasını, tufan olduğu zaman bu kutsal hediyelerle birlikte bedeninin gemiye alınacağını, tufan bittikten sonra da dünyanın merkezine gömüleceğini bildirmiş, Tanrının oraya gelerek soyundan inen tüm inançlılarla birlikte kendini kurtaracağını söylemiştir. Bunun üzerine Şit Adem ölünce onu çeşitli baharatlarla mumyalayarak tütünü yanına, mağaranın doğu tarafına bırakmıştır¹⁴⁹.

Adem ve Havva'nın ölümünden sonra, Adem'in tavsiyesi üzerine Şit, karışmalarını önlemek amacıyla çocuklarını Kabil'in çocuklarından ayırmış, kendisi babası Adem'e yakın olmak için Hazineler Mağarası'nın bulunduğu kuzeydeki tepeye, Kabil ise batıya, Habil'i öldürdüğü yerin aşağısına yerleşmiştir. Kabil soyundan Genun, Şit soyundan Jared zamanında, iki soyun çocukları birbirine karışmış, kötülük yayılmaya başlamıştır. Ölümü yaklaştığında Jared büyük oğlu Enok'u, onun oğlu Metuselah'i, onun oğlu Lamek'i ve onun oğlu Nuh'u yanına çağırarak çocuklarımız Kabil'in soyuna karışıp günah işlediği için Tanrı sizi bu kutsal dağda bırakmayacaktır, sizi bilmediğiniz bir ülkeye götürecektir demiş ve o zaman geldiğinde, Nuh'a altın, tütünü ve mürden oluşan üç kutsal emanetle birlikte Adem'in bedenini gemiye yüklemesini vasiyet etmiştir. Tufandan sonra da Nuh'un oğlu Sam tarafından, kurtuluşun onu/Adem'i bulacağı dünyanın merkezine gömüleceğini bildirmiştir¹⁵⁰. Metuselah da ölüm zamanı yaklaşınca vasiyeti Nuh'a hatırlatmıştır. Gün gelip de geminin inşası bittiği zaman, Tanrı üç kutsal hediyeyle birlikte Adem'in bedeninin gemiye taşınmasını emretmiş; Nuh yardım almaksızın Adem'in bedenini, Sam altını, Ham tütünü, Yafet de mürü gemiye götürerek Tanrının dilediği gibi geminin üçüncü katının doğu kısmına yerleştirmişlerdir¹⁵¹.

Nuh da ölümünün yaklaştığını anlayınca ilk oğlu Sam'a atalarının vasiyetini aktarmış, kendi soyundan dahi kimsenin bilmesine, görmesine izin vermeden, gemiden Adem'in bedenini çıkararak iyi bir şekilde hazırlanmış tabuta koymasını, yanına yolda yemeleri ve içmeleri için ekmek-şarap almasını tembihlemiştir. Ona, Tanrı tarafından tüm yaratılmışlar içinden Tanrı ve Adem'in önünde ibadet etmesi için yüksek rahip olarak seçilen Melkisedek ile dünyanın merkezine geldiklerinde Adem'in nereye gömüleceğini gösterecek bir meleğin eşlik edeceğini, Tanrının bu

¹⁴⁷ Gubernatis 1878, 8, dn. 2.

¹⁴⁸ Fallon 2009, 12, bu bağlantı ilk kez Honorius of Autun'un *De Imagine Mundi* adı eserinde ortaya konmuştur. Adem, melek tarafından Calvary/Golgota Tepesi'ne gömülmüş ve ağzına melek tarafından, haçın yapılacağı kutsal ağaca dönüşecek olan, bilgelik ağacının bir tohumu ekilmiştir.

¹⁴⁹ Malan 1882, 115-118; Meyer 1878, 194; Conybeare 1895, 232-233, Ginzberg 1909, 99-100, Tanrının emriyle, diriliş gününe kadar Başmelek Mikhael tarafından dünyevi cennetin üçüncü katına yerleştirilmiştir; Horne 1917, 25, 39-42; Adem'in bedeni dünyanın ortasında kurtuluşa ereceği güne kadar Havva ve Habil'in bedenleriyle birlikte Tanrının emriyle, Mikhael tarafından yersel cennetin ikinci katına yerleştirilmiştir; Stone 1966, 286, Tanrı Şit'e ikisinin cesedinin de Nuh zamanında gemiye alınacağı kadar toprağa gömülmesini emretmiştir; 291, bazı kaynaklarda Adem ve Havva'nın Hebron'da iki mezara gömüldüğü belirtilmiştir; Sheppard 1969, 66, Adem, Hebron Vadisi'ndeki Tabor Dağı'na gömülmüştür; Lücke 2014, 31, Nuh, Adem'in bedenini Sam'a vermiş, o da Adem'i, İsa'nın çarmıha gerileceği Golgota Tepesi'ne, Havva'yı ise Beytullahim'de İsa'nın doğduğu mağaraya defnetmiştir.

¹⁵⁰ Malan 1882, 118, 133-140; Ginzberg 1909, 152, Kabil, Habil'i öldürdüğü yer olan Damascus'a yerleşmiştir.

¹⁵¹ Malan 1882, 115, 150-153.

yeri tüm insanlığın kurtuluş yeri olarak seçtiğini söylemiştir¹⁵². Yolda giderlerken Melkisedek “*gideceğimiz yerde, benim vücudumun uzanacağı yerde, Tanrının sözü yere inecek, acı ve çarmıha gerilme olacak, başımın tacı onun kanıyla vaftiz edilecek, sonra benim kurtuluşum gerçekleşecek, krallığım restore edilecek, rahipliğim ve kehanet gücüm geri verilecek*” sözlerini işitmiştir. Melek hep onlarla birlikte olmuş ve o yere geldikleri zaman, onlardan önce giderek eşiğin üzerindeki tabutu tek başına indirmiştir. Tabut kayalara çarpınca kaya ikiye ayrılmış, Melkisedek ve Sam mezar yerinin burası olduğunu anlamıştır. Sonra melek “*bakın Adem babamızın cesedi geldi*” diye bağırarak cennete yükselmiştir¹⁵³.

Adem’in ağzına yerleştirilen tohumlardan büyüyen üç ağaç önce Musa tarafından dünyanın merkezi olarak kabul gören Tabor/Horeb Dağı’na, sonra da Tanrıdan gelen emirle Davud tarafından yine dünyanın merkezi olarak düşünülen Kudüs’e dikilmiştir. Yıllar sonra tek bir ağaca dönüşen ağaçtan İsa’nın çarmıhı yapılmıştır¹⁵⁴. Dünya’nın merkezinde çarmıha gerilen İsa’nın kanı, çarmıhın altında gömülü bulunan Adem’in kafatasına akararak onu vaftiz etmiş böylece Adem ilk günahından kurtulmuştur¹⁵⁵. Golgota da Mesih’in kurtuluşuyla yeni Adem’in çarmıhtaki son halini alan dünyanın yaratılışının başlangıç noktası olmuştur¹⁵⁶.

¹⁵² Malan 1882, 160-162, 164-171, 165’te ayrıca Başmelek Mikhael, Melkisedek’e görünerek Tanrının onun Adem’in bedenine eşlik etmesini emrettiği mesajını iletmiştir; Lücke 2014, 31.

¹⁵³ Malan 1882, 149, 169; Wallis-Budge 1927, 74-78.

¹⁵⁴ Mussafia 1868, 180-184, 177, farklı kaynaklarda ağaçların türleri ve haçın hangisinden yapıldığı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazıları zeytin, bazıları da servi ağacından söz etmiştir. Üçlü birliği sembolize etmek üzere sedir, servi, zeytin ya da sedir, servi, çam; dört ağaç olduğunda ise palmye, sedir, servi, zeytin ağacıdır; Gubernatis 1878, 8-12 ve Folkard 1884, 17-19, zeytin, sedir, çam; Napier 1894, xxxi-xxxii; Eliade 2003, 291; Fallon 2009, 10, 22, 24, (tohumlardan büyüyecek ağaçların özellikleri; 30-31; 32-34); Baert 2012, 2.

¹⁵⁵ O’Gorman 1997, 116, Adem’in ağzına ekilen tohumdan yetişen ağaçtan İsa’nın çarmıhı yapılı ve düşüşten kefarete ilerleyen yolu oluşturur, 131, Adem İsa’nın cehenneme inmesiyle kurtulur ve gökyüzüne alınır; Eliade 2003, 291-292; Fallon 2009, 9; Lücke 2014, 31; Konuyla ilgili versiyonlar şu şekildedir: Musa, Kızıl Deniz’i geçtikten sonra Hebron Vadisi’nde uzanmış yataarken başının arkasında ve iki yanında; servi, sedir ve çam olmak üzere birer ağaç görmüş (Adem’in ağzında üç ağaç), ağaçlar nereye giderse Musa’yı takip etmiştir. Hellim’de ortaya çıkan ağaçlarda Servi/Baba-Sedir/Oğul-Çam/Kutsal Ruh şeklinde kutsal üçlünün varlığını sezinleyen Musa onları kırk yıl yanında taşımış ve yaptığı asa ile kayadan su çıkarması gibi mucizeler yaratmıştır. Sonra da öldüğü Moab topraklarına dikmiştir (Napier 1894, xiv-xv, xx-xxi, xxxii; Fallon 2009, 15, 30, 80-81; Baert 2012, 2); Bogomil doktrinine göre Musa ile bağlantılı bir versiyonda, İsa’nın gerileceği çarmıhta kullanılmak şartıyla Şeytan Musa’ya üç odun parçası vermiş, Musa bu odundan yaptığı asa ile hem Kızıldeniz’i ikiye ayırmış hem de Refidim’deki taştan su çıkarmıştır (Fallon 2009, 15-16); Ağaç, Davud’un zamanına kadar dikildiği yerde kalmış, bir melek tarafından Davud’a kutsal üçlünün sembolü olan ağacı Moab topraklarından alması emredilmiştir. Yolda mucizeler gerçekleştirerek Kudüs’e dönen Davud, ağacı bahçesindeki çeşmenin yanına bırakmış, fakat ağaç sabaha kadar o kadar kök salmıştır ki, Davud bahçenin sınırlarını genişletmek zorunda kalmıştır (Napier 1894, xv-xv, xx-xxii; Fallon 2009: 22, 81-83; Baert 2012, 2); Süleyman Peygamber ağaçları keserek tapınağın inşasında kullanmak istemiş, ancak ağaçlar sürekli ölçülerini değiştirerek tapınakta kullanılmalarını engellemiştir. Bunun üzerine Süleyman onlardan ya Kedron Nehri’nin üzerine bir köprü ya da tapınağı ziyaret edeceklerin oturacağı kürsü yapmaya kara vermiştir. Ancak Saba Melikesi ya Süleyman’la karşılaştığı köprüden geçmeyi istemeyerek ya da kürsüye oturmayı reddederek üç kez kutsanmış bu ağaçta İsa’nın çarmıha gerileceği kehanetini haykırmıştır. Böylece, ağacın çarmıhın yapımında kullanılacağı kehanetini ilk olarak melike ortaya atmıştır. Süleyman, ağacı doğuda yüksek bir yere kaldırarak etrafını, daha sonra Yahuda İskoryot’a ihanetinin bedeli olarak ödenecek 30 gümüş sikkeyle süslemiş veya İsa’nın gerileceği çarmıhın yapımında kullanılacağı güne kadar kalacağı *Piscina Probatica* isimli küçük göle atmıştır (Mussafia 1869, 169, 178-179, 182-184; Gubernatis 1878, 14-15; Folkard 1884, 20; Napier 1894, xvii-xviii, xxii; Fallon 2009, 83-84; Baert 2012, 2, 6-7); Diğer bir versiyonda ise kehanet Maksilla/Sbylla isimli bir fahişeye ilişkilendirilmiştir. Süleyman Peygamber ağaçtan bir kirişi mabedin içine yerleştirmiş, Maksilla/Sbylla adlı bir kadın yanlışlıkla bunun önüne oturunca ağaçtan yükselen alev kadının elbiselerini tutuşturmuştur. Kadın bunun üzerine “*kurtuluşumuzu sağlayacak İsa bu ağaçta asılacak*” diye bağırarak, ondan İsa’nın adını duyan Yahudiler kadını hapsederek öldürünceye kadar dövmüşlerdir. O gün geldiğinde Kayafa üç yüz adamı tapınağa göndererek haçın kutsal ağaçtan yapılmasını emretmiş, yapılan haç, İsa tarafından tapınaktan taşınmıştır. Çarmıha germe işleminden sonra haç öğleden akşama kadar çiçek açmıştır. Arametealı Yusuf İsa’nın bedeniyle birlikte haç da

Adem'den başlayarak uzunca bir yol kat eden kutsal ağaç, sonunda İsa'nın gerileceği çarmıhın yapımında kullanılmış ve ebedi kurtuluşun aracı haline gelmiştir. Hristiyanlık dünyasında önemli bir yer tutan “yaşam haçı” sembolü de böylece ortaya çıkmıştır. Gürcistan'da da benimsenen bu sembole ayrıca İsa'nın khitonunun Gürcistan'a getirilmesi kıssası da kaynaklık etmiştir. Anlatıma göre, İsa yargılanacağı zaman, Yahudiler dünyanın dört bir yanındaki Yahudi alimlere haber salarak Kudüs'e çağırılmışlardır. Davete Gürcistan'dan Elioiz icabet etmiş, Kurtarıcının çarmıha gerilmesi kararının sonucunda kura atma yöntemiyle paylaşılan giysilerinden khitonu Elioiz'un payına düşmüştür. Elioiz khitonu Gürcistan'a getirmiş ve Mtsheta kentinde bir yere gömmüştür. Giysinın üzerinden, İsa'nın bedenini bu dünyada bıraktığı kutsallığının işareti olan ağaç büyümüştür. O ağaç kesilerek Mtsheta'daki Svetitshoveli Kilisesi'ne sütun yapılmak istenmiştir. Birkaç kez yerine dönen sütun, Azize Nino'nun dualarıyla kilisedeki yerinde kalmış, bu nedenle “yaşayan sütun” adını almıştır. Bu sütun, insanların kurtuluşu için dünyada yeniden yeşeren cennetteki hayat ağacının görüntüsü olarak kutsanmıştır¹⁵⁷.

Bununla birlikte MÖ 5. yüzyıldan beri, merkezinde bir ocağın ve sütunun bulunduğu oval biçimli konutlar da hayat ağacı ile bağlantılı görülmüştür. Ocağın yakınında göğe yükselen merkezdeki sütun cennetteki hayat ağacı olarak algılanmıştır. Adem ölümsüzlüğe ulaşacağı cennetteki hayat ağacının meyvesinden tadamamıştır ve bu meyveyi beklemiştir, onun soyundan gelenler de bu meyveyi beklemektedir. Takdiri ilahi ile bir melek, bu ağacın bir dalını Lut'a vermiştir. İsa'nın gerildiği çarmıh, bu daldan büyüyen ağaçtan yapılmıştır. Çarmıhtaki yaralı İsa'nın bedeninden akan kan ve su “hayat veren su” ya da “yaşam suyu” ile özdeşleştirilmiştir. Calvary'deki hayat ağacı İncil'de hayat ağacına, meyvesini İsa olarak veren Calvary haçına dönüşmüştür¹⁵⁸.

Tüm bu uzun geçmiş ve mitolojik örgeler, sanatta uygulanan haç motifinin çeşitlemelerine temel oluşturmuştur.

---

almak istemiş fakat Yahudiler iki hırsızın haçıyla birlikte gizlice gömmüştür. Helena gerçek haçı bulmaya geldiğinde, bir ölüyü diriltmesiyle gerçek haç hırsızların haçından ayırt edilmiştir (Mussafia 1869, 172-175, 178'de farklı kaynaklardaki Süleyman Peygamber ile ağaç arasındaki ilişkiyi karşılaştırır; Napier 1894: farklı versiyonlarını tartışır; xvii-xix; xxii-xxiii, xxviii-xxx; 25-33; Leclercq 1914, 3133, Edesse/Urfa kilisesi, gerçek haçın bulunmasını Helena'yla değil, İmparator Tiberius'un yardımcısı Cladius'un eşi Protonica ile ilişkilendirmiş, Mesih'in haçının ayırt edilebilmesi için bir mucizenin gerçekleştiği belirtilmiştir; Eliade 2003, 291; Fallon 2009, 22-23, 24-26, 28-29, 83-85); Söylenceye göre bir melek rüyasında, Helena'ya haçın çivilerini Konstantinus'un atının dizginlerine takmasını söylemiş, bunu yapan Konstantinus pek çok zafer kazanmıştır (Napier 1894, xviii-xix; xxx; 33-35; Fallon 2009, 85); Pek yaygın olmayan ve daha çok Batı edebiyatında yer bulan bir anlatıma göre de günah işlendikten sonra Tanrı, ağacı sökerek cennetin dışına atmış, bin yıl sonra ağacı bulan İbrahim Peygamber kendi bahçesine dikmiştir. Tanrı ya da bir melek tarafından İbrahim'e, Mesih'in bu ağaçtan yapılacak olan çarmıhın üzerinde gerileceği bildirilmiştir (Mussafia 1869, 166); İbrahim Peygamberle bağlantılı başka bir hikâyede, İbrahim Peygamber Ürdün Nehri yakınlarında, işlediği suçtan dolayı pişmanlık duyan bir çobanla karşılaşmış, çobana üç tane fide dikerek büyüyünceye kadar onları dikkatlice sulamasını tavsiye etmiştir. 40 gün sonra üç fide tek bir gövde halinde birleşmiş; kolları sedir, servi ve çam ağacına dönüşmüştür (Mussafia 1869, 179; Gubernatis 1878, 14-15; Folkard 1884, 20); Son olarak da Meryem, oğlu İsa'yla birlikte ağaca yaklaşmış ve tökezleyerek acıyla oğluna üç kez kutsanmış bu ağaçta çarmıha gerileceğini söylemiştir. İsa da bunu doğrulamıştır. Yahudiler İsa'yı başka bir ağaca germek istemişler ancak, üç kez kutsanmış ağaca gelinceye kadar boşuna uğraşmışlardır (Gubernatis 1878, 8, dn. 2, başka kaynaklarda bulunmayan Rus masalındaki ayrıntı).

¹⁵⁶ Lücke 2014, 31. Golgota/Kafatası Tepesi ile Adem'in mezarı arasındaki bağlantı ilk olarak *Adem ve Havva'nın Hayatı* adlı Etiyopya daha sonra da Ermenistan yazınlarında ortaya atılmıştır.

¹⁵⁷ Okropiridze 2010, 164; Brosset 2013, 69-70, 90-95.

¹⁵⁸ Okropiridze 2010, 164.

HAÇ MOTİFLERİ

Tarihçe kısmında da belirtildiği üzere Tao Klarceti bölgesindeki mimari yapılaşmanın geçmişi, Hristiyanlığın kabul edildiği 4. yüzyıl başlarına kadar uzanmaktadır. 5. yüzyılın ortalarında da Vahtang Gorgaslan'ın (446-453) emriyle bazı manastırlar inşa ettirilmiştir¹⁵⁹. Ancak asıl gelişme Arap yayılmacılığının sonucunda bölgeye gelen Rahip Grigol Handzta'nın önderliğinde başlamış, "Geçiş Dönemi" olarak adlandırılan 7.-10. yüzyıllarda çok sayıda manastır kurulmuştur. "Altın Çağ" olarak kabul edilen 10.-14. yüzyıllar arasında ise mimaride ve sanatın her dalında en parlak dönem yaşanmıştır. Çoğunluğu Klarceti tarafında yer alan "Geçiş Dönemi"nin erken yapıları, Arap saldırılarının gölgesinde, rahiplerin kendi olanaklarıyla zor şartlarda çevreden edinilen moloz ve kaba yonu taşlarla inşa edilmiştir. Moloz taşların pürüzlü yüzeyleri de bezemenin yapılmasına pek fazla olanak sağlamamıştır. Ancak Opiza Kilisesi'nin güney cephesine "Kilise Maketinin Kutsanması", Handzta Kilisesi'nin doğu cephesi alınlığına da bir haç motifi işlenmiştir. 10. yüzyılın ortalarında bir değişim yaşanmaya başlanmış, Tao kolu yöneticilerinin yürüttüğü akılcı siyasetler bölgenin huzur bulmasına ve ekonomik açıdan güçlenmesine yol açmıştır. Patriklik merkezlerinin Klarceti'ten Tao'ya kaydırılmasıyla bölge dinsel anlamda da önem kazanmıştır. Bu durum mimariyi etkilemiş, 10. yüzyıl ile 13. yüzyılın ikinci yarısı arasındaki süreçte ulaşılması daha kolay alanlara çok sayıda yapı inşa edilmiştir. Oşki, Hahuli, Parhali, Dört Kilise, İşhan ve Tbeti gibi bu döneme ait anıtsal yapılar düzgün kesme taşlarla inşa edilmiş, iç mekân programlarındaki yeniliklerle birlikte cepheler de belirli programlarla ele alınmıştır. Bezemelerde geleneksel özelliklerin devam ettirilmesinin yanı sıra figürlü, geometrik ve bitkisel motifler içeren süsleme unsurları cepheden fırlayan, heykel karakterli yüksek kabartmalar şeklinde işlenmiştir.

Aslında Gürcistan sınırlarında yer alan Erken Dönem (4.-5. yüzyıl) yapılarının cephelerinde de az sayıda süslemeye yer verilmiş, kabartmalar iç mekân duvarlarına yapılmıştır¹⁶⁰. Bu durum bir bakıma Süleyman'ın Odes/İlahilerinde ve *Apostolik Constitution*'da geçen kilisenin içinin, *bitkilerini Tanrının diktiği, cennet bahçesi* olarak görülmesi¹⁶¹; buna bağlı olarak Hristiyan sanatında bezemenin, yeryüzündeki maddi varlıkların değil, cennetteki ruhsal yaşamın, kutsal mekân olarak tasarlanmış kilisenin duvarlarına aktarılması düşüncesiyle uyumludur. Pers, Sasani gibi çevre kültürlerin etkisinde, pagan döneminde de zengin bir kabartma geçmişine sahip bulunan Gürcü sanatında da bu anlamıyla kabartmalar önemli yere sahip olmuş, yeni dinin özünün görselleştirilmesi için aracı olarak değerlendirilmiştir¹⁶². Süsleme unsurları olarak daha çok haçların, tavus kuşlarının, diğer sembolik hayvanların, bitkilerin ve geometrik motiflerin bulunduğu bu erken dönemde Bizans ve Sasanilerle olan yakın ilişkiler, Suriye ve Filistin'le kurulan dinsel ve manevi bağlantılar sanatı etkileyen önemli unsurlar olmuştur¹⁶³.

Gürcistan'da hem cephesinde hem de iç mekânında kabartmaların bulunduğu en erken örnek Bolnisi Sioni Kilisesi'dir (478-493). Bunu Akaurta (5.-6. yüzyıl) ve

¹⁵⁹ Toumanoff 1963, 486-492; Cuanşeri 1981, 560-561; Brosset 2003, 143, 160-161.

¹⁶⁰ Aladashvili 1977, 3.

¹⁶¹ Harris – Mingana 1920, 267, (XI: 18-23) *18 Mübarek Tanrım, onlar senin topraklarına dikilmiş ve senin cennetinde yer edinmiştir. 19 Ve ağaçların büyüdüğü büyüyor ve karanlıkları aydınlığa dönüştürüyor. 20 Bak bütün kulların adil ve iyi işler yapıyorlar ve günahattan iyiliğe döndüler. 21 ve senin topraklarına dikildiklerinde kendilerini ağaçların sertliğinden uzaklaştırdılar. 23 Senin cennetinde meyvelerle dolu yerler vardır; Chase 1848, 1, "Kilise Tanrı'nın bahçesi, ona inanların bağıdır. Orada O'nun şaşmaz kutsal dinine inananlar vardır".*

¹⁶² Dadiani vd. 2017, 7.

¹⁶³ Khundadze 2017, 12.

Akveneba (5.-6. yüzyıl) kiliseleri izlemiştir¹⁶⁴. Bolnisi Sioni Kilisesi'nin doğu cephesinde haç motiflerine, iç mekânda da daha çok başlıklarda figürlü süslemelere yer verilmiştir. Doğu cephede, apsis penceresinin lentosundaki haç motifi, yazıtlı kuşatılmış madalyon içerisine işlenmiştir. Madalyon ince kaval silmelerle iki kuşağa bölünmüş, her ikisinin yüzeyi de küçük üçgen dizisiyle doldurulmuştur. İnce iki kaval silmeye meydana getirilen haç motifi eş kolludur; yüzeyleri üçgen biçiminde oyularak derinleştirilen kolların her birisi içe kavisli biçimde sonlandırılmıştır. Kilisenin iç mekânında da çeşitli yerlere işlenmiş bulunan, madalyon içerisinde dört yöndeki yarım dairenin teğet biçimde merkezde kesişerek oluşturduğu ve kolların içbükey biçimde kavislendirildiği bu haç tipinin Hristiyanlık öncesinde varlığının bilinmemesi ve ilk kez bu kilisede uygulanması, yapının mimarına özgü bir yaratım olduğu görüşüne yol açmış, bu nedenle de “Bolnuri/Bolnisi Haçı” diye isimlendirilmiştir¹⁶⁵ (Fig. 1). Kendi bölgelerinde ortaya konmasından kaynaklı olsa gerek Gürcistan ve Tao Klarceti’de hem mimari hem de küçük el sanatlarında en çok kullanılan haç motifi Bolnuri/Bolnisi tipi olmuştur.

Fig. 1. Bolnisi Sioni Kilisesi,
Bolnuri/Bolnisi tipi haç motifi¹⁶⁶

Fig. 2. Handzta Manastırı Kilisesi, doğu cephe

Tao Klarceti bölgesinde mimaride haçın kullanıldığı ilk örnek, günümüze ulaşan yapılar çerçevesinde, Handzta Manastırı'nın kilisesidir. Kilisenin doğu cephesi alınlığında bulunan haç motifi, kırmızı renkli ince taşlarla yapılmış Latin haçı formundadır ve eksendeki pencereyi taçlandıran omega biçimi kemerin üzerine oturtulmuştur (Fig. 2). Pek çok yapıda görülen bu uygulama, pencere kemerlerinin Golgota Tepesi gibi değerlendirilerek motifin “Calvary Haçına” dönüştürüldüğünü akla getirmektedir. Burada olduğu gibi haçın kırmızı taşlarla oluşturulması ya da sonraki örneklerde görüleceği üzere çoğunun kırmızı renge boyanması;

“O’nun çarmıhta akıtılan kanı aracılığıyla esenliği sağlamış olarak yerde ve gökte olan her şeyi O’nun aracılığıyla kendisiyle barıştırmaya razı oldu” (Koloseliler 1: 20).

ve Kudüslü Kiril’in;

“Kurtarıcı bunlar için katlandı, cennetteki ve yeryüzündeki şeyler için haçının kanı ile barış sağladı”¹⁶⁷.

¹⁶⁴ Beridze 1980, 31-32; Djoadze 1992, 104; Begiashvili 2011, 100. Hristiyanlığın kabulüyle birlikte ilk kiliseler inşa edilmekle birlikte, bunların büyük bir çoğunluğu sonraki dönemlerde değişime uğramış, ilk dönem bezemeleri de günümüze ulaşmamıştır.

¹⁶⁵ Begiashvili 2011, 100. Bu tip, Malta haçının bazı tipleriyle benzerlik göstermektedir. Bu nedenle çalışmamızda, sadece haç kollarının içe üçgen biçiminde derinleştirildiği örnekler için Malta haçı, diğerleri için ise Bolnuri/Bolnisi tanımlaması kullanılmıştır.

¹⁶⁶ Url 1.

¹⁶⁷ Kudüslü Kiril 1886, 811-814.

sözlerinde aktarıldığı üzere, insanlığın kurtuluşunun İsa'nın haça akan kanıyla sağlandığına bir gönderme olmalıdır.

Klarceti tarafındaki Gunatlis Vani, Opiza, Parehi, Dolishana gibi Handzta ile çağdaş yapılarda, doğu cephede haç motifine yer verilmemiştir. Fakat 10. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen Tao kısmındaki yapılardan Hahuli, Dört Kilise ve Tbeti'de cephe alınlığına; İşhani Kilisesi'nde merkezdeki kemer gözünün alınlığına; Hahuli Yorderağın Mahallesi Şapeli ile Ardahan Kayabeyi/Yerli Çaisi Kilisesi'nde de merkezdeki pencerelerin üzerine konumlandırılmış birer haç motifiyle doğu cephelerin vurgulandığı izlenmektedir. Haçlar Hahuli ve Dört Kilise'de Bolnuri; İşhani ve Yorderağın Şapeli'nde Yunan; Tbeti ve Yerli Çaisi'de ise Latin haçı biçiminde yapılmıştır. "Geçiş Dönemi" yapılarında görülmeye başlanan bu düzenlemenin ilk örneği olasılıkla Gürcistan Gurjaani Kvelatsminda Kilisesi'nde (8.-9. yüzyıl) bulunmaktadır. Aynı dönem yapılarından Zedazeni (7.-9. yüzyıl) ve Armazi (8.-9. Yüzyıl) gibi kiliselerinin doğu cephesinde de küçük boyutlu haç motiflerine yer verilmiştir.

Ancak Kvelatsminda Kilisesi'nde biri alınlıkta büyük boyutlu, daha küçük boyutlu diğer ikisi alt kat pastophorion hücrelerinin pencereleri üzerindeki omega biçimi kemerin üzerine oturtularak işlenmiş üçlü haç düzenlemesi, dönemi içerisinde bir yenilik olarak ön plana çıkmıştır¹⁶⁸ (Fig. 3). Monarşinin ve onun din kurumlarının güçlenmeye başlamasıyla birlikte Alaverdi (11. yüzyıl), Nikortsminda (1010-1014) ve Samtavisi (1030) gibi pek çok kilisenin doğu cephesi, anıtsal haç motifleriyle dikkat çekmeye başlamış¹⁶⁹, özellikle Samtavisi Kilisesi'ndeki uygulama, İkorta (12. yüzyıl) ve Kvatahevi (12.-13. yüzyıl) gibi sonraki dönem yapılarına ilham kaynağı olmuştur.

Fig. 3. Gurjaani Kvelatsminda Kilisesi, doğu cephe¹⁷⁰

Fig. 4: Samtavisi Kilisesi, doğu cephe¹⁷¹

Yukarıda "Haç Kültü" bölümünde aktarıldığı üzere, İsa'ya ışıkla da özdeşleştirilen messianik karakterlerin özelliklerinin yüklenmesi Tevrat ve İncil'de karşılığını bulmuş; İsa hem kendi ağzından hem de alıntılanan bölümlerde açık bir şekilde ışık olarak tanımlanmıştır.

"RAB benim ışığım, kurtuluşumdur" (Zebur 27: 1)

"Kalk, parla; Çünkü Işığın geliyor, RAB'bin yüceliği üzerine doğuyor" (İşya 60: 1).

¹⁶⁸ Begiaşvili 2011, 108-109.

¹⁶⁹ Djobadze 1992, 33.

¹⁷⁰ Url 2.

¹⁷¹ Url 3.

“Gündüz ışığın güneş olmayacak artık, Ay da aydınlatmayacak seni;

Çünkü RAB sonsuz ışığın, Tanrın görkemin olacak” (İşeya 60: 19).

“Artık güneşin batmayacak, ayın çekilmeyecek, Çünkü RAB sonsuz ışığın olacak, Sona erecek yas günlerin” (İşeya 60: 20).

Yaşam O’ndaydı ve yaşam insanların ışığıydı.

Işık karanlıkta parlar ve karanlık onu alt edememiştir.

Tanrı’nın gönderdiği Yahya adlı bir adam ortaya çıktı.

O, tanıklık için, ışığa tanıklık etsin ve herkes onun aracılığıyla iman etsin diye geldi.

Kendisi o ışık değildi, ama ışığa tanıklık etmeye geldi.

Dünyaya gelen, her insanı aydınlatan gerçek ışık vardı.

O, dünyadaydı, dünya O’nun aracılığıyla var oldu, ama dünya O’nu tanımadı. (Yuhanna 1: 4-10).

“İsa yine halka seslenip şöyle dedi: «Ben dünyanın ışığıyım. Benim ardımdan gelen, asla karanlıkta yürümez, yaşam ışığına sahip olur” (Yuhanna 8: 12)

“Dünyada olduğum sürece dünyanın ışığı ben’im” (Yuhanna 9: 5).

“Artık gece olmayacak. Ne çıra ışığına, ne de güneş ışığına gereksinimleri olacak. Rab Tanrı onlara ışık olacak ve sonsuzlara dek egemenlik sürecekler” (Esinlenme 22: 5).

Romanos Melodist’in haçı üç kez kutsanmış ışık olarak yorumlaması¹⁷²; Dumbarton Oaks koleksiyonunda korunan altın bir haçın (6. yüzyıl) kollarının iki yanında yer alan Zoe Phos/yaşam-ışık yazısı; Bern Abegg Stiftung koleksiyonunda korunan (6.-7. yüzyıl) bir patenin üzerine kabartma olarak işlenmiş, cennetin dört ırmağının aktığı Golgota Tepesi üzerinde yükselen haçın kollarının iki yanında bulunan Zoe Phos/yaşam-ışık yazısı¹⁷³; Afrodisias (Aphrodisias) antik kentinin doğu girişinde, kesme taş üzerine kazınmış “ışık, yaşam”, “İsa, muzaffer ol” yazısı ile aynı kentte bir heykel kaidesinde bulunan haç motifinin yanındaki “Işık, yaşam, Meryem İsa’yı doğurdu” sözleri¹⁷⁴, İsa’yı sembolize eden haçın ışık olarak tanımlandığına işaret etmektedir.

Hristiyanlıkta kiliselerin apsis yarım dairesi cennet olarak kabul görmüştür. Apsis yarım dairesindeki haç motifleri cennetle ilişkilendirilmiştir. Bu durum büyük olasılıkla İsa’nın ilahi öncülü Adem’in günahı aracılığıyla ve insanların kurtuluşu olarak haç ve cennet bağlantısına ilişkin tartışmaların bir yansıması olarak şekil bulmuştur¹⁷⁵. Böylece içeride cennet olarak kabul edilen apsise yönelen inananlar, dışarıda apsisi aydınlatan pencerelerin üzerine işlenen ve İsa’nın yerini alan haç motifleriyle, pencereden gelen Işık-İsa’ya da yönelmişlerdir. Aynı zamanda İsa’nın ikinci gelişinin alameti olarak örneklerde de görüldüğü üzere Gürcü mimarisinde doğu cephenin haçla vurgulanması gelenek halini almıştır¹⁷⁶.

Alınlığa yerleştirilen haçlar sadece doğu cephe ile sınırlı kalmamış, pek çok yapıda, diğer cephelere de işlenmiştir. Tao Klarceti bölgesinde Oşki Kilisesi ile İshani

¹⁷² Bkz. Dipnot 15.

¹⁷³ Dodd 1973, 26, Kat. No. 7; Mundell-Mango 1986, 234-235, Kat. No. 64; Teteriatnikov 1995, 695.

¹⁷⁴ Roueché 1989, 185, 188; Teteriatnikov 1995, 696.

¹⁷⁵ Teteriatnikov 1995, 694.

¹⁷⁶ Djobadze 1992, 33.

Meryem Şapeli'nin batı, İşhane Kilisesi'nin güney cephesinde görülen bu uygulama Gürcistan'daki yapılarda daha fazla yer bulmuş; Erelaant Sakdari (5.-6. yüzyıl), Khirsa St. Stephan (6.-9. yüzyıl), Tsromi (626-634), Kvatahevi (12.-13. yüzyıl) ve Pitareti'de (13. yüzyıl) güney; Manglisi (4./6.-7./11. yüzyıl) ve Svetitshoveli'de kuzey; Tsuğruğaşenis'de (13. yüzyıl) de batı cepheye işlenen örneklerde görüldüğü üzere, erken dönemden geç dönem yapılarına kadar yaygın olarak kullanılmıştır. Geçiş döneminde ortaya konan haç motifleri temelde eş kollu/Yunan-Bolnuri ve Latin haçı tipinde olmakla birlikte uygulanış biçimlerindeki farklılıklarla pek çok alt grup yaratılmıştır.

EŞ KOLLU HAÇLAR: YUNAN HAÇI VE BOLNURİ/BOLNİSİ TİPİ

a. Herhangi Bir Çerçeve ile Kuşatılmadan Doğrudan Duvar Yüzeyine Uygulanan Haçlar

Bana, Hahuli, Köprülüköy/Okrobağeti Rabat, Satlel Rabat ve Çengelli kiliselerinde bulunmaktadır. Hahuli Kilisesi'nde, apsisin güney duvarındaki nişin yüzeyine, Köprülüköy/Okrobağeti Rabat Kilisesi'nde mimari bir blokun iki yüzeyine işlenmiş durumdaki haç motiflerinin kolları uçlara doğru hafifçe genişletilmiş, Hahuli Kilisesi'ndeki haç dikdörtgen biçimli bir kaidenin üzerine yerleştirilmiştir (Fig. 5-6); Bana'da kuzey yöndeki kemerlerden birinin karnında, Satlel Rabat'ta doğu cephe, üst seviyedeki mazgal pencerenin kemeri üzerinde bulunan haçlar Malta haçı tipindedir ve Bana'da haç kollarının uçlarına matkapla birer küçük tomurcuk oyulmuştur (Fig. 7-8). Bana ile Köprülüköy/Okrobağeti Rabat Kilisesi'ndeki haçlardan birisi, neredeyse tek tercih durumundaki kabartma tekniğine karşın, oyma tekniğiyle işlenmiş nadir örneklerdir. Bana'daki haçın hem biçim hem de teknik olarak bir uygulamasına Gürcistan'da Kumurdo (964) Katedrali'nde rastlanmaktadır (Fig. 9). Çengelli Kilise'de insanların kolayca ulaşabileceği özellikle de kaidelerin yüzeylerine kazınan haçlar ise pek çok dini yapıda karşılaşıldığı üzere, ziyaretçilerin/hacıların eseridir (Fig. 10).

Fig. 5. Hahuli Kilisesi,
apsis nişi

Fig. 6. Köprülüköy/Okrobağeti
Rabat Kilisesi, mimari blok

Fig. 7. Bana Katedrali,
kuzeyde kemerlerden
birinin karn kısmı

Fig. 8. Satlel Rabat Kilisesi,
doğu cephe, üst seviyedeki
mazgal pencere

Fig. 9. Kumurdo Kilisesi,
bahçedeki mimari blok¹⁷⁷

Fig. 10. Çengelli Kilise,
güneydoğudaki paye

¹⁷⁷ Url 4.

b. Daire Çerçeve ile Kuşatılan Haçlar

Dolishana, Yeni Rabat, Hahuli, Dört Kilise ve Parhali kiliseleri ile Hahuli Yorderağın Mahallesi Şapeli'nde görülen haçlar, daire çerçeve içerisine düz ya da örgülü biçimde yapılmıştır. Yeni Rabat Kilisesi'nde güneydeki girişin doğu üst köşesinde, Hahuli Yorderağın Mahallesi Şapeli'nde doğu cephedeki pencere üzerinde yer alan haçlar, kolları uçlara doğru hafifçe genişleyen basit forma sahiptir (Fig. 11-12). Hahuli Kilisesi, batı haç kolunun güneyindeki giriş mekânının doğu cephesinde yer alan motif, pencere kemerinin üzerine yerleştirilmiştir. Bezemede, çerçevenin farklı biçimlendirilişi, Gürcistan'da araştırdığımız, Tao Klarceti bölgesinde de günümüze ulaşan yapılarda başka bir uygulamasına rastlanmaması bakımından dikkat çekicidir. Kalın bir kaval silme ile oluşturulan çerçevenin silmesi, alt köşelerde dışa doğru kıvrılarak solda alttan, sağda üstten geçerek birer düğüm oluşturmuş, merkezlerine kabartma birer küçük düğme motifi oturtulan düğümler arasında silme düz şekilde devam ettirilmiştir. Haç motifi, ince bir standart üzerine yerleştirilmiş, çerçevenin iki düğümü arasına denk getirilen standart, silmenin arkasında bırakılarak pencere kemerinin üzerine oturtulmuştur. Merkezde oyma olarak işlenmiş küçük bir dairede birleşen haç kolları uçlara doğru genişletilmiş ve kolların her bir ucuna, yüzeylerine düğme motifi işlenmiş birer lop yapılmıştır. Kolların yüzeyleri de kendi biçimlerine uygun şekilde oyularak derinleştirilmiştir (Fig. 13). Parhali Kilisesi'nin doğu cephesinde, prothesis mekânının alt katına açılan pencerenin üst kısmındaki haç motifi, daire çerçeveden sonra iç içe kare ve eşkenar dörtgen biçimli çerçeveler ile kuşatılmıştır. Tüm motifler ince kaval silme ile oluşturulmuş, haç kollarının her bir ucundan çıkan silmeler, "S" kıvrımları halinde içteki çerçevelerin altından ve üstünden geçirilerek yanındaki koldan çıkan silmeyle birleştirilmiştir ve kıvrımlar boşlukları doldurmuştur (Fig. 14). Haç motiflerinin etrafının geometrik motiflerle doldurulması sık görülen bir uygulamadır, ancak Gürcistan'da araştırılan yapılar arasında benzerine rastlanmamıştır.

Dolishana Kilisesi'nde batı haç kolunun güneyindeki nartheks mekânının doğu duvarında, Parhali Kilisesi'nin güney duvarında, girişin hemen doğusundaki kemer gözünün alt seviyesinde ve Hahuli Kilisesi'nin iç mekânında, kuzeydoğudaki payenin doğu yüzünde yer alan haç motifleri tek sıra yuvarlak hatlı örgü halinde işlenmiştir ve örgüyü oluşturan hatlar uçlarda iki yana ayrılarak oluşturdukları geometrik motiflerle haçların etrafını kuşatmıştır. Dolishana Kilisesi'nde, İsa'nın yer aldığı üçgen alınlığın alt kısmında eş boyutlarda yan yana iki kesme taşın yüzeyine işlenen motiflerden kuzeydeki günümüze ulaşmamıştır. Güneydekinde haçı kuşatan çerçeve elips biçimli halkaların birbirine geçirilmesiyle meydana getirilmiştir. Haç kollarının düğümleri çerçeveye kadar uzatılmamış, düğümleri meydana getiren hatlar geniş bir açıyla ayrılarak zikzak motifi şeklinde çerçevelerin halkasından geçirilmiş ve kolların arasında düğüm yaparak haçın etrafını dolanmıştır. Böylece haç kollarının arasında toplam dört düğüm meydana getirilmiştir (Fig. 15). Parhali ve Hahuli kiliselerinde ise örgüyü oluşturan hatlar uçlarda ikiye ayrılarak bu kez çerçeveye birer düğümle bağlanan "V" şeklinde geniş açılı zikzaklar oluşturulmuş, bunun üzerine, bu kez düğümleri içe dönük zikzak motifleri geçirilmiştir (Fig. 16-17). Hahuli Kilisesi'nde motifin üst yarısı işlenmeden bırakılmıştır. Dairelerin etrafını kuşatan zikzak motiflerinin Tanrının kutsal ışığını/güneş ışınlarını sembolize ettiği bilinmektedir¹⁷⁸.

¹⁷⁸ Reuterswärd 1985a, 56.

Fig. 11. Yeni Rabat Kilisesi, güneydeki girişin doğu köşesi

Fig. 12. Hahuli Manastırı
Yorderağın Mahallesi Şapeli, doğu cephe

Fig. 13. Hahuli Kilisesi,
güneydeki mekanın doğu cephesi

Fig. 14. Parhali Kilisesi, doğu cephe, prothesis
mekanının alt katına açılan mazgal pencere

Fig. 15. Dolishana Kilisesi,
güneydeki nartheks doğu duvarı

Fig. 16. Parhali Kilisesi, güney cephe

Fig. 17. Hahuli Kilisesi,
kuzeydoğudaki paye

c. Dikdörtgen Çerçeve ile Kuşatılan Haçlar

Dolishana, Tbeti, İşhane ve Dört Kilise’de dikdörtgen çerçeve içine alınan haçlar, düz ya da örgümlü biçimde işlenmiştir. Dolishana Kilisesi’nde kuzey haç kolundaki pencerenin üçgen alınlığında (Fig. 18), Dört Kilise’de de kuzey cephede, doğudan üçüncü kemer gözündeki üst seviye penceresinin iki yanında yer alan haçlar düz biçimde yapılmıştır (Fig. 19). Üç haç motifinde de merkezdeki küçük dairede birleşen kollar, uçlara doğru genişletilerek hafifçe içe kavisli yapılmış ve yüzeyleri boydan boya ince bir kaval silme ile kaburgalandırılmıştır. Haçın yüzeyinin kaburgalandırılması Dört Kilise’nin doğu cephesi alınlığında, Hahuli Kilisesi’nin kuzey haç kolu penceresi ile İşhane Kilisesi’nin doğu cephesinde en kuzeydeki penceresinin üzerinde, Gürcistan’da ise Khtsisi Kilisesi’nin (10. yüzyıl) doğu cephesinde, Bedia Kilisesi’nin (10.-11. yüzyıl) batı girişi alınlığında ya da Ruisi Kilisesi’nin (11. yüzyıl) batı cephesinde yer alan ve burgulu kaval silmeyle yapılan örneklerde olduğu gibi yaygın görölen bir uygulamadır.

Fig. 18. Dolishana Kilisesi, kuzey haç kolu penceresi

Fig. 19. Dört Kilise, kuzey cephe, doğudan üçüncü kemer gözünün üst seviye penceresi

Fig. 20. Tbeti Kilisesi, kuzey haç kolunun doğu cephesi

Fig. 21. İşhane Kilisesi, doğu cephe, merkezdeki kemerin alınlığı

Fig. 22. Satlel Rabat Kilisesi, doğu cephe, güneydeki mazgal pencerenin alınlığı

Tbeti Kilisesi'nde kuzey haç kolunun doğu cephesinde güneyde, İşhani Kilisesi'nde de doğu cephede eksendeki kemer gözünün alınlığında bulunan haç motifleri örgülü biçimdedir. Oldukça tahrip olmuş durumdaki Tbeti Kilisesi'ndeki haç motifinin çerçevesini üzerine işlendiği, yapının geneline hâkim durumdaki grimsi kesme taşlardan farklı şekildeki sarımsı küfeki taşı oluşturmuştur. Motif iki yanda ince düz silme ile sınırlandırılmış, silmeler kolların uçlarında kıvrılarak birer lop meydana getirmiştir. Kolların yüzeyi tek sıra yuvarlak hatlı örgü motifi ile doldurularak hem lopların hem de örgülerin merkezi matkapla derin bir şekilde delinmiştir (Fig. 20). İşhani Kilisesi'ndeki haç motifi ise çift düğümlü örgülüdür. Haç kolları, merkezdeki eşkenar dörtgenin dört yönünden uzanan ikişer ince düz silmenin birbirine geçilerek aralarında hasır örgü, iki yanda da merkezleri delik yuvarlak hatlı düğüm motifiyle oluşturulmuştur. En üstteki düğümler diğerlerine göre biraz daha dışa taşkın yapılarak uçlara loplu görünüm kazandırılmıştır. Merkezdeki eşkenar dörtgenin yüzeyine de dört düğümlü bir antrolak motifi yerleştirilmiştir (Fig. 21).

Artvin'in Şavşat ilçesinde bulunan Satlel Rabat Kilisesi'nde ise üç haçın yan yana işlendiği, Tao Klarceti bölgesi için farklı bir uygulama söz konusudur. Doğu cephenin güneyinde, üst seviyedeki mazgal pencerenin alınlığında yer alan motiflerden merkezdeki, pencerenin üzerine oturtulmuştur ve daire içinde Yunan haçı formundadır. Daha alt seviyeye konumlandırılan iki yandaki haçlar ise dikdörtgen çerçevenin içerisinde Latin haçı biçimlidir (Fig. 22). Tao Klarceti'de günümüze ulaşan yapılarda benzer bir örneği bulunmamakla birlikte Gürcistan'da Gurjaani Kvelatsminda (8.-9. yüzyıl), Kvatahevi (8.-9. yüzyıl), Bzipi (9. yüzyıl), Yeni Ateni Sioni (10. yüzyıl) ve Anakopia St. Theodore (11. yüzyıl) kiliselerinde olduğu gibi farklı formda da olsa üç haçın yan yana işlendiği ön örnekler mevcuttur.

*“Bundan dolayı ona ünlüler arasında bir pay vereceğim,
Ganimeti güçlülerle paylaşacak.
Çünkü canını feda etti, başkaldıranlarla bir sayıldı.
Pek çoklarının günahını o üzerine aldı,*

Başkaldıranlar için de yalvardı.” (İşeya 53:12).

“İsa’yla birlikte çarmıha gerilmiş olan haydutlar da O’na aynı şekilde hakaret ettiler” (Matta 27: 44).

“İsrail’in Kralı Mesih şimdi çarmıhtan insin de görelim ve iman edelim.» İsa’yla birlikte çarmıha gerilmiş olanlar da O’na hakaret ettiler” (Markos 15: 32).

“Çarmıhta asılı duran suçlulardan biri O’na, «Sen Mesih değil misin? Haydi, kendini de bizi de kurtar!» diye küfür etti” (Luka 23: 39).

“O’nu orada çarmıha gerdiler. O’nunla birlikte iki kişiyi daha, İsa ortada, onlar da iki yanında olmak üzere çarmıha gerdiler” (Yuhanna 19: 18).

Sonra Cranium denilen taş döşeli yere sağ salım geldiler; ve orada Yahudiler haç kurdu. Sonra İsa’yı çıkardılar ve askerler O’nun giysilerini alıp kendi aralarında paylaştırdılar. Ve O’na yırtık pırtık bir kırmızı cüppe giydirdiler ve O’nu dirilttiler ve günün altıncı saatinde onu çarmıhta kaldırdılar. Bundan sonra biri sağında, diğeri solunda olmak üzere iki haydut da getirdiler¹⁷⁹.

“Kendisiyle birlikte çarmıha gerilen haydutlarla ilgili olarak yazılmıştır ve O, haddi aşanlarla birlikte sayılmıştır. İkisi de önceden haddi aşanlardı, ama biri artık öyle değildi. Biri sonuna kadar kurtuluşa karşı inatçıydı ve elleri bağlı olduğu halde dilinde hakaret vardı... ancak diğeri, hakaret eden kişiyi reddetti...”¹⁸⁰.

“Pilatus Golgota’ya üç haç yerleştirdi. İkisi hırsızlar, birisi Hayat Veren için”¹⁸¹.

Kutsal kitaplar, Kudüslü Kiril ve Romanos Melodist’ten aktarılan bu pasajlardan İsa’nın kendisi ortada, diğerleri iki yanında olmak üzere iki hırsızla birlikte çarmıha gerildiği bilinmektedir. Bundan kaynaklı olarak da üç haçın birlikte yer alması, Golgota Tepesi’nde iki hırsızla birlikte çarmıha gerilen İsa’nın, en yaygın sembollerinden birisi olmuş¹⁸², Erken Hristiyanlık sanatında ve İkonaklazma Dönemi (723-846) öncesinde, Bizans coğrafyasının farklı bölgelerinde yoğun olarak kullanılmıştır. Kapadokya Zelve Üzümlü Kilise’nin (6.-7. yüzyıl) doğudaki üç apsisinde, Hagia Sophia Kilisesi’nin (6. yüzyıl) doğu cephesinde, apsis pencerelerinin arasında üç haç tasvirine yer verilmiştir. Monza ve Bobbia ampullalarının pek çoğunda ise İsa iki hırsızla birlikte çarmıha gerilmiş halde gösterilmiştir¹⁸³. Üç haç aynı zamanda Kutsal Üçlü/Trinty ile de bağlantılı görülmüştür¹⁸⁴.

Hristiyan dünyasında kabul gören bu sembolik anlatım, Tao Klarceti bölgesinde, Satlel Rabat Kilisesi’nde yansımaları bulmuştur.

¹⁷⁹ Schaff 1885, 751.

¹⁸⁰ Kudüslü Kiril 1886, 807-810.

¹⁸¹ Carpenter 1970, 230; Teteriatnikov 1995, 692.

¹⁸² Teteriatnikov 1995, 690.

¹⁸³ Örnekler için bkz. Grabar 1958.

¹⁸⁴ Teteriatnikov 1995, 695.

d. Bolnuri/Bolnisi Tipi Haçlar

Bu tip haç motifleri Handzta, Ekeki, Dört Kilise, Hahuli, Parhali, Satlel Rabat, Ardahan'ın Hanak ilçesindeki Börk ve Çıldır Kotanlı/Sikerep Köyü kiliselerinde bulunmaktadır ve çoğu daire çerçeve içine alınmıştır. Handzta Manastırı'nda Çeşmeli Şapel'in çeşme olarak düzenlenen doğu cephesinde, çeşmenin alınlığında; Parhali Kilisesi'nin batı cephesinde, kuzeydeki ilk kemer gözündeki pencerenin üzerinde ve içte apsis penceresinin kuzey kanadında üst seviyede yer alan haç motifleri Calvary/Golgota haçı biçimindedir ve çerçevesiz yapılmıştır. Kolları birer lolla sonlandırılan haçlardan Handzta'daki ve Parhali'de apsis penceresindeki haçlar üç basamaklı kaidelere sahip standartlar üzerine oturtulmuştur. Handzta'daki motif büyük oranda tahrip edilmiştir (Fig. 23). Parhali'dekinin ise son onarımlarda yüzeyindeki sıvanın temizlenmesi sonucunda tamamıyla kırmızıya boyandığı, haç kollarının daire biçimli bir merkezde birleştiği, merkezle birlikte haç kollarına, yüzeyleri matkapla oyulmuş birer düğme motifinin kazındığı tespit edilmiştir (Fig. 24). Parhali Kilisesi'nde batı cephenin kuzeyindeki pencere, yüzeyi on sekiz dilimle hareketlendirilmiş yarım daire kemerle kuşatılmış, kemerin kuzey köşeliğine haç motifi, güney köşeliğine de mimarın tasviri işlenmiştir. Haç motifi alt kısmına yakın basık bir kürenin bulunduğu standart üzerine yerleştirilmiş, haç kolları loplara birbirine degecek kadar geniş yapılmıştır. Lopların merkezi ile haç kollarının birleştiği kısma ve kaidedeki kürenin yüzeyine işlenen küçük dairelerin merkezi matkapla delinmiştir (Fig. 25).

Diğer kiliselerdeki haç motiflerinin hepsi daire çerçeve içine işlenmiştir ve Parhali'deki hariç kaideleri yoktur. Motifler Dört Kilise ve Hahuli Kilisesi'nde doğu cephenin alınlığına yerleştirilmiştir (Fig. 26-27). Dört Kilise'deki haç kırmızı zemin üzerine oyularak yapılmıştır ve yukarıda da belirtildiği üzere, kollar boydan boya ince kaval silme ile kaburgalandırılmıştır. Ekeki Kilisesi'nin güney cephesinde merkezdeki ve batıdaki pencerelerin alınlığında, kubbe kasnağındaki sütuncelerin birinin başlığında (Fig. 28-29), Parhali'de doğu cephede prothesis mekânın üst katına açılan mazgal pencerenin üzerinde (Fig. 30), Dört Kilise'de batı cephenin kuzeyinde üst seviyede (Fig. 31), Hahuli'de kuzey haç kolunda (Fig. 32), Börk'te batı cephede (Fig. 33), Satlel Rabat'ta da doğu cephede eksenin güneyinde yer alan pencereler (Fig. 34) ile Kotanlı/Sikerep Kilisesi'nde güney cephenin batı ucundaki (Fig. 35) haç motifleri küçük farklılıklarla benzer biçimde işlenmiştir. Hahuli'de kolları boydan boya keskin sırtlı bir silme ile kaburgalandırılmış, Satlel Rabat'ta da içten ince bir kaval silme ile profillendirilmiş haç motiflerinin uçları birer lolla sonlandırılmıştır. Parhali ile Ekeki Kilisesi'nin güney cephesinde bulunan haçlar, çeşitli biçimlerde kazıma ve kabartma silmelerle profillendirilmiş pencere kemerinin üzerine yerleştirilmiş, Parhali'deki haç motifi nadir görüldüğü üzere kazıma olarak yapılmıştır. Kotanlı/Sikerep Kilisesi'nde ise haçı kuşatan çerçeve burgulu kaval silmeyle oluşturulmuş, haç motifi büyük oranda tahrip edilmiştir.

Gürcistan'da olduğu gibi Tao Klarceti bölgesinde de en fazla tercih edilen haç tipi Bolnuri/Bolnisi tipi olmuştur ve çoğunlukla daire çerçeve içerisine işlenmiştir.

Fig. 23. Handzta Manastırı, Çeşmeli Şapel'in çeşme olarak düzenlenen doğu cephesi

Fig. 24. Parhali Kilisesi, apsis penceresi¹⁸⁵

Fig. 25. Parhali Kilisesi, batı cephe, girişin kuzeyindeki pencere

Fig. 26. Dörtkilise, doğu cephe alınlığı

Fig. 27. Hahuli Kilisesi, doğu cephe alınlığı

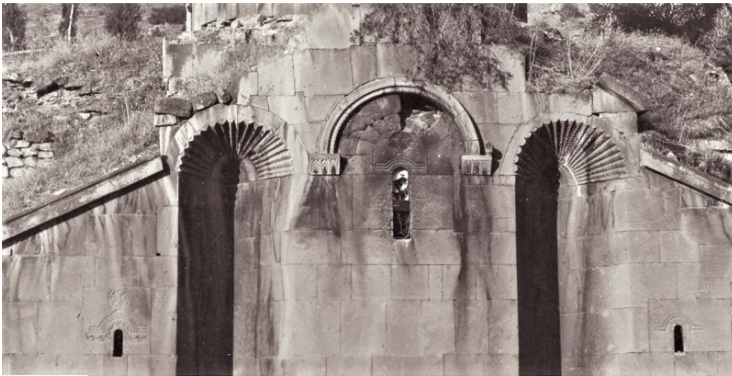

Fig. 28. Ekeki Kilisesi, güney cephe pencereleri¹⁸⁶

Fig. 29. Ekeki Kilisesi, kubbe kasnağı¹⁸⁷

¹⁸⁵ Url 5.

¹⁸⁶ Url 6.

¹⁸⁷ Url 6.

Fig. 30. Parhali Kilisesi, doğu cephe, prothesis mekânının üst katına açılan mazgal pencere

Fig. 31. Dört Kilise, batı cephenin kuzeyi, üst seviye

Fig. 32. Hahuli Kilisesi, kuzey haç kolunun cephesi

Fig. 33. Börk Kilisesi, batı cephe

Fig. 34. Satlel Rabat Kilisesi, doğu cephe, eksenin güneyi

Fig. 35. Kotanlı/Sikerep Kilisesi, güney cephenin batı ucu

LATİN HAÇLARI

Handzta, Dolishana, Parhali, Oşki, Kayabeyi/Yerli Çaisi ve Ardahan-Hanak Dilikdere/Hoširet kiliselerinde Latin haçı tipinde haç motiflerine yer verilmiştir. Bunlardan sadece Oşki Kilisesi'nde, doğu haç kolunun doğu cephesinde, güney uçta bulunan haç motifleri iç içe iki kırmızı daire çerçeve içerisine işlenmiştir.

Handzta'da doğu (Fig. 2), Dolishana'da güney cephe eksenindeki pencerenin omega biçimi kemeri üzerine oturtulan haçlar, pembemsi taşların duvar örgüsünün içerisine yerleştirilmesiyle meydana getirilmiştir (Fig. 36). Pek yaygın olmayan bu uygulamanın örnekleri arasında Gürcistan Dmanisi Sion Kilisesi'nin (9. yüzyıl) batı, Kumurdo Kilisesi'nin (964) doğu cephesindeki haçlar bulunmaktadır (Fig. 37). Dolishana Kilisesi'ndeki bu haçla birlikte, Parhali Kilisesi'nde doğu cephe eksenindeki pencerenin alt kısmında yer alan haçlar örgülü tiptedir. Üst kolu tamamıyla, yan kolları da büyük oranda tahrip edilmiş durumdaki Dolishana Kilisesi'ndeki haçın alt kolu üzerindeki bezemesi sağlam durumdadır ve İşhani Kilisesi'nin doğu cephesindeki haçta olduğu gibi çift düğümlü olduğu izlenebilmektedir. Parhali Kilisesi'nde eksene simetrik olarak yerleştirilmiş iki haç motifi bulunmaktadır. Kolları oldukça geniş tutulan haç motifleri, dıştan ince bir düz silme ile sınırlandırılmıştır ve kuzeydeki haç, yan kollarının genişliğinde dikdörtgen biçimli bir kaidenin üzerine yerleştirilmiştir. Haçların yüzeyini dolduran motifler farklı biçimde kompoze edilmiştir. Kuzeydekinin yüzeyi, "V" açısıyla uzanan düz silme iki ince hattın, iki yanda düğümler, aralarında eşkenar dörtgenler

meydana getirdiği çift düğümlü örgülü bezemeye sahiptir. Kaidenin ve haç kollarının birleştiği merkezde, dört yönden uzanan hatların birleştiği uçlar merkeze yönlendirilerek sekiz kollu ışın motifi oluşturulmuştur. Güneydekinin yüzeyi ise merkezleri yarım boy kaydırılarak ve aralarındaki düğümleri merkeze alınarak geçirilmiş yuvarlak hatlı antrolak motifleriyle doldurulmuştur. Haç kollarının merkezindeki antrolak dört koldan gelen antrolaklarla bağlandığı için dört düğümlüdür ve yüzeyinde, dört yöndeki dairelerin kesişmesiyle dört yapraklı çiçek/tetragram motifi meydana getirilmiştir (Fig. 38). Kuzey taraftaki haçın kaidesinde ve kollarının kesiştiği merkezde yer alan sekiz kollu ışınlar İsa'nın kozmik görünüşü ve güneşin sembolü olmalıdır. Güney taraftaki haçın yüzeyinde bulunan antrolak geçmeleri ise gizli haçlar yarattığından Tanrının ve İsa'nın en güçlü soyut gösterimlerinden birisi olarak kabul edilmiştir ve aslında bu tür dairesel geçmelerin Pagan kültürlerinde büyü yapmak amacıyla kullanılmış güneş sembolleri olduğu bilinmektedir. Tetragramlar ise X harfi meydana getirdiğinden doğrudan İsa ile ilişkilendirilmiştir¹⁸⁸.

Fig. 36. Dolishana Kilisesi, güney haç kolunun güney cephesi

Fig. 37. Kumurdo Katedrali, doğu cephe¹⁸⁹

Fig. 38. Parhali Kilisesi, doğu cephe

¹⁸⁸ Reuterswärd 1982, 116-121; Reuterswärd 1985, 50-52.

¹⁸⁹ Url 7.

Parhali Kilisesi'ndeki haçların form ve bezeme olarak en yakın benzerleri Kumurdo Katedrali'nde (964) bulunmaktadır. Doğu cephede, pastophorion hücrelerinin alt kat pencerelerinin bezemeli yarım daire kemerleri üzerine oturtulmuş durumdaki haçların yüzeyi, Parhali'de kuzey taraftaki haçta olduğu gibi çift düğümlü geçme motifleriyle bezenmiş, yalnız burada kuzeydeki haçın merkezine ışın demeti yerine kabartma daire motifi işlenmiştir. Ayrıca, burada haçların kollarının her bir ucu birer lolla sonlandırılmış, güneydeki üstte daire geçmelerle bezenmiş omega biçimi, diğeri ise çift düğümlü örgü motifleriyle süslenmiş yarım daire kemer ile kuşatılmıştır. Güneydeki haçın üst kolunun iki yanına da triquatra/beyzi üç yaprağın geçmesi motifi yerleştirilmiştir (Fig. 39). İsa ve Tanrıyı sembolize eden haçın merkezindeki sekiz kollu ışın demeti ile güneydeki haçın kemerini bezeyen daire geçmeler; Kutsal Üçlü/Trinity'yi simgeleyen triquatra¹⁹⁰ motifleriyle, doğu cephenin önemi bir kez daha vurgulanmıştır.

Fig. 39. Kumurdo Kilisesi, doğu cephe¹⁹¹

Fig. 40. Oşki Kilisesi, kasnak

¹⁹⁰ Reuterswärd 1985a, 48-52, 55-56, 57, 59-60.

¹⁹¹ Url 8.

9.-10. yüzyıl Tao Klarceti kiliselerinde haç kollarının bezenmesi ile yaratılan bu yeni artistik stil¹⁹², Gürcistan'daki yapılarda da benimsenmiş, bazıları Parhali ve Kumurdo'daki haçlar gibi geniş kollu olmak üzere, aralarında Khtsisi Vaftizci Yahya (10. yüzyıl), Tabatskuri Kırmızı /Tsiteli Sakdari (10. yüzyıl), Zemo Krikhis (10.-11. yüzyıl), Patara Oni St. Nikolaz (11. yüzyıl), İkvi (11. yy.), Svetitshoveli (11. yy.), İkorta Başmelekler (12. yüzyıl), Pitareti (13. yüzyıl) ve Ananuri (17. yüzyıl) kiliselerinin bulunduğu çok sayıda yapıda yaygın bir şekilde uygulanarak geç dönemlere kadar kullanılmış, sadece mimaride değil, Oşki Manastırı'nda kopyalanan Mestia İncili'nin (1030) ilk sayfasında olduğu gibi sanatın başka alanlarında da yer bulmuştur¹⁹³.

Parhali Kilisesi'nin güney cephesinde üst seviyedeki kemer dizisinin doğudan ikincisinde; Oşki Kilisesi'nin kubbe kasnağında (Fig. 40); doğu haç kolunun doğu cephesinde güneydeki üçgen nişin kuzey kanadında alt seviyede (Fig. 41) ve aynı cephede güney uçtaki kemer gözünde alt seviyedeki pencerenin iki yanında (Fig. 42); güney haç kolunun güney cephesinde doğudaki üçgen nişin doğu kanadında pencerenin yanında (Fig. 43) yer alan haçlar, kırmızı boya ile işlenmiştir. Parhali Kilisesi'ndeki çok bozulmuş olmakla birlikte haç kollarının uçlarının birer lopla sonlandırıldığı anlaşılabilmektedir. Oşki Kilisesi'ndeki haçlar ise Calvary tipindedir. Kubbe kasnağındaki haçlar, sadece pencerelerin bulunduğu cephelere, pencere kemerlerinin üzerine yerleştirilmiştir. Alt kısmı düz kubbe biçimindeki kaidelerin basamakları, ince beyaz boya ile belirtilmiştir. Konturları yine ince beyaz hatla sınırlandırılmış ve kırmızıya boyanmış haçlarda iki tip izlenmektedir. İlk tipte haç kolları iki yandaki sivri ortadaki yarım daire biçimli üç yapraklı palmet biçiminde sonlandırılmış, yarım daire biçimli yaprakların uçları ile kolların birleştiği merkeze küçük birer beyaz daire işlenmiştir. Diğer tipte ise kolların uçları, buralara ince küçük birer sapla bağlanan, kırmızı konturlu beyaz birer lopla bitirilmiştir. Cephelerdeki haçların sadece konturları kırmızı boyayla belirlenmiş yüzeyleri boyanmadan bırakılmıştır. Buradaki haçlar, üçer basamaklı kaideler üzerine oturtulmuştur ve doğu haç kolunun güneyindeki üçgen nişin kuzey kanadına yan yana dört tane işlenmiştir. Bunlardan batıdan ikisinde haç kollarının uçları birer; doğudan ikisiyle birlikte cephelerdeki diğerleri de palmet biçiminde üçer lopla sınırlandırılmıştır. Bu haçların bu şekilde sadece boyayla mı yapıldığı, yoksa kabartma olarak işleneceklerdi de yarım mı bırakıldıkları tam olarak anlaşılamamıştır. Ancak cephelerin çeşitli yerlerinde, özellikle porchun güneybatı sütunu üzerinde yarım kalan bezemeler, bunların da yarım bırakılmış olabileceklerini düşündürmektedir.

Fig. 41. Oşki Kilisesi, doğu haç kolunun doğu cephesi, güneydeki üçgen nişin kuzey kanadı

Fig. 42. Oşki Kilisesi, doğu haç kolunun doğu cephesi, güney uçtaki kemer gözünde alt seviyedeki pencere

¹⁹² Begiaşvili 2011, 112.

¹⁹³ Djobadze 1992, 200-201. Bu tür haçların 11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yavaş yavaş ortadan kalktığını ileri sürmüştür.

Fig. 43. Oşki Kilisesi, güney haç kolunun güney cephesi, doğudaki üçgen nişin doğu kanadındaki pencere

Fig. 44. Oşki Kilisesi, güneybatıdaki paye

Fig. 45. Kayabeyi/Yerli Çaisi Kilisesi, doğu cephede

Fig. 46. Dilekdere/Hoşiret Kilisesi

Oşki Kilisesi'nde ayrıca, iç mekânda güneybatıda yer alan payenin doğu yüzüne bir niş açılmış soldaki nişe kilisenin banilerinden David Kuropalat, sağdakine de kardeşi Bagrat'ın kabartması işlenmiştir. Birbirine benzer şekilde bıyıklı olarak tasvir edilen baniler sol ellerinin avuç içini seyirciye dönük biçimde takdis pozisyonunda açmış, sağ elleriyle sağ omuzlarına çapraz biçimde uzattıkları haçlı asayı tutmuşlardır (Fig. 44). Bu onların inançlarına ve İsa'ya adanmışlıklarına işaret etmektedir¹⁹⁴. Bununla birlikte birinin yanında Meryem, diğerinin yanında Vaftizci Yahya ve nişin yüzeyinde de İsa'nın yer almasıyla bir anlamda "Deesis/Yakarış" sahnesi oluşturulmuş, böylece kralların, tanrının evinde yeryüzü krallıkları ve sonsuz yaşama adanmışlıkları sembolize edilmiştir¹⁹⁵.

Kayabeyi/Yerli Çaisi Kilisesi'nde doğu cephedeki pencerenin kemerine oturtulan haç, Oşki Kilisesi'nde kubbe kasağında yer alan ve kolları üç yapraklı palmet şeklinde sonlandırılan haçın, kabartma olarak işlenmiş halidir (Fig. 45). Dilekdere/Hoşiret Kilisesi'nde, yapının yanında duran ve pencere kemerine işlendiği anlaşılan mimari parça üzerindeki haç motifi de kabartma olarak yapılmıştır. Kolları uçlara doğru genişleyen haçın merkezine küçük bir daire motifi kabartılmıştır. Ayrıca alt kolun iki yanında yaklaşık eş boyutlu birer büyük, sol

¹⁹⁴ Djobadze 1992, 98.

¹⁹⁵ Djobadze 1992, 100.

yandaki dairenin sağında da ayrıca küçük bir kabartma daire motifine yer verilmiştir (Fig. 46). Haçın iki yanındaki daire motifleri, çarpmıha geriliş sahnelerinde sıklıkla görüldüğü üzere, o gün yaşanan olağan üstü olaylara, gündüz vakti olmasına karşın havanın kararmasına işaret eden ay ve güneş sembolleridir. Bununla birlikte ay, ayrılanların/ölenlerin kozmik ışık krallığına son girişlerini bekledikleri mesken olarak da düşünülmüştür. Ancak Pagan kültürlerinden kök alan ve Hristiyanlığa aktarılan pek çok daire motifinin sadece güneş ya da ay gibi kozmik işaretler değil aynı zamanda Tanrının kozmik görüntüleri ve O'nun kozmik evreni yaratıcılığının sembolü olduğu ileri sürülmüştür¹⁹⁶. Zaten yukarıda da bahsedildiği gibi, messianic oğulların güneşle bir tutulması gibi Origen ve St. Ambrosia olmak üzere pek çok din bilimcisi, İsa'ya "güneşi yaratan" ve "doğruluk güneşi" gibi özellikler atfetmiştir¹⁹⁷.

YAŞAM HAÇLARI/YAPRAKLI HAÇLAR/HAÇKARLAR

Talbot Rice'in "*belki de en iyi tanım*" diye "yapraklı haç" olarak adlandırdığı bitkisel motiflerle kompoze edilmiş "yaşam haçı"nın Bizans çevresindeki erken uygulaması İstanbul'da 6. yüzyıla tarihlendirilen ve bir zamanlar Sergios Bakhos Kilisesi'nde (Küçük Ayasofya Camii) korunan haçtır.

Kompozisyonda uçları birer lopa sahip Latin haçının alt kolundan iki yana simetrik biçimde kıvrık dallar uzatılmış, kâse biçimini alan dalların uçları üç yapraklı palmetle sonlandırılmıştır¹⁹⁹. Gürcü sanatında da önemli bir yere sahip olan "yaşam haçı" motifinin ilk örneği yine 5. yüzyıla tarihlendirilen Bolnisi Sion Kilisesi'nde uygulanmış, bunu haçın bitkisel bir kaide üzerinde oturtulması bakımından ilk örnek olan Mtsheta Cvari Manastırı Küçük Kilise'deki (6. yüzyıl) motif izlemiştir. Gürcü kiliselerinde bir yenilik olarak ortaya çıkan ve sonraki dönem motiflerini etkileyen buradaki kompozisyonda²⁰⁰ uçları birer loplula biten Latin haçı, iki kademeli çiçek motiflerinin arasından yükselen bir standartın üzerine oturtulmuştur.

İki yana simetrik açılan üç yapraklı palmetlerden alttakiler bozulmuştur ancak, dış yaprağının dışa doğru kıvrıldığı anlaşılabilir. Kâse gibi şekil alan üsttekilerin ise sivri uçlu taç yaprakları iyice kıvrılarak haçın alt kolunun loplarını kuşatmış, uçları loplu olan diğer iki yapraktan dıştakiler yan kolların loplarına kadar uzatılmıştır (Fig. 47). Aralarında Akvaneba (5.-6. yüzyıl), Akaurta (5.-7. yüzyıl), Khirsa St. Stephan Manastırı Kilisesi (6.-9. yüzyıl), Tsromi (626-634), Zedazeni (7.-9. yüzyıl), Kumurdo (964), Khtsisi Vaftizci Yahya Kilisesi'nin (10. yüzyıl) ve Kutaisi Katedrali'nin (1003) bulunduğu pek çok yapıda, bazılarında birden fazla

Fig. 47. Mtsheta Cvari Manastırı, Küçük Kilise¹⁹⁸

¹⁹⁶ Reuterswärd 1982, 103-104; Reuterswärd 1985a, 47.

¹⁹⁷ Reuterswärd 1982, 106-107.

¹⁹⁸ Url 9.

¹⁹⁹ Mendel 1912, 524, No. 726; Talbot-Rice 1950, 72, 77-80, bu motifin bir kaynağı, Mezopotamya kültürleri, özellikle Sasani imparatorlarının başlıklarında görülen kanat motifleri olmalıdır; Doğan 2009: 139.

²⁰⁰ Begiaşvili 2011, 104.

uygulamalarının görüldüğü “yaşam haçı” motifi, geç dönemlere kadar kesintisiz biçimde işlenmeye devam edilmiştir.

Tao Klarceti bölgesindeki yapılarda yüzey taşlarının çoğu sökülmüş durumdadır. Buna rağmen günümüze sağlam durumda ulaşanlar ile belgelendirilmiş yapılar göz önünde bulundurulduğunda 10. yüzyıldan itibaren basit tiplerden karmaşık kompozisyonlara kadar “yaşam haçı/haçkar” motiflerine sıklıkla yer verildiği gözlemlenmektedir. Yapıların bazılarında birden fazla bulunan motiflerde çoğunlukla Latin haçı formu kullanılmış; haçlar düz ya da örgülü biçimde şekillendirilmiştir.

Motifler, Oşki Kilisesi’nin batı cephesi alınlığında, iç mekânda güneybatıdaki payenin kaidesinde, batı haç kolunun güneyindeki ek mekânın güneyinde doğudaki ilk paye ile içteki sekizgen payenin batı yüzünde; Hahuli Kilisesi’nde doğu cephede apsis penceresinin üzerinde, batı haç kolunun güneyindeki mekânın apsidiolünde ve güneydeki şapelin giriş alınlığında; İşhani Kilisesi’nin güney cephesinin, doğu cephede kuzeydeki ilk pencerenin ve Meryem Şapeli’nin batı cephesi alınlıklarında; Parhali Kilisesi’nde batı cephede girişin güneyindeki, doğu cephede diakonikon mekânına açılan üst seviyedeki, kuzey cephede de doğudan ilk pencerenin alınlıklarında; Tbeti Kilisesi’nde doğu cephenin alınlığında; kuzey haç kolunun doğu cephesinde kuzeydeki pencerenin üzerinde, güney haç kolunun güney cephesinde, iki pencerenin arasında üst seviyede ve aynı cephede doğu uçtaki ile batıdan ikinci payenin kaidelerinde ve doğudan ilk iki kaidelerin başlıklarında; Köprülüköy/Okrobağeti’de duvar yüzeyinde yer almaktadır.

Oşki Kilisesi’nin batı cephesi alınlığındaki “yaşam haçı” motifi basit ancak farklı anlayışla düzenlenmiş kompozisyonlardan biridir. Yarım daire kemeriyle gök kubbe imajı yaratılmış panonun yüzeyine işlenen Latin haçı, alt kısmından dört kol halinde akan hayat suyu ile “yaşam haçı”na dönüştürülmüştür (Fig. 48). Verona (4. yüzyıl) ve Rinaldo (5. yüzyıl) lahitlerinin bir yüzlerinde, Ravenna St. Vitale (6. yüzyıl) ve Roma St. Clement Kilisesi’nin (12. yüzyıl) apsis yarım kubbesinde görüldüğü üzere Bizans dünyasında daha fazla işlenen konunun Tao Klarceti bölgesinden günümüze ulaşan yapılarda benzer bir örneğine rastlanmamıştır. Geriye kalan bezemelerin çoğunluğunu, Flemming’in 2. Grup içerisinde ele aldığı “*kâse biçimli yapraklar üzerindeki haçlar*” ile 4. Grupta değerlendirdiği “*bağımsız yapraklar arasındaki ve şamdan biçimli yapraklı*” gruplar içerisinde değerlendirmek mümkündür²⁰¹.

Oşki Kilisesi’nde batı haç kolunun güneyindeki ek mekânın güney cephesinde, doğudan ilk payenin batı yüzünde bulunan yaşam haçı motifi, batı cephe alınlığındaki motifte olduğu gibi, gök kubbe sembolü olan yarım daire kemerli bir panonun yüzeyine işlenmiştir. Bu kez iki kademeli bitkisel kaide üzerinde yükselen haç motifi eş kolludur ve alt kolu hariç diğerleri, kubbe kasnağında boyama olarak yapılmış haçlardaki gibi, ortadaki yarım daire, iki yandakiler sivri uçlu üç yapraklı palmet biçiminde sonlandırılmıştır ve ortadaki yaprakların yüzeyi oyularak derinlik kazandırılmıştır. Kaideyi oluşturan üç yapraklı yarım palmetler eş düzenlemeye sahiptir ve alttakiler daha büyük boyutludur. Adeta kuş kafasına benzeyen palmetlerin gaga gibi yapılmış içteki yaprakları, haçtaki kutsallığı yer gibi haça dokundurulmuş, diğer ikisi de kulak gibi yana yana işlenmiştir. Haç motifi, ters “V” şeklinde açıyla birleşen ve yukarıya doğru uzayan alttaki palmetlerin ortak dalı üzerine yerleştirilmiş, yine bu daldan süren üstteki palmetler ise kolun uçlarına birleştirilmiştir (Fig. 49).

²⁰¹ Flemming 1969, 96-102; Lücke 2014, 34.

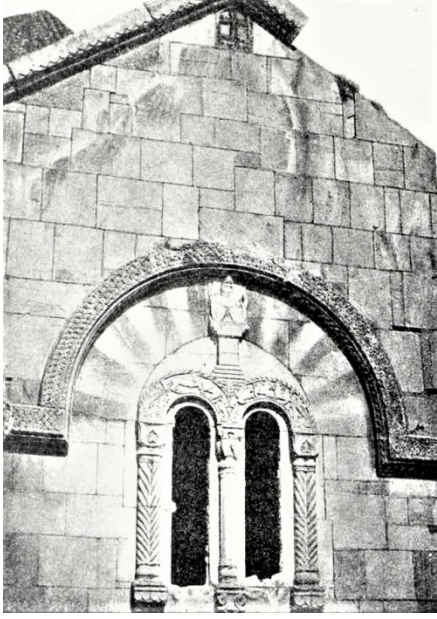

Fig. 48. Oşki Kilisesi, doğu cephenin alınlığı

Fig. 49. Oşki Kilisesi, batı haç kolunun güneyindeki ek mekân, güney cephesinde doğudaki ilk paye

Fig. 50. Oşki Kilisesi, güneydeki ek mekânın içinde yer alan sekizgen paye

Fig. 51. Oşki Kilisesi, iç mekân, güneybatıdaki payenin kaidesi

Aynı mekânın iç kısmında yer alan sekizgen payenin batı yüzündeki Latin haçı motifi, payenin tüm yüzeyini kaplayan bitkisel motiflerin arasına, üst bölümüne yerleştirilmiştir. Bitkisel yüzey, karşılıklı yerleştirilmiş üçer yapraklı yarım palmetlerin meydana getirdiği motiflerin düz ve baş aşağı yerleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Düz motifte, palmetlerin yaprakları alttan yukarıya doğru uzatılmış ve yaprakların uçları birbirine değdirilmiştir. Alttaki iki yaprak damla biçimlidir ve hafif “S” kıvrımıyla içe doğru bükülmüştür, sivri uçlu dıştaki yapraklar ise düz bir şekilde diğer yaprakları kuşatarak yürek benzeri motif meydana getirmiştir. Baş aşağı yerleştirilmiş olan motifte, alt iki yaprak bu kez dışa dönüktür ve üçüncü yaprak, alttaki motifin yarısına uzanacak kadar diğer motifin üzerine geçirilmiştir. Yaprakların yüzeyleri kendi formlarına uygun biçimde oyularak profillendirilmiştir. Kolları hafifçe içe kavisli haç motifi, düz durumdaki motifin dış

yapraklarının birleşim yerine oturtulmuş ve kolların yüzeyi oyularak derinleştirilmiştir. Payenin bundan sonraki üst kısmı kırılarak tahrip edilmiştir. Ancak eski fotoğraflarında haçın üst koluna bitişik biçimde bir insan başı kabartması, sağ tarafta dua eder pozisyonda diz çökmüş bir figür ve üstte de “Deesis/Yakarış” sahnesi görülmektedir. Değerli taşlarla bezeli bir taç taktığı anlaşılan başın tam da haçın üzerinde bulunması, Golgota Tepesi’ne haç diktirmesi²⁰² ya da Gürcistan’a hediye olarak kutsal haçın parçalarını göndermesi nedeniyle Büyük Konstantinus’la ilişkilendirilmesine yol açmıştır (Fig. 50).

Kilisenin iç mekânında, güneybatıdaki payenin kaidesinde yer alan motif de sekizgen payedekiyle aynı mantığa sahiptir. Bu kez Latin haçı, kaideyi çevreleyen kozalak dizisinden birinin yüzeyine işlenmiştir. Baş aşağı duran iri kozalaklar, iki yanında içe bükülerek volütler oluşturan filizlerin çıktığı kısa saplara sahiptir ve birbirlerine yay şeklinde dallarla bağlanmıştır. Sekizgen payede palmetlerin oluşturduğu bitkisel motiflerin arasına oturtulan haç motifi burada kozalağın sert pulları içine yerleştirilmiş, kolların yüzeyi, uçlarda yuvarlatılmış geniş yivlerle derinleştirilmiştir. Burada ayrıca farklı olarak haç motifi, simetrik şekilde iki yana açılan palmetlerin oluşturduğu kalıs biçimli kaidenin üzerinde yükselmiş, palmetler bir düğümle globus gibi değerlendirilmiş kozalağın uç kısmına bağlanmıştır. Palmetlerde içteki küçük yaprak dışa dönerek volüt oluşturmuş, diğer iki yaprak alttan bu yaprağı kuşatarak yukarıya doğru uzatılmıştır. Uçları aynı şekilde dışa kıvrılan yapraklardan dıştaki kısa tutulmuş, uzun olan orta yaprak da bunun üzerini kuşatmıştır. Buradaki kompozisyonun yakın bir benzeri Köprülüköy/ Okrobagati Rabat Kilisesi’nde, girişin hemen sağında belgelendirilmiştir²⁰³. İki yanında yazıt bulunan dikdörtgen biçimli pano yüzeyine işlenen kompozisyonda, Latin haçı motifinin kolları hafif içe kavisli yapılmış, kolların yüzeyi kendi formunda genişçe yivlendirilerek küçük kabara gibi işlenmiş merkezdeki güneş motifinde birleştirilmiştir. Haç motifi, yine globusun iki yanından simetrik biçimde ayrılarak kalıs biçimini alan kaidenin üzerine oturtulmuştur. Yapraklar içten dışa doğru uzayan beş dilimlidir ve globusun iki yanında yarım daire bir kavis yaptıktan sonra yukarıya uzatılarak dışa doğru kıvrılmıştır. Dıştaki sivri uçlu birer yaprak hariç, diğerlerinin ucu içe kıvrılarak lop meydana getirmiştir (Fig. 51).

Hahuli Kilisesi’nde, batı haç kolunun güneyindeki mekânın apsidiolünde yer alan motif, yapraklı kaideye sahip örneklerin en basit uygulamasını, kilisenin apsis penceresi üzerinde yer alan ise ünük bir kompozisyonu içermektedir. Apsidiolde, Yunan haçı tipindeki haç motifi iki yanından yaprak çıkan globus üzerine oturtulmuştur. Alta düz hatla birleştirilen yapraklar haçın alt koluna geniş açı yaparak yukarıya yükseltilmiş, yaprakların sivri uçları aşağıya doğru sarkıtılmıştır. Böylece yapraklara adeta sarkık ağızlı, düz dipli kâse görünümü kazandırılmıştır (Fig. 52).

Kilisenin apsis penceresindeki bezeme, pencereyi kuşatan yarım daire kemerlerin en içteki kademesine işlenmiştir. Kemerin ayaklarına simetrik biçimde yuvarlak gövdeli, uzun boyunlu, gaga ağızlı ve ağız kenarına birleşen tek kulplu, boynun ağızla birleştiği kısımda yuvarlak göze sahip stilize kuş başlı birer sūrahi yerleştirilmiştir. Sūrahilerin içinden çıkan uzun saplı üç yapraklı birer yarım palmet, yaprakları aşağıya dönük halde, kemerin şekline uygun kavisle uzatılarak kilit taşında buluşturulmuştur. Sūrahilerin gövdesine de daire içerisinde birer Bolnuri/Bolnisi haçı kabartılmıştır. Bu tür sūrahi motifleri Orta Çağ’da Gürcistan, İran ve diğer doğu ülkelerinde görülmekle birlikte, Tao Klarceti bölgesi için

²⁰² Djobadze 1992, 205, pl. 145, diğer figürün ise yanındaki yazıttan kilisenin mimarı Grigol olduğu belirtilir.

²⁰³ Marr 1911, 8, Fig. 1. Günümüze ulaşmayan bezeme Marr tarafından belgelendirilmiştir.

üniktir²⁰⁴. Burada doğrudan sürahi ile sembolize edilen “hayat suyu”, diğer örneklerde kâse şeklinde biçimlendirilerek haçın üzerine yerleştirildiği yapraklarla ifade edilmiş, böylece yukarıda pek çok örnekle açıklanan altından yaşam suyunun aktığına inanılan hayat ağacı motifi görselleştirilmiştir. Tabi sürahi aynı zamanda İsa'nın kanını sembolize eden şarabı sakladığından ve burada üzerine haç motifi işlendiğinden, kurtuluşa ancak İsa ile ulaşılacağı, İsa'nın insanların günahlarının kefareti için çarmıha gerildiği inananlara bir kez daha hatırlatılmıştır (Fig. 53).

Parhali Kilisesi'nde batı cephenin güneyindeki pencere üzerinde yer alan kompozisyon dikdörtgen panonun yüzeyine işlenmiş, panonun alt orta bölümü pencere kemerinin kavsine uydurulmuştur. Yuvarlak hatlı tek sıra örgü motifiyle oluşturulan ve alt kol hariç diğerleri üçer düğümle sınırlandırılan *potent* biçimli haç motifi, panonun alt çerçevesini sınırlandıran örgü motifiyle birleştirilerek kemerli kısmın merkezinden, sanki Golgota Tepesi'nin üzerinde gibi yükseltilmiştir. Haçın iki yanındaki boşluk simetrik olmayan yaprak motifleriyle doldurulmuştur. Çoğunluğu üç yapraklı yarım palmetlerin dıştaki sivri, diğerleri damla biçimli yaprakları aşağıdan yukarıya doğru uzatılarak dış yaprakları içe ya da dışa bükülmüştür. Palmetlerden sağ taraftakiler, alt köşeden haçın üst kolu ucuna kadar “S” kıvrımlarıyla uzanan dalın kıvrımlarının iki yanına birleştirilmiş, alttakiler yukarıya, üsttekiler aşağıya dönük biçimde yapılmıştır. Sol tarafta ise kıvrık dala yer verilmemiştir, çerçevenin kenarından çıkan yapraklardan altta büyük olanı dört yapraklıdır ve dış yaprağı diğer yaprakları kuşatarak pencerenin kemerine doğru kavislendirilmiştir. Bu yaprağın uç kısmından da haç kollarının arasını dolduran üç yapraklı palmet çıkarılmıştır. Üst tarafta baş aşağı duran iki palmetten büyük olanı, attaki palmetin kavsine uydurularak dış yaprağını çevrelemiş, köşeden çıkan diğer palmetin yaprakları ise düz şekilde yapılmıştır (Fig. 54).

Kilisenin doğu cephesinde, diakonikon mekânına açılan güneydeki üst seviye penceresinin üzerinde, üzüm salkımları ile kompoze edilmiş haç motifine yer verilmiştir. Pencereyi taçlandıran omega biçimi kemerin yüzeyi birer düğümle bağlanan tek sıra yuvarlak hatlı antrolak motifiyle bezenmiş, antrolakların içine de daha çok çiçek motifleri oturtulmuştur. Kemerin hemen üst kısmına, uçları altlı üstlü ikişer düğümlü sonlanmış küçük bir yay motifi, bunun da üzerine haç motifi yerleştirilmiştir. Haç motifi alt kısımda derince bir yarım daire, diğer kısımlarda haç kollarının arasına doğru hafifçe dalgalanan ince kaval silmeyle oluşturulmuş çerçeve içine alınmıştır. Kolları hafifçe içe kavislendirilmiş Malta tipindeki haç motifi yine ince kaval silmeyle meydana getirilmiştir ve merkezdeki küçük dairede birleşen kolların her ucu birer lolla sonlandırılmıştır. Kolların arasını, çerçeveden küçük bir sapla uzanarak uçları merkeze yönelmiş dolgun taneli birer üzüm salkımı doldurmuştur. Kompozisyon Tao Klarceti bölgesinde tespit edilen tek örnektir. Ancak asma kültürünün güçlü olduğu Gürcü kültüründe hem Tao Klarceti hem de Gürcistan'daki diğer yapılarda haçla birlikte ya da başka kompozisyonlar içerisinde en yoğun kullanılan bitki İsa'yla yakından bağlantılı görülen üzüm ve asma yapraklarıdır (Fig. 55).

---

²⁰⁴ Djobadze 1992, 148.

Fig. 52. Hahuli Kilisesi, batı haç kolunun güneyindeki mekânın apsidiolü

Fig. 53. Hahuli Kilisesi, doğu cephe, apsis penceresi

Fig. 54. Parhali Kilisesi, batı cephe, güneydeki pencere

Fig. 55. Parhali Kilisesi, doğu cephe, diakonikon mekanına açılan güneydeki üst seviye penceresi

Gürcistan'da yüzlerce asma çeşidi yetiştirilmiş ve hayat ağacı olarak kabul gören asma kültü önemli bir yer işgal etmiştir. Adem'in kanında, gelecek nesilleri diriltmek için kendini çarmıhta feda eden İsa gibi, asmanın da komünyonda tüketilecek salkımlar ürettiğine inanılmış, böylece kan hayat ağacının ve yaşayan sütunun sembolü olmuştur. Asma bahçelerinin Meryem Ana tarafından korunduğu düşünülmüş ve ilahilerde Meryem, cennette asma bahçelerini diken olarak anılmıştır²⁰⁵. Tasvirlerde cennetin merkezinde, salkımlarıyla hayat ağacını simgeleyen asmaya ve etrafında dönen cennet kuşlarına yer verilmiştir²⁰⁶. İsa insanları kutsal şarapla ya da verimli hayatla sarhoş etmeye gelmiştir. Şarabın fermente olması da enkarnasyonla/bedenlenme özdeşleştirilmiştir²⁰⁷. İncil'de İsa kendini asma, babasını/Tanrıyı bağcı olarak tanımlamış, sözlerine kulak asmayanların meyvesiz kalacağını, sözlerini kabul edenlerin yüceltileceğini ifade etmiştir²⁰⁸.

²⁰⁵ Okropiridze 2010, 165.

²⁰⁶ Okropiridze 2010, 166.

²⁰⁷ Harpur 2005, 99-100.

²⁰⁸ Yuhanna 15: 1-8.

Fig. 56. Parhali Kilisesi, kuzey cephe, girişin doğusundaki ilk pencere

Fig. 57. İşhani Kilisesi, güney cephe alınlığı

Fig. 58. İşhani Manastırı, Meryem Kilisesi, batı cephe alınlığı

Kıbrıs kökenli bir şiirde de İsa'nın ölümden dirildiği üçüncü günde bir yaşam haçından yeryüzünü ve gökyüzünü titreten dalın filizlendiği, kırk gün içinde gelişen dalın başının gökyüzüne uzandığı ve o kutsal başını gökyüzünde sakladığı, sonra gökyüzünden yeryüzüne, insanların meyvelerini yemeleri ve ölümün ölebileceğini öğretmek için muhteşem on iki dal uzattığı ve bu ağacın dallarının cennetin yolunu gösterdiği anlatılmıştır²⁰⁹.

Parhali Kilisesi'nin kuzey cephesinde bulunan kompozisyon, girişin doğusundaki ilk pencerenin üzerindedir. Yüzeyine işlendiği blok taşın aynı zamanda çerçevesini de teşkil ettiği kompozisyon haç ve iki yanındaki simetrik tavus kuşu figürlerinden ibarettir (Fig. 56).

Seylan ve Hint mitolojisinde güçlü parlak tüyleri nedeniyle güneş sembolü olarak görülen tavus kuşu figürü, Babil, Pers ve Anadolu aracılığıyla Batı'ya yayılmış, Hera'nın kutsal hayvanı olarak kabul edilen tavus kuşu, pek çok anlam yüklenerek buradan Hristiyanlığa geçmiştir²¹⁰. Kilise babalarının dikkat çektiği gibi, Tanrının yarattığı dünyanın güzel bir süsü olarak değerlendirilmesinin yanı sıra gerçek ve varsayılan çeşitli özellikleriyle Pagan inancından itibaren ölümsüzlük ve sonsuz yaşamla ilişkilendirilen kuş, her kış tüylerinin dökülerek baharda yenilenmesi; Aziz Agustin'in yaptığı bir deneyle kanıtlandığına göre ölümden sonra etinin çürümemesi nedeniyle İsa'nın yeniden doğuşunun da sembolü olmuştur²¹¹. Özellikle asma dalları arasındaki bir kantharosun iki yanında yer alan tavus kuşu çifti vaftiz, komünyon ve İsa'nın kutsal kaniyle diriliş temalarının önemli unsurları arasında yer almıştır²¹². Parhali Kilisesi'ndeki kompozisyon pencereyi kuşatan kemerin üzerine oturtulmuş; kemer, alt sınırında "V" biçimli keskin hatlarla birbirine bağlanarak geçen parabolik kemer biçimli küçük motiflerle meydana getirilerek aralarda oluşan baklava motifleri ile kemerlerin karınlarına ortası matkapla delinmiş kabartma düğme motifleri işlenmiştir. Böylece sanki geçme motifi tavus kuşunun çok gözlü kuyruğuna benzetilmiştir. Sağa doğru meyilli haç motifi eş kolludur, kolları içe doğru hafifçe kavislendirilmiştir ve alttaki yay, üstteki üçgen biçimli iki kaidenin üzerine yerleştirilmiştir. Kanadındaki gözden dolayı olasılıkla soldaki erkek, sağdaki dişi gibi görünen tavus kuşlarının başları taşın üst sınırına denk geldiğinden tepelikleri yatay olarak arkaya doğru uzatılmış, vücutlarındaki ve kuyruklarındaki tüyler ince ince işlenmiştir. Soldaki kuş gagasında yan yaprakları hilal gibi gagaya doğru kıvrılmış üç yapraklı palmet, diğeri ise küçük bir halka tutmaktadır. Üç yapraklı palmetlerin "Kutsal Üçlü"yü, halkanın da barışı temsil ettiği bilinmektedir. Dünyevi cenneti, göksel cennetten ayıran önemli unsurlardan

²⁰⁹ Flemming 1969, 89.

²¹⁰ Andelkovic vd. 2011, 232.

²¹¹ Maguire 1987, 39, 64; Andelkovic vd. 2011, 239-240.

²¹² Andelkovic vd. 2011, 243.

birisi hayvanların varlığıdır ve bunlar cennette beklenen barışın, hatta günahsız ruhların sembolü olarak görülmüştür²¹³. Dolayısıyla burada, “Kutsal Üçlü”nün yolu izlenerek dünyevi cennetteki barışın gerçekleşebileceği fikri ifade edilmiş olmalıdır. Bununla birlikte herhangi bir meyve ya da yaprağı gagalayan kuşlar, cennette Tanrının nimetlerini alan salih ruhlar olarak da görülmüştür²¹⁴. Parhali'deki gibi haçın iki yanındaki tavus kuşu çifti Gürcistan'daki erken dönem yapılarından Bolnisi Sioni Kilisesi'nin vaftizhanesinden (5. yüzyıl) başlayarak Patara Oni St. Nikolaz (11. yüzyıl), Büyük Gardatenis (11. yüzyıl), Khitsisi (11. yüzyıl), Magalaant (12.-13. yüzyıl) kiliselerinin aralarında bulunduğu pek çok yapıda kesintisiz uygulanmıştır. Yoğun olarak uygulanan bu kompozisyonlar, yukarıda sayılan tüm sembolik anlamlarının yanı sıra yaralanmış hayvanların tohumlarından ya da yapraklarından yediklerinde iyileştikleri Azize Nino'nun ağacıyla da bağlantılı olmalıdır.

İşhani Kilisesi'nin güney cephesindeki yaşam haçı motifi, cephenin alınlığına yerleştirilmiştir ve haçın kendisi doğu cephedeki haç gibi örgülü yapılmıştır. Karşılıklı kolları eş boyutlu ve düşey kolu daha uzun tutulan haç motifi, alttaki geniş ve düz, üstteki içbükey, kaval ve düz silme profilli üç basamaklı kaide üzerine oturtulmuş Calvary tipindedir. Alttaki kaide, ince kaval silmeyle kuşatılarak yüzeyi yuvarlak hatlı beş düğümle bezenmiştir. Bunun iki yanına, alt köşelerinden düz bir hatla çıkan üç yapraklı birer yarım palmet motifi işlenmiştir. Sapları birer volütle birleşen uçları sivri yapraklar, birbirine bitişik halde keskin “S” kıvrımıyla dışa bükülerek üstteki kaidenin üst sınırına kadar uzatılmıştır. Haç motifi merkezde büyük, aralarında küçük eşkenar dörtgenler meydana getiren çift düğümlü örgüyle yapılmış, son sıralardaki düğümler biraz dışa taşırılarak kolların her bir ucunun lopuna dönüştürülmüştür. Merkezdeki eşkenar dörtgenin içine, kaval silmeyle çevrili küçük bir düğme motifi oturtulmuştur (Fig. 57).

Kilisenin hemen güneybatısındaki Meryem Şapeli'nin (1006) batı cephesi alınlığında bulunan yaşam haçı kompozisyonu aslında bu grup içerisinde Tao Klarceti bölgesinin en erken örneğidir²¹⁵. Burada haç motifi kısa tutulmuş sütunce biçimindeki kaide üzerine oturtulmuş, kaidenin yüzeyi yuvarlak hatlı örgü motifiyle süslenmiştir. Örgü motifinin en alt halkasının şeridi iki yanda uzatılarak uçlarına üç yapraklı birer yarım palmet motifi işlenmiştir. Alttaki geniş bir yay çizen yapraklar, içten dışa doğru uzatılarak uçları loplara sonlandırılmış ve içe bükülerek haçın alt kolunun uçlarına birleştirilerek kalıs biçimini almıştır. Aynı biçimde yaprakların bu kez daha küçük boyutlu ve dışa bükük olanı, haçın alt kol loplara üzerine oturtularak yan kolların alt loplara kadar uzatılmıştır (Fig. 58).

Tbeti Kilisesi'nin cephelerinde yer alan ancak günümüze ulaşamayan yaşam haçı motifleri, küçük farklılıklarla benzer şekilde biçimlendirilmiştir²¹⁶. Her üçü de İşhani Kilisesi'ndeki gibi çift örgülü yapılan haçlardan doğu cephedeki dıştan ince bir kaval silme ile kuşatılmış, silmeler haç kollarının uçlarında birer lop oluşturmuştur. Haçın alt kolunun merkezinden iki yana, uçlarında palmet motifi bulunan kıvrık dallar çıkarılmış, kolların loplara çevreyerek yukarıya uzayan kıvrık dallar, sonra bir kuğu boynu gibi geriye bükülerek loplara kuşatan kısmın orta yerinde kendisine birleştirilmiştir. Haç kollarının merkezinde, Parhali Kilisesi'nin doğu cephesinde, kuzeydeki haç motifinde görüldüğü üzere örgüyü oluşturan hatların kesişmesiyle sekiz kollu ışın motifi meydana getirilmiştir (Fig. 59).

²¹³ Reuterswärd 1985b, 110.

²¹⁴ Flemming 1969, 94; Reuterswärd 1985a, 57.

²¹⁵ Djobadze 1992, 227.

²¹⁶ Djobadze 1992, Figs. 319, 325-326, 329-330.

Fig. 59. Tbeti Kilisesi, doğu cephe alınlığı

Fig. 60. Tbeti Kilisesi, güney cephe, iki pencerenin arası

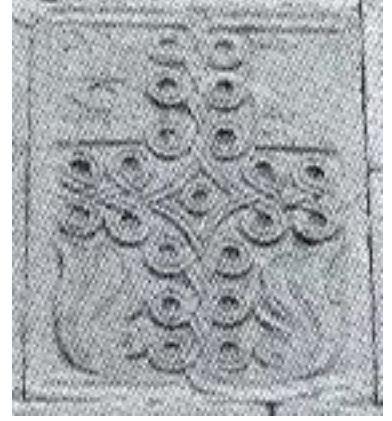

Fig. 61. Tbeti Kilisesi, kuzey haç kolu, doğu cephe, doğudaki pencere

Fig. 62. Tbeti Kilisesi, güney cephe, doğudan birinci kaide

Fig. 63. Tbeti Kilisesi, güney cephe, batıdan ikinci kaide

Fig. 64. İşhani Kilisesi, doğu cephe, kuzey uçtaki pencere

Güney cephedeki haç motifinin kollarının uçları, yine örgü motiflerinin dışa taşırılmasıyla yapılmış birer lopa sahiptir. Merkezinde küçük kabaranın bulunduğu haçın alt kolunun iki yanına beş yapraklı birer palmet yerleştirilmiş, çerçevenin alt sınırına oturtulan palmetlerin alt yaprakları içe kıvrılarak küçük lop şeklini almış, ince uzun damla biçimli diğer yaprakları ise yukarıya uzayarak haça doğru hafifçe bükülmüştür (Fig. 60).

Kuzey haç kolunun doğu cephesindeki haç motifinde ise iri yapılan düğümler aralarında eşkenar dörtgenler oluşturmadan geçirilmiş, haç kollarının uçlarında da lopa yer verilmemiştir. Alt kolun alt merkezinden iki yana, İşhani Kilisesi'nin güney cephesindeki haçta olduğu gibi keskin "S" kıvrımlı üç yapraklı yarım palmetler çıkarılmış, haç kollarının merkezindeki eşkenar dörtgenin içine ise örgü motifinin düğümleri gibi ortası büyük delikli bir düğüm motifi yerleştirilmiştir (Fig. 61).

Güney haç kolunun güney cephesinde kaide ve başlıklarda yer alan haç motifleri doğrudan palmetlerle meydana getirilerek yaşam haçına dönüştürülmüştür. Doğudan ilk kaide ile başlıklardaki haç motifleri aynıdır ve dikdörtgen çerçeve içine alınmıştır. Başlıklarda dört yönde çerçevenin kenarortaylarına içe dönük birer; kaidede ise aşağı ve yukarı kenarortaylarda içe dönük tek, iki yanda ise ortadaki içe, diğerleri çerçevenin silmesi ile bütünleşmiş dışa dönük üç düğüm motifine yer verilmiştir. Haç kolları alttan uca doğru küçülen yedi yapraklı palmet motifleri şeklindedir ve tepe yaprakları köşelere gelecek biçimde çapraz yerleştirilmiştir. Ana damarın iki yanına dizilen yapraklardan taç yaprakları, iki ince kaval silmeyle lop halinde biçimlendirilmiş, ortası matkap delikli lopların hatları, yaprağın damarıyla birlikte uzatılarak palmetlerin saplarını oluşturmuştur. Birbirine geçirilen saplar,

merkezde ortası küçük delikli eşkenar dörtgen biçimli düğümle bağlanmıştır. İkinci ve üçüncü yapraklar yüzeyleri aynı şekilde oyulmuş ikiz damla, tepe yaprağı ise üçgen şeklinde yapılmıştır (Fig. 62).

Batıdan ikinci kaidenin yüzeyindeki haç motifi ise üç ince kaval silmeyle şekillendirilen ve ana eksenlerinde içe dönük birer düğümü bulanan daire çerçeve içerisine işlenmiştir. Palmet motifleri diğer kaide ve başlıklarla benzer şekilde yapılmış, burada yapraklar daha kısa tutularak ara yapraklar hafifçe dışa bükülmüştür. Ayrıca burada tepe yaprakları merkezde birleştirilerek güneş ışınları motifi oluşturulmuştur. Lop şeklindeki taç yapraklardan uzayan saplar ise çerçevenin altından ve üstünden geçirilerek bitişik palmetlerin sapları, üzerine işlendikleri blok taşların köşelerinde birleştirilmiş ve dört kollu yıldız motifi meydana getirilmiştir (Fig. 63).

Komplike şekilde düzenlenmiş iki yaşam haçı motifi ise İshani Kilisesi'nin doğu cephesinde kuzey uçtaki pencere ile Hahuli Kilisesi'nin güneyindeki şapelin giriş alınlığında görülmektedir. İshani Kilisesi'ndeki motif, alt orta bölümde pencere kemerine uydurulan ve üç kaval silme ile sınırlandırılan üst köşeleri pahlı yamuk biçimli panonun yüzeyine yerleştirilmiştir (Fig. 64). Panonun yüzeyi tamamıyla kıvrık dallar, palmetler ve boru çiçeği motifleriyle kaplanmış, haç motifi üst orta bölüme alınmıştır. Pencere kemerinin üzeri birer düğümle bağlanan ve merkezlerine küçük kabaraların işlendiği yuvarlak hatlı beş antrolak motifleriyle bezenmiş, merkezdeki antrolağın üzerine bir düğüm daha bağlanmıştır. Bunun üst kısmında, haç motifinin hemen altında bulunan eksendeki küçük düğme motifinden başlayarak solda saat yönünün tersine, sağda saat yönünde hareket eden boru çiçeği motifleri daire oluşturacak şekilde birbirine eklenmiştir. Üç ince kaval silmeyle yapılan çiçek motiflerinin sapları hafif "S" kıvrımıyla uzatılmış, çiçek kısımları ise ikiye ayrılarak dışa dönük birer volüt şeklinde biçimlendirilmiştir. İlk çiçeklerden ikişer tane çiçek çıkarılmış, bunlardan büyük olanları alta kıvrılarak daireyi tamamlamış, yukarıda küçük olanından ise bir çiçek daha çıkarılarak geriye, haça doğru döndürülmüştür. Bu son çiçeklerin ağızlarından çıkan filizlerin uçlarındaki yaprak gruplarından sivri uçlu olanlar haçın yan ve üst kollarının loplarnı kuşatmıştır. Damla biçimli diğer iki yaprak da çerçeveye doğru uzatılmıştır. Alttaki ilk çiçeklerin saplarından uzanan birer üç yapraklı palmet de haçın alt kollarının arasını doldurmuş, tüm bu palmetler sanki haçın etrafında üçüncü bir daire meydana getirmiştir. Çiçeklerin oluşturduğu daire çerçevelerin içi palmet motifleriyle doldurulmuş, solda alt ve üstteki çiçeğin içte kalan volütlerinin iki yanına üç yapraklı birer yarım palmet yerleştirilmiş, iki yandakilerin arasına ise sapı soldakine birleşik, üst iki yaprağı da sağdakinin iki yanında açılmış altı yapraklı palmet uzatılmıştır. Sağdakinde ise alttaki çiçeğin iki volütünden birer yarım palmet filizlenmiş, sağdaki palmetten dairenin tüm yüzeyini kaplayan yedi yapraklı palmet çıkarılmıştır. Çiçekten oluşan bu iki dairenin arasına üstte haç motifi oturtulmuştur. Alt kolu hafifçe uzun haç kollarının her bir ucu ortası matkap delikli birer lopla sonlandırılmış, yüzeyleri ikişer ince kaval silmeyle yivlendirilen haç kollarının birleştiği merkeze, loplarn gibi biçimlendirilmiş bir düğme motifi yerleştirilmiştir. Çerçevelerin alt köşelerinde kalan üçgenimsi boşluklar yedi yapraklı birer palmet motifleriyle kaplanmış, alt iki yaprağı sapa doğru iyice kıvrılan, sivri uçlu büyük üst yaprakları ise iki yana açılan palmetlerin iri beyzi tepe yaprakları köşelere denk getirilmiştir. Sağ üst köşedeki boşluğa ise yaprakları aşağıya dönük üç yapraklı yarım palmet işlenmiştir.

Hahuli Kilisesi'nin güney şapelindeki kompozisyon girişin alınlığına yerleştirilmiştir (Fig. 65). İki kaval silme arasındaki içbükey silmeyle sınırlandırılan alınlık, alt kısmın merkezinde küçük bir yarım daire kemer şeklinde yükseltilmiş ve kemerin merkezine dilimli küçük bir kabara oturtulmuştur. Kabara ve kemerle yine Golgota

Tepesi izlenimi verilen bu kısmın üzerinde, ince standart üzerindeki haç motifi yükseltilmiştir. Kalınca bir kaval silmeyle sınırlandırılan ve uçları birer lopa bitirilen haçın alt kolu hafifçe uzun tutulmuş, merkeze matkap delikli bir düğme, kolların uç kısımlarına da küçük birer kabara yerleştirilmiştir. Alt kısımda standartın iki yanında kök salan düz silmeyle yapılmış dallar haçın iki yanındaki yüzeyi tamamıyla kaplamıştır. Başlangıçta haça doğru yarım daire biçiminde kıvrılan dalın alt kısmında çerçeveye paralel uzanan, üst kısmında da iki yana ayrılan dala yer verilmiş, bu dalın ortasından ve sol dalından yine iki dal ayrılarak haçın üst kolunun loplarına birleştirilmiştir. Bütün dalların uçları, yuvarlak düğme motifine bağlı baklava motifi biçimli birer yaprakla sonlandırılmış, bunların yüzeyi iki yandan içe doğru boylamasına meyillendirilerek oyulmuştur. Yaprakların birer tanesi, sivri uçları merkeze dönük halde haç kollarının arasına denk getirilmiştir.

Fig. 65. Hahuli Manastırı,
güneydeki şapel, giriş alınlığı

Fig. 66. Tbeti İncili,
kapak sayfası²¹⁷

Mimari dışında, “yaşam haçının” uygulandığı diğer bir örnek, Tbeti Manastırı’nda kopyalanan ve bölgenin önemli sanatçısı Beka Opizari tarafından işlenen Tbeti II İncili’nin (1161-1165) kapak sayfasıdır (Fig. 66). Haç motifi, globus üzerindeki üç yapraklı palmet motifinden yükseltilmiş, globusun iki yanından simetrik uzanan kıvrık dallar ve yapraklar kapağın yüzeyini kaplamıştır. Burada kıvrık dallar içerisindeki haç motifi, şimdiye kadarki uygulamalardan farklı olarak yeni bir yorumla üzerindeki İsa, iki yanındaki Meryem ve Yahya ile ilişkilendirilmiş; Meryem ve Yahya Golgota’da yas tutanlar değil, ölüme karşı kazanılan zaferden önce dua edenler olarak tasvir edilmiştir²¹⁸. 9. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmaya başlayan kompozisyonun yakın bir benzeri, Roma St. Clement Kilisesi’nin (11.-12. yüzyıl) apsis mozaiğinde yer almıştır.

Tbeti II İncili’nin kapağında olduğu gibi haçla birlikte tasarlanan kıvrık dallar ve yapraklar, Gürcistan’daki Bolnisi Sioni (5. yüzyıl), Akvenaba (5.-6. yüzyıl), Akaurta (5.-7. yüzyıl) ve Khirsa St. Stephan (6.-9. yüzyıl) kiliselerinde açıkça görüldüğü üzere asma yapraklarıdır. Zaten kabı yapraklarla şekillendirilmiş haçlar, asma dalları arasındakiler ile aynı sembolik anlama sahip görülmüştür²¹⁹.

Haçın Göğe Yükseltilmesi

Hristiyanlık dünyasında 4.-7. yüzyıllarda yaygınlaşan sahne, olasılıkla ilk olarak Antakya Genç Simeon Stylites Manastırı Trinity Bazilikası’nda (541-551)

²¹⁷ Url 10.

²¹⁸ Flemming 1969, 95-96.

²¹⁹ Flemming 1969, 96.

uygulanmıştır²²⁰. Gürcü sanatında da bu dönemden itibaren görülmeye başlamış, ilk örneği de Mtsheta Cvari Kilisesi'nin kubbesine kabartma tekniğinde tek başına işlenen ve uçları birer lolla sonlandırılan büyük boyutlu haç olmuştur²²¹. Santsrevisi Kilisesi (7. yüzyıl) ile Tsromi Kilisesi'nin kubbesinde basamaklar üzerinde yükselen Calvary tipi haçlar, kabartma haçlar arasında yer almış, daha sonra bunlar yerlerini fresk tekniğinde yapılmış "Haçın Göğe Yükseltilmesi" sahnesine bırakmıştır²²². Orta Çağ Bizans ve Avrupa sanatında fazlaca benimsenmeyen sahne, Gürcü sanatında özellikle kubbelerde olmak üzere, giriş alınlıklarında ya da yapıların cephelerinde yüzlerce örnekle kesintisiz şekilde yer bulmuştur.

Kutsal kitaplarda ve bazı apokalipslerde geçen ifadelerden anlaşıldığına göre, İsa'nın ikinci gelişinin alameti haçtır.

*"O zaman İnsanoğlu'nun belirtisi gökte görünecek. Yeryüzündeki bütün halklar ağlayıp dövünecek, İnsanoğlu'nun gökteki bulutlar üzerinde büyük güç ve görkemle geldiğini görecekler"*²²³.

*"Meshedilmiş geldiğinde; O kendini çevreleyen güvercinlerin çelengiyle gökyüzünün bulutlarında yürüyerek ve önünde bir haç işareti çizerek bir güvercin gibi, etrafında dönen tüm meleklerle gelir, tüm dünya onun güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar nasıl parladığını görecek"*²²⁴.

*"...Tanrının oğlunun gelişine gelince, tanınmayacak ama, doğudan batıya bir şimşek ışığı gibi görünecek, öyle ki, görkemimin muhteşem gücüyle ve önümde giden haçım, cennet bulutunun üstünde geleyim"*²²⁵.

Benzer bir anlatım Petrus'un Apokalipsi'nde de söz konusudur.

9 *"...Lord'un defnedildiği gece, askerler ikiye ikiye nöbet tutuyorlardı. Gökyüzünde büyük bir gürültü vardı. Ve göklerin açıldığını, ışıklar içinde iki kişinin oradan indiğini ve mezara yaklaştığını gördüler. Ve mezarı kapatan büyük taş yuvarlandı ve kendiliğinden kenara çekildi. Mezar açıldı ve iki genç adam içeriye girdi.*

10 *Bunun üzerine askerler komutanlarını uyandırdılar. Onlar da anlatılanların doğru olduğunu anladılar. Ve yine iki kişinin bir kişiyi destekleyerek mezardan dışarıya çıktıklarını ve onları bir haçın izlediğini gördüler. İlk ikisi gökyüzüne ulaştılar ancak O'nun kendilerinden önce geçmesine izin verdiler. o arada gökyüzünden "bunlara uykuyu sen mi getirdin" sözlerini duydular, haçtan ise evet karşılığı geldi"*²²⁶.

Bu nedenle özellikle kubbedeki haçlar sadece İsa'nın ölümünün değil, dirilişinin, ikinci gelişinin ve St. Apollinare in Classe Kilisesi'nin apsisinde ve Galla Placidia Mausoleumu'nun kubbesindeki haçta olduğu gibi İsa'nın kendisinin oradaki

²²⁰ Djobadze 1992, 149.

²²¹ Begiaşvili 2011, 104.

²²² Begiaşvili 2011, 106.

²²³ Matta 24: 30.

²²⁴ Steindorff 1899, 87; Dölger 1967, 12.

²²⁵ Bauckham 1994, 23, 28.

²²⁶ Robinson – James, 1892, 24; Dölger 1967, 11.

varlığının (theophanic cross) sembolü olarak da kullanılmıştır²²⁷. Gürcistan'daki Katshi Kilisesi'nde (1010-1014) daire biçimli panonun yüzeyine işlenen "Haçın Göğe Yükseltilmesi" sahnesini, baninin kızının, yargı gününde İsa'dan şefaata dilediğine ilişkin bir yazıtın kuşatması, sahnenin İsa'nın oradaki varlığının bir ifadesi olduğunu teyit eder niteliktedir.

Teofanik haçlar, İkonaklast Dönemin sonuna kadar Bizans sanatında yaygın olarak kullanılmış, Kapadokya ve Kafkas ülkelerinde ise daha uzun ömürlü olmuştur²²⁸. İkonaklast Dönem sonrasında Bizans'ın figürlü kompozisyonları benimsemesine bağlı olarak ikinci gelişe hazırlık olmak üzere, kubbede "İsa'nın Göğe Yükselişi" sahnesine, sonra da bunun kısaltması "Pantokrator İsa"ya yer verilmiştir. Ancak "Pantokrator İsa", prototipi "Göğe Yükseliş" in hikâyeci çağrışımından uzaklaştırılarak orijinal anlamı olan "her yerde bulunma" ve teofaniye döndürülmüş, kubbenin altından kilisenin kutsal boşluğuna doğru ışık saçmıştır²²⁹. İkonaklast hareketten etkilenmeyen ya da az etkilenen bölgelerde gelişim tersi yönde olmuş, Mesih'in yapıdaki sonsuz mevcudiyetinin sembolü olarak teofanik haç kubbe ve tonozlarda uygulanmaya devam edilmiştir²³⁰.

Gürcü sanatında haçın melekler tarafından taşınmasının ilk örnekleri basit bir kompozisyonla Tiflis Ançishati Kilisesi'nin (5.-6. yüzyıl) batı cephesinde, üst seviyeye yerleştirilmiştir. Mtsheta Kilisesi'nin güney girişi alınlığında bulunan sahne ise sonraki dönem eserlerini etkileyecek kadar önemli bir yer işgal etmiştir. Girişlerin alınlıklarındaki bezemeler, Erken Hristiyanlık Döneminde sadece Gürcistan ve Ermenistan kiliselerinde yer almış, bu kültürlerin sanatlarında yeni yaratımlar olarak değerlendirilebilecek uygulama, Arap hâkimiyetiyle kesintiye uğramıştır²³¹. Alınlıkta bulunan ve erken dönem uygulaması olmasına karşın oldukça gelişmiş bir şekilde işlenmiş sahnede, çelenk içerisindeki, uçları birer loplu Bolnuri/Bolnisi tipi haç, iki yana açılan ve kâse biçimini alan beş yapraklı yarım palmetlerin yukarıya yükselen sapı üzerine oturtulmuştur. İki yanda uçar vaziyetteki birer melek iki elleriyle çelenği kavramış, sol kanatlarını arkaya uzatmış, öne uzattıkları sağ kanatlarını ise aralarında üst üste bindirmiştir (Fig. 67). Kverno Bolnisi (6. yüzyıl), Aiazma (6. yüzyıl), Pantiani (6.-7. yüzyıl) ve Sapara (7. yüzyıl) kiliselerinde de farklı kompozisyonlar halinde iki meleğin bulunduğu sahneler devam ettirilmiş, daha sonra Katshi (11. yüzyıl), Nikortsminda St. Nikolaos (11. yüzyıl) ve Vardzia Meryem'in Ölümü (12. yüzyıl) kiliselerinde görüldüğü üzere dört meleğin yer aldığı sahneler yaygınlaşmıştır (Fig. 68-70). Sahne Gürcü sanatında öylesine önemli bir yere sahip olmuştur ki, Nikortsminda Kilisesi'nde güney girişin yanı sıra kubbede de yer almış, ayrıca güney cephe alınlığına bu kez İsa'nın dört melek tarafından taşındığı versiyonu işlenmiştir.

Tao Klarceti bölgesinde "Haçın Göğe Yükseltilmesi" sahnesi/motifi Oşki, İşhani ve Hahuli kiliselerinde yer bulmuştur. Hahuli Kilisesi'nin güney girişi alınlığında kabartma olarak işlenen sahne hariç, diğerleri kubbeye yerleştirilmiştir. Hahuli ve İşhani'nin kubbesindeki sahne ile Oşki Kilisesi'nin güney porchunun/giriş mekânının kubbesindeki haç motifi fresk, yine Oşki Kilisesi'nin güney haç koluna bitişik galerinin örtüsündeki haçlar ise kabartma tekniğiyle yapılmıştır.

²²⁷ Baranov 2015, 25-26.

²²⁸ Baranov 2015, 34.

²²⁹ Baranov 2015, 36-37.

²³⁰ Baranov 2015, 37.

²³¹ Neubauer 2009, 205-206; Lücke 2014, 170.

Fig. 67. Mstmeta Cvari Kilisesi, güney girişin alınlığı²³²

Fig. 68. Katshi Kilisesi²³³

Fig. 69. Nikortsinda Katedrali, güney giriş (Dadiani v.d. 2017)

Fig. 70. Vardzia, Meryem'in Ölümü Kilisesi, örtü²³⁴

Fig. 71. Hahuli Kilisesi, güney girişin alınlığı

Fig. 72. Hahuli Kilisesi, kubbe

Hahuli Kilisesi'nin giriş alınlığında bulunan sahnedeki haç motifi dört melek tarafından taşınmaktadır (Fig. 71). Dünyayı sembolize eden küçük küreye birleşik ince standartın üzerindeki haç motifi eş kolludur, kolların uçları birer lopla sonlandırılmıştır ve merkeze ortası delik bir daire işlenmiştir. Meleklerden ikisi

²³² Url 11.

²³³ Url 12.

²³⁴ Url 13.

haçın alt kolu, diğer ikisi de üst kolunun iki yanına simetrik biçimde yerleştirilmiştir. Yüzleri seyirciye dönük, vücutları $\frac{3}{4}$ profilden gösterilen haleli meleklerin hepsi uzun yüzlü, sivri çeneli, uzun burunludur, burunla birleşen yay gibi kaşları ve sivri badem gözleri kazıma olarak işlenmiştir. Alttaki iki meleğin birbirine bitişik yay gibi bacakları dizin alt kısmından itibaren kesilmiştir. Sağ elleriyle küreyi, sol elleriyle de haçın yan kolunun alt loplarnı kavrayan meleklerin uçları yuvarlatılmış geniş telekli kanatları açık halde yana indirilmiş ve teleklerin ikisi kavisli biçimde öne getirilmiştir. Uçar haldeki üstteki meleklerin vücutları aralarında açı oluşturarak iki yana uzatılmıştır. Uzun giysilerinin altından bacakları kabartma olarak belli edilmiş, uçları aşağıya dönük küçük ayakları bileklerinden itibaren işlenmiştir. Sağ elleriyle yan haç kollarının üst, sol elleriyle de üst kolun loplarnı tutan meleklerin sağ kanatları uçuş pozisyonunda açıktır ve vücutlarının üzerine uzatılmıştır, başlangıç kısımları birbirine değdirilen sol kanatları ise yine açık halde haçın arkasında kalmıştır. Burada olduğu gibi haçın, dünyayı sembolize eden bir kürenin üzerine yerleştirilmesi, 12. yüzyıldan itibaren Gürcü sanatında yaygınlaşmıştır²³⁵.

Hahuli Kilisesi'nin kubbesinde bulunan sahne, pek çok örnekte görüldüğü üzere sadece haç motifiyle ifade edilmiştir (Fig. 72). Kubbenin göbeğinden eteğine kadar olan bölümü gökyüzünü tanımlar biçimde maviye boyanmış, etek kısmında “Eliyah Peygamber'in Göğe Yükselmesi” sahnesiyle birlikte büyük boyutlu ay, güneş ve çok sayıda yıldız motifine yer verilmiştir. Haç motifi, kıvılcak kahverengi çizgiyle sınırlandırılarak krem rengine boyanmış göbeğin üzerine işlenmiş, ancak kolları göbeğin sınırından dışa taşırılmıştır. Eş uzunlukta, uçlara doğru genişleyen ve içe kavisli yapılan haç kolları, merkezde iç içe yapılmış büyük boyutlu iki daireye birleştirilmiş, dairelerin ve haçın konturları kıvılcak kahverengi inci taneleriyle belirlenmiştir. İki dairenin arası çepeçevre; enlemesine uzanan çift dizili ikişer inci dizisiyle üç bölüme ayrılan haç kollarının bölümleri ise içteki ilkinde üçer adet olmak üzere uçlara doğru boyutları büyüyen sarı, kahverengi, yeşil renkli dikdörtgen biçimli Tanrının sonsuz ışığını sembolize eden değerli taşlarla kaplanmıştır²³⁶. Haç kollarından uçlara ve ortaya bir sıra inci dizisiyle bağlı iç içe daire motifli üçer püskül; merkezdeki dairenin çapraz eksenlerinden de birer çiçek motifi sarkıtılmıştır. Haç kollarının arası da yıldız motifleriyle doldurulmuştur.

İşhani Kilisesi'nin kubbesindeki “Haçın Göğe Yükselişi” sahnesi, Hahuli Kilisesi'ndekine benzer şekilde programlanmıştır (Fig. 73). Burada da kubbenin yüzeyi mavi renge boyanarak çok sayıda yıldızla donatılmış, kuzeyde krem renge büyük bir ay motifine yer verilmiştir. Kubbe eteğinde ana akslara yerleştirilmiş durumda bu kez Zekaraya'nın vizyonu tasvir edilmiş²³⁷, tunç dağının arasından çıkan kanatlı doru, kır, kara yağız ve benekli dörder atın çektiği savaş arabaları sürücülerıyla birlikte dörtnala giderken gösterilmiştir. Diğer bir farklılık, haçın içine işlendiği mandorlanın dört melek tarafından taşınmasıdır. Melekler mandorlanın etrafına eşit aralıklarla ve kuzey ve güneydeki ikişer melek de sırtları birbirine dönük biçimde konumlandırılmıştır. Haleli, esmer tenli melekler başları geriye dönük, vücutları arkaya doğru uzanmış ve dizden itibaren “S” kıvrımıyla bükülmüş halde uçarken betimlenmiştir. Kanatlarıyla birlikte sağ kollarını öne, sol kollarını arkaya uzatmış melekler, elleriyle mandorlanının kenarını kavramışlardır. Kanatlarının telekleri ince ince işlenmiştir ve sırt sırta olanların sol kanatlarının uçları kuzey ve güneyde eksende birleşmiş, sağ kanatları da diğer meleklerin kanatlarıyla doğu ve batı eksende kesişmiştir. Melekler bol kıvrımlı tuniklerinin üzerine yine bol kıvrımlı uzun *himation* giymiş, öne uzattıkları kollarının üzerinden

²³⁵ Begiaşvili 2011, 114.

²³⁶ Flemming 1969, 94.

²³⁷ Zekaraya 6: 1-8.

dolaşan *himation*larının ucu uçmanın etkisiyle kıvrımlar yaparak ileriye doğru uçuşmuştur. Parmak uçları aşağıya dönük şekilde yan yana duran ayaklarında ise sandalet vardır. Göbekteki mandarlar krem rengi geniş bir bantla sınırlandırılmış, bantın ortasından çepeçevre siyah renkli zikzak motifi dolaştırılmıştır. Mandorlanın yüzeyi dıştan merkeze doğru siyah, gri, daha sonra da açık, koyu, daha açık mavi tonlarında kuşak kuşak boyanmış, merkezde, haç kollarının çıktığı krem rengi daire motifine yer verilmiştir. Yine krem rengindeki haç motifinin kolları uçlara doğru genişletilerek hafif içbükey yapılmış ve uçlarına bir lop yerleştirilerek mandorlanın sınırına kadar uzatılmıştır. Hem loplar hem de haç kolları iç kısımda, kızıl kahverengi inci taneleriyle çevrelenmiş, haç kollarının yüzeyi boydan boya iki sıralı, farklı renkte değerli taşlarla bezenmiştir. Çapraz eksenlerden beyaz birer çizgi geçirilerek haç kollarıyla birlikte mandorlanın yüzeyi on iki eşit parçaya bölünmüştür.

Oşki Kilisesi'nin güney porchunda/giriş mekânında, kubbe yer alan haç motifi beyaz zemin üzerine kızıl kahverenginde yapılmış, merkezdeki küçük dairede birleşen haç kolları, uçlara doğru genişletilmiştir (Fig. 74). Güney haç koluna bitişik galeri bölümünde, dört mekânın da üzeri yıldız tonozla örtülmüş, tonozların yüzeyine yerleştirilen haç motifleri, bunlarla birlikte kesme taşlarla örülmüştür. Haçlardan ikisinin merkezinde küçük birer kabartma daire motifine yer verilmiş; iki haçın yüzeyi kıvrık dallar ve yapraklar, birininki birbirine bağlanarak uzayan konstantrik eşkenar dörtgenler, diğeri de svastika motiflerinin geçmesiyle oluşturulmuş geometrik bezemeye doldurulmuştur (Fig. 75-76). Katshi (11. yüzyıl), Ruisi (11. yüzyıl) ve Manglisi Kilisesi'nin 11. yüzyıl onarımlarına ait aynı tipteki yıldız tonozlar (Fig. 77-80), bunların 11. yüzyılda moda haline geldiğine işaret etmektedir.

Fig. 73. İshani Kilisesi, kubbe

Fig. 74. Oşki Kilisesi, porch mekânının kubbesi

Fig. 75. Oşki Kilisesi, batı haç kolunun güneyindeki mekân, yıldız tonoz

Fig. 76. Oşki Kilisesi, batı haç kolunun güneyindeki mekân, yıldız tonoz

Fig. 77. Katshi Kilisesi, yıldız tonoz²³⁸

Fig. 78. Kathsi Kilisesi, yıldız tonoz²³⁹

²³⁸ Url 14.

²³⁹ Url 15.

Fig. 79. Ruisi Kilisesi, yıldız tonoz²⁴⁰

Fig. 80. Manglisi Kilisesi, yıldız tonoz²⁴¹

Antefiksler

Mimaride haç motiflerinin yer aldığı diğer bir unsur hem dini hem de sivil yapılarda kullanılan antefikslerdir. Antik dönemlerden beri kiremitlerin uçlarını estetik biçimde kapatmak amacıyla çatı kenarlarında yaygın olarak kullanılan antefikslerin Gürcistan'da bilinen en eski örneği Svetitshoveli Katedrali'nin bahçesinde bulunmuştur; 4. yüzyıla tarihlendirilen antefiksin yüzeyine iki yan dalında birer narın görüldüğü şematik bir hayat ağacı motifi işlenmiştir ve ağacın dalları aynı zamanda bir haç motifi meydana getirmiştir. Yukarıda değinildiği üzere “Yaşayan Sütun” hikayesiyle Azize Nino'nun yaşamında önemli bir yer tutan Svetitshoveli Katedrali'nin antefiksinde böyle bir motife yer verilmesi, doğrudan azizenin kültüyle bağlantılı olmalıdır²⁴².

Antefikslerde başlangıçta daha çok haç ve şematik hayat ağacı motifleri betimlenmiş, 8. yüzyıldan itibaren haçların yanına eklenen Gürcüce kısa dua yazıtlarıyla birlikte başta geyik olmak üzere hayvan ve St. George gibi insan figürleri de repertuvara dahil edilmiştir²⁴³. Yapılan araştırmalar sırasında Tao Klarceti bölgesinde Ardanuç Ahiza Katedrali (5. yüzyılın 2. yarısı) ile Parhali Kilisesi'ne ait pişmiş topraktan yapılmış bazı antefiksler tespit edilmiştir²⁴⁴. Gürcistan Devlet Müzesi'nde korunan antefiksler beşik ve semerdam çatılı tiptedir. Biri Ahiza, diğer ikisi Parhali Kilisesi'ne ait olan üçgen çatılı tipteki antefiksler dışa taşkın geniş bir bantla sınırlandırılmış ve merkezlerine boydan boya kabartma olarak işlenmiş birer Latin haçı motifi yerleştirilmiştir. Parhali Kilisesi'ndeki antefikslerden birinde haç kollarının merkezine bir, çatının eğimli kısımlarına eşit aralıklarla üçer küçük daire motifi kabartılmış, alt kolun iki yanına da yazıt yazılmıştır (Fig. 81). Diğerisi ise tahrip olmuş durumdadır, daire biçimli kabartmalara burada yer verilmemiştir, ancak alt kolun iki yanında yazıt bulunduğu anlaşılmaktadır (Fig. 82). Ahiza Katedrali'nin antefiksinde ise yazıt hem üst hem de alt kolun iki yanındadır (Fig. 83).

²⁴⁰ Url 16.

²⁴¹ Url 17.

²⁴² Digmelashvili 2013, 226.

²⁴³ Digmelashvili 2013, 235.

²⁴⁴ Ahiza'daki antefiksler için bkz. Skhirtladze 2009; Parhali Kilisesi'ndeki antefiksler ise B. Kudava tarafından bulunmuştur.

Fig. 81. Parhali Kilisesi, antefiks
(B. Kudava)

Fig. 82. Parhali Kilisesi, antefiks
(B. Kudava)

Fig. 83. Ahiza Katedrali,
antefiks²⁴⁵

Fig. 84. Ahiza Katedrali,
antefiks²⁴⁶

Fig. 85. Urbnisi Kilisesi,
antefiks²⁴⁷

Fig. 86. Ahiza Katedrali, antefiks²⁴⁸

Fig. 87. Tsilkani Kilisesi, paye üzerindeki kabartma²⁴⁹

²⁴⁵ Url 17.

²⁴⁶ Url 18.

²⁴⁷ Url 19.

²⁴⁸ Url 20.

²⁴⁹ Url 21.

Ahiza Katedrali'nin diğeri iki antefiksine yapraklı/yaşam haçı ile geyikli haç motifleri işlenmiştir. Baskı tekniğiyle oluşturulan haçların ilkinde her biri beyzi çerçeve içine alınmış iki haç motifi bulunmaktadır. Soldaki biraz daha alt seviyede tutulan çerçeveler eğimli şekilde yapılarak birbirine birleştirilmiştir. Malta tipindeki haç motifleri orta bölümleri iç içe iki kabartma daire şeklindeki yüksek birer standart üzerine oturtulmuştur. Standartın daire biçimli bölümünden iki yana ikisi yarım daire biçiminde alta kıvrılan, diğeri yukarıya doğru gittikçe uzayan uçları yuvarlak hatlı yedi yapraklı palmet motifi filizlenmiş, palmetlerin en üst yaprakları haçın yan kollarının ucunda içe doğru volüt oluşturmuştur (Fig. 84). Çerçeveye uydurularak yerleştirilen ve adeta iki yana açık kuşkanadı izlenimi veren bu motifte Sasani sikkelerindeki krallarının tacını süsleyen kanatların etkisi açıkça izlenmektedir²⁵⁰. Aynı motifin tekli uygulamasına Urbnisi Katedrali'ne (6. yüzyıl) ait bir antefikte de rastlanmaktadır (Fig. 85).

Ahiza Katedrali'nde bulunan diğeri antefikte sağdaki haça doğru yaklaşan bir geyik betimlenmiştir. Kanat gibi palmet motifleri hariç bir önceki antefikteki haçlara benzeyen ve beyzi çerçeve içine işlenen haç motifi sola doğru hafifçe eğilmiştir ve yan kollarının uçlarına kabartma birer küçük daire motifi yerleştirilmiştir. Geyik figürü yürür pozisyonudadır, sağ ön ayağını çerçeveye doğru kaldırmış ve değdirmiş haldedir. Uzun burnu, kulakları ve kuyruğu belirgin şekildedir, yüzünün ayrıntıları işlenmemiştir. Rüzgârdan savrulmuş gibi geriye doğru uzayan çatal boynuzları oldukça uzun tutulmuştur (Fig. 86). Benzer bir geyik figürü Tselkani Kilisesi'nde (5.-6. yüzyıl) mevcuttur. İç mekânda payenin yüzeyinde bulunan kabartma, köşelerinde düğümler bulunan silmelerle geometrik bölümlere ayrılmış dikdörtgen biçimli çerçevenin içine işlenmiştir. Önünde haç motifi bulunmayan buradaki geyik figürü Ahiza'dakine göre daha hareketsiz yapılmıştır (Fig. 87).

Paleolitik Çağa kadar uzanan geyik kültü Doğu'dan-Batı'ya pek çok kültürde önemli bir yere sahip olmuş; yaşamın, doğurganlığın ve boynuzlarının düşerek tekrar büyümesinden dolayı yenilenmenin sembolü olarak düşünülmüştür. Geyik, Tanrı ile insan arasında aracı olarak kabul edilmiş, dallı boynuzları güneş ışınlarını simgelerken boynuzlarından dolayı "hayat ağacı" ile de bağlantılı görülmüştür²⁵¹. Ölü ruhlar dünyasının lideri, cennet ve dünyayı bağlayan aracı durumundaki geyikler, tanrıçalardan İnanna, İstar ve Kybele ile ilişkilendirilmiştir, Artemis'in de kutsal hayvanıdır²⁵². Avcılığın önemli olduğu Kuzeydoğu Asya kültürlerinde de geyik, keçi, koç gibi boynuzlu hayvanlar, Doğu'da yaygın olan "hayat ağacı" kültüyle eş tutulmuş, yaşamı ve doğadaki yenilenmeyi sembolize etmiştir. Petrogliflerde boynuzları abartılı şekilde işlenmiş çok sayıda geyik tasvirlerine yer verilmiştir²⁵³. Arkeolojik kalıntılarla belgelendiği üzere geyik kültü Eneolitik Çağdan beri Gürcü kültüründe de yer edinmiş, özellikle Kolh-Kuban kültüründe doruk noktasına ulaşmıştır. Bu bağlamda geyik, doğaüstü gücün taşıyıcısı, güneşin ve ayın kızına eşlik eden bir hayvan tanrısının zoomorfik görüntüsü olarak kabul edilmiş, gökyüzüne uzayan boynuzlarının Tanrıya ulaşan merdiven vazifesi gördüğüne inanılmıştır. Gürcü kültüründe kurban edilen ilk kutsal hayvanın da geyik olduğu bilinmektedir²⁵⁴.

²⁵⁰ Iamanidze 2019, 97.

²⁵¹ Mamasakhlisi 2013, 290; Goderdzishvili 2018, 129.

²⁵² Digmelashvili 2010, 57-58.

²⁵³ Martynov 1988, 13.

²⁵⁴ Digmelashvili 2010, 59-60; Mamasakhlisi 2013, 291.

Hristiyanlıkta, Zebur'da geçen ve "İsa'nın Dirilişi" günü anmalarında katakümenler/vaftiz olmamışlar tarafından okunan;

*1 Geyik akarsuları nasıl özlerse,
Canım da seni öyle özler, ey Tanrı!
2 Canım Tanrı'ya, yaşayan Tanrı'ya susadı;*²⁵⁵

ezgisiyle geyik kiliseye koşan inananların ve vaftiz olmaya hazırlananların sembolü haline gelmiştir²⁵⁶.

Ahiza Katedrali'nedki geyik, eucaristy/komünyon almak üzere haça doğru yönelmiştir²⁵⁷. Gürcü sanatında eucaristy/komünyon sahnesi içerisinde tasvir edilmiş en eski geyik tasvirleri Biçvinta Kilisesi'nin apsis mozaigindedir. Mozağin yüzeyi narlı dallar ve kuş figürleriyle doldurulmuş, bunların merkezine üzerinde bir kozalak bulunan yüksek ayaklı bir kâse yerleştirilmiştir. Kâsenin iki yanına kutsal suyu içmek/komünyonu almak üzere ön ayaklarının üzerinde yükselen birer geyik figürü ile soldaki geyiği emmeye uzanan yavru geyik işlenmiştir²⁵⁸.

Bazı araştırmacılar, Gürcü sanatında geyik tasvirlerinin çoğunu, yazılı kaynaklarda korunan Gürcistan'ın Hristiyanlaştırılması ile ilgili efsanelerle bağlantılı görmüştür. Buna göre Trajan döneminin meşhur komutanlarından Eustathius Placida, ava çıktığı bir gün, onu bir dağın başına çeken bir geyiği takip etmiş, aniden geyiğin boynuzları arasında bir haç parlamış ve "*Placida neden beni takip ediyorsun, ben her şeyi yoktan var eden ve insanoğlunu kendi ellerimle yaratan İsa'yım...ve yine onu günahlarından arındırdım*" sözlerini işitmiştir. Bu ruhsal görümlerle Placida'nın yaşamında dönüşüm başlamış, ailesiyle birlikte vaftiz olarak Hristiyanlığı seçmiştir, ancak takibatlar ve işkenceler sonucunda şehit edilmiştir²⁵⁹. Böylece boynuzları arasında haç bulunan geyik, doğrudan İsa'nın kendisi olarak algılanmıştır²⁶⁰.

Sonuç

4. yüzyılın başlarından itibaren Hristiyan dünyası içerisinde yerini alan Gürcü halkı, geçmişten getirdiği gelenekleri çevre kültürlerin etkisi ve yeni dinin öğretileriyle harmanlayarak temel inançlarını haç motifi örgesinde görünür kılmış, bu nedenle haçı günlük yaşamın ve sanatın her alanında kullanmıştır. Boyalı örnekler hariç motifleri kabartma tekniğiyle işlenmiş, az da olsa oyma tekniği kullanılmıştır. Alt seviyelerdeki kazıma haçlar ise daha çok ziyaretçilerin eseri olarak günümüze ulaşmıştır. Kompozisyonlarda her türlü haç formuna yer verilmiş, ancak Latin haçı ile eğer eş kollu haç yapılacaksa, kendi bölgelerinde ortaya konmasından kaynaklı olsa gerek hem Gürcistan hem de Tao Klarceti bölgesinde mimariden küçük el sanatlarına en çok tercih edilen haç motifi Bolnuri/Bolnisi tipi olmuştur. Şaşırtıcı bir şekilde, Hristiyanlığın yayılmasına ön ayak olan St. Nino'nun asma dallarından yaparak kollarını saç telleriyle bağladığı yatay kolu hafifçe aşağıya eğik olan ve Gürcü Ortodoks Kilisesi'nin kutsal sembolü olarak kabul edilen asma dalından yapılmış Latin haçı tipi, Tao Klarceti kiliselerinin süslemesinde kullanılmamıştır. Gürcistan'da ise araştırılan yapılar içinde sadece Eralaant Sakdari Kilisesi'nin (5.-6. yüzyıl) batı cephesinin alınlığında rastlanmıştır. Örgülü haç formları ise Tao Klarceti bölgesinin bir yaratımı olarak kabul görmüştür. Parhali Kilisenin doğu cephesinde yer alan haçlar, örgülü olmalarının yanı sıra sembolik anlamlarıyla da ön plana çıkmıştır. Kuzeydeki haçın kaidesinde ve kollarının kesiştiği merkezde yer alan sekiz kollu ışınlar İsa'nın kozmik görünüşü

²⁵⁵ Zebur 42: 1-2.

²⁵⁶ Digmelashvili 2010, 57; Digmelashvili 2013, 243; Mamasakhlisi 2013, 292.

²⁵⁷ Digmelashvili 2010, 69-70.

²⁵⁸ Digmelashvili 2010, 61-62.

²⁵⁹ Goderdzishvili 2018, 128.

²⁶⁰ Mamasakhlisi 2013, 292.

ve güneşin sembolü; güney taraftaki haçın yüzeyinde bulunan antrolak geçmeleri ise gizli haçlar yarattığından Tanrının ve İsa'nın en güçlü soyut gösterimlerinden birisi olarak kabul edilmiştir. Tetragramlar ise X harfi meydana getirdiğinden doğrudan İsa ile ilişkilendirilmiştir.

Başta Tao Klarceti'nin günümüze ulaşan Handzta Kilisesi'nde olmak üzere doğu cephelerin haçla vurgulandığı, Gürcistan'daki geç dönem yapılarında neredeyse tüm cepheyi kaplayacak boyutlara ulaşarak belli bir şemaya kavuşturulduğu dikkati çekmektedir. Bu haçların çoğunun kırmızı renkli oluşu İsa'nın çarmıhta akıttığı kanıyla; doğu cephelerde yer alması ise İsa'nın ışıkla bir tutulmasından kaynaklı, içeride cennet olarak kabul edilen apsise yönelen inananların, dışarıda apsisi aydınlatan pencerelerin üzerine işlenen ve İsa'nın yerini alan haç motifleriyle, pencereden gelen Işık-İsa'ya yönelmeleriyle bağlantılı görülmüştür. Doğru cepheler dahil haç motiflerinin genellikle mazgal pencerelerin kemerlerine oturtularak işlenmesi, kemerlerin yükseltilerinin Golgota Tepesi gibi değerlendirilerek haçların Calvary haçına dönüştürüldüğü şeklinde yorumlanmıştır.

Bölge mimarisinde kullanılan haç motiflerinin benzerlerine başka kültürlerde de rastlamak mümkündür. Ancak Artvin'in Şavşat ilçesinde bulunan Satlel Rabat Kilisesi ile Ardahan'ın Hanak ilçesi Dilekdere/Hoşiret Kilisesi'nde bulunan haçlar Tao Klarceti için tekil örneklerdir. Satlel Rabat Kilisesi'nde yan yana işlenen üç haç, özellikle Bizans sanatında fazlaca kullanılan ve İsa'nın iki hırsızla birlikte çarmıha gerilmesi ve kutsal üçlü/trinity inancının sembolü olarak kabul görülen motifin/sahnenin Tao Klarceti bölgesinden günümüze ulaşan tek uygulamasıdır. Dilekdere/Hoşiret Kilisesi'nde ise İsa'nın çarmıha gerildiği gün yaşanan olağan üstü olaylara, gündüz vakti olmasına karşın havanın kararmasına işaret eden ay ve güneşle; ayrılanların/ölenlerin kozmik ışık krallığına son girişlerini bekledikleri mesken şeklinde düşünülen ayla; Tanrının kozmik görüntüleri ve O'nun kozmik evreni yaratıcılığıyla açıklanabilecek haç kabartmasının iki yanındaki daire motifleri, bölgenin ünik örneği olarak dikkat çekmektedir.

Yaşam haçı kompozisyonları ve haçın göğe yükseltilmesi sahneleri ise bölgede en çok benimsenen türler olmuş, batıda uygulanması neredeyse yok denecek kadar az iken Gürcistan ve Tao Klarceti'de bölgeye özgü yaratımlarla geç dönemlere kadar kullanılmaya devam edilmiştir. Yapıların bazılarında birden fazla bulunan motiflerde çoğunlukla Latin haçı formu kullanılmış; haçlar düz ya da örgülü biçimde şekillendirilmiştir.

Bu kompozisyonun da Tao Klarceti için tekil uygulamaları söz konusudur. Oşki Kilisesi'nin batı cephesi alınışındaki "yaşam haçı" motifi yarım daire kemeriyle gök kubbe imajı yaratılmış panonun yüzeyine işlenmiş, haçın alt kısmından dört kol halinde akan hayat suyu ile "yaşam haçı"na dönüştürülmüştür. Bizans dünyasında daha fazla işlenen dört kollu hayat suyunun Tao Klarceti bölgesinden günümüze ulaşan yapılarda benzer bir örneğine rastlanmamıştır. Diğer bir ünik kompozisyon da Hahuli Kilisesi'nin apsis penceresinde bulunmaktadır. Bu kez doğrudan sürahi ile sembolize edilen "hayat suyu", sürahinin içinden uzanan dallarla birlikte altından yaşam suyunun aktığına inanılan hayat ağacı motifinin görsel ifadesi olmuştur. Sürahi aynı zamanda İsa'nın kanını sembolize eden şarabı sakladığından ve burada üzerine haç motifi işlendiğinden, kurtuluşa ancak İsa ile ulaşabileceğinin, İsa'nın insanların günahlarının kefareti için çarmıha gerildiğinin inananlara bir kez daha hatırlatılmasına aracılık etmiştir.

Sadece İsa'nın ölümünün değil, dirilişinin, ikinci gelişinin ve St. Apollinare in Classe Kilisesi'nin apsisinde ve Galla Placidia Mausoleumu'nun kubbesindeki haçta olduğu gibi İsa'nın kendisinin oradaki varlığının (theophanic cross) sembolü olarak değerlendirilen "haçın göğe yükseltilmesi", sahnesi Tao Klarceti bölgesinde Oşki,

Hahuli ve İşhane kiliselerinde bulunan 6rneklerle temsil edilmiş, bunlardan Hahuli Kilisesi'nin g6ney girişi alınlığında yer alan hariç diğerleri kubbe/haç tonozla işlenmiştir. Hahuli Kilisesi'nde "Eliyah Peygamberin G6ęe Alınması", İşhane Kilisesi'nde ise "Zekarya'nın Vizyonu" ile birleştirilen sahnenin hem g6rsel etkisi arttırılmış hem de sembolik anlamı g6çlendirmiştir. B6ylece her iki kompozisyon da t6m G6rc6 sanatının tekil 6rnekleri olarak 6n plana çıkmıştır.

Haç bezemelerinin yer aldığı diğer bir alan antefiksler olmuştur. Bunlarda başlangıçta daha çok haç ve şematik hayat ağacı motifleri betimlenmiş, 8. y6zyıldan itibaren haçların yanına eklenen G6rc6ce kısa dua yazıtlarıyla birlikte başta geyik olmak 6zere hayvan ve St. George gibi insan fig6rleri de repertuvara dahil edilmiştir. Tao Klarceti b6lgesinden g6n6m6ze altı adet antefiks ulaşmıştır. Bunlardan yukarıda ayrıntılı bir şekilde ele alınan sembolik anlamı g6l6 geyik ve haçın yer aldığı antefiks nadir sahnesiyle 6n plana çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

Aladashvili 1977

N. Aladashvili, *Monumental Georgian Sculpture Fifth to Eleventh Century Bas-Reliefs*, Moskow.

Albayrak 2004

K. Albayrak, "Dinsel Bir Sembol Olarak Haçın Tarihi", *Dini Araştırmalar Dergisi* 7/19, 105-129.

Andelkovic v.d. 2011

J. Anđelković – D. Rogić – E. Nikolić, "Peacock as a Sign in the Late Antique and Early Christian Art", *Archaeology and Science*, 6, Belgrade, 231-248.

Anonim 1890

Anonim, *Cultus Arborum or Phallic Tree Worship*, Princeton.

Andreopoulos 2006

A. Andreopoulos, *The Sign of the Cross: The Gesture, The Mystery, The History*, USA. (Google favorit).

Antelava v.d. 1996

N. Antelava – M. Gaprindaşvili – M. Vaçnadze – G. Melikişvili – R. Metreveli, *Gürcistan Tarihi*, Tiflis. ნ. ანთელავა-მ. გაფრინდაშვილი-მ. ვაჩნაძე-გ. მელიქიშვილი-რ. მეტრეველი, *საქართველოს ისტორია*, თბილისი.

Avşar 2010

L. Avşar, "Antik Yunan Seramiklerdeki Haç ve Çarkifelek Simgeleri ve Bunların Avrasya, Anadolu ve Mezopotamya Kültürlerindeki Muhtemel Kaynakları", *Mukaddime* 3, 115-141.

Baert 2012

B. Baert, "Adam, Seth and Jerusalem. The Legend of the Wood of the Cross in Medieval Literature and Iconography", in *"Adam, le premier home"*, *Micrologus' Library* 45, Firenze: Sislem, 1-31.

Bakhtadze 2013

N. Bakhtadze, *Ceramics in the Medieval Georgia*, Tbilisi.

Baranov 2015

V. Baranov, "Instrument of Death and Tree of Life Visual Meanings of the Cross in Some Late Antique and Byzantine Monumental Programs", *Scrinium-Journal of Patrology and Critical Hagiography* 11, 22-48.

Bauckham 1994

R. Bauckham, "The Apocalypse of Peter", *Apocrypha* 5, 7-111.

Begiaşvili 2011

M. Begiaşvili, *Orta Çağ Gürcü Mimarisinde Haç Teması (4.-18. Yüzyıl)*, Gürcistan Teknik Üniversitesi, Doktora Tezi, Tiflis. მ. ბეგიაშვილი, *ჯვრის თემა შუა საუკუნეების ქართულ ხეროთმოდგერებაში (IV-XVIII სს)*, საქართველოს ტექნიკური უნივერსიტეტი, თბილისი.

Berizde 1980

W. Berizde, "The Figurative Art", in *Art and Architecture in Medieval Georgia*, Louvain-La-Neuve, 25-84.

- Berdzenişvili – Canaişa 1997
- N. Berdzenişvili – S. Canaişa, *Gürcistan Tarihi*, (Çev. H. Hayrioğlu), İstanbul.
- Biedermann 1992
- H. Biedermann, *Dictionary of Symbolism*, (Trans. J. Hulbert), New York-Oxford.
- Black 1970
- M. Black, “The Chi-Rho Sign-Christogram and/or Staurogram”, in *Apostolic History and the Gospel, Biblical and Historical Essays*, (Ed. W.W. Gasque-R. P. Martin), Great Britain, 319-327.
- Brosset 2003
- M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi, Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar*, (Çev. H. D. Andreasyan), Ankara.
- Campbell 2008
- R. A. Campbell, *Phallic Worship: An Outline of the Worship of the Generative Organs*, St. Louis.
- Carpenter 1970
- M. Carpenter, *Kontakia of Romanos, Byzantine Melodist, I: On the Person of Christ*, Columbia.
- Charles – Morfill 1896
- R. H. Charles – W. R. Morfill, *The Book of the Secrets of Enoch*, Oxford.
- Charles 1913
- R. H. Charles, *Apocalypse of Moses*, Oxford.
- Charles 1863
- R. H. Charles, *The Book of Enoch*, Oxford.
- Chase 1848
- I. Chase, *The Work Claiming to be the Constitutions of the Holy Apostles*, New York.
- Conybeare 1895
- F. C. Conybeare, “On the Apocalypse of Moses”, *The Jewish Quarterly Review*, Vol. 2, England, 216-235.
- Coşkuner, 2009
- B. Coşkuner, *11. Yüzyılda Kapadokya Bölgesindeki İsa'nın Doğumu ve İsa'nın Çarmıha Gerilme Sahneleri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Cuanşeri 1981
- Cuanşeri, “Tshovreba Vahtang Gorgasalisa”, *Kartuli Proza*, Tsigni 1, Tbilisi, 527-582.
ჯუანშერიანი, “ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა”, *ქართული პროზა*, ციგნი 1, თბილისი.
- Currey, 1890
- G. Currey, *Three Teraties of Tertullian (Tertulliani Libri Tres, De Spectaculis, De Idololatria et De Corona Militis)*, Cambridge.
- Çiloğlu 1993
- F. Çiloğlu, *Gürcülerin Tarihi*, İstanbul.
- Dadiani v.d. 2017
- T. Dadiani – T. Khundadze – E. Kvachatadze, *Medieval Georgian Sculpture*, Tbilisi.

Dafni 2016

A. Dafni, "On the Typology and the Worship Status of Sacred Trees with a Special Reference to the Middle East", *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*/2: 26, 1-14.

D'Alviella 1894

C. G. D'Alviella, *The Migrations of Symbols*, London.

D'Alviella 1911

G. D'Alviella, "Cross", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, IV, (Ed. James Hastings), New York, 324-329.

Danielou 1961

J. Danielou, *Les Symboles Chrétiens Primitifs*, France.

Danielou 1963

J. Danielou, "La Symbolisme Cosmique de La Croix", *La Maison-Dieu*, 75, 23-36.

Davis 2004

W. S. Davis, *Sons of God: Krishna, Buddha and Christ Unveiled*, Illinois.

Digmelashvili 2010

K. Digmelashvili, *Gürcistan'da I.-VI. Yüzyıl Hristiyan Sembolleri*, Ivane Javakhishvili Tiflis Devlet Üniversitesi, Beşeri Bilimler ve Eski Dünya Tarihi Fakültesi, Doktora Tezi, Tiflis. (ქ. დიდმელაშვილი, *ქრისტიანული სიმბოლოები I-VI სს. საქართველოში*, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო ფნივერსიტეტი ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი ძველი მსოფლიოს ისტორია ისტორიის დოქტორის (Ph.D) აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია, თბილისი).

Digmelashvili 2013

K. Digmelashvili, "Ortaçağ Gürcü Antefikslerinin Bezemeleri Üzerine Bir Tipoloji", *Tarih, Etnoloji, Din ve Propaganda Çalışmaları Bilim Merkezi Dergisi*/9, Tiflis, 225-241. (ქ. დიდმელაშვილი, "საქართველოს შუა საუკუნეების ანტიფიქსების გამოსახულებათა ტიპოლოგიზაციისათვის", *ისტორიის, ეთნოლოგიის, რელიგიის შესწავლისა და პროპაგანდის სამეცნიერო ცენტრის ჟურნალი*/9 თბილისი, 225-241).

Dodd 1973

E. C Dodd, *Byzantine Silver Treasures*, Bern.

Doğan 2009

S. Doğan, "Bizans Sanatında Yaşam Haçı Motifi ve Alanya Müzesi'ndeki Bir Sütun Başlığı", *Ebru Parman'a Armağan, Sanat Tarihi ve Arkeoloji Yazıları*, Ankara, 139-154.

Dölger 1958

F. J. Dölger, "Beiträge Zur Geschichte Des Kreuzzeichens-I", *Das Jahrbuch Für Antike Und Christentum*/1, 5-19.

Dölger 1967

F. J. Dölger, "Beiträge Zur Geschichte Des Kreuzzeichens-IX", *Das Jahrbuch Für Antike Und Christentum*/10, 7-29.

Drijvers 2009

J. W. Drijvers, "The Power of the Cross. Celestial Cross Appearances in The Fourth Century", in *The Power of Religion in Late Antiquity* (Eds. A. Cain-N. Lenski), Farnham.

- Eliade 1994
M. Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, (Çev. Ü. Altuğ), Ankara.
- Eliade 2003
M. Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, (Çev. L. Aslan), İstanbul.
- Erbaş 2012
A. Erbaş, "Tüba", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul, 316-317.
- Eusebius 1904
Eusebius, "The Life of the Constantin the Great", in *Nicene and Post-Nicene Fathers of Christian Church*, (Trans. P. Schaff-H. Wace), Vol. I, New York, 481-561.
- Fallon 2009
N. Fallon, *The Cross as Tree: The Wood-of-the-Cross Legends in Middle English and Latin Texts in Medieval England*, PhD Dissertation Centre for Medieval Studies, University of Toronto.
- Flemming 1969
J. Flemming, "Kreuz und Pflanzenornament", *Byzantinoslavica*/30, Prag, 88-115.
- Folkard 1884
R. Folkard, *Plant, Lore, Legends and Lyrics*, London.
- George 1999
A. George, *The Epic of Gilgamesh*, London.
- Ginzberg 1909
L. Ginzberg, *The Legends of Jews*, USA.
- Giovino 2007
M. Giovino, *The Assyrian Sacred Tree: A History of Interpretations*, Switzerland.
- Goderdzishvili 2018
N. Goderdzishvili, "Iconographic Variations of St. Eustace Hunting Composition in the Medieval Georgian and French Sculpture", *Studia Orientalne*, 125-158.
- Grabar 1958
A. Grabar, *Ampoules de terre Sainte (Monza-Bobbio)*, Paris.
- Grabar 1961
A. Grabar, *Christian Iconography, A study of Its Origins*, Princeton.
- Gubernatis 1878
A. De Gubernatis, *La Mythologie des Plantes ou Les Legendes du Regne Vegetal*, I, Paris.
- Gül 2018
A. Gül, *Haçın Hristiyan Teolojisindeki Yeri ve Önemi*, Mardin.
- Hapgood 1896
I. F. Hapgood, *Service Book of the Holy Orthodox-Catholic Apostolic (Greco-Russian) Church*, Boston-New York.
- Harpur 2005
T. Harpur, *The Pagan Christ; Is Blind Faith Killing Christianity?* Australia.
- Harris – Mingana 1920
R. Harris – A. Mingana, *The Odes and Psalms of Solomon*, London.

Horne 1917

C. F. Horne, *The Books of Adam and Eve, and the Apocalypse of Moses*, London.H

Iamanidze 2019

N. Iamanidze, "Georgian Reception of Sasanian Art", *Sasanidische Spuren in der byzantinischen, kaukasischen und islamischen Kunst und Kultur, Sasanian Elements in Byzantine, Caucasian and Islamic Art and Culture* (Eds. N. Asutay-Effenberger-F. Daim), Mainz, 93-105.

Inman 2004

T. Inman, *Ancient Pagan and Modern Christian Symbolism*, London.

Izydorczyk 1997

Z. Izydorczyk, *The Medieval Gospel of Nicodemus Texts, Intertexts, and Contexts in Western Europe*, Arizona.

James 1924

M. R. James, *The Gospel of Nicodemus, or Acts of Pilate*, Oxford.

Kabo 2002

V. Kabo, *Daire ve Haç: Etnologların İlkel Tinsellik Üzerine Düşünceleri*, Canberra.B. Кабо, *Круг и крест, Размышления этнолога о первобытной духовности*, Канберра.

<http://aboriginals.narod.ru/cc.htm> Erişim tarihi 12.02.2019

Kay 1993

A. A. Kay, *A Jewis Book of Comfort*, London.

Keskin 2011

G. Keskin, *Peygamber Enok'un Kitabı*, İstanbul.

Khan 2010

A. J. Khan, *Chaukhandi Tombs A Peculiar Funerary Memorial Architecture in Sindh and Baluchistan (Pakistan)*, Universita Ca'foscari Venezia Dottorato Di Ricerca in Lingue Culture E Societa.

Khun 1992

A. B. Kuhn, *Who is this King of Glory, A Critical Study of the Christos-Messiah Tradition*, ABD.

Khundadze 2017

T. Khundadze, "5.-7. Century Architectural Sculpture", *Medieval Georgian Sculpture*, Tbilisi.

Kızıl 2013

H. Kızıl, "Rig Veda ve Avesta Tanrı Panteonundaki Benzerlikler", *Marife*, (Bahar), 29-52.

Kiriyak 2007

M. A. Kiriyak (Dikova), *Early Art of the Northern Far East: The Stone Age*, (Trans. R. L. Bland), USA.

Kldiashvili 2007

A. Kldiashvili, "Medieval Georgian Relief Sculpture", *Georgian Culture: Past and Present*, (özet makale), ABD.

Knibb 1978

M. Knibb, *The Book of Enoch*, Oxford.

Kocsis 2013

L. Kocsis, "A New Piece with a Chi-Rho from the Roman Collection of the Hungarian National Museum", *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*/64, 113-129.

Kudüslü Kiril 1886

Kudüslü Kiril, "Catecheses" in *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*, Tom. 33 (J. P. Migne) Parisiis.

Lang 1956

D. M. Lang, *Lives and Legends of the Georgian Saints*, Great Britain.

Lang 1966

D. M. Lang, *The Georgians*, Bristol.

Lang 1977

D. M. Lang, *Gürcüler*, (Çev. N. Domaniç), İstanbul.

Layard 1849

A. H. Layard, *Nineveh and Its Remains*, II, New York.

Leclercq 1907

H. Leclercq, "Arbres", in: *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgi*, 1/2, Paris, 2691-2709.

Leclercq 1914

H. Leclercq, "Croix et Crucifix", in: *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgi*, 3/2, Paris, 3045-3144.

Levi 1914

I. Levi, "L'apocalypse de Zorobabel, Et Le Roi de Perse Siroès", *Revue des Etudes Juive*/68, 129-160.

Longenecker 2015

B. W. Longenecker, *The Cross before Constantine: The Early Life of a Christian Symbol*, Minneapolis.

Lücke 2014

U. M. Lücke, *Kreuzstein and Reliquienschrein, Zur Iconographie Christlicher Steinmetz und Edelmetallarbeiten in nahen Osten und Fernen Europa*, Der Fakultät Kulturwissenschaften der Leuphana Universität Lüneburg zur Erlangung des Grades der Doktorin der Philosophie-Dr. Phil.-vorgelegte Dissertation von.

Maguire 1987

H. Maguire, *Earth and Ocean, the Terrestrial Word in Early Byzantine Art*, USA.

Malan 1882

S. C. Malan, *The Book of Adam and Eve, also called The Conflict of Adam and Eve with Satan*, (Etiophic kaynaktan) London.

Mamasakhlisi 2013

I. Mamasakhlisi, "The Deer-Cult in the Cultures of the Caucasian Peoples", *Caucasiologic Papers*/5, 285-293 (Gürcüce-Rusça-İngilizce özet) ი. მამასახლისი, ირმის კულტი კავკასიის ხალხთა კულტურაში", *კავკასიოლოგიური ძიებანი*/5, 285-293.

Manvelichvili 1951

A. Manvelichvili, *Histoire de Georgie*, Paris.

Marr 1911

N. I. Marr, *Şavşat ve Klarçeti Gezisinden Notlar*, St. Petersburg. Я. Н. Марр, Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию, Санкт-Петербург.

Martynov 1988

I. Martynov, "The Solar Cult and the Tree of Life", *Arctic Anthropology*, Vol. 25, No. 2, 12-29.

Massey 1887

G. Massey, *Luniolatry, Ancient and Modern*, London.

Mendel 1912

G. Mendel, *Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines; Musees Imperiaux Ottomanes*, Vol. II. Constantinople.

Meyer 1878

W. Meyer, "Vita Adae et Evae", *Abhandlungen der philosophisch-philologischen Classe der königlich bayerischen Akademie der Wissenschaften*, vol. 14 (Munich: Verlag der K. Akademie, in Commission bei G. Franz), 187-250.

Mroveli 1996a

L. Mroveli, "History of the Kings of K'art'li", (içinde) *Rewriting Caucasian History* (ed. R. W. Thomson), Oxford, 2-84.

Mroveli 1996b

L. Mroveli, "Conversion of K'art'li by Nino", (içinde) *Rewriting Caucasian History* (ed. R. W. Thomson), Oxford, 85-152.

Muc 2008

A. Muc, "Crux Ansata Remarks on the Meaning of the Symbol and Its Use on Coptic Funerary Stelae", *Studies in Ancient Art and Civilization*/12, Karakow, 97-103.

Mundell Mango 1986

M. Mundell Mango, *Silver from Early Byzantium: The Kaper Koraon and Related Treasures*, Baltimore, Maryland.

Murdock 2009

D. M. Murdock, *Christ in Egypt: The Horus-Jesus Connection*, USA.

Mussafia 1869

A. Mussafia, "Sulla Leggenda del legno della Croce", *Sitzungsberichte der kaiserl. Wiener Academie der Wissenschaften phil. hist.*, Cl. 63, 165-216.

Napier 1894

A. S. Napier, *History of the Holy Rood-Tree*, London.

Neubauer 2009

E. Neubauer, "Georgian Medieval Architecture and Sculpture and the Central European Romanesque Period", in: *Vakhtang Beridze (Hg.), Georgian Art in the Context of Europeans and Asian Cultures, 1st International Symposium of Georgian Culture*, Tbilisi, 205-210.

O'Gorman 1997

R. O'Gorman, "The Gospel of Nicodemus in the Vernacular Literature of Medieval France", in *The Medieval Gospel of Nicodemus Texts, Intertexts, and Contexts in Western Europe*, Arizona, 103-131.

Okropiridze 2010

A. Okropiridze, “La Vigne-L’arbre de Vie, La Vigne et le Vin dans la Culture Géorgienne”, *La Vigne-L’arbre de Vie*, Université D’état de Tbilissi Ivané Djavakhishvili, Tbilisi, 7-31/164-167 (Gürcüce-Fransızca Özet). ა. ოკროპირიძე, “ვაზი-სივობის ხე, ვაზი და ღვინო ქართულ კულტურაში”, ვაზი-სივობის ხე, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი ივანე ჯავახიშვილი, თბილისი

Petrosyan 2001

H. Petrosyan, “Symbols of Armenian Identity: The Khachkar or Cross-Stone”, in *Armenian Folk Arts, Culture and Identity*, USA, 60-70.

Petrosyan 2011

H. Petrosyan, “Medieval Armenian Sculpture and the Khachkar (Stone Cross)”, *Armenia. Imprints of a Civilization*, “Skira”, (Eds. G. Uluhogian-B. L. Zekiyany-V. Karapetian), Milano, 69-75.

Philpot 1897

J. H. Philpot, *The Sacred Tree or the Tree in Religion and Myth*, New York.

Podskalsky 1991

G. Podskalsky, “Cross”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, (Eds. A. P. Kazhdan-A. M. Talbot), Vol. 1, Oxford, 549-550.

Podskalsky – Carr, 1991

G. Podskalsky – A. W. Carr, “Crucifixion”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, (Eds. A. P. Kazhdan-A. M. Talbot), Vol. 1, Oxford, 555.

Rahner 1953

H. Rahner, “Antenna Crucis: V. Das Mystische Tau”, *Zeitschrift für katholische Theologie*, Vol. 75, No. 4, 385-410.

Reeves 2005

J. C. Reeves, *Trajectories in Near Eastern Apocalyptic: A Postrabbinic Jewish Apocalypse Reader*, USA.

Reutersward 1982

P. Reutersward, “The Forgotten Symbols of God”, *Konsthistorisk tidskrift/Journal of Art History*/51: 3, 103-125.

Reutersward 1985a

P. Reutersward, “The Forgotten Symbols of God-II”, *Konsthistorisk tidskrift/Journal of Art History*/54: 2, 47-63.

Reutersward 1985b

P. Reutersward, “The Forgotten Symbols of God-III”, *Konsthistorisk tidskrift/Journal of Art History*/54: 3, 99-118.

Robinson – James 1892

J. A. Robinson – M. R. James, *The Gospel According to Peter and the Revelation of Peter*, London.

Roueché 1989

C. Roueché, *Aphrodisias in Late Antiquity*, London (google boks).

Rufinus 1906

Rufinus, “Writings of Rufinus”, “The Ecclesiastical History”, in *Nicene and Post-Nicene Fathers of Christian Church*, (Trans. P. Schaff-H. Wace), Vol. III, New York, 405-568.

Salapatas 2016

D. Salapatas, *Iconographic and Hymnological Portrayals of the Cross From an Orthodox Perspective*, (This talk was given on the 25th February 2016 at St Mary's Church Redbourn).

https://www.academia.edu/23010878/Iconographic_and_Hymnological_Portrayals_of_the_Cross_From_an_Orthodox_Perspective

Salia 1972

K. Salia, "Histoire de Géorgie", *Bedi Kartlisa*, Vol. XXIX-XXX, Paris 1972, 133-189.

Salia – Beridze 1975

N. Salia – K.-W. Beridze, "Revue de Kartvelogie a Review of Georgien and Caucasian Studies Georgia: An Introduction", *Bedi Kartlisa*, Vol. XXX, Extracts Special English Edition, Paris, 6-86.

Sandars 1960

N. K. Sandars, *The Epic of Gilgamesh*, London.

Schaff 1885

P. Schaff, *Ante-Nicene Fathers: The Twelve Patriarchs, Excerpts and Epistles, The Clementia, Apocrypha, Decretals, Memoirs of Edessa and Syriac Documents, Remains of the First Age*, 8, Edinburg.

Schimmel 1999

A. Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, İstanbul.

Schmidt 1995

T. E. Schmidt, "The Letter Tau as the Cross: Ornament and Content in Hebrews 2, 14", *Biblica*, Vol. 76, No. 1, 75-84.

Sheppard 1969

C. D. Sheppard, "Byzantine Carved Marble Slabs". *The Art Bulletin* 51/1, 65-71.

Silogava – Shengelia 2007

V. Silogava – K. Shengelia, *History of Georgia*, Tbilisi.

Skhirtladze 2009

Z. Skhirtladze, "The apse decoration of the Akhiza cathedral: documents and materials in the museums of Georgia", *Anatolian Studies*, Vol. 59, 139-146

Smirnova 2006

I. Smirnova, *Haçın Gizli Tarihi, İnsanlığın Antik Mistik Sembolü Hakkında Her Şey*, Moskova.

И. Смирнова, *Тайная История Креста. Все о Древнем Мистическом Символе Человечества*, Москва.

Sokrates 1890

Sokrates, "The Ecclesiastical History", in *Nicene and Post-Nicene Fathers of Christian Church*, (Trans. P. Schaff-H. Wace), Vol. II, New York, 1-178.

Sozomen 1890

Sozomen, "The Ecclesiastical History", in *Nicene and Post-Nicene Fathers of Christian Church*, (Trans. P. Schaff-H. Wace), Vol. II, New York, 179-427.

Steindorff 1899

G. Steindorff, *Die Apokalypse des Elias*, Leipzig.

Stolar 1985

A. D. Stolar, *Güzel Sanatların Kökeni*, Moskova. А. Д. Столяр, *Происхождение изобразительного искусства*, Москва.

Stone 1966

M. Stone, "The Death of Adam: An Armenian Adam Book", *The Harvard Theological Review*, Vol. 59, No. 3 (July), 283-291.

Sulzberger 1925

M. Sulzberger, "Le Symbole de la Croix et les Monogrammes de Jésus chez les premiers Chrétiens", *Byzantion*, Vol. 2, 337-453.

Talbot-Rice 1950

D. Talbot-Rice, "The Leaved Cross", *Byzantinoslavica*/XI, 72-81.

Tarunin 2009

A. V. Tarunin, *Kutsal Sembol, Swastikanın Tarihi*, Moskova. Тарунин А.В., *Сакральный символ. История свастики*.

Telitsyn v.d. 2005

V. L. Telitsyn-I. Orlov, V. Baghdasaryan, *Semboller, İşaretler, Amblemler Ansiklopedisi*, Moskova. В. Л. Телицын-И. Орлов- В. Багдасарян, *Символы, знаки, эмблемы. Энциклопедия*, Москва.

Teteriatnikov 1995

N. Teteriatnikov, "The Hidden Cross-and-Tree Program in the Brickwork of Hagia Sophia", *Byzantinologica*/LVI, 689-700.

Topaloğlu 1988

B. Topaloğlu, "Ağaç: İslam'da Ağaç", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, 457-459

Toumanoff 1963

C. Toumanoff, *Studies in Christian Caucasus*, Georgetown.

Uzun 2012

M. Uzun, "Tüba: Kültür ve Edebiyat", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul, 317-319.

Wallis-Budge 1886

Vogüe 1868

M. De Vogüe, *Syrie Centrale Inscriptions Sémitiques*, Paris.

E. A. Wallis-Budge, *Book of The Bee*, (Syriac Text), Oxford.

Wallis-Budge 1927

E. A. Wallis-Budge, *The Book of the Cave of Treasures*, London.

Ward 1871

H. D. Ward, *History of the Cross, The Pagan Origin and Idolatrous Adaption and Worship of the Image*, London.

Wardrop 1903

M. Wardrop, "Life of St. Nino", *Studio, Biblica et Ecclesiastica*/5, Oxford, 1-88.

Wünsche 1905

A. Wünsche, *Die Sagen vom Lebensbaum und Lebenswasser Altorientalische Mythen*, Leipzig.

İnternet Kaynakları

Url 1:

https://ka.m.wikipedia.org/wiki/%E1%83%A4%E1%83%90%E1%83%98%E1%83%9A%E1%83%98:Georgian_Asomtavruli_inscription_at_Bolnisi_Zion_V_c.jpg

Url 2:

[https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Dosya:Gurjaani_-_Kvelatsminda_Church_\(9460991680\).jpg](https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Dosya:Gurjaani_-_Kvelatsminda_Church_(9460991680).jpg)

Url 3:

http://eurasia.travel/georgia/places/around_tbilisi/samtavisi/

Url 4:

http://eurasia.travel/georgia/places/samtskhe-javakheti/kumurdo_church/

Url 5:

<https://sputnik-georgia.com/culture/20170921/237415239/restavatorebi.html>

Url 6:

<http://tao-klarjeti.com/portal/tr/archive>

Url 7:

<http://amigo.ge/saunjegallery/displayimage.php?pid=2942&fullsize=1>

Url 8:

<http://217.147.235.82/bitstream/1234/187136/5/Ilustraciebi.pdf>

Url 9:

http://saunje.ge/index.php?id=365&option=com_content&Itemid=3&lang=en

Url 10:

<http://edutime.ge/?p=1020>

Url 11:

http://saunje.ge/index.php?id=365&option=com_content&Itemid=3&lang=en

Url 12:

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/28/Katskhi%2C_ornament3.jpg

Url 13:

<http://thinkbigadventures.com/2016/04/10/georgia-akhaltsikhe-mestia/>

Url 14:

<https://georgiantravelguide.com/ka/katskhis-monasteri#photo-gallery-5>

Url 15:

<https://angi.ge/kacxis-tadzari/#jp-carousel-17264>

Url 16:

http://amigo.ge/saunjegallery/displayimage.php?album=361&pid=15320#top_display_media

Url 17:

http://saunje.ge/index.php?id=1449&option=com_content&Itemid=6&lang=en

Url 18:

<https://www.ancient.eu/image/7355/christian-georgian-antefix/>

Url 19:

http://amigo.ge/saunjegallery/albums/userpics/10001/IMG_4336-saunje.jpg

Url 20:

http://saunje.ge/index.php?id=1449&option=com_content&Itemid=6&lang=en

Url 21:

<http://amigo.ge/saunjegallery/displayimage.php?pid=8792&fullsize=1>

Aşağı Aisepos Vadisi'nde (Gönen) Bizans Dönemi Kültür Varlıkları

Byzantine Cultural Heritage in Lower Aisepos (Gönen) Valley

Oğuz KOÇYİĞİT*

Özet

Balıkesir İli ve ilçelerindeki Ortaçağ – Türk dönemi kültür varlıklarının tespitine yönelik çalışmalarda, 2018-2021 yılları arasında Aşağı Aisepos Vadisi olarak tanımlanan ve günümüzde Gönen ilçe sınırlarında kalan coğrafyaya odaklanılmıştır. Kaz Dağları'nın kuzey yamaçlarından doğarak Propontis'e (Marmara Denizi) dökülen Aisepos nehrinin (Gönen Çayı) şekillendirdiği bu bölgenin, Bizans dönemi boyunca önemli bir yerleşim alanı ve geçiş rotası olduğu anlaşılır. Vadi boyunca uzanan geniş düzlüklere ve verimli topraklara sahip bu bölgenin merkezi Artamea / Gönen olup, burası Hristiyanlığın erken dönemleri dahil sıcak su kaynakları ile ünlü bir yerleşim yeri çevresi için önemli bir pazardır. Bununla birlikte vadinin yüksek kesimlerinde ağırlıklı olarak savunma amaçlı tahkimatların, düzlük alanlarda ve ovada ise tarımsal amaçlı bir takım iskanların oluşturulduğu gözlemlenmiştir. Zira, çalışma boyunca ele alacağımız mevcut kalıntılardan, vadi çevresindeki verimli ovaları işleyen bazı küçük yerleşimlerin varlığı net olarak anlaşılmaktadır. Ayrıca, vadi boyunca sıralanan bu yerleşim yerlerinin başkent başta olmak üzere önemli kentlerle bağlantısının sağlanması ve ulaşımın kuzeyde Propontis ötesinde de devam etmesi için Aisepos'un denizle buluştuğu kıyıda bazı korunaklı limanlar ile sıkı ilişkide olduğu ve bu limanların bölge için oldukça önemli oldukları anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Aisepos Vadisi, Gönen, Bizans, Savunma Yapısı, Kırsal Yerleşim.

Abstract

In our survey project which aims to determine Medieval - Turkish period cultural heritage in Balıkesir Province, we focused on the Lower Aisepos Valley, today's Gönen district, between 2018-2021. It is understood that this region, shaped by the Aisepos river, which arises from the northern slopes of the Ida Mountains and flows into the Propontis, was an important settlement area and a natural transit route during the Byzantine period. The center of this region, which has wide plains and fertile lands along the valley, is Artamea / Gönen. Artamea is an important market for the settlement area around it and famous for its hot springs since Early Christianity. However, it has been observed that mostly defensive fortifications were created in the high parts of the valley, and some agricultural settlements were created in the rural areas. Existence of some small settlements that cultivated the fertile soils around the valley is clearly understood from the existing ruins that will be dealt with throughout the study. In addition, it is understood that these settlements along the valley are in close contact with some sheltered ports on the coast where Aisepos meets the sea and these ports are very important for the region in order to ensure the connection of these settlements along the valley with important cities.

Keywords: Aisepos Valley, Gönen, Byzantine, Defensive Building, Rural Settlement.

* Doç. Dr., Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Terzioğlu Yerleşkesi 17100 Merkez-ÇANAKKALE. 0000-0001-9234-6911 | ogzkcygt@yahoo.com
Bu çalışma Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izni ile Doç. Dr. Mesut DÜNDAR başkanlığındaki bir ekip tarafından gerçekleştirilen "Ortaçağdan Günümüze Balıkesir İli Yüzey Araştırması" adlı çalışma sonucu elde edilen veriler ışığında hazırlanmıştır. Buradan araştırma başkanına ve araştırmayı destekleyen Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi'ne teşekkür ederim.

Giriş

Kaz Dağları'nın kuzey yamaçlarından doğarak Propontis'e (Marmara Denizi) dökülen Aisepos nehrinin (Gönen çayı) şekillendirdiği Aisepos vadisi, Bizans Dönemi boyunca önemli bir yerleşim alanı ve geçiş rotasıdır. Vadinin kuzeyinde yer alan ve Aşağı Aisepos vadisi olarak tanımlanan bölge ise vadinin büyük bir bölümünü meydana getiren geniş düzlüklere ve verimli topraklara sahip en önemli bölgesidir. Burası sahip olduğu topografik ve coğrafi özellikleri ile aynı zamanda vadi üzerinde yerleşim yoğunluğunun arttığı, önemli kentlerin kurulduğu kısımdır. Bölgenin merkezi Artamea / Gönen olup, burası Hıristiyanlığın erken dönemleri dahil sıcak su kaynakları ile ünlü bir yerleşim yeri çevresi için önemli bir pazardır.

Bölgede yaptığımız çalışmalar sonrası, Artamea ile birlikte özellikle Aisepos'un denizle buluştuğu noktada önemli bazı yerleşim yerlerinin bulunduğu, bununla birlikte vadinin yüksek kesimlerinde ise ağırlıklı olarak savunma amaçlı tahkimatların kurulduğu anlaşılmıştır. Ayrıca vadi boyunca uzanan düzlük alanlarda ve ovalarda tarımsal amaçlı bir takım küçük iskanların ya da kırsal yerleşimlerin varlığı gözlemlenmiştir. Bununla birlikte birkaç dini yapı ve kompleksin de bu yerleşimler arasında bulunduğu görülür.

Çalışma boyunca, bahsi geçen tüm bu yerleşim yerlerine ve iskan noktalarına detaylıca değinerek mimari özellikleri, buluntu durumları ve Bizans Dönemi'ndeki işlevlerine vurgu yapmaya çalışacak, bir takım tarihleme önerileri getireceğiz. Ayrıca, Aşağı Aisepos vadisinin Erken Ortaçağ'daki genel durumunu yerleşim biçimleri ve tipleri üzerinden ele alarak, çevre bölgelerle olan ilişkilerine yönelik çıkarımlarda bulunacağız.

Bölge Tarihi ve Coğrafyası

Homeros'un İlyada'sında ve Strabon'un Geographika'sında adı geçen Aisepos nehri antik dönemde Mysia ile Troas bölgeleri arasındaki sınırı oluşturur. Kaz dağlarının kuzeydoğu yamaçlarından doğarak Propontis (Marmara Denizi)'e dökülen nehir, menderesler çizerek ulaştığı kıyı boyunca verimli ovalar ve düzlükler meydana getirir. Gerek nehir boyunca uzanan vadi üzerindeki bu düzlüklerin gerekse yüksek kesimlerdeki yerleşime uygun yerlerin hemen her dönem iskan gördüğü ve bağcılık başta olmak üzere buralarda üretime dayalı bir takım tarımsal faaliyetlerinin sürdürüldüğü anlaşılır.

İmparator Diocletianus (MS 284 - 305) tarafından yapılan düzenlemeler sonrası Anadolu'nun kuzeybatı kısmında kurulan ve başkenti Kyzikos olan Hellepontus Eyaleti sınırları içerisinde kalan Aisepos vadisi, Geç Roma Dönemi boyunca stratejik bir konumda olup, önemli yerleşim yerlerine sahiptir¹. Nitekim MS 6. yüzyıl ortalarında oluşturulmuş olan Hierocles'in *Synecdemos* adlı eserinde Artemea, Germai ve Argiza gibi Aisepos vadisinde bulunan bir kısım kentin listelenmiş olduğu görülür².

MS 7. yüzyıla gelindiğinde ise imparator Heraklios (MS 610 - 641) tarafından yapılan düzenlemeler ve imparatorluğun topraklarının bazı askeri thema'lara ayrılması sonucu, artık Hellepontus eyaleti ortadan kalkmış ve Aisepos vadisi bu kez Opsikion theması olarak adlandırılan askeri bölgenin içinde kalmıştır³. Ancak bu dönemde artık birkaç önemli merkez dışında kent sayısının oldukça azaldığı ve yerleşim biçimlerinin değişiklik gösterdiği anlaşılır. Nitekim, *Notitia Episcopatum* gibi, Bizans Dönemi kiliselerinin örgütlenmesine ve piskoposluk merkezlerinin hiyerarşik sıralanmasına dair bilgiler veren bazı kaynaklarda, artık Aisepos

¹ Hasluck 1910, 192; Türk 2019, 240.

² Hierocles, *Synecdemos*, 662-664.

³ Mercangöz 2003, 31.

vadisinde yer alan herhangi bir kent adından bahsedilmediği görülür⁴. Bundan sonraki süreçte Kyzikos ve Artake'den başlayarak güneye inen önemli doğal geçiş yollarından biri olarak öne çıkan Aisepos vadisi ve yerleşim yerleri hakkındaki bilgilerimiz giderek azalır.

Bu dönemde kentlerin küçülerek bazılarının terk edildiği, yerleşim biçimlerinin değiştiği gerçeği dikkate alındığında, Aisepos vadisinde Bizans Dönemi boyunca artık güvenlik amaçlı inşa edilen bazı kale ve garnizon benzeri yerleşimlerin öne çıktığı görülür. Bunların da listelerde anılmayan, yazılı kaynaklarda pek bahsedilmeyen ve sadece bölge için önemli küçük ekonomik merkezler oldukları anlaşılır⁵ (Fig. 1). Nitekim, MS 12. yüzyılda artan askeri gerekliliklerden dolayı imparator I. Manuel Komnenos (MS 1143-1180) ülkedeki eyalet sistemini yeniden düzenlemiş ve bölge toprakları artık başkenti Adramytteion olan Neokastron temasına bağlanmıştır⁶.

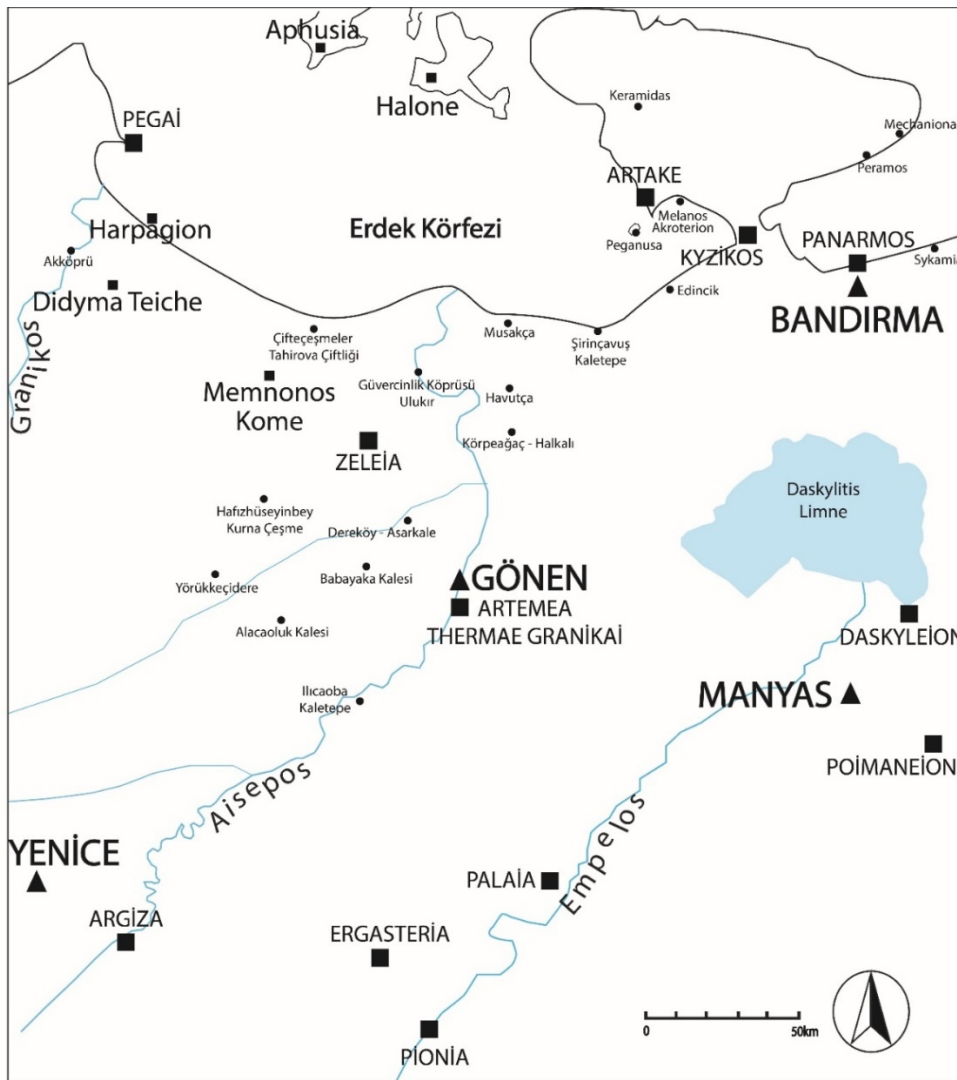

Fig. 1. Aisepos vadisi ve Bizans Dönemi yerleşimleri

⁴ Türk 2019, 243.

⁵ Belke 2020, 289.

⁶ Mercangöz 2003, 31.

Arapların başkente yapmış oldukları ve I. Arap kuşatması (MS 674-678) olarak bilinen seferlere ilişkin yazılı kaynaklarda da bölge ile ilgili önemli bazı aktarımlar yer alır. Bu seferler sırasında Arapların Kapıdağ yarımadası ve çevresini üs olarak kullandıkları, kışları Marmara'nın güney kıyıları dahil bölgede geçirdikleri anlaşılır⁷. Sonrasında, Bizanslılar ile Türklerin bölgede yoğun bir üstünlük kurma mücadelesine giriştikleri dönemde, özellikle de imparator Alexios Komnenos'un (1081-1118) kızı Anna Komnena'nın *Alexiad* adlı eserinde, Kyzikos başta olmak üzere Güney Marmara kıyıları boyunca Türklerin bölgede nasıl yavaş yavaş egemen oldukları detaylıca aktarılmıştır⁸.

Bölge ile ilgili ilginç bir başka bilgi ise, MS 1190 yılında III. Haçlı seferinin başındaki Friedrich Barbarossa ve ordusu ile ilgilidir. Buna göre Barbarossa ve ordusu Trakya'dan gelerek Lampsakos üzerinden Anadolu'ya geçmiş ve buradan sonra ilk durakları Latinlerin yoğun şekilde yaşadıkları Pegai / Spigast olmuştur. Barbarossa ve ordusu ardından sorunsuz bir şekilde Aisepos nehrini geçmiş, yollarına devam etmiştir⁹.

Başkentin MS 1204 yılında Latinler tarafından işgal edilmesi sonrasında, Aisepos vadisinin Laskarisler egemenliğine girdiği görülür¹⁰. Ancak, her ne kadar bölgeye Laskarisler hakim olsa da Aisepos vadisinin de içinde bulunduğu Güney Marmara coğrafyasında istikrarsızlık uzun süre devam etmiş ve bu da buradaki yerleşim yerlerinin gelişiminde etkili olmuştur. MS 13. yüzyıl boyunca bölgede Bizanslılar ile Latinler arasında yaşanan hakimiyet mücadelesi, Bizans yazılı kaynaklarında detaylıca ele alınmıştır¹¹. Türklerin tekrar bölgede etkili olmaya başladıkları ve bundan rahatsızlık duyan Bizanslıların davetiyle Anadolu'ya gelen Katalanlar da, kısa süre de olsa bölgede derin izler bırakmışlar, Kapıdağ yarımadası çevresinde etkili olmuşlardır¹².

Bununla birlikte Aisepos vadisinin de içinde bulunduğu Güney Marmara bölgesi artık yavaş yavaş Türkleşmeye başlamıştır. Özellikle MS 13. yüzyıl sonlarına doğru Balıkesir yöresi merkez olmak üzere Mysia topraklarında kurulan Karesi Beyliği, yüzyılın sonlarına doğru egemenlik sınırlarını Manyas ve Edincik'e kadar uzatmıştır¹³. Buna rağmen Bizans imparatorları bölgede varlıklarını korumak için yoğun çaba sarf etmişler, öyle ya da böyle MS 14. yüzyıl ortalarına kadar Aisepos vadisi boyunca kimi yerde Bizans varlığını devam ettirmişlerdir. Fakat bu çabalar da yetersiz kalmış, yüzyılın sonlarına doğru Aisepos vadisi dahil neredeyse tüm Güney Marmara Türk egemenliğine girmiştir.

Araştırma Tarihçesi

Kaz Dağları'ndan doğarak Propontis'in güney kıyılarında denizle buluşan Aisepos nehri ve vadisi boyunca uzanan arkeolojik yerleşimlerin tespitine yönelik olarak çalışmalar uzun yıllar önce başlamıştır. Marmara takım adaları ve Kapıdağ yarımadasının güneyinde kalan, kuzeyden güneye doğru Batı Anadolu'ya uzanan önemli yol ağlarının bulunduğu bu bölgenin, Kapıdağ yarımadasının önemli yerleşimleri olan Kyzikos ve Artake başta olmak üzere, adalarla yoğun bir ilişki içerisinde olduğu bilinir. Bundan dolayı da günümüz Balıkesir ilinin kuzeyinde yer alan Aisepos vadisi ve çevresi, çoğunlukla tarihi ve kültürel bağlamda yakın ilişki

⁷ Theophanes 6165. Ayrıca bkz. Norwich 2013, 263. Arapların I. İstanbul Kuşatması ile ilgili olarak; Jankowiak 2017, 201-228.

⁸ Alexiad II. III. 1-4

⁹ Choniates, Historia 182-183, 229-230; Hasluck 1910, 96-99; Runciman 1986, CIII., 12.

¹⁰ Mercangöz 2003, 35.

¹¹ Akropolites, Vakayiname, 25,45, 46, 55-56.

¹² Ayönü 2009, 19, 42.

¹³ Uzunçarşılı 2000, 22.

içinde olduğu Marmara takım adaları ve Kapıdağ yarımadası ile birlikte ele alınarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Bölge hakkında ilk ciddi bilgiler, sikke ve benzeri çeşitli yazılı kaynakları kullanarak yerleşim yerlerini lokalize etmeye çalışan W. M. Ramsay tarafından verilir. Ramsay, Hierocles'in Synecdemus isimli eserini ve piskoposluk listelerini referans alarak 1890 yılında hazırladığı '*Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası – The Historical Geography of Asia Minor*' adlı eserinde bölge kentlerinin de adını zikreder¹⁴.

F. W. Hasluck'un 1910 yılında yayınladığı '*Cyzicus*' adlı kitabı, Kapıdağ yarım adası ve adalardaki araştırmaları ve bu araştırmaların sonuçlarına yoğunlaşmakla birlikte, başta Aisepos vadisi olmak üzere yakın çevresini de kapsar¹⁵. Hasluck'un bölgeyi topografik, arkeolojik ve tarihsel bakımdan ele aldığı bu önemli eseri yanında, Aisepos nehri üzerindeki en önemli geçiş yolu olan Güvercinlik köprüsünü de ele aldığı kısa bir makalesi bulunur¹⁶.

Yine aynı dönemde bölgede çalışmalar sürdüren T. Wiegand'ın da Babakale ve Alacaoluk gibi bazı önemli Bizans kalelerine eserinde yer verdiği, hatta bazılarının şematik de olsa planlarını sunduğu görülür¹⁷. Benzer tarihlerde kale, manastır, kilise ve benzer eski yerleşim yerlerini haritalar üzerinden ele alarak bunların yerlerini gösteren H. Kiepert ve R. Kiepert'in haritaları da oldukça önemlidir¹⁸.

Giros'un Bithynia Ortaçağ kalelerinin ele alındığı araştırma kapsamında kısa da olsa Erdek bölgesindeki kalelerden bahsetmesi¹⁹, yine C. Foss tarafından Aisepos'un yakın çevresi ve Mysia bölgesi Bizans Dönemi kale-tahkimatların ele alınması da oldukça önemlidir²⁰. Son dönemde Z. Mercangöz'ün Balıkesir ilinin Ortaçağ – Bizans Dönemi'ni kapsayan askeri mimarlık çalışmaları da bölge ile ilişkili olup oldukça değerlidir²¹.

Alman araştırmacı E. Schwertheim ise bölgede çok sayıda epigrafik çalışma yürütmüş, Hıristiyanlığın erken dönemleri için önemli bazı yazıtları yayınlamıştır²². Benzer şekilde M. H. Sayar'ın eski Gönen ile ilgili yazıları²³ ve W. Jobst'un buradaki kilise ile ilgili tespitleri bölge ile ilgili çalışmalar arasında sayılabilir²⁴. Yakın dönemde T. Akkuş²⁵ ve Z. Özdemir²⁶ tarafından hazırlanan yerel tarih çalışmalarının da bölge tarihi ve kalıntıları ile ilgili bazı önemli bilgilerin derlenerek bir araya getirildiği eserler oldukları anlaşılır.

Aisepos vadisi ve vadi üzerindeki bir çok Ortaçağ yerleşimi hakkında önemli bilgiler içeren güncel kaynaklardan biri de, K. Belke tarafından Ortaçağ'a ilişkin olarak bölgede sürdürdüğü kapsamlı çalışmaların sonuçlarını içeren *Tabula Imperii Byzantini* serisinin 13. cildir. Belke, eserinde bir çok yerin konumunu belirlemiş, buraları hakkında hazırladığı bilgileri fotoğraflar eşliğinde sunmuştur²⁷.

Sıraladığımız bütün bu kıymetli çalışmalarla birlikte, bölge üzerinde yapılan en kapsamlı çalışmaların doğrudan Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izinleri ile

¹⁴ Ramsay 1890, 153-164.

¹⁵ Hasluck 1910, 101-109.

¹⁶ Hasluck 1906, 184-189.

¹⁷ Wiegand 1904, 335-339, Abb. 47.

¹⁸ Kiepert 1892; Kiepert 1914.

¹⁹ Giros 2003, 212-213.

²⁰ Foss 1998, 154-171.

²¹ Mercangöz 2003, 31-50.

²² Schwertheim 1996, 357; Schwertheim 2000, 608-610; Schwertheim – Ruffing 2011, 107-132.

²³ Sayar 2019, 15-16.

²⁴ Jobst 2011a, 9-10; Jobst 2011b, 483-504.

²⁵ Akkuş 2010, 7-10.

²⁶ Özdemir 1998, 33-37.

²⁷ Belke 2020, 382-383.

gerçekleştirilen kazı ve yüzey araştırmalarından geldiği açıktır. Buna göre yakın zamanda kısa süreli de olsa gerçekleştirilen bazı yüzey araştırmaları ve kurtarma kazılarının bölgenin Bizans yerleşimleri hakkında bizlere değerli bilgiler sunduğunu kabul edebiliriz. Özellikle Granikos vadisi ile eş zamanlı olarak Aisepos vadisinde de çalışmalar yürüten C. B. Rose ve ekibinin bölgenin Ortaçağ'ına ilişkin önemli veriler elde ettikleri anlaşılır²⁸. Bandırma Arkeoloji Müzesi tarafından Gönen ilçe merkezinde yer alan Erken Bizans Dönemi kilise yapısı ve Aisepos vadisinin denizle bulunduğu noktada yer alan Şirinçavuş Kaletepe ile ilgili olarak yapılan kurtarma kazıları ve limanda yapılan su altı arkeolojik araştırmaları da oldukça önemlidir²⁹. Aynı şekilde, ağırlıklı olarak bölgenin prehistorik dönem kültür varlıklarını tespit etmeye çalışan D. Yalçıklı'nın da Ortaçağ yerleşim yerlerine yönelik bazı tespitleri önemlidir³⁰.

Aisepos Vadisi ve Deltasında Bizans Yerleşimleri

Kaz Dağlarının kuzeydoğu yamaçlarından doğarak Propontis'e dökülen yaklaşık 130km uzunluğundaki Aisepos nehrinin oluşturduğu vadi ve bu vadi boyunca sıralanan Bizans Dönemi yerleşimleri, bölgenin Bizanslılar için önemli bir yerleşim alanı ve stratejik bir geçiş rotası olduğunu kanıtlar. Günümüzde Gönen Çayı olarak adlandırılan Aisepos çevresinde tespit edilen irili ufaklı Bizans yerleşimlerinin bazıları daha önceki araştırmacılar tarafından bahsedilen ve önemleri vurgulanan iskanlardır. Bölgede yürüttüğümüz çalışmalarda bu yerleri tek tek ziyaret ederek mevcut durumlarını kayıt altına almaya ve bütüncül olarak yeniden değerlendirilmeye çalıştık. Ayrıca bu çalışmalarımız sırasında daha önce ele alınmayan veya ziyaret edilmemiş olan bazı yerleşim yerlerini de tespit etme fırsatı yakaladık. Bütün bu yerleşim yerlerini aşağıda görselleri ile birlikte sıralamaya çalışacağız.

1. Şirinçavuş Kalesi

Marmara Denizi'nin güney kıyılarında, Kaletepe olarak adlandırılan tahkimatlı bir yapı ile korunan doğal limanı ile öne çıkan bu yerleşim yerinin tarihinin Geç Antik Çağ'a kadar indiği anlaşılır (Fig. 2).

Kyzikos metropolitliğinin yaklaşık 16 km. güneybatısında yer alan bu yerleşimin, eski Portulan haritalardaki belirsizlikler ve bölgede Harpagion gibi hala tam olarak lokalize edilemeyen bazı kentler bulunmasından dolayı, tarihi ve niteliği konusundaki tartışmalar devam etmektedir. Zira, Kyzikos ile Priapos / Pegai arasındaki kıyı şeridinde, bugün Şirinçavuş Kalesi'nin bulunduğu alana yakın kısımlarda Kiepert'in ve Talbert'in haritalarında Harpagion ve Memnonos Kome gibi henüz lokalizasyonu tamamlanamamış yerleşimlerin görülüyor olması karışıklığa neden olabilmektedir³¹.

Ancak mevcut kalıntılar ve eldeki bilgiler ışığında Şirinçavuş Kalesi'nin bölgede önemli bir liman ve istasyon olduğu, hatta Geç Antik ve Bizans Dönemi boyunca güneye inen yollar ile ilişkili önemli bir üs olduğu kabul edilebilir.

Son yıllarda doğal limanda yapılan su altı çalışmaları ve Kale Tepe'de gerçekleştirilen bazı kurtarma kazıları buradaki yerleşimin niteliği hakkında önemli bilgiler sunmuştur. Özellikle burada limanın güneybatısındaki yüksek tepelik üzerinde yapılan araştırmalarda temel seviyesinde korunmuş duvarlara sahip bazı Bizans Dönemi yapıları tespit edilmiştir. Bunlar arasında içerisinde haç biçimli bir

²⁸ Rose 2013, 271-274; Rose – Körpe 2007, 99-100; Rose – Körpe 2008, 106-108; Rose – Körpe 2009, 347-348.

²⁹ Dumankaya 2018, 165-173; Dumankaya v.d. 2019, 207-220; Dumankaya – Ekmekçi 2020, 23-36.

³⁰ Yalçıklı 2011, 27- 35; Yalçıklı 2012, 209-220; Yalçıklı 2013, 19-30.

³¹ Kiepert 1914, harita B1; Talbert 2000, harita no. 52.

vaftiz havuzu ile olasılıkla kilise olabilecek apsisli bir yapı da yer alır³². Ancak Rose'a göre Kaletepe olarak adlandırılan bu hakim tepe üzerinde Pegai kalesi ile çağdaş, bir kale bulunmaktadır. Ele geçen seramik buluntular ışığında MS 13. yüzyılda kullanımda olan bu kale, hem Aisepos vadisine ulaşan yolların başlangıcında hem de Marmara denizinin güneyini koruyan bir konumdadır³³.

Fig. 2. Şirinçavuş Kalesi'ne ait doğal liman ve Bizans Dönemi plastik eserleri

Kaletepe'nin hemen altında, sahil şeridi üzerindeyse bugün yüzeyde rahatlıkla görülebilen antik limanın kalıntıları yer alır. Burada tıpkı Kaletepe'deki gibi MS 13. yüzyıla tarihlenebilecek Bizans sırlı seramikleri ele geçmiş ve liman çevresinde sütun başlıkları ve kaideleri başta olmak üzere, korkuluk payeleri, templon payeleri ve postamentli sütun kaideleri gibi çoğunluğu MS 5. – 6. yüzyıllara tarihlenen Bizans mimari plastikleri belgelenmiştir³⁴.

2. Musakça

Marmara denizinin güney kıyılarında yer alan bir diğer liman yerleşimi, bugün Musakça olarak adlandırılan yerleşim yeridir. Kyzikos metropolitliğinin güneybatısında Şirinçavuş Kalesi'ne yaklaşık 3km. mesafede yer alan bu yerleşim, bugün için Aisepos nehrinin delta yaparak Marmara denizi ile kavuştuğu yerde, doğal bir liman konumundadır (Fig. 3).

Günümüzde küçük bir balıkçı barınağı konumundaki Musakça'da etrafa dağılmış bazı kalıntı ve mimari yapı elemanı, burada bir zamanlar var olduğu anlaşılan

³² Dumankaya 2018, 171 dn: 11; Dumankaya 2019, 213, dn:11. Burada yer alan Bizans Dönemi kalıntıları ile ilgili olarak Bandırma Müzesi'nin çeşitli zamanlarda kurtarma kazıları yaptığı bilinir. Ancak bu kazıların sonuçları yayınlanmamıştır. Buna rağmen, bölgede çalışmalar yapan araştırmacıların burada kale ve kilise kalıntıları dışında sarnıç ve su yapılarına ait olabilecek bazı yapı kalıntılardan haberdar oldukları anlaşılır (Sivrioğlu 2018, 196, dn.100).

³³ Rose – Körpe 2008, 106, res. 8.

³⁴ Belke 2020, 1001-1002; Rose – Körpe 2008, 106; Dumankaya 2019, 166; mimari plastikler için özellikle bkz. Dumankaya – Ekmekçi 2020, 23-36.

yerleşimin niteliği hakkında fikir verebilir. Özellikle Erken Bizans Dönem'e ait oldukları anlaşılan mimari parçalar arasında sütunlar, sütun kaideleri, çifte sütunlar, paye ve korkuluk levhaları yanında bazı arşitrav blokları da bulunur.

Yine köy içerisinde bugünkü caminin arkasında yer alan modern bir evin bulunduğu alanda, bir zamanlar kilise olarak kullanıldığı anlaşılan yapıya ait izler dikkat çeker³⁵.

Fig 3. Aisepos'un ağzında yer alan Musakça yerleşimine ait doğal liman

3. Çifteçeşmeler / Tahirova Çiftliği

Bugün Aisepos nehrinin Marmara denizi ile buluştuğu yerdeki alüvyon düzlüklerde yoğun bir tarımsal faaliyetin varlığı dikkat çeker. Nehir ağzının yaklaşık olarak birkaç km. batısına doğru devam edildiğinde ise, modern yolun hemen yanı başında, aralarında yazıt ve heykel kaidelerinin de bulunduğu çok sayıda mimari parça ve plastik eser ortaya çıkarılmıştır (Fig. 4). Burada Tahir Ova Tarım İşletmesi olarak adlandırılan çiftliğinin kurulması sırasında ortaya çıktıkları söylenen ve tamamının bir araya getirilerek çiftliğin girişinde sergilendiği bu eserler arasında Erken Bizans döneme ait olabilecek İon-impost tipi başlıkla birlikte, Attika tipi sütun kaidesi, korkuluk payesi, çifte sütun, postament, sütunceler ve çeşitli türden eserlerin bulunduğu anlaşılır. Bunlar ağırlıklı olarak Erken Bizans Dönem'e ait eserler olup, benzerleri Şirinçavuş limanı başta olmak üzere Kapıdağ yarımadası ve adalarda da tespit edilmiştir³⁶.

Ayrıca, Yalçıklı tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sırasında bu çiftliğin doğusunda yer alan höyük üzerinde Kalkolitik dönem ve Erken Tunç çağı seramikleri ile birlikte Ortaçağ seramikleri ve yoğun biçimde tuğla-çatı kiremidi parçaları tespit edilmiştir³⁷.

³⁵ Belke 2020, 793. Abb. 177-179.

³⁶ Bahsi geçen plastik eserlerin Şirinçavuş limanındaki benzerleri için Dumankaya – Ekmekçi 2020; Kapıdağ yarımadası ve adalarda ele geçen benzerleri için Koçyiğit 2020. Mysia bölgesindeki benzerleri için Ötügen 1996; Troas bölgesindeki benzerleri için Çaylak – Türker 2018.

³⁷ Yalçıklı 2013, 20-21.

Fig. 4. Tahirova iftliği girişinde yer alan Erken Bizans dönemi plastik eserler

4. Güvercinlik Köprüsü / Ulukır

Yine Aisepos'un Marmara Denizi ile buluştuğu yerde, deniz kıyısından yaklaşık 5km içeride bir zamanlar oldukça görkemli olduğu anlaşılan bir köprüye ait kalıntılar yer alır. Aisepos nehri üzerinde doğu - batı doğrultusunda uzanan bu köprü, Kyzikos'tan Parion'a ve oradan da Lampsakos'a ulaşan yol hattı üzerinde yer almaktaydı ve bölgedeki ulaşımı organize eden kilit noktalardan biri idi³⁸.

Bugün için oldukça yıkık ve harap vaziyetteki köprü, 150,00 m.'yi aşan uzunlukta ve 5,50 m. genişliğindeki boyutları dikkate alındığında bölgedeki en önemli yapılardan biri olarak tanımlanabilir. İlk olarak Hasluck tarafından 1906 yılında kapsamlı bir şekilde ele alınan ve görselleriyle birlikte kesit çizimine de yer verilen köprünün³⁹, dördü ana ekseninde yer alan büyük yarım daire formundakiler olmak üzere, doğuda beş batıda ise biri yarım diğeri çeyrek daire formunda toplam on bir kemer aralığına sahip olduğu anlaşılır (Fig. 5). Devasa boyutları ile birlikte günümüze kadar ulaşmayı başarabilen köprünün kemerleri ve bu kemerleri taşıyan payandalarından oldukça iyi bir taş - tuğla işçiliğine sahip olduğu net olarak görülebilmektedir⁴⁰.

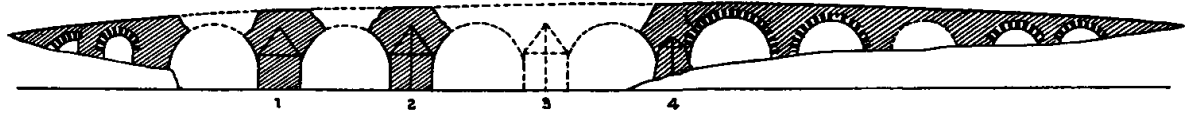

Fig. 5. Güvercinlik Köprüsü'nün Hasluck tarafından yapılan kesit çizimi (Hasluck 1910).

Fig. 6. Güvercinlik Köprüsü'nün Aisepos üzerinde yer alan kemer ayakları (g.batıdan)

Ancak bu köprüde kullanılan malzeme ve taş - tuğla işçiliği göz önüne alındığında, köprünün iki farklı evrede inşa edildiği, zaman içerisinde onarımlar geçirerek

³⁸ Belke 2020, 289-290.

³⁹ Hasluck 1906, 184-189 fig. 1; Hasluck 1910, 127-130.

⁴⁰ Fingarova 2019, 154-158; Fingarova 2014, 243-244.

günümüze kadar ulaştığı anlaşılır. Buna göre köprünün kemerler ve üst yapısı dahil büyük bir kısmının Komnenoslar ya da Laskarisler zamanında onarıldığı, fakat köprü ayakları ve temellerinin Geç Roma dönemine ait olduğu söylenebilir (Fig. 6). Nitekim, köprü yakın bir zaman önce bölgede bulunan ve imparator Constantine ve Licinius'un hükümdarlık dönemine ait olduğu anlaşılan MS 314 yılından kalma bir yazıtla ilişkilendirildiğinde, imparator I. Constantine Dönemi'nde inşa edilmiştir denilebilir⁴¹. Ancak, yakın çevrede yer alan ve bu yapı ile benzerlikler gösteren Komnenoslar döneminde onarılmış bazı köprüler, Aisepos nehri üzerindeki Güvercinlik Köprüsü'nün bu dönemde büyük bir onarım geçirdiğini gösterir.

Makestos / Susurluk çayı üzerindeki Sultançayır Köprüsü ve antik Lopadium'daki Ulubat Köprüsü, Komnenoslar döneminde onarılmış iki önemli yapı olup, Güvercinlik Köprüsü ile olan benzerlikleriyle dikkat çekerler⁴². Nitekim, Sultançayır Köprüsü'ndeki yarım daire kemerler ve cephe yüzeylerinin MS 11. yüzyıl yapılarında uygulanan kesme taş ve tuğla sıralarında oluşan bir duvar örgüsüne sahip olması yanında, kemerleri oluşturan taşlar ile birlikte dikine tuğla kullanımı önemli benzerliklerdir. Ulubat'taki büyük ve gösterişli köprüde de benzer malzeme ve inşa tekniği rahatlıkla gözlemlenebilir. Dönemin inşa tekniği olarak bilinen kesme taş ve tuğla örgülü duvarlar ile birlikte dikine tuğla kullanımı burada da oldukça belirgindir. Tüm bu köprülerin ortak özelliği olarak görülen benzer malzeme kullanımı ve inşa tekniklerini Komnenoslar Dönemi'nde inşa edilen ve Laskarisler Dönemi'nde onarılarak yeniden tahkim edilen Pegai Kalesi (Karabiga)'nde görmek pek ala mümkün olmakla birlikte⁴³, bu dönemde Bithynia ve Mysia bölgelerinin yoğun bir iskan faaliyetine sahne olduğu, pek çok yeni kale ve tahkimatla birlikte, köprülerin de dahil olduğu önemli yolların onarıldığı bilinir⁴⁴.

Ancak, yapı bütünü dikkatlice analiz edildiğinde, köprünün Bizans Dönemi'nde yapıldığı anlaşılan ve Komnenoslar ya da Laskarisler'e atfedilen esaslı onarım sonrasında, Erken Osmanlı Dönemi'nde de büyük bir onarım geçirdiği ve bu onarım sonrasında bir süre daha aktif olarak kullanıldığı kabul edilebilir. Zira bölgeye Türklerin egemen olmaya başlamaları sonrasında hakimiyet kurdukları bu bölgelerde bazı iskan çabasına giriştikleri bilinir. Mevcut köprü ve yolların onarılarak kullanılmaya devam edilmesi hatta Granikos üzerindeki Akköprü gibi yeni bazı yapıların inşa edildiği düşünüldüğünde, Aisepos'u geçmek için ideal bir konumdaki Güvercinlik köprüsünün de onarılarak kullanılmış olması oldukça olası bir durumdur.

Bununla birlikte, uzun zamandır bilinen ve detaylıca ele alınan bu köprünün batı kıyılarında, günümüzde çeltik tarlası olarak kullanılan geniş bir arazide, bol

⁴¹ Rose – Körpe 2008, 108, dn. 9; ayrıca bkz. Belke 2020, 382-383.

⁴² İlk olarak Hasluck tarafından ele alınan ve detaylıca tanımı yapılan köprü, inşa malzemesi ve teknik özellikleri ile Makestos / Susurluk çayı üzerinde bulunan Sultançayır Köprüsü ile birlikte ana eksenindeki ilk kemer aralıkları öncesi inşa edilmiş olan küçük niş ya da odacıklardan dolayı Sangarius / Sakarya nehri üzerindeki Iustinianus Köprüsü ve yakınında yer almasından dolayı Granikos / Kocabaş çayı üzerindeki Akköprü ile karşılaştırılır (Hasluck 1906, 184-189). Ancak, Hasluck'un gerek boyut ve hacim gerekse malzeme ve inşa teknikleri bakımından Sultançayır Köprüsü ile yaptığı karşılaştırma oldukça makul olmakla birlikte, diğer iki köprü ile yaptığı karşılaştırmaların yanıltıcı olduğunu görülür. Zira, Sangarius üzerindeki Iustinianus Köprüsü, malzeme ve işçilik bakımından Aisepos'taki bu köprüden ayrılır. Üstelik Iustinianos Dönemi'nde (MS 527-565) yapılmış olup Erken Bizans karakteri taşır (Sangarius Köprüsü için bkz. Whitby 1985, 129-148). Aisepos'un batısında yer alan Granikos nehri üzerindeki Akköprü ise, hem Aisepos Köprüsü'nden boyut ve hacim olarak oldukça küçük olup hem de kaba yonu moloz taş malzeme ile inşa edilen daha basit bir işçiliğe sahiptir. Ayrıca yakın zamanda bu köprünün Osmanlı'nın erken döneminde inşa edildiğine dair kitabesinin ortaya çıktığı, Aisepos Köprüsü'nden çok sonra inşa edildiği ve kıyaslananın yanlış olacağı anlaşılır (Akköprü ve kitabesi için bkz. Uysal 2015, 290).

⁴³ Aylward 2006, 179-203; Aylward 2010, 342-356; Müller-Wiener 1989, 169-174.

⁴⁴ Foss – Winfield 1986, 145-150; Mercangöz 2003, 35-45

miktarda tuğla ve çarı kiremidi parçaları yanında bazı sırlı seramiklerin varlığı, burada küçük bir Bizans iskanının varlığına işaret eder. Bu sırlı seramikler arasında, kazıma tekniğinde yapıldığı anlaşılan iç içe geçmiş konsantrik daireler ile bezeli, *Zeuxippos I* grubuna ait MS 12. – 13. yüzyıllara ait parçalar da yer alır. Herhangi bir kaynakta ismi geçmeyen ve daha önce belirtilmeyen bu alandaki olası iskanın niteliği ile ilgili olarak şimdilik bir yorum yapmak güç olsa da burada köprünün güvenliği için bir takım uygulamaların gerçekleştirildiği kabul edilebilir (Fig. 7).

Fig. 7. Köprünün batısında çeltik tarlaları olarak kullanılan alanda ele geçen seramik parçaları

Yine Güvercinlik Köprüsü'nün hemen 2km. kadar batısında yer alan Çifteçeşmeler köyüne bağlı Akyol-Akyar mevki olarak adlandırılan yerde, Aisepos nehrini besleyen derelerden birinin yanı başındaki taşlık ve tepelik alanda, Geç Roma ve Orta Bizans Dönemi'ne ait bazı seramik parçaları tespit edilmiş olup, tepe üzerinde olası bir iskana olabilecek yoğun tuğla ve çatı kiremit parçaları da gözlemlenmiştir.

5. Havutça

Kyzikos'un 20km kadar güneybatısında, Misakça ve Şirinçavuş köylerinin hemen güneyinde eski bir Rum köyü yer alır. Köyün, yakın zamanda yapıldığı belirtilen camisinin bulunduğu yerdeyse, bir zamanlar bir kilise yapısı olduğu söylenir. Ancak ne yazık ki bugün bunu kanıtlayacak bir iz yoktur. Burası Belke'nin çalışmalarında da kendine yer bulmuş bir yer olup⁴⁵ köy içindeki MS 5. ya da 6. yüzyıllara tarihlenebilecek postamentli bir sütun kaidesi (Fig. 8) ve çifte sütun gibi bazı Erken Bizans mimari plastiklerinin varlığı dikkati çeker. Burasının da tıpkı Şirinçavuş gibi doğal bir limana sahip olması, Güney Marmara kıyılarını koruyan bir başka önemli nokta olduğuna işaret eder.

⁴⁵ Belke 2020, 594, Abb. 91.

Fig. 8. Köy içinde sütun kaidesi

6. Körpeağaç / Halkalı Mevkii

Gönen ilçe merkezinin yaklaşık 10km kuzeyinde yer alan Körpeağaç köyünün kırsalında, bugün yöre halkı tarafından eski yerleşim yeri olarak bilinen alanda Geç Roma ve Bizans dönemlerine ilişkin yoğun bir iskanın varlığı anlaşılır. Günümüzde Halkalı mevki olarak tanımlanan ve çeltik - mısır tarlaları ile çevrili, yaklaşık 15.00 hektarlık bu geniş alan üzerinde yaptığımız gözlemlerde, önemli bazı yapı kalıntılarına ait olabilecek büyük boy kesme taş bloklar, yoğun miktarda tuğla ve çatı kiremitleri yanında irili ufaklı seramik parçaları da tespit edilmiştir. Yüzeyde tespit edilen bu seramikler arasında, özellikle kırmızı astarlı Geç Roma seramikleri ve kazıma tekniğinde yapılmış *Zeuxippos I* ve *II* grubuna ait MS 12. - 13. yüzyıl sırlı kase-tabak parçaları da yer alır (Fig. 9).

Fig. 9. Körpeağaç'da Halkalı mevki ve burada tespit edilen seramik parçaları

7. Sarı Köy - Zeleia

Gönen ilçe merkezinin 12km kadar kuzey batısında yer alan Sarı köy bölgenin en önemli antik kentlerinden biri olan Zeleia'nın bulunduğu yerdir. Ancak, Homeros ve Strabon'un bahsettiği, yazılı kaynaklar ışığında geçmişi Arkaik döneme kadar inen ve Troas bölgesinin en doğu ucundaki kent olarak kabul edilen yerleşimin bugün için lokasyonu konusunda hala tartışmalar devam etmektedir⁴⁶.

Bu güne kadar Sarı Köy'ün hemen kuzeyindeki Üvecik tepe üzerine lokalize edilen yerleşim yerinin son yıllarda yapılan güncel araştırmalar ışığında, arkeolojik verilerle uyummadığı anlaşılmıştır. Buradaki yerleşimin hem Zeleia'ya göre küçük ve kısa bir zaman aralığında kullanılmış olması hem de burasının hemen doğusunda, Aisepos kıyısında yer alan Bostancı Höyük tepe adındaki yerleşimin yüzeyde tespit edilen arkeolojik veriler ışığında Zeleia için daha uygun olması nedeniyle antik kent buraya lokalize edilir⁴⁷.

Ancak, gerek antik kentin daha önce lokalize edildiği Üvecik tepe⁴⁸ gerekse Bostancı Höyük tepede yapılan gözlemler sonrası, bu her iki yerleşim yerinde de bazı Geç Bizans seramikleri tespit edilmiştir. Bu durum iki farklı lokasyonda da Bizans'ın geç dönemlerinde iskan faaliyetlerinin varlığına işaret eder. Zira, Üvecik tepede ele geçmiş çok sayıdaki antik dönem kalıntısı ile birlikte yoğun miktarda Bizans sikke ve mimari parçasının ele geçmiş olması, buradaki Bizans varlığına işaret eder⁴⁹.

8. Hafızhüseyinbey / Kurna Çeşme Mevkii

Gönen ilçe merkezinin 10km. kadar kuzeybatısında yer alan ve eski adı Elbislik olan Hafızhüseyinbey köyünün, Osmanlı'nın son dönemlerinde inşa edilerek St. Michael'a adanmış eski kilisesi ile⁵⁰ bölgede bir zamanlar yoğun bir gayri müslim nüfusu barındırdığı anlaşılır. Bununla birlikte köy içerisinde çeşitli dönemlerde yapıldıkları anlaşılan tarihi yapıların varlığı ise dikkat çekicidir⁵¹. Bu eski ve tarihi yapılardan biri, ayazma olarak kullanıldığı tahmin edilen ve ne zaman inşa edildiğine dair kanıt bulunmayan bir su kaynağıdır. Yine köy içerisinde ve kırsalında ne zaman yapıldıkları ve kullanıldıkları anlaşılamayan bazı değirmen kalıntıları bulunmaktadır.

Ancak özellikle köyün 3km doğusundaki düzlüklerde tespit edilen bazı eski yerleşim izlerinin varlığı önemlidir⁵². Burada Kurna Çeşme mevkii olarak tanımlanan yerde, yoğun miktarda Geç Bizans Dönemi sırlı seramikleri ele geçmiş olup bunlar buradaki olası bir Bizans iskanına işaret eden önemli verilerdir. Bu seramikler arasında ağırlıklı olarak kazıma tekniğinde bezenmiş, *Zeuxippos I* ve *II* grubuna ait MS 12. – 13. yüzyıl parçalar yer alırken Orta Bizans Dönemi'ne ait bazı beyaz hamurlu parçalar da bulunmaktadır (Fig. 10).

⁴⁶ Belke 2020, 1082.

⁴⁷ Körpe 2019b, 121 v.d.; Rose v.d. 2007, 113 v.d.; Rose – Körpe 2007, 105.

⁴⁸ Zeleia'nın lokalize edildiği Üvecik tepe Körpe tarafından Pannukome olarak önerilir: bkz. Körpe 2019a, 8.

⁴⁹ Belke 2020, 1082.

⁵⁰ Hasluck 1910, 105.

⁵¹ Akkuş 2010, 118-119.

⁵² Özdemir 1998, 320.

Fig. 10. Hafızhüseyin bey Kurna Çeşme mevki ve burada tespit edilen Bizans seramikleri

9. Dereköy / Asar Kale

Aşağı Aisepos vadisinde, Aisepos nehrini besleyen su yollarından biri olan Koca Dere (Keçidere) üzerindeki Dereköy'ün yaklaşık 1km. güneyinde ve Kyzikos'un 36km. güneybatısında Asar kale olarak tanımlanan bir tahkimat yer alır. Bu tahkimat, Belke tarafından hazırlanan detaylı haritada Alacaoluk kalesinin hemen kuzeyine, Babakale'nin batısına işaretlenmiştir⁵³.

Fig. 11. Dereköy'ün güneybatısındaki yer alan Asar Kale tepesi

⁵³ Belke 2020.

Dereköy'ün güneybatısındaki yüksek tepe üzerinde yer alan ve bugün duvar kalıntılarının zorlukla görülebildiği bu tahkimatın antik dönemden bu yana vadi üzerinde önemli bir askeri üs olduğu anlaşılır⁵⁴. Aisepos vadisine hakim bir konumda yer alan bu kale ya da karakol yerleşimi (Fig. 11), bölgede çalışmalar yürüten Körpe tarafından Baris antik kenti olarak lokalize edilir⁵⁵. Burada yapılan gözlemlerde Arkaik Dönem'den Geç Roma Dönemi'ne kadarki uzunca bir döneme işaret eden seramik parçaları tespit edilmiş olsa da Bizans Dönemi'ne ilişkin net bir veri elde edilememiştir.

10. Tuzakçı / Kemer Köprü

Gönen ilçe merkezinin birkaç km. kadar kuzeyinde eski bir köprü kalıntısı dikkati çeker. Dere yatağının değişmesi sonucu bugün tarlalar arasında kalmış olan köprünün sadece bir kemer açıklığı günümüze ulaşmış olup (Fig. 12) bu kemeri oluşturan taşlar ile birlikte dikine tuğla kullanımından dolayı tıpkı Güvercinlik köprüsü gibi bir Geç Roma yapısı olduğu, fakat Komnenoslar döneminde esaslı bir onarım geçirdiği anlaşılır. Bugün tarlalar içerisinde kalan bu köprünün Kyzikos'tan Artamea'ya ya da Lopadion'dan Artamea'ya ulaşan yol üzerinde olduğu kabul edilebilir.

Fig 12. Tuzakçı'da tarlalar içinde kalmış köprü kalıntısı

11. Yörükkeçidere

Aisepos'u besleyen Koca Dere üzerindeki bir başka köy merkezi Yörükkeçidere'dir. Yine Belke tarafından hazırlanan haritada, Keçidere olarak işaretlenen bu yer üzerinde bir Erken Bizans Dönemi kilise lejantı bulunur⁵⁶. Nitekim, burada Kaynarca mevki olarak bilinen yerin hemen kuzeyinde, kayaya oyma iki odalı bir Bizans şapelinin varlığı uzunca süredir bilinmekle birlikte, kapsamlı bir çalışma yapılmadığından yapı hakkında bilinenler sınırlıdır.

⁵⁴ Özdemir 1998, 234.

⁵⁵ Körpe 2010, 397; Körpe 2019a, 12, res. 8-9.

⁵⁶ Belke 2020, 659.

İçeride kemerlerle çeşitli bölümlere-odalara ayrıldığı anlaşılan bu yapının duvarlarının bir zamanlar kırmızı ve siyah renk fresklerle süslendiği ve yapının tabanında mezar yapılarının var olduğu belirtilmektedir⁵⁷. Ancak, ne yazık ki günümüzdeki yoğun tahribat nedeniyle gerek bu fresklerin gerekse mezar kalıntılarının tamamen tahrip edildiği anlaşılır.

Bununla birlikte, şapel olarak tanımlanan bu mağaranın bulunduğu ve bugün tamamen bitki örtüsü ile kaplı vadi boyunca yapılan gözlemlerde, çok sayıda kaçak kazı çukurlarının bulunduğu tespit edilmiş, bu çukurların bazılarında yoğun mimari döküntülerin varlığı görülmüştür. Bu kaçak kazı çukurlarının birinde açığa çıkarılan oldukça iyi durumdaki yığma taş-tuğla tekniğinde inşa edilmiş duvarlar, olasılıkla Erken – Orta Bizans Dönemi'ne ait bir dini yapıya ait idiler (Fig. 13).

Fig 13. Yörükkeçideresi, kaya şapeli ve Bizans Kilisesi (?)

12. Babayaka Kalesi

Aşağı Aisepos vadisinde, Koca Dere yakınında yer alan önemli Bizans kültür varlıklarından bir diğeri, bugün Gönen'in 5 km. kuzeybatısında yer alan ve Kyzikos metropolitliğine yaklaşık 35 km. mesafede olan Babayaka Kalesi'dir. Her ne kadar kale olarak adlandırılrsa ve literatüre bu şekilde geçmiş olsa da yakın zaman önce Rose ve ekibi tarafından yapılan çalışmalar sonrası, burasının birkaç yapı topluluğundan oluşan büyük bir dini kompleks, belki de manastır olabilecek bir yapılar topluluğu olduğu anlaşılmıştır⁵⁸.

Bugün ayakta kalmayı başaran kalıntılar arasında çift katlı bir yapı bulunur. Yaklaşık 20x15 m. ölçülerinde ve çeşitli büyüklüklerde düzgün kesilmiş doğal taşın, birkaç sıra tuğla kullanılarak inşa edildiği bu yapının, trikonkhos veya üç apsisten oluşan merkezi planlı bir mekan biçiminde tasarlandığı ve vestibül diyebileceğimiz çift apsisli narteks biçiminde bir odaya daha sahip olduğu anlaşılır (Fig. 14-15).

⁵⁷ Özdemir 1998, 233.

⁵⁸ Rose – Körpe 2008, 106, fig. 5-7.

Fig. 14. Babayaka kalesi olarak tanımlanan dini yapıya ait kalıntılar

Fig. 15. Kalıntılar arasında dikkat çeken nişler ve duvar işçiliğinden detay

Daha önce Hasluck ve Wiegand gibi araştırmacıların kale olarak bahsettikleri bu yapı, yakın bir zaman önce Granikos vadisi boyunca araştırmalar yapan Rose ve ekibi tarafından ele alınmış, kendisi burada büyük bir kompleksin parçası olduğu anlaşılan bu mekânın önemli bir anıt mezar olabileceği üzerinde durmuştur⁵⁹.

Ayrıca burada detaylı bir jeoradar çalışması yapılmış, buna göre trikonkhos planlı yapının güneyinde apsisli büyük bir yapının daha var olduğu anlaşılmıştır. Bu yapı ise küçük bir kilise ve bu kilisenin atriumu olduğu anlaşılan açık avlusu ile bu avlunun doğu ve batısında yer alan eşit boyutlardaki beşer odayı içeren bir plan ortaya koyar (Fig. 16).

Rose, Babayaka'daki bu kompleksi plan özellikleri ve yüzeyde bulunduğu seramik parçalarına dayanarak MS 5. ve 6. yüzyıllara tarihler. Bu tarihlendirme önerisi bugün alandaki mevcut yapının inşa ve duvar tekniği ile de uyumludur. Nitekim yatay yerleştirilmiş birkaç sıra tuğlanın düzgün kesme taşlarla birlikte uygulandığı *opus mixtum* diyebileceğimiz bu duvar tekniği, Erken Bizans dönem boyunca dini ve sivil yapılarda sıklıkla uygulanmış olup yakın çevrede bir çok örneği vardır.

Babayaka'da bahsettiğimiz bu dini yapı kompleksi ile birlikte, hemen yanı başındaki Keçidere Kaynarca mevkiinde bulunan şapel ve olası kilise yapısının bütüncül bir yaklaşımla ele alınarak, burada ileri düzey bir araştırmanın yapılması bölgenin Erken Bizans Dönemi dini yapılaşması hakkında yeni sonuçlar getirecektir.

13. Köteyli – Akçeşme Mevkii

Gönen ilçe merkezinin 5km kadar kuzeydoğusunda, Manyas Gölü'nün ise batısında yer alan Köteyli köyünün kırsalında, Akçeşme olarak adlandırılan mevkiide yer alan alçak tepelik alan boyunca bazı yapı kalıntılarının varlığı dikkat çeker. Burada yapılan gözlemlerde, yüzeye dağılmış olan yoğun miktardaki tuğla kırıkları ile birlikte bazı seramik parçalarının da bulunduğu anlaşılmıştır (Fig. 17). Her ne kadar bu kalıntılar buradaki olası iskana dair kesin bilgiler sunmasalar da tespit edilen Roma – Geç Roma seramikleri birlikte bazı sırlı Ortaçağ seramiklerinin Bizans Dönemi'ne ait veriler olarak kabul edilebilir. Nitekim, seramik parçalarının bulunduğu bu tepelik alanın hemen altında, tarımsal üretime yönelik bazı dibek taşı ve şarap preslerinin varlığı, burada kırsal bir Bizans yerleşimi olabileceğini akıllara getirir.

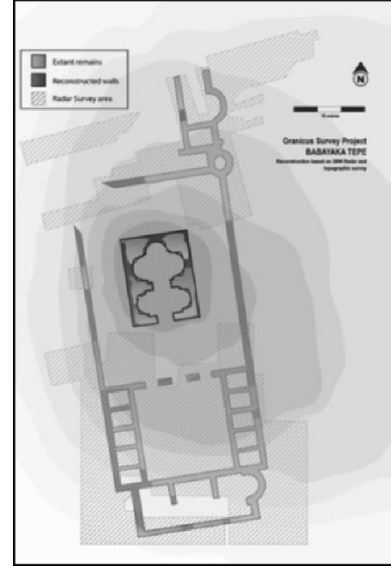

Fig. 16. Baba Kale'de yapılan jeoradar çalışmaları sonrası kompleksin olası planı (Rose – Körpe 2008, fig. 7).

⁵⁹ Rose – Körpe 2008, 106.

Fig. 17. Köteyli-Akçeşme olarak adlandırılan mevkiide tespit edilen kalıntılar

14. Artemea / Gönen: *Thermaï Granikai*

Aisepos nehri üzerinde günümüz Gönen ilçe merkezinin bulunduğu yerde, bir zamanlar sıcak sulu kaplıcaları ile meşhur bir yerleşim olduğu bilinir⁶⁰. Hierokles'in Synecdomus'unda Aisepos vadisindeki yerleşim yerlerinden sadece Artemea'dan kent olarak bahsedilir ve Artemea, sıralamada Poimaneon'un ardından gelir. Bununla birlikte Artemea ismine ilk kez retorikçi Aelius Aristides'in verdiği bilgilerde rastlanılır. Buna göre yazarın kendisi MS 152 yılının Aralık ayında, Aisepos çayı yakınlarında bulunan ve *Artemis Thermaï* adını taşıyan sıcak su kaynaklarına iki günlük mesafedeki Zeus tapınağına komşu olan arazilerine giderken, Poimaneion (Eski Manyas)'da ara vermiş, hastalıkları nedeniyle ünlü Asklepios Tapınağı'na uğramıştır⁶¹.

Burada özellikle Kaplıca Otel tesislerinin yapımı sırasında bulunan yazıtlar, bu alanın MS 2. yüzyıldan itibaren kaplıca alanı olarak kullanıldığını kanıtlar⁶². Bu yazıtlar söz konusu alanda Kyzikos'un egemenlik alanında Artemea adındaki bir kaplıca tesisinden bahseder. Yazıtlarda Amerimnos isimli bir kişinin burayı kullananların ihtiyaçlarını karşıladıkları pazara gıda maddeleri getirdiği ifade edilir. Bu bilgi doğrultusunda Gönen'de MS 2. yüzyılda hem bir kaplıcanın hem de bir pazar yerinin var olduğu anlaşılır⁶³. Bunun yanı sıra kent, MS 4. yüzyılın ikinci yarısında bölgede meydana gelen bir dizi deprem sonrası ağır hasar görse de, eldeki veriler doğrultusunda Erken Bizans Dönemi'nde hala önemli bir yerleşim yeri gibi duruyor. Zira, Antik döneme tarihlenen bu yazıtların bulunduğu alanda ortaya çıkarılmış bazilika planlı bir Erken Bizans Dönemi kilisesi, Artemea'nın Bizans Dönemi'ndeki önemini ortaya koyar.

⁶⁰ Belke 2020, 423-424.

⁶¹ Sayar 2019, 15-16.

⁶² Schwertheim – Ruffing 2011, 107-132.

⁶³ Sayar 2019, 15-16.

1950-60'lı yıllarda kazılan bu yapının merkezi nef ve apsisi ile birlikte narteksin bir kısmı açılarak incelenmiştir. Bugün çevresi ile birlikte küçük bir açık hava müzesi biçiminde düzenlenen ve üzeri betonarme bir koruma çatısı ile kaplanan yapı, özellikle burada iyi durumda açığa çıkarılmış olan zengin mozaik süslemeleri ile öne çıkar (Fig. 18).

Fig. 18. Gönen – Artamea’da üç nefli bazilikal planlı kilise ve kiliseye ait mozaikle birlikte çevresinde toplanan eserler

Yapının zemini süsleyen bu mozaikte, geometrik bazı süslemeler yanı sıra İncil’den alınmış bazı önemli sözler de vardır. Ayrıca kilisenin yapım tarihi ve önemi ile ilgili bilgiler edinebileceğimiz bir Magistrianos ve tribün ile bir hakime sesleniş ifadeleri de mozaik üzerine işlenmiştir. Buna göre, apsis ortasındaki iyi korunmuş olan 7 satırlık yazıtta yapının piskopos Dalmatius Dönemi’nde yapıldığından bahsedilir. Dalmatios, MS 426-431 yılları arasında Kyzikos metropoliti olarak görev yapmış ve büyük ihtimalle 449 yılında yapılan Ephesos Konsili’nde Kyzikos’u temsil etmişti⁶⁴. Ayrıca mozaik üzerinde yer alan ve büyük bir kantharus’tan oluşan refrigerium sahnesi sembolik gücünden dolayı, kilise yapısının önemini vurgulayan önemli bir detaydır⁶⁵.

Yakın zamanda Bandırma Arkeoloji Müzesi tarafından tekrar kazılan ve yan neflere ait izler ortaya çıkarıldıktan sonra, üç nefli bazilikal planlı bir yapı olduğu artık kesin kez anlaşılan bu kilise, gerek mozaik süsleme gerekse plan özellikleri bakımından MS 5. yüzyıl ortalarına tarihlenir.

15. Alacaoluk Kalesi

Gönen ilçe merkezine 15km. Kyzikos’a ise 44km. mesafede yer alan kale, günümüzde adını aldığı Alacaoluk köyü yakınlarında yer alır. Aisepos ile Aisepos’u besleyen Kocadere arasında yüksekçe bir tepenin zirvesinde yer alan kale,

⁶⁴ Sayar 2019, 15-16.

⁶⁵ Mozaik süsleme için bkz. Jobst 2011a, 9-10; Jobst 2011b, 483-504.

Kyzikos'tan Adramytteion'a ve Kyzikos'tan Skepsis'e giden her iki yolu da gözetlemek, güvence altına almak amacıyla bu iki yola da hakim bir konumda inşa edilmiştir (Fig. 19)⁶⁶.

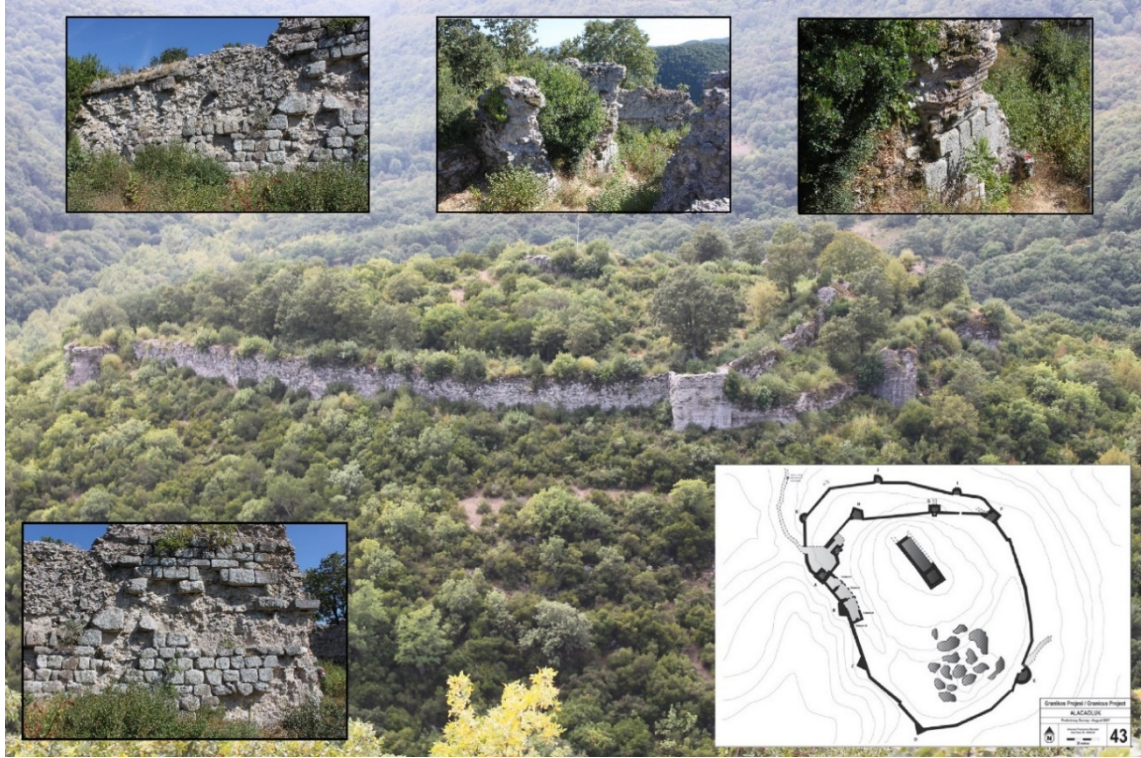

Fig. 19. Alacaoluk Kalesi ve kalenin planı (plan Rose – Körpe, 2009, fig. 10)

Yüksek kayalık bir tepenin zirvesindeki kale oval bir plana sahip olup 175x105 m. ölçülerindedir. ayakta kalmayı başaran ve toplam 11 kule ile tahkim edilmiş olan surların yer yer 15m. yüksekliğe ulaştığı görülür⁶⁷. Kalenin ana kapısı güneybatıda yer alır ve biri doğuda diğeri batıda olmak üzere iki kapısı daha olduğu anlaşılır. Bu kapıların tuğla ve harç karışımı molozdan yapılmış beşik tonozlarla örtüldüğü görülür. Aynı zamanda kalenin içerisinde, batı duvarına bitişik biçimde toplam üç ayrı mekandan oluşan tuğla beşik tonozlarla kapatılmış sarnıçlar yer almaktadır.

Kalenin içinde bol miktarda keramik – tuğla kırıkları yer alan bir kireç harcı ile moloz dolgu kullanılarak inşa edilmiş duvarları, çevredeki yerel ocaklardan elde edilmiş granit veya andezit diyebileceğimiz kesme taş bloklarla kaplanmıştır. Bununla birlikte az sayıda devşirme parçanın kapı yakınlarında ve kulelerde kullanıldığı, hatta bazı antik dönem yazıtlı parçaların da bu devşirme parçalar arasında bulunduğu görülür. Bu şekilde dış yüzeyin kesme taş bloklar ve çeşitli şekillerdeki tuğla sıraları ile kaplandığı, iç kısımdaysa bol miktarda kırık seramik - tuğla katkılı kireç harcına sahip moloz dolgudan oluşan duvar tekniği, ağırlıkla Komnenoslar Dönemi'ne atfedilmekte olup Mysia ve Bithynia bölgesindeki çoğu kalede ayırt edici bir özelliktir⁶⁸. Bu teknikte inşa edilen savunma yapılarının en yakın örneği Kapıdağ yarımadasında bulunan Erdek Kalesi (Melanos) ile birlikte Kapıdağ yarımadasının batı kıyılarında yer alan Muhla Kalesi'dir⁶⁹. Ayrıca Karabiga'da bulunan Pegai Kalesi surlarının erken evresi de benzer teknikte inşa

⁶⁶ Rose 2013, 271, fig. II. 27

⁶⁷ Rose – Körpe 2009, 347, fig. 9-10; Belke 2020, 388-389.

⁶⁸ Foss – Winfield 1986, 145-150.

⁶⁹ Koçyiğit 2020, 107-110.

edilmiş olup burası bölgede bu döneme atfedilen oldukça önemli bir yapıdır⁷⁰. Yine Aisepos vadisinin hemen batısında yer alan Granikos Vadisi içlerindeki Sapan Hisar Kalesi'nde de benzer malzeme kullanımı ve inşa teknikleri görülebilir. Nitekim, kale gösterdiği bu mimari özelliklerden dolayı MS 10. – 11. yüzyıllara tarihlenir⁷¹.

Ancak, Babayaka'da olduğu gibi bu kalede de detaylı çalışmalar yaparak kalenin planını çıkaran Rose (Fig. 19), kale duvarlarının inşa tekniğine göre yapıyı MS 400 ile 600 yılları arasına tarihlemek ister. Hatta Alacaoluk kalesini yaklaşık 33.00km. güneybatısındaki Asartepe Kalesi ile birlikte değerlendirerek ve dönemin siyasi durumuna vurgu yaparak bu iki kalenin de dışarıdan gelen Got ve Hun tehlikelerini önlemek isteyen II. Theodosius (MS 401-450) Dönemi'nde yaptırıldığını ya da benzer kaygılarla Trakya'dan başlayarak bir dizi yeni savunma hattı oluşturan imparator I. Anastasius'un (MS 498-518) tahkimat projeleri arasında yer aldıklarını iddia eder⁷². Her iki imparator zamanında da Alacaoluk'un Kyzikos'tan Adramyttium'a (Edremit) giden ana yol üzerinde yer aldığı ve Aisepus nehri boyunca güvenliği sağladığı söylenebilir. Nitekim, MS 6. yüzyılın başlarından itibaren kırsal alanların öne çıkmaya başladığı, özellikle iç kesimlerde nüfusun ve bu alanlarla olan ticari ilişkilerin artışıyla birlikte, bu tür kalelerin de inşa edildiği bilinir. Ancak, bu döneme ait kaynaklarda Alacaoluk ya da güneybatısındaki Asartepe ile ilgili bir bilginin olmaması yanında, kale duvarlarının Erken Bizans dönemden ziyade daha geç dönemlere işaret etmesi bu görüşü zayıflatır. Zira, bugün Çanakkale'ye bağlı yenice ilçe sınırlarındaki Asartepe Kalesi, bölgede çalışmalar yapan Çaylak-Türker tarafından biraz daha geç bir döneme, Arapların bölgede görülmeye ve onlara karşı bazı askeri tedbirlerin alınmaya başlandığı MS 7. ya da 8. yüzyıllara tarihlenir⁷³. Alacaoluk Kalesi ise biraz önce de bahsettiğimiz mimari özellikleri ve duvar teknikleri yönünden değerlendirildiğinde, Komnenoslar Dönemi'ne atfedilen bir teknikte inşa edilmiş olup MS 11. yüzyıl özellikleri gösterir.

16. Ilıcaoba / Kaletepe

Yine Aşağı Aisepos vadisi üzerinde, Gönen Çayı kenarında yer alan ve Kiepert'in haritalarında Ilıcatepe olarak işaretlenen bölgede, Geç Roma-Erken Bizans dönemlerine tarihlenen bir tahkimat bulunur. Şimdilik üzerine ciddi bir çalışma yapılmadığı anlaşılan bu tahkimat, Gönen ilçe merkezinin 15km. kadar güneybatısında yer alan Ilıcaoba köyündedir. Köyün yakınlarında, ulaşılması zor bir yer olan Kaletepe mevkiinde kaleye ait kalıntılar yer alır⁷⁴. Aisepos vadisindeki hakim bir tepe üzerinde (Fig. 20) yer alan kaleden günümüze sınırlı sayıda kalıntı ulaşmış olmakla birlikte, tepeyi saran surlar, kule denilebilecek bazı kalıntılar yanında sarnıç benzeri bir takım yapılar vardır (Fig. 21).

Kalede yapılan gözlemlerde tarihlemeye yardımcı herhangi bir buluntu ya da iz tespit edilememiştir. Ancak, ayakta kalmayı başaran yapılara ait duvarların, içinde bol miktarda seramik – tuğla kırıkları yer alan bir kireç harcı ile düzgün kesilmiş taş bloklarının birkaç sıra tuğla ile ahşap hatıllar kullanılarak inşa edildiklerini tespit ettik (Fig. 22). Bu tıpkı biraz önce bahsettiğimiz Alacaoluk kalesinde olduğu gibi, ağırlıklı olarak Komnenoslar Dönemi'nde kullanılan bir inşa tekniği olup Mysia ve Bithynia bölgesindeki bir çok kale yapısı ile birlikte yakın çevrede bulunan Erdek, Muhla ve Pegai kaleleri ile birlikte, Granikos vadisi içlerindeki Sapan Hisar

⁷⁰ Aylward 2006, 179-203, 198-200; Aylward 2010, 342-356; Müller-Wiener 1989, 169-174, Taf. 71-76.

⁷¹ Çaylak-Türker 2015, 237, fig. 5-6.

⁷² Rose 2013, 274; Rose – Körpe 2009, 344.

⁷³ Çaylak-Türker 2016, 26, 30.

⁷⁴ Kale, bölgede prehistorik dönem araştırmaları yapan 18 Mart Üniversitesi öğretim üyesi Derya Yalçıklı'nın raporları doğrultusunda bugün için tescillenmiş olup I. Derece Arkeolojik Sit ilan edilmiştir (Yalçıklı 2012, 22).

kalesinde de görülür. Bu kalelerde gözlemlenen en önemli ortak özellik, duvarların kule diyebileceğimiz kısımlarda, kapı benzeri girişlerin çevrelerinde ve surların köşelerinde düzgün kesme taşlarla inşa edilmiş olmasıdır. Bu duvarlarda birkaç sıradan oluşan tuğla dizileri ve dikine ya da enlemesine yerleştirilen tuğla parçaları yer alsa da tuğla kullanımının taş malzemeye göre sınırlı ve sistematik olmadığı görülür.

Fig. 20. Ilıcaoba Kalesi'nden Aşağı Aisepos vadisinin görünümü

Fig. 21. Ilıcaoba Kalesi'nden Gönen Çayı ve kaleye ait çeşitli yapılar

Fig. 22. Kaleye ait duvarlardan teknik ve işçiliğe ait detaylar

Sonuç

Gönen ilçesi ve köylerinde, Ortaçağ ve sonrasına yönelik olarak sürdürülen çalışmalarda Aisepos vadisi olarak tanımlanan bölgenin Bizans Dönemi iskan tarihi ve gelişimi hakkında önemli veriler elde edilmiştir. Çalışmalar kapsamında gerek daha önceki araştırmacılar tarafından tespit edilerek adından bahsedilen gerekse adından henüz bahsedilmemiş ya da tanımlanamamış bir çok Bizans Dönemi yerleşim yeri ziyaret edilmiştir. Bu yerleşim yerleri arasında bazı önemli kale ve tahkimatlarla birlikte, kırsalda yer alan basit nitelikli yerleşimlerin ya da çiftlik benzeri yapılaşmaların bulunduğu anlaşılır. Kırsaldaki bu yerleşimler arasında Aisepos'u besleyen Kocadere üzerindeki Babayaka ve Yörükkeçidere'dekiler gibi dini bazı yapılar da yer almaktadır.

Artemea'nın Erken Bizans Dönemi'nde hala bölgenin en önemli yerleşim yeri olduğu kabul edilebilir. Burası sıcak suları ile ünlü bir yer ve çevresi için önemli bir pazar merkeziydi. Oldukça gösterişli ve zengin mozaikleriyle öne çıkan bazilikal planlı kilise yapısı ile de aynı zamanda bölgenin dini merkezi olarak öne çıktığı görülür. Fakat, bölgede yapılan yüzey araştırmalarında tespit edilen verilerden, bu dönemde Artemea ile birlikte özellikle Aisepos'un denizle buluştuğu noktada, Marmara denizi kıyılarında Şirinçavuş, Musakça ve ötesinde Tahir ova Çiftliği ile Havutça'da da bazı yerleşim yerlerinin bulunduğu anlaşılıyor. Nitekim, kıyıda biraz içeride yer alan Güvercinlik Köprüsü'nün öyle ya da böyle Erken Bizans Dönemi boyunca kullanımda ve Kyzikos'dan Parion'a ulaşan yolun aktif olduğu göz önüne alındığında, bölgede Artemea'ya ya da Kyzikos'a bağlı olarak gelişimini sürdüren bu tür uydu yerleşimlerin varlığı daha bir önem kazanır.

Ancak, ilerleyen dönemlerde Artemea dahil bu yerleşim yerlerinin birçoğunun varlıklarını koruyamadıkları, artık önemlerini yitirerek ortadan kayboldukları gözlemlenir. Bunun sebebi sadece bölgesel değil imparatorluğun genelinde gözlemlenen yerleşim biçimlerindeki değişim olmalıdır. Özellikle MS 5. ve 6. yüzyıllardan itibaren kentsel yaşamın giderek zorlaşması ve iç bölgelerdeki kırsal alanların ön plana çıkarak nüfusun kırsal yerleşimlere yönelmesi bu dönemden itibaren yerleşim biçimlerindeki keskin değişimin de nedenidir. Bu değişim, yerleşim biçimlerinin artık kırsala dayalı basit köyler ya da geniş toprakları işleyen çiftlikler biçiminde yeniden organize olmalarına neden olurken iç kesimlerdeki nüfus ve bu alanlarla olan ticari ilişkilerin artışıyla birlikte savunma yapılarına da ihtiyaç artmış, kale ve benzeri tahkimatlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu dönemde var oldukları anlaşılan Babayaka'daki dini kompleks ya da manastır benzeri yapı ve Yörükkeçidere'deki şapel ile olası kilise kalıntısı ise yine kırsalda yer alan fakat dini karakterleriyle öne çıkan yapılar olup bu yönüyle diğerlerinden ayrılırlar.

Kapıdağ yarımadası ve Marmara takımadaları ile ilgili yapılan önceki yayınlarda, Propontis'in güneyinde yer alan bu bölgenin Bizans Dönemi boyunca Çanakkale Boğazı'na alternatif olarak kullanılan ve başkentten güneye inen yolların başlangıcında yer aldığı, bu yolların kontrolünü sağlamak için de burada önemli savunma yapılarının inşa edildiği altı çizilen önemli bir husustur⁷⁵. Güney Marmara kıyılarının en önemli doğal limanı konumundaki Kyzikos ve ardılı Artake'den başlayarak güneydeki Adramytteion (Edremit) ve Pergamon (Bergama)'a, ötesinde Thyateria (Akhisar) ya da Philamenion (Alaşehir) gibi merkezlere inen doğal geçiş yollarının bu bölgede bulunuyor olması, burasının güvenliği için imparatorluğun hayli önlem almasına ve çok sayıda güvenlik noktası inşa etmesine neden olmuştur⁷⁶.

⁷⁵ Koçyiğit 2020, 101-128.

⁷⁶ Mercangöz 2003, 35-41; Belke 2020, 289-291.

Bölgede, özellikle de Orta Bizans Dönemi'nden itibaren bu yolların güvenliğini sağlamak amaçlı savunma yapılarının inşasında bir artış olduğu ve Aisepos vadisinin iç kısımlarında Alacaoluk başta olmak üzere, Ilıcaoba Kalesi ve yine Marmara kıyılarında Şirinçavuş Kaletepe gibi tahkimatların bu dönemde inşa edilerek Geç Bizans döneme ya da yörede Türk hakimiyeti başlayana kadar da kullanıldıkları görülür.

Bu önemli savunma yapıları yanında, Körpeağaç – Halkalı'da, Hafızhüseyinbey-Kurna Çeşme'de ve Ulukır'la birlikte Köteyli-Akçeşme'de ele geçen seramik buluntular ise adını saydığımız bu yerlerde, olasılıkla Orta Bizans'tan başlayarak Geç Bizans döneme kadar toprağa bağlı küçük bazı kırsal yerleşim yerlerinin var olduğuna işaret ediyor olmalıdır. Zira, bu kırsal yerleşim yerlerinde tespit ettiğimiz sırlı seramiklerin yakın benzerleri Pegai kalesinde ve Granikos vadisi gibi Aisepos vadisi ile yakın ilişkiler içerisindeki Troas'ın iç kısımlarında MS 12. – 13. yüzyıllara tarihlenirler⁷⁷. Bu durum, tespit ettiğimiz bu küçük yerleşim yerlerinin Türkler bölgeye egemen oluncaya kadar toprağa bağlı kırsal yaşamı devam ettirdikleri ve son ana kadar da Bizans iskan yerleri olarak kullanıldıklarını gösterir.

---

⁷⁷ Türker 2018, 379; Türker 2015, 237, fig. 16-19.

Kaynaklar

Antik kaynaklar

Anna Kommena, *Alexiad. Anadolu'da ve Balkan Yarımadasında İmparator Alexios Kommenos Dönemi'nin Tarihi*, Çev. B. Umar, İstanbul, 1996.

Georgios Akropolites, *Vakayiname*, Çev. B. Umar, İstanbul, 2008.

Hierocles, *Le synekdèmos d'Hiéroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre : texte, introd., comm. et cartes*, (Éd. E. Honigmann), de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves, Bruxelles, 1939.

Niketas Choniates, *Historia. 1195-1206*, Çev. I. Demirkent, İstanbul, 2013.

Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD. 284-813*, Çev. C. Mango-R. Scott, Oxford, 1997.

Modern kaynaklar

Akkuş 2010

T. Akkuş, *Gönen ve Köyleri Tarihçesi*, İstanbul, 2010.

Aylward 2006

W. Aylward, "The Byzantine Fortifications at Pegae (Priapus) on the Sea of Marmara", *Studia Troica* 16, 2006, 179-203.

Aylward 2010

W. Aylward, "The Late Byzantine Fortifications at Pegae on the Sea of Marmara", *1.Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu : Bildiriler*, (ed. A. Ödekan), İstanbul, 2010, 342-356.

Ayönü 2009

Y. Ayönü, *Katalanların Anadolu ve Trakya'daki Faaliyetleri (1302-1311)*, İzmir, 2009.

Belke 2020

K. Belke, *Bithynien und Hellespont*, *Tabula Imperii Byzantini* 13, Wien, 2020.

Çaylak-Türker 2015

A. Çaylak-Türker, "The Byzantine castle on Granicus Valley: Sapan Hisar", *Turkish Studies* 10/1, 2015, 229-250.

Çaylak-Türker 2016

A. Çaylak-Türker, "Asarkale on the Upper Aisepos Valley", *International Journal of Humanities and Social Science Invention* 5/7, 2016, 24-30.

Çaylak-Türker 2018a

A. Çaylak-Türker, *Byzantine Architectural Sculpture in Çanakkale*, Ankara, 2018.

Çaylak Türker 2018b

A. Çaylak-Türker, "Byzantine Pottery from Pegai Castle", *XI. AIECM3 Uluslararası Orta Çağ ve Modern Akdeniz Dünyası Seramik Kongresi Bildirileri - Cilt 2*, Antalya, 2018, 1371-1382.

Dumankaya 2018

O. Dumankaya, 'Bandırma İlçesi Şirinçavuş Mahallesi Antik Liman, Yerleşim ve Batık Potansiyelinin Tespiti Araştırmaları-2017', *Antik Çağ'dan Cumhuriyet'e Bandırma ve Yakın Çevresi Tarihi*, Ed. U. Töre Sivrioğlu, Bursa, 2018, 165-173.

Dumankaya v.d. 2019

O. Dumankaya v.d., "Balıkesir İli Marmara Kıyıları Antik Liman Yerleşim ve Batık Potansiyelinin Tespiti Yüzey Araştırması-2017", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 36/3, Ankara, 2019, 207-220.

Dumankaya – Ekmekçi 2020

O. Dumankaya – M. U. Ekmekçi, “Şirinçavuş Antik Limanı Taş Eserleri”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 19/1, 2020, 23-36.

Foss – Winfield 1986

C. Foss – D. Winfield, *Byzantine Fortifications. An Introduction*, University of South Africa, 1986.

Foss 1998

C. Foss, “Byzantine Responses to Turkish Attack”, *AETOS, Studies in Honour of Cyril Mango*, Ed. I. Ševčenko – I. Hutter, Stuttgart, 1998, 154–171.

Giros 2003

B. Giros, “Les Fortifications Medievales”, *La Bthynie au Moyen Age*, Ed. B. Geyer – J. Lefort, Paris, 2003, 209-225.

Hasluck 1906

F. W. Hasluck, “A Roman Bridge on the Aesepus”, *The Annual at British School at Athens* 12, 1906, 184-189.

Hasluck 1910

F. W. Hasluck, *Cyzicus*, Cambridge, 1910.

Jankowiak 2017

M. Jankowiak, “The First Arab Siege of Constantinople: The campaign of Yazid b. Mu'awiyah in 667-669”, *Byzantion'dan Constantinopolis'e İstanbul Kuşatmaları*, Ed. M. Arslan – T. Kaçar, İstanbul, 2017, 201-228.

Jobst 2011a

W. Jobst, “Die frühchristliche Bischofsbasilika von Gönen / Bandırma”, *Christliche Archaologie* 2011a, 9-10.

Jobst 2011b

W. Jobst, “Das Mosaikpaviment der frühchristlichen Basilika von Gönen/Germe in Mysien (Hellespont)”, *XI. Uluslararası Antik Mozaik Sempozyumu (16 - 20 Ekim 2009 Bursa), Türkiye Mozaikleri ve Antik Dönemden Ortaçağ Dünyasına Diğer Mozaiklerle Paralel Gelişimi: Mozaiklerin Başlangıcından Geç Bizans Çağına Kadar İkonografi, Stil ve Teknik Üzerine Sorular*, İstanbul, 2011b, 483-504.

Kiepert 1892

H. Kiepert, *Spezialkarte vom westlichen Kleinasien nach seinen eigenen Reisen und nach andern grösstenteils noch unveröffentlichten Routenaufnahmen*, Berlin, 1892.

Kiepert 1914

R. Kiepert, *Karte von Kleinasien (Maßstab 1:400.000)*, Berlin, 1914.

Koçyiğit 2020

O. Koçyiğit, “Kapıdağ Yarımadası ve Marmara Takımadalarında Bizans Dönemi Kültür Varlıkları”, *Lycus Dergisi* 2, 2020, 101-128.

Körpe 2019a

R. Körpe, “Gönen Civarında Kraliçe Laodike'ye Nafaka Olarak Verilen Arazi”, *2. Uluslararası Bandırma ve Çevresi Sempozyumu (17-19 Eylül 2019)*, Tam Metin Bildiriler Kitabı I, (ed. A. Aydın – G. Aydın), Bandırma, 2019a. 2-14.

Körpe 2019b

R. Körpe, “Granikos Savaşında Pers Ordusunun Harekat Merkezi: Zeleia Antik Kenti ve Lokalizasyonu”, *2. Uluslararası Bandırma ve Çevresi Sempozyumu (17-19 Eylül*

- 2019), Tam Metin Bildiriler Kitabı I, Ed. A. Aydın – G. Aydın, Bandırma, 2019b, 116-124.
- Mercangöz 2003
- Z. Mercangöz, “Bizans Çağında Balıkesir”, *Bitek Kent: Balıkesir*, Ed. F. Özden, İstanbul, 2003, 31-50.
- Müller-Wiener 1989
- W. Müller-Wiener, “Pegae-Karabiga: Eine Mittelalterliche Stadt”, *Jale İnan Armağanı*, Ed. N. Başgelen – M. Lugal, İstanbul, 1989, 169-174.
- Norwich 2013
- J. J. Norwich, *Bizans. Erken Dönem (MS 323-802)*, Çev. H. Koyukan, İstanbul, 2013.
- Ötüken 1996
- Y. Ötüken, *Forschungen und Nordwestlichen Kleinasien Antike und Byzantinische Denkmäler in der Provinz Bursa*, Tübingen, 1996.
- Özdemir 1998
- Z. Özdemir, *Kaplıcalar Şehri Gönen*, Ankara, 1998.
- Ramsay 1890
- W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, London, 1890.
- Rose 2013
- C. B. Rose, *The Archaeology of Greek and Roman Troy*, Cambridge, 2013.
- Rose – Körpe 2008
- C. B. Rose – R. Körpe, “The Granicus River Valley Survey Project, 2006”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 25/2, 2008, 103–116.
- Rose – Körpe 2009
- C. B. Rose,– R. Körpe, “The Granicus River Valley Survey Project, 2007”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 26/2, 2009, 343–356.
- Rose v.d. 2007
- C. B. Rose v.d., “Granicus River Valley Survey Project, 2004–2005”, *Studia Troica* 17, 2007, 79–164.
- Runciman 1986
- S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çev. F. İşıltan, Ankara, 1986.
- Sayar 2019
- M. H. Sayar, “Gönen Kaplıcası ve Pazarının Eskiçağ Kökeni: Thermai Granikai ve Aisepos Pazar Yeri”, *2. Uluslararası Bandırma ve Çevresi Sempozyumu* (17-19 Eylül 2019), Tam Metin Bildiriler Kitabı I, Ed. A. Aydın – G. Aydın, Bandırma, 2019, 15-16.
- Schwertheim 1996
- E. Schwertheim, “Aisepos”, *Der Neue Pauly* 1, 1996, 357.
- Schwertheim 2000
- E. Schwertheim, “Mysia”, *Der Neue Pauly* 8, 2000, 608-610.
- Schwertheim – Ruffing 2011
- E. Schwertheim – K. Ruffing, “Thermai Granikai. Ein Thermalbad und Emporion am Aisepos”, *Studien zum Antiken Kleinasien* 7, 2011, 107–132.

Sivrioğlu 2018

U. T. Sivrioğlu, "Bizans Asırlarında Kapıdağı ve evresi", *Bandırma ve Yakın evresi Tarihi*, Ed. U. T. Sivrioğlu, Bursa, 2018, 181-199.

Talbert 2000

R. J. A. Talbert, Ed., *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Princeton, 2000.

Türk 2018

M. Türk, "Geç Antik ağ Kaynakları Işığında Hellespontus Eyalet Kentleri", *1. Uluslararası Bandırma ve evresi Sempozyumu (17-19 Eylül 2018)*, Tam Metin Bildiriler Kitabı I, Ed. Z. Mete v.d., Bandırma, 2018, 238-244.

Uysal 2015

A. O. Uysal, "Çanakkale İli Lapseki, Biga, an, Bayramiç, Ayvacık ve Ezine İlçeleri Türk Dönemi Yüzey Araştırmaı 2013 Yılı alışmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 32/1, Ankara, 2015, 283-300.

Uzunçarşılı 2000

İ. H. Uzunçarşılı, *Karesi Vilayeti Tarihçesi*, Balıkesir, 2000.

Whitby 1985

M. Whitby, "Justinian's Bridge over the Sangarius and the Date of Procopius' de Aedificiis", *The Journal of Hellenic Studies* 105, 1985, 129-148.

Wiegand 1904

T. Wiegand, "Reisen in Mysien", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 29, 1904, 254-339.

Yalçıklı 2011

D. Yalçıklı, "Kazdağları'nın Arkeolojik Potansiyelinin Saptanmasına Yönelik Bir Araştırma", *IKES 2011 International Symposium on Kazdağları (Mound Ida) and Edremit, Global Change in Mediterranean Region/Uluslararası Kazdağları ve Edremit Sempozyumu*, Ed. R. Efe, M. Öztürk - İ. Atalay, İzmir, 2011, 27- 35.

Yalçıklı 2012

D. Yalçıklı, "Çanakkale İli, Yenice İlçesi ve Balıkesir İli, Gönen İlçesi Yüzey Araştırması (2009-2010)", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 29/1, Ankara, 2012, 209-220.

Yalçıklı 2013

D. Yalçıklı, "Çanakkale İli, Yenice İlçesi ve Balıkesir İli, Gönen İlçesi Yüzey Araştırması (2011)", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 30/1, Ankara, 2013, 19-30.

Magna Graecia Arkeolojisi (Güney İtalya)

Archeologia della Magna Grecia (Italia meridionale)

Francesco D'ANDRIA*

Özet

Makale, MÖ 8. yüzyılın ortalarından itibaren Euboea'dan gelen grupların Ischia adasında Pithekoussai kolonisini kurduğu zamanlarda Güney İtalya ve Sicilya kıyılarını etkileyen Yunan kolonizasyonunun genel özelliklerini ve sorunlarını sunmayı amaçlamaktadır. Elba Adası'nda çıkarılan demir minerallerinin bulunmasıyla bağlantılı olarak, Napoli Körfezi stratejik bölgesinde gelişen trafiği durdurmayı amaçlayan bu ilk yerleşimin karakteri kesinlikle ticari niteliktedir. Daha sonra Kyme kolonisinde ve Metaponto, Sibari, Crotone gibi diğer kentlerde de anakaranın verimli düzlüklerinde kurulan yerleşim yerleri ağırlıklı olarak tarımsal bir karaktere sahipti. Tartışılan konular üç ana temaya ayrılmıştır: "kolonileşme öncesi" diye adlandırılan, polis ve arazi kullanım dinamikleri, Hellen toplulukları ve çok renkli Güney İtalya'nın yerli toplulukları arasındaki değişim ve etkileşim ilişkisi.

Anahtar Kelimeler: *Magna Graecia, Megale Hellas, Büyük Kolonizasyon, Kolonizasyon öncesi.*

Abstract

The article presents the general characteristics, together with the associated issues, of the Greek colonisation that affected the coasts of southern Italy and Sicily from the mid 8th century BC, when settlers from Euboea founded the colony of Pithekoussai on the island of Ischia. This first settlement was decidedly commercial in nature, its objective being to control the traffic that was developing in the strategic area of the Gulf of Naples, linked to the supply of iron ore from the island of Elba. Subsequently, as in the colony of Cuma and then in other cities such as Metapontion, Sybaris and Kroton, all founded on the mainland in flat, fertile areas, the settlements were mainly agricultural. The article examines three main themes: the so-called "pre-colonisation"; the polis and the dynamics of exploitation of the territory; and the relationship of exchange and interaction between the Hellenic communities and the variegated world of the indigenous communities of southern Italy.

Keywords: *Magna Graecia, Megale Hellas, Great Colonization, Pre-colonization.*

* Ord. Prof. Dr., Salento Üniversitesi Lecce/İTALYA.

0000-0001-8122-6324 | francesco.dandria@unisalento.it

Giriş

Magna Graecia (*Megale Hellas*) terimi ile antik yazarlar, Campania, Calabria, Basilicata ve Puglia bölgelerini içeren Güney İtalya topraklarını belirtmişlerdir. MÖ 8. yüzyılın ortalarından itibaren Napoli Körfezi'nin stratejik kontrolünü sağlayan Ischia (*Pithekoussai*) adasında, Euboea'dan gelen kişiler tarafından ilk emporium yerleşimi kuruldu. Yunanistan'ın çeşitli kentlerinden, Akhaia bölgesinden Korinth gibi, Küçük Asya'dan Phokaea ve Kolofon'dan ve son olarak da Sparta'dan gelen, işlemek için arazi arayan bireylerin keşif gezilerinin ardından, kıyılarda başka Hellen kolonileri kuruldu, MÖ 8. yüzyılın sonunda en batıda Taranto kenti kuruldu (Fig. 1).

Fig. 1. Antik kolonilerin ve yerli önemli arkeolojik alanların adlarının yer aldığı Magna Graecia haritası

Carta della Magna Grecia con i nomi delle antiche colonie e dei principali siti archeologici indigeni

Son yıllarda, Eski Eserler Denetim Ofisi, Müzeler, Üniversiteler ve dünyanın her yerinden gelen Araştırma Enstitüleri (Roma yabancı arkeoloji araştırma enstitülerinin en yoğun olduğu kenttir) arasındaki geniş uluslararası işbirliği sayesinde, yüzyıllar boyunca Yunanlılarla çok karmaşık ticari ve kültürel ilişkilere sahip olan farklı yerleşim birimleri ve nüfuslarıyla iç bölgeleri ve Adriyatik Denizi'nin kıyılarını kontrol eden koloniler ve çok renkli yerli halklar hakkında derinlemesine bilgi edinmemizi sağlayan kazılar ve bilimlararası araştırmalar geliştirilmiştir. 1961 yılından beri merkezi Taranto'da bulunan Magna Graecia Araştırmaları Enstitüsü, her yıl Yunan kolonizasyonu olgusundan etkilenen Güney İtalya topraklarının tarihine ve arkeolojisine adanmış sempozyumlar düzenlemekte ve ardından bu geleneksel çalışma toplantılarının sonuçları Bildiri Kitabı ile yayımlanmaktadır¹. Taranto'da düzenlenen sempozyumlara başta Ord. Prof. Dr.

¹ Bu sempozyum, 2020 yılında Covid-19 salgını nedeniyle kesintiye uğramıştır.

Ekrem Akurgal, ardından daha genç nesilden Prof. Dr. Güven Bakır ve Prof. Dr. Orhan Bingöl olmak üzere çok sayıda Türk arkeolog katıldı; Akurgal, Magna Graecia Konferansları'nın bir benzerinin, Anadolu'da gerçekleştirilen araştırma sonuçlarının sunulacağı, Kazı Sonuçları Toplantısı'nın yıllık olarak düzenlenmesini bizzat Türk makamlarına önermiştir ve bu faaliyet İstanbul'da 1979 yılında başlatılmıştır.

İtalya'daki Yunan kolonileriyle ilgili geniş kapsamlı araştırma faaliyetleri, Magna Graecia hakkındaki bilgilerimizi tamamen yeni terimlerle ortaya koyan, özellikle üç ana konu etrafında gelişmiştir.

Birinci konu: "Kolonileşme öncesi"

Oldukça genel olan "kolonileşme öncesi" terimi, MÖ 8. yüzyılın ortalarından itibaren kolonilerin kuruluşundan önce, Yunanlılar tarafından Batı bilgisinin farklı şekillerde uygulanabileceği çalışmalara atıfta bulunmaktadır. Homeros şiirleri ve genel olarak antik tarih yazımı, bu gidiş gelişlerin çok daha eski olduğunu ve Miken uygarlığının MÖ 2. binyıldaki gelişme dönemine kadar uzandığını göstermektedir. *Nostoi* geleneği (Troya savaşına katılan kahramanların anavatanlarına dönüşü) ve örneğin Kalkhas, Podaleirios, Diomedes kahramanların kültü, Güney İtalya'da Bronz Çağı'nda gelişen yerel halkların yerleşim yerlerinin gerçeklikle bağlantılı en eski kültürel katmanlarına atıfta bulunur. Bu dönemde Peloponnesos ve Ege adalarından (Rodos) gelen Miken denizcileri, metal ve hammadde arayışıyla batı denizlerine kadar gittiler, İtalya kıyılarına, Sicilya ve Tiren Denizi adalarına yerleşmiş yerli halkla temasa geçtiler. Bu yerleşim yerlerinin sistematik olarak araştırılması ve kazılması, Yunanistan'ın büyük kent medeniyetlerinden gelenlerle, Miken uygarlığının MÖ 2. binyılında çöküşüyle birlikte kesilene kadar ivme kazanan, tepelerde sur duvarlarıyla çevrili kulübelerden oluşan köyler ve halklarıyla ilgili yeni veriler sağlamıştır.

Fig. 2.
Roca (Lecce).
Bronz
Dönemi
yerleşiminin
havadan
görünümü

Roca (Lecce).
Veduta aerea
dell'abitato
dell'età del
Bronzo

Özellikle, Adriyatik denizindeki bölgelerde, MÖ 14. ve 12. yüzyıllar arasında Miken varlığının zengin tanıklıkları gün ışığına çıktı: Puglia kıyıları boyunca, Trani, Brindisi, Otranto ve Leuca'da. Bu bağlamda, en olağandışı keşif, Otranto'nun kuzeyinde yer alan ve MÖ 2. binli yıllarda çeşitli yerleşimlerin mevcut olduğu güçlü surlarla çevrili bir sahil yerleşimi olan Roca'dır (Fig. 2). Yunanistan'dan ithal edilen Miken vazolarının istisnai zenginliği, yerel hakla bir arada yaşayan bir Miken tüccarları topluluğuna işaret ediyor.

Kült uygulamalarındaki bazı özellikler Girit ile bağlantıları belgeliyor ve Salento yarımadasına geçişi Minos'un yoldaşlarının liderlik ettiği Giritli topluluğa bağlayan Herodotos'un (*Hist.*, VII, 170) ifadesi tanıklık ediyor. Bu sitelerdeki ithal Miken keramikleri benzerlerini, karşı kıyıda Epirus'ta bulur, bu buluntular Otranto Kanalı bölgesinde kuzey Adriyatik bölgesini Yunanistan'a bağlayan ticaret yollarının buluşma noktalarından birini tespit etmemizi sağlıyor. Antik dünyada çok talep gören büyü ve tedavi edici nitelikleri nedeniyle aranan metaller ve Baltık kehribarı gibi değerli mallar kara yollarından geçerek Orta-Kuzey Avrupa'dan geliyordu. Nitekim Orta Avrupa'dan gelen güneş betimli altın diskler Roca'da bulundu (Fig. 3).

Miken ithalatı açısından zengin diğer yerleşim yerleri, Metaponto'nun iç kısmındaki tepelerde keşfedilmiştir; bunlar arasında, antik çağda çok sayıda suyunu takip ederek kolayca ulaşılabilen, denize kadar uzanan geniş ovayı kontrol etmenin mümkün olduğu bir tepe olan Termitito sitesi öne çıkmaktadır. Antik Lucania'nın tepelerinden (günümüzde bu bölge için, Bizans adı olan Basilicata kullanılmaktadır) sahil şeridi Taranto ve Salento kıyıları boyunca Leuca burnuna (Yunanca *leukos*, beyaz, parlak anlamındadır) kadar devam etmektedir; İtalya'nın beyaz kireçtaşı kayalarını eski denizciler için referans noktası olarak gösteren bir yer adı söz konusudur. Termitito'da Miken IIIB2 ve Miken IIIC (MÖ 13.-12. yüzyıllar) keramiklerinin varlığı, yerli malzemelere kıyasla çok yüksek bir orandadır ve bu durum aynı dönemin diğer yerleşimleriyle karşılaştırıldığında oldukça istisnai görünmektedir. Termitito için de, Bronz Çağı'nın çarksız üretilen impasto keramiklerinin ve saz damlı ahşap kulübelere bağlandığı yerli köyünün yanına yerleşmiş küçük bir Miken tüccar topluluğunun olduğu varsayılmıştır.

Calabria'daki Miken varlığı Renato Peroni'nin Broglio di Trebisacce'de yaptığı kazılardaki buluntularla kanıtlanmıştır. Sibari ovasına hâkim tepenin yukarısında, Geç Bronz Çağı (MÖ 1300-1150) ve Son Bronz Çağı'na (MÖ 1150-900) tarihlenen bir köyün kalıntıları kazılmıştır, burada Miken keramiği Küçük Asya'dan ithal olduğu varsayılan çark üretimi gri hamurlu kaplarla birlikte. Bu buluntular, Crati ve Esaro nehirlerinin vadilerinden İyon Denizi'ni Tiren Denizi'ne birleştiren kıstak bağlantılar sisteminde bu bölgenin en eski antik dönemlerden itibaren oynadığı stratejik rolü vurgulamaktadır.

Tiren Bölgesi'ndeki Miken varlığı, Akdeniz'de Ege'yi batı bölgelerine bağlayan navigasyon yollarının kesiştiği yerlerden biri olan Napoli Körfezi'nde yoğunlaşmıştır. Procida ve Ischia adaları arasında bir tür doğal köprü oluşturan küçük Vivara

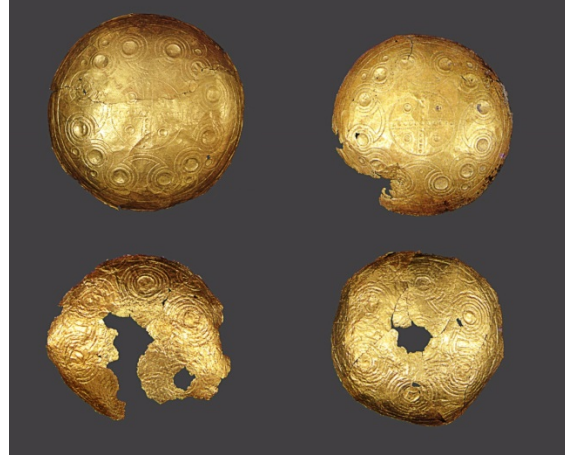

Fig. 3. Roca (Lecce). Güneş döngüsüyle ilgili betimlemeleri taşıyan Geç Tunç Çağı'na (MÖ 11. yüzyıl) tarihlenen altın diskler

Roca (Lecce). I dischi aurei del Bronzo Finale (XI sec. a.C.), con rappresentazioni legate al ciclo solare

adasındaki, MÖ 13. yüzyıl Miken varlığı, değerli eşyaların yanı sıra gıda maddelerinin dolaşımında ve ticaretinde kullanılan Ege menşeli büyük kaplar ve süslü çanak çömleklerle kanıtlanmıştır. Yunanistan'dan gelen insanların Tiren Denizi'ndeki varlığının oldukça yoğun olduğu ve daha da batıya gittikleri, Sardunya adasının başkenti Cagliari yakınlarındaki Miken çanak çömleği keşifleriyle doğrulanmıştır. Ayrıca bu alanda Ege denizciliğinin çıkarları, esas olarak Toskana'nın önemli maden kaynaklarının araştırılması ve kullanılmasıyla bağlantılıdır. İngiliz arkeologların "Karanlık Çağ" olarak adlandırdıkları sonraki yüzyıllar boyunca, bu temasların sıklığı azalmış gibi görünüyor: ithal ürünlerin arkeolojik belgeleri neredeyse yok olma eğilimindeyken, yerleşim yerlerinde bazen dramatik ve şiddetli bir kesinti karşımıza çıkmaktadır.

MÖ 8. yüzyılın "tarihi kolonizasyonuna" daha yakın bir dönemde Miken varlığının görüldüğü aynı bölgelerde gelişen yeni temasların belgelerinin tespit edilmesi olasılığı tekrar başlamıştır. Bu nedenle, ilişkilerdeki uzun kriz döneminde bile, küçük izlerin hayatta kalması ve bu ilişkilerin hafızasının korunması muhtemeldir.

Yunanistan'a en yakın yer olan Otranto kazılarındaki buluntuların, MÖ 9. yüzyılın sonlarından itibaren Hellen varlığının erken bir başlangıcına işaret etmesi önemlidir (Fig. 4): Korinth, Euboea ve Kikladlardan ithal edilen objeler, Orta Geometrik II (MÖ 800-750) ve Geç Geometrik (MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısı) dönemlerinde artan miktarlarda, şarap kullanımı ve aristokrat uygulaması sempozyumlarla bağlantılı keramiklerden gıda taşımak için kullanılan kaplara kadar geniş bir tipolojik yayı kapsamaktadır. Bu eserlerin kökeni hakkındaki veriler, Epiros ve İlliria Bölgesi'nde (Kuzeybatı Yunanistan ve Arnavutluk) ortaya çıkanlarla benzerlik göstermektedir ve Salento yarımadası boyunca Yunan, İtalyan ve Balkan dünyasını birleştiren geçitlerin önemini vurgular.

Fig. 4. Otranto. İspanyol Dönemi'ne ait yerleşim, surlar ve kalenin havadan görünümü (16. yüzyıl)

Otranto. Veduta aerea dell'insediamento, mura e castello del periodo spagnolo (XVI sec.)

Yerleşim yerlerinin kazılarını topografik yüzey araştırmalarıyla birleştiren bu çalışmalar sayesinde, yoğun demografik büyüme, hareketlilik ve halklar arası değiş tokuşun damgasını vurduğu bir dönem olan MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısında olağanüstü genişleme gösteren karmaşık bir yerleşim sistemini saptamak mümkün

olmuştur. Irad Malkin², bu bölgenin ve özellikle Otranto'nun Akdeniz kültürel iletişim açısından önemini vurgulamıştır: “*The implications of the new finds at Otranto signify, in my view, nothing less than a revolutionary approach to the early history of Greek exploration and colonisation in the West. Moreover, the implied contacts, which, from a hindsight perspective appear as proto-colonial, further counter-balance the view that sees Greek colonisation in Italy mainly as dominated by Pithekoussai*”. Tarihçi, MÖ 9. ve 8. yüzyıllarda bu bölgede gelişen denizcilik ve ticari ilişkileri, Odysseus'un efsanevi figürüne ve Ulysses adının italik bağlamda oluştuğu varsayımına bağlamaktadır.

Ayrıca Lucania'da Bradano ve Sinni nehirleri arasındaki vadilere hâkim olan ilk tepelerde yapılan kazılarda, “kolonizasyon öncesi” düzenli gidiş gelişler teması yeniden karşımıza çıkar. Termitito'nun Bronz Çağı yerleşiminden çok uzak olmayan bir yerde, Incoronata yerleşiminde, Halikarnassoslu Dionysios'un (1, II, 2-4; 12,1) mitolojik kökenlerini anlattığı Oenotria halkı yaşıyordu: “Hellenler arasında ilk sırada Arkadialılar, Troya Savaşı'ndan 17 nesil önce doğan Lykaon'nun oğlu Oenotrus liderliğinde Adriyatik'i geçtikten sonra İtalya'ya yerleşti ... İtalya'nın batı bölgelerini yıkayan diğer denize ulaştı. Bu, kıyılarda yaşayan Ausoniler tarafından Ausonia olarak adlandırılır; ... ve kadim insanların olağan yerleşim biçimine göre, tepelerin üstüne birbirine yakın küçük yerleşim merkezleri kurulmuştur. Ve geniş olan işgal altındaki bölgeye Oenotria adı verildi ve hüküm sürdüğü tüm halkları Oenotria'lı yaptı”. Incoronata sitesi, Basento nehrinin aşağı kısmında bulunan bir tepede yer almaktadır, MÖ 8. yüzyıl ortalarında Yunanlılarla ilk temaslar, Korinth üslubunda Orta Geometrik Dönem'e tarihlenen bir kupanın bulunmasıyla kanıtlanmıştır. Piero Orlandini'nin yönettiği kazılar, yerli halklara ait bir merkez olduğunu göstermiştir. Üst kısmında ise MÖ 7. yüzyılın ilk yarısında Yunan unsurunun yaygın olduğu, belki de çukurların içinde bulunan keramik birikintilerinin işaret ettiği gibi kült niteliği taşıyan bir yerleşim alanı yer almaktadır; hızlı torna tezgâhında üretilmiş kapların üzerinde, oryantizan üslubun karakteristik süslemeleri hatta figüratif bezemeler de görülmektedir (Fig. 5, 6).

Kare planlı mekânlarda Korinth, İonia ve Doğu Akdeniz'in farklı yerlerinden çok sayıda ticaret amphorası bulunmuştur. Incoronata'nın büyük kapları yerel atölyelerin ürünleridir ve bezeme olarak Küçük Asya ile Ege adalarınınkine yakın süsleme modülleri yer almaktadır: ayrıca topografik nedenlerle bu yerleşim yakındaki, Lydia Kralı Giges tarafından darmaduman edilen anavatanlarından kaçarak gelen Yunan kolonisi tarafından MÖ 7. yüzyıl başlarında kurulan Siris ile bağlantılıdır. Siris tarafından kontrol edilen territoriumda, yerli halkların kalıcı olarak yerleştiği *mesogaia* (iç bölgeler) merkezleriyle temas halinde olan ve ticari ilişkiler geliştiren yerleşimler ortaya çıkmış olmalıdır. Incoronata yerleşiminde bu gelişme süreci, konut yapılarında yangın ve şiddetli yıkım izlerinin görüldüğü MÖ 7. yüzyılın üçüncü çeyreğinde aniden durmuştur.

Akhaların kurduğu Metaponto kolonisinin yakındaki kıyılardaki yükselişi, olasılıkla Siris'in territoriumu ve iç bölgelere doğru nüfuz yollarını kontrol etme idealinin sönmesine neden olmuştur. Son yıllarda, Tiren Bölgesi'nde de koloni yerleşimlerinin ilk evreleri için büyük önem taşıyan yeni keşifler yapıldı. Napoli Körfezi'ni kontrol etmek için ayrıcalıklı bir konumda bulunan Ischia adasında, Giorgio Buchner'in 1950'lerde başlattığı kazılar, kentin yapılarını ve Batı'daki en eski Yunan kolonisi olan Pithekoussai ile ilgili nekropolisi gün ışığına çıkardı (Fig. 7).

² Malkin 1998, 6.

Fig. 5. L'Incoronata (Metaponto). Bellerophon ve Khimera betimli Oryantalizan Dönem'e tarihlenen dinos (MÖ 7. yüzyıl)

L'Incoronata (Metaponto). *Dinos* orientalizzante di produzione locale con Bellerofonte e la Chimera (VII sec. a.C.)

Fig. 6. L'Incoronata (Metaponto). Oryantalizan Dönem'e tarihlenen küresel gövdeli krater (MÖ 7. yüzyıl)

L'Incoronata (Metaponto). Cratere panciuto orientalizzante (VII sec. a.C.)

Fig. 7. Ischia (Pithekoussai). Monte Vico akropolisi ve Napoli Körfezi'ne açılan liman girişi
Ischia (Pithecusa). L'acropoli di Monte Vico e l'insenatura portuale che si apre nel Golfo di Napoli

Kyme'nın yerli mezarlarında ve Etruria Vei'deki Villanova mezarlarında, MÖ 8. yüzyılın ilk yarısından itibaren Yunan objeleri bulunmuştu, ancak yüzyılın ortalarında, *Pithekoussai*'in Euboealı kolonistler tarafından kurulması, Yunan ve İtalyan dünyası arasındaki ilişkilerin türünde radikal bir değişim anını temsil etmektedir. Metalürjik kaynak arayışı, Euboealıları Tiren Denizi'nin kuzey bölgelerine doğru yönlendirmiştir ve Akdeniz'in iki uç bölgesini sadece Messina Boğazı'ndaki güzergâh aracılığıyla değil, aynı zamanda Tiren kıyılarından Sibari ovasına geçen kıstak yolu boyunca da birbirine bağlayan bir ticaret alışveriş ağı oluşturulmuştur. Paola Zancani Montuoro'nun Francavilla Marittima Oenotria nekropolisinde yaptığı keşifler, Fenike bronz kupası (MÖ 8. yüzyılın ilk yarısı) veya aynı türden Kuzey Suriye mühürleri gibi hatırı sayılır değere sahip doğu kökenli objelerin ve Etrüsk bölgesinde ve *Pithekoussai*'da bulunanlarla birlikte varlığını kanıtlıyor (Fig. 8). Bunlar, Akdeniz ile Kuzey Suriye'nin uçsuz bucaksız hinterlandı arasındaki ticari ilişkilerin süzgeci olan, Euboealıların kurduğu Orontes'in ağzındaki Al Mina emporionuyla ortak bir kökene atıfta bulunan unsurlardır. Euboea'nın yanı sıra, doğu unsurunun da bu ticarete kesin bir etkiye sahip olduğu, yalnızca Fenike çanak çömlekleriyle değil, aynı zamanda Giovanni Garbini tarafından *Pithekoussai*'in Levanten ticari amphoralarında tanınan ve okunan Aramice yazıtların varlığıyla da kanıtlanmıştır.

Fig. 8. Francavilla Marittima (Calabria). Bronz Fenike kupası (MÖ 8. Yüzyılın ilk yarısı)

Francavilla Marittima (Calabria). Coppa fenicia in bronzo (prima metà VIII sec. a.C.)

İki liman girişine hâkim olan Monte Vico akropolisi çevresindeki kazılarda tespit edilen demirli cüruf içeren atıkların, ergime kalıntılarının mineralojik analizleri Elba adasından geldiğini ortaya çıkarmıştır (Fig. 9). *Pithekoussai*'da bronz atölyelerinin de kurulduğu, tamamlanmamış ve kusurlu olduğu için atılmış bir fibulanın bulunmasıyla kanıtlanmıştır. Başka bir mekânın tabanında 8.79 gramlık bronz bir ağırlık bulundu, bu da Euboea staterinin ağırlığına tam olarak karşılık gelmektedir, bu buluntu adada değerli metallerinin işlendiği kuyumcu atölyelerinin mevcudiyetine işaret etmektedir.

Fig. 9. Ischia (Pithekoussai), Mazzola bölgesi. Geç Geometrik Dönemi'ne tarihlenen konutlar; IV. yapıda bir metal işleme atölyesi tespit edildi

Ischia (Pithecosa), località Mazzola. Abitazioni del Tardo Geometrico; nella struttura IV è stata identificata un'officina per la lavorazione dei metalli

Ischia'daki belgelenmiş faaliyetler, çömlekçi atölyelerine de uzanıyor; nekropolisteki kazılar sonucunda, orijinal yüzeyin sadece küçük bir bölümü gün ışığına çıkartıldı, ancak bu keşfin sonuçları, kısmi de olsa, buluntuların zenginliği ve çeşitliliği açısından istisnai niteliktedir. Özellikle keramikler, daha şematik Korinth taklidi üretimlerin yanı sıra, büyük vazolarda "hayat ağacının" kenarlarına arma gibi yerleştirilmiş koçların görüldüğü oryantal etkili, Euboea'nın Geç Geometrik bezeme motiflerinde ve ikonografilerinde üretimler yapan son derece yetenekli yerel işçiliğin özelliklerini vurgulamaktadır. Bu kraterlerden birinde, bu dönemin benzersiz bir örneği olarak çömlekçinin imzasının bulunması, Pithekousai toplumunda zanaatkarın edindiği özel rolü de göstermektedir. Bu çömlekçi atölyelerinin yakındaki Lazio ve Campania Bölgesine de uzanan etkisi, Ischia buluntularındaki yerel olarak üretilen tüm malzemelerin yeniden incelenmesiyle Pithekousai ile bağlantılı üslup bileşeni giderek daha iyi bir şekilde ortaya çıkmaktadır (Fig. 10, 11).

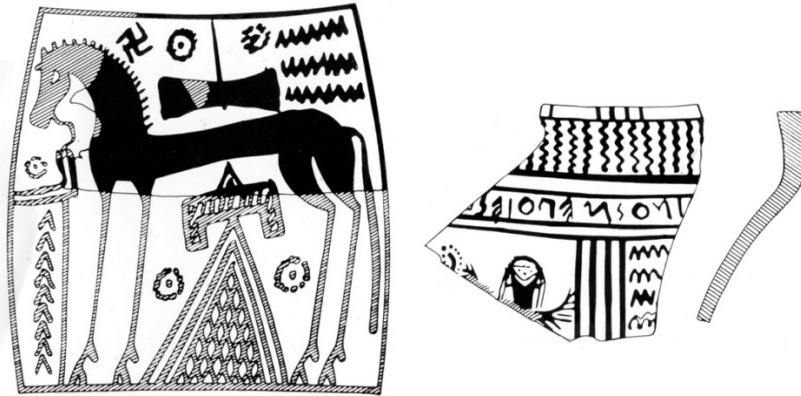

Fig. 10. Ischia (Pithekoussai). Euboea etkilerine sahip yerel üretim figürlü keramikler; sağda, fırınlamadan önce yazılmış çömlekçinin imzasını taşıyan Geç Geometrik Dönemi'ne tarihlenen krater: ...inos me epoiese (... inos beni yaptı)

Ischia (Pithecosa). Ceramica figurata di produzione locale con influssi euboici; a destra, cratere tardo-geometrico, con firma del vasaio, dipinta prima della cottura: ...inos me epoiese (...inos mi ha fatto)

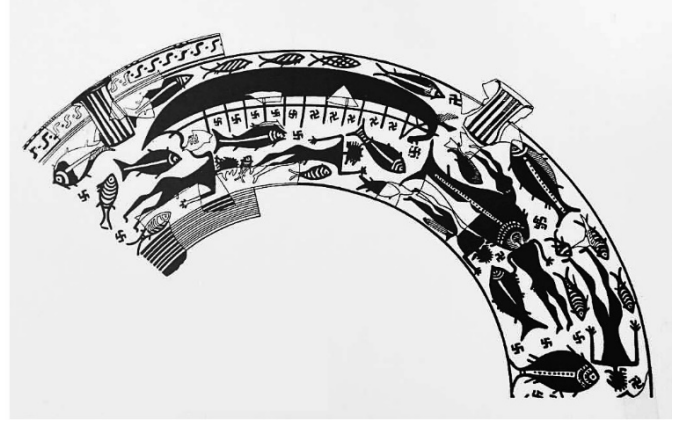

Fig. 11. Ischia (Pithekoussai).

Homeros'un Odysseia hikâyesindeki gibi, bir geminin batışı sahnesi betimli yerel üretim Geç Geometrik Dönem'e tarihlenen krater

Ischia (Pithecusa). Cratere tardo-geometrico di produzione locale, con scena di naufragio, come nel racconto dell'Odisea di Omero

Sonuç olarak, Ischia sadece Toskana maden bölgelerine doğru navigasyonda bir destek noktası olarak değil, aynı zamanda hammaddeleri teknik olarak oldukça gelişmiş bir işçilikle ürüne dönüştüren atölyeler merkezi olarak da ortaya çıkıyor.

İkinci konu: Magna Grecia poleis (kentleri)

Magna Graecia'nın tüm kentlerinde son onlu yıllarda, kentsel planlama, territoriumun organizasyonu (*chora*), sanat ve zanaat faaliyetlerinin gelişimi ve tekniklerle ilgili tamamen yeni özelliklerin ortaya çıktığı disiplinlerarası araştırmalar yapılmıştır. Bazı Taranto Sempozyumları, bu araştırmalarla ilgili özetlerin ve güncellemelerin sunulduğu tek tek kentlere adanmış monografik toplantılara ayrılmıştır.

Bu araştırmaların temelinde, antik peyzajın rekonstrüksiyonu için uzaktan algılama yönteminden, uydu görüntülerinin kullanımına, GIS (Coğrafi Bilgi Sistemleri) platformlarına kadar günümüzün en ileri teknolojilerinden yararlanabilen topografik çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmalar, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Ulusal Hava Fototeke'ni Roma'da kuran öncü Romanyalı arkeolog Dinu Adamesteanu, kısmen RAF İngiliz Hava Kuvvetleri tarafından İtalyan Devleti'ne bağışlanan uçaktan alınan İtalya görüntüleri arşiviyle başladı. Havadan fotogrametrik inceleme sayesinde Posidonia, Velia, Locri, Crotona, Sibari, Siris-Heraclea, Metaponto, Taranto gibi yerlerin kent yerleşimlerinin yeni bir okumasını yapmak mümkün oldu.

Crotona'da, Akha kolonisinin sit alanında endüstriyel yerleşimlerin gelişmesiyle arkeolojik mirasın korunmasına yönelik özellikle zor bir durum söz konusudur; 1946 yılından itibaren İtalya'da jeofizik arama yöntemlerini uygulamaya koyan Lerici Vakfı, Yunan yerleşiminin hızlı bir şekilde korunması için gerekli bilgileri elde etmek amacıyla, sondajlarla yoğun bir manyetik ve mekanik araştırma programı yürütmüştür. Yeraltında maksimum 9 metre derinliğe ulaşabilen karotaj yöntemiyle, yerleşim evrelerinin stratigrafik sırasını oluşturmaya olanak sağlayan, içinde buluntuların da yer aldığı toprak örnekleri yüzeye çıkartılıyor. Karotaj işleminin ardından, diğer İtalyan kentleri gibi, Arkaik Dönem'den itibaren düzenli insulalardan oluşan dörtgen planlı Crotona kolonisinin kentsel yerleşim planının ve surlarının rekonstrüksiyonunu hazırlamak için kurtarma kazılarında başlandı.

George Vallet'nin Sicilya'daki Megara Hyblaea kazılarının da gösterdiği gibi, Batı Yunanlılarının kentsel planlama deneyimi, Yunanistan'dakilerine göre özgünlük ve öncü olma özelliklerine sahiptir. Bu aynı zamanda, yeni topraklara yerleşirken, kent ve kırsal arasında çok yakın ilişki içinde, toprakların akılcı bölünmesi kriterlerini benimseyen yerleşimci gruplarının ihtiyaçları ile açıklanabilir.

Metaponto'da bu proje, hava fotoğraflarının ortaya koyduğu izlerin arazide doğrulanmasıyla açıklığa kavuştu; 12 metre genişliğindeki büyük *plateiai* (ana caddeler) ve 5 metre uzunluğundaki *stenopoi* (sokaklar) ile sınırlandırılmış uzun insulalar ağı içinde kamusal alanlar tespit edildi. Agora, Arkaik Dönem'e tarihlenen *Diòs agorà* (Zeus'un meydanı) yazıtını taşıyan taştan bir cippus ile sınırlandırılmıştır. İç kısmında, dört tapınak yapısı sıralanmıştır, tiyatro, Arkaik Dönem *ekklesiastèrionu* (kamuya ait toplantı binası), dor sütunlu anıtsal bir *stoà* (revak) yapılarını kapsıyordu; daha kuzeyde, merkezden uzakta bir bölgede atölyeleri ve fırınları ile çömlekçiler mahallesi (*kerameikos*) yer alıyordu. Kazılar, Roma Dönemi'ne ait tabakaları da ortaya çıkarttı, daha küçük *castrum* olarak belirtilen bir alanda yerleşiklerdi, buraya MS 5. yüzyılda Hristiyanlar vaftizhane ile birlikte bir bazilika inşa etmişlerdir.

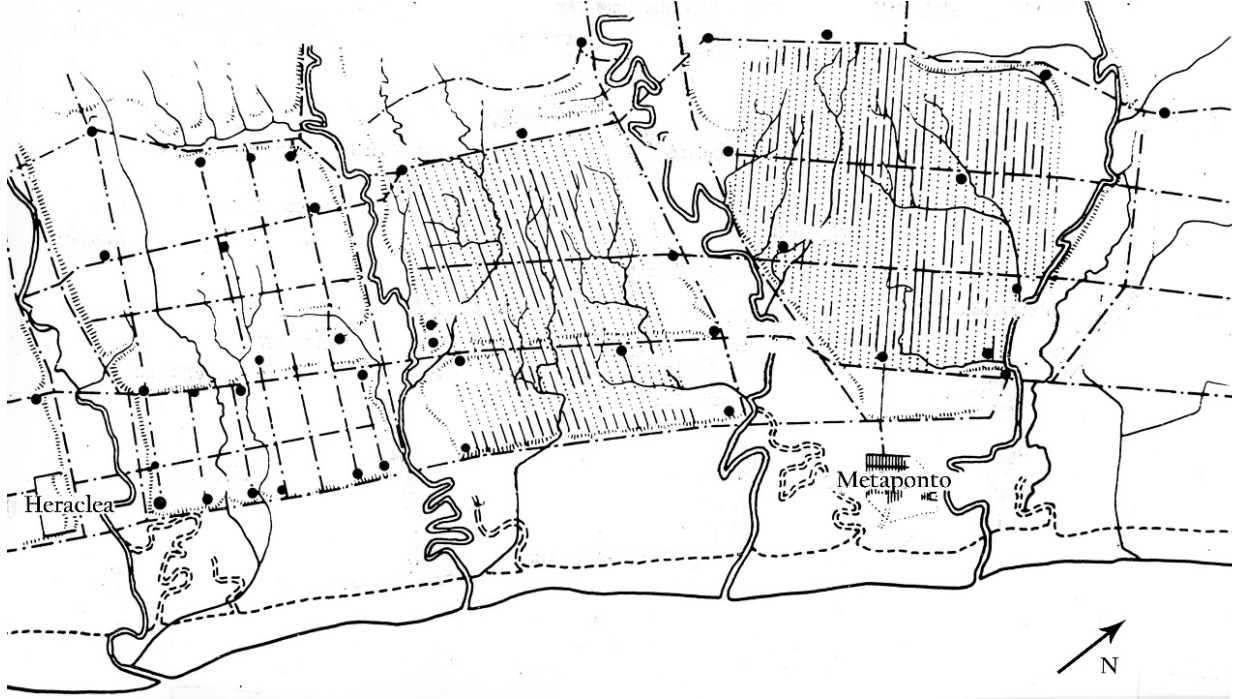

Fig. 12. Metaponto ve Heraclea arasındaki territorium (chora), Yunan Dönemi'nin tarımsal bölünmelerinin izleri

Territorio (*chora*) tra Metaponto ed Eraclea, tracce delle divisioni agrarie di età greca

Bölgenin hava fotoğraflarının sistematik yüzey araştırmalarıyla bütünleştirilmesiyle elde edilen diğer önemli sonuçlar, Metaponto *chorasının* yerinin geniş ovada ve Bradano ile Basento nehirleri arasındaki ilk tepelik alanda tanımlanmasıdır (G. Schmiedt, R. Chevallier, D. Adamesteanu araştırması) (Fig. 12, 13). Bu araştırmalarda, Arkaik Dönem'den Hellenistik Dönem'e kadar uzanan zaman diliminde çok sayıda çiftlik yapısının tanımlandığı ve kazıldığı geniş bir bölgenin, düzenli tarım alanlarına bölünmesini tespit etmek mümkün oldu (Fig. 14). Bu tür bir kaynak planlaması, Yunanistan'ın her yerine tahıl ihraç eden ve başak motifini kendi parasının sembolü olarak benimseyen kentin büyük tarımsal zenginliğinin nedenlerini anlamamızı sağlamaktadır.

Bataklık araziye ve sutaşır katmanları (*well-point* sistemi) tahliye etme tekniklerinin yaygın kullanımı ve finansman arayışı nedeniyle, geçen yüzyılın yetmişli yıllarından itibaren en zorlu arkeolojik girişim diğer bir Akha kolonisi Sybaris kazılarıdır. Eski yapıların üzerini örten Crati nehri taşkınlarının oluşturduğu alüvyon ovasında, Lerici Vakfı ve Pennsylvania Üniversitesi tarafından yürütülen bilimsel araştırma projesi ile üstünü kaplayan yaklaşık 4 metrelik tabakaların altında kalmış bu nedenle de hava fotoğraflarının tespit edemediği hafızalardan silinmiş antik kentin yeri bulundu.

Kazılar, MÖ 510'da Crotoneliler tarafından yıkılan Sybaris'in arkaik yerleşim sistemini gün ışığına çıkardı; kalıntıların üzerine daha sonra MÖ 444'te Atinalılar tarafından panhellenik Thuri kolonisi kurulmuştur. Miletoslu Hippodamus'a atfedilen ortogonal kentsel yerleşim düzeni, Roma Dönemi'nde MÖ 194'te latin kolonisi Copia kurulduğunda bile temel çizgilerini korumuştur.

Böylesine kapsamlı araştırmalar sayesinde, Posidonia'nın dor düzeni tapınakları gibi başyapıtları içeren Magna Graecia mimarisinin evrimini yeniden gözden geçirmemizi sağlayan önemli veriler elde edildi. Bu mimarinin son derece yenilikçi özelliklerinin keşfedilmesinin bir örneği, MÖ 5. yüzyılda Velia'daki Porta Rosa denilen yapıdır, kemer, bu yapıyı zor çevre koşullarına uygun hale getirmede köklü bir beceri ve teknikle kullanılmış gibi görünmektedir, buluş geleneksel olarak Etrüsklere bağlanmaktadır.

Tapınak mimarisinde önemli keşifler yapılmıştır, yıllar öncesine kadar alışılmış bir uygulama olan devşirme olarak kullanılmak üzere yapılan taş hırsızlığından kalan parçaları Dieter Mertens tarafından incelenen D tapınağı dışında, Güney İtalya'daki hâkim geleneğe göre Metaponto Agorası kompleksindeki tüm yapılar dor düzenindedir.

MÖ 5. yüzyıla tarihlenen bu ion yapısının grafik rekonstrüksiyonu, İtalya ve Sicilya'daki (Syracusa, Locri, Velia) diğer nadir örneklere eklenir, yerel bir üslup temelinde, samos bezeme geleneklerinin kuzey-ion gelenekleriyle zarif bir karışımını ortaya koymaktadır, bu özellikler sütun başlıkları ve sütun gövdeleriyle, palmet ve lotus çiçeklerinden oluşan frizde görülmektedir (Fig. 15, 16).

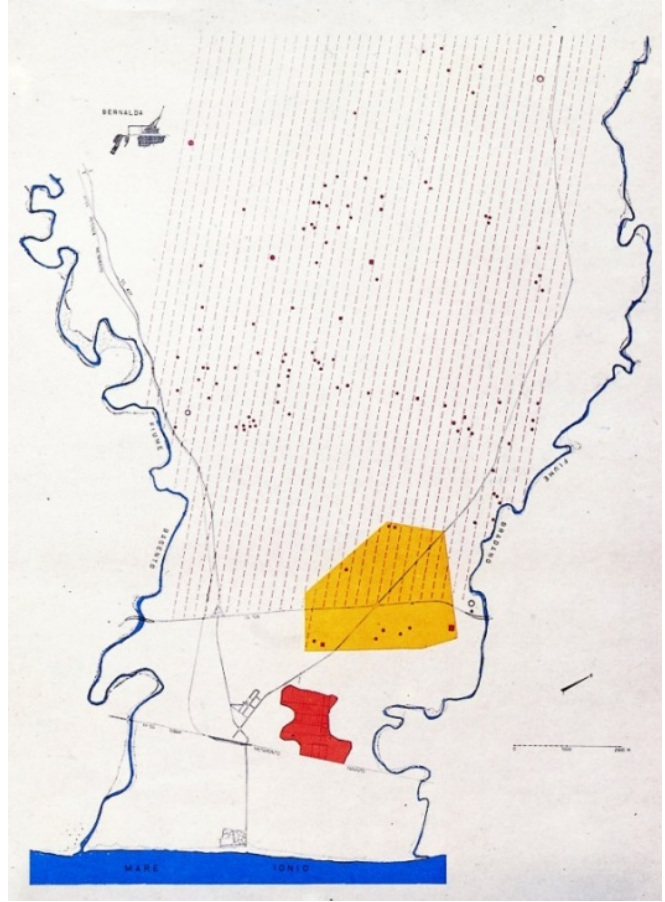

Fig. 13. Metaponto ile Bradano ve Basento nehirlerinin arasındaki territorium (chora), Yunan Dönemi'nin tarımsal bölünmelerinin izleri

Territorio (chora) di Metaponto tra i fiumi Bradano e Basento, con le divisioni agrarie del periodo greco

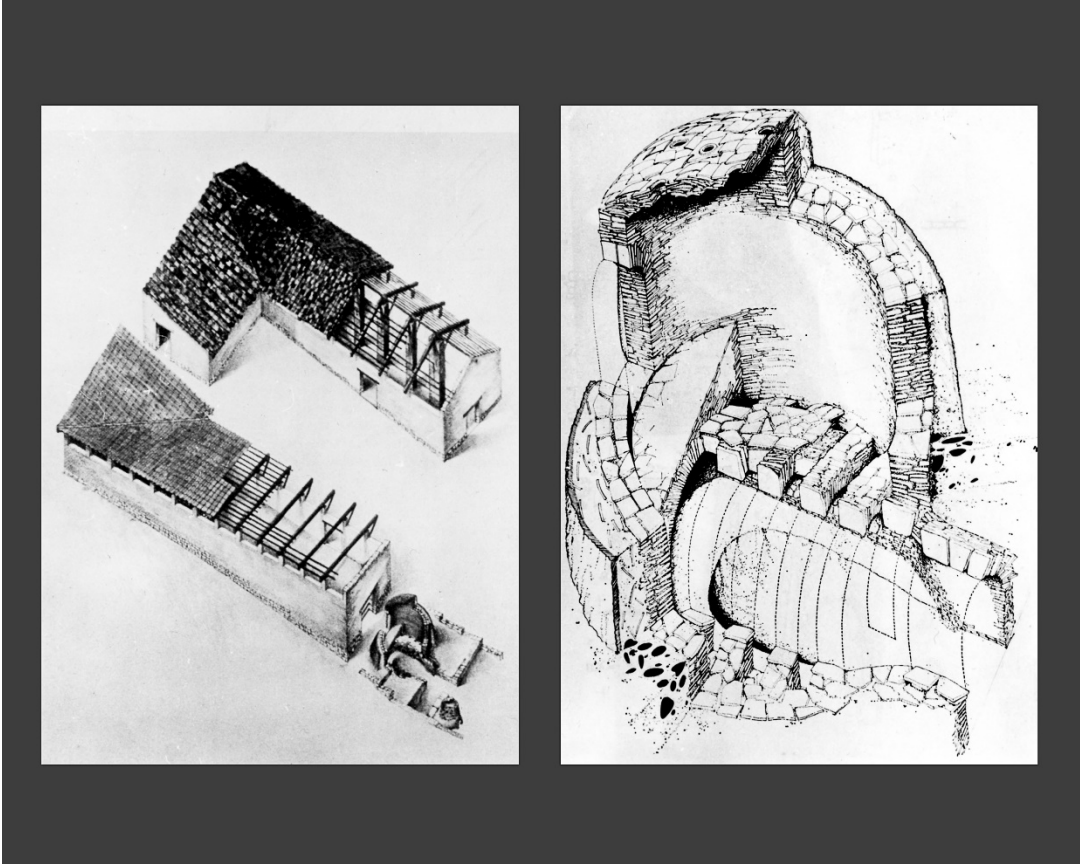

Fig. 14. Metaponto Chorası, Pizzica bölgesi. Hellenistik Dönem'e tarihlenen çiftlik ve kiremit üretimi için fırın

Chora di Metaponto, località Pizzica. Fattoria ellenistica con fornace e impianti per la fabbricazione di tegole

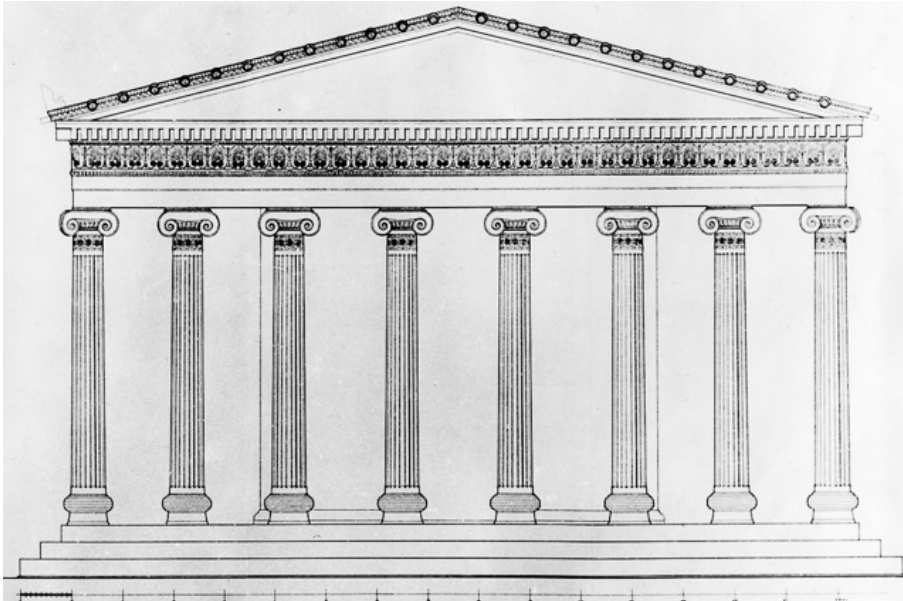

Fig. 15. Metaponto, Agorà. MÖ 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen ion mimarisinin bir örneği olan D Tapınağının cephe rekonstrüksiyonu (Çizim: Dieter Mertens)

Metaponto, agorà. Ricostruzione della facciata del tempio D, esempio dell'architettura ionica della prima metà del V sec. a.C. (Disegno: Dieter Mertens)

Fig. 16. Metaponto, Agorà. D Tapınağı, mimari öğelerin düzenlemesi (MÖ 5. yüzyılın ilk yarısı)

Metaponto, agorà. Tempio D, sistemazione degli elementi architettonici (prima metà del V sec. a.C.)

Metaponto agorasının kenarındaki tiyatro yapısının kazısı, İtalya Yunanlılarının sivil mimarisinin çok önemli bir belgesini daha ortaya çıkartmıştır (Fig. 17). Bloklardan oluşan basamaklı geniş cavea hem inşaat teknikleri hem de bezeme sistemi için alışılmadık özelliklere sahiptir, dor düzeninde yarım sütunlu dış cephesi olan bir analemma duvarı tarafından desteklenen devasa bir yapay kum dolgusuna dayanmaktadır. MÖ 4. yüzyılın ikinci yarısında İtalyan mimarisinin canlılığı merkezi italik dünyaya kadar uzanır ve kökenlerinde Roma mimarisine özgü birçok motif ve icadın temelini oluşturur. Metaponto tiyatrosunun özgünlüğü, genel olarak Yunanlıların bu yapıları kayalık tepelerin yamacına yaslanmış olmasında yatmaktadır; ilk kez bunun yerine tamamen düz bir alana inşa edilmiş bir tiyatro söz konusudur, sonraki Roma tiyatro yapılarında gördüğümüz şekilde yapay bir toprak ve kum yükseltisi yaratılmıştır. Daha sonra IV. yüzyılın yapısına dâhil edilen, MÖ 6. yüzyıla kadar uzanan daha eski ve yapay bir yükseltiye yaslanmış bu yuvarlak planlı tiyatro yapısının caveasının merkezinde, Akha kentinin dini törenlerinin ve siyasi faaliyetlerinin gerçekleştirildiği, iki simetrik giriş koridorlu dikdörtgen bir orkestra yer almaktadır.

Kutsal alanlardaki adak birikintilerinin (Crotona, Locri, Metaponto S. Biagio, Taranto yakınlarındaki Satyrion) ve nekropolisin sistemli kazıları, İtalyan zanaatkarlığının Korinth'ten, Laconia, Rodos ve doğuya kadar farklı bileşenlerin katkılarıyla yerel bir dil oluşturduğu Arkaik Dönem'deki tüm canlılığını ve zenginliğini belgeleyen sayısız yeni veri sağlamıştır. Ancak zanaatkarların üretim sisteminin İtalyan merkezlerinin daha geniş sosyal gerçekliğine ne kadar entegre olduğunu anlamamızı sağlayan, özellikle Locri, Heraklea ve Metaponto'daki atölye bölgelerinde yapılan keşiflerde yeni unsurlar tespit edildi. Zanaatkarların atölyeleri, genellikle sur duvarlarının içinde kent merkezi dışında bir konumda yer alırlar;

Heraklea'da ise tepede, agora olarak tanımlanan büyük bir meydanın etrafında, konutların içine yerleştirilmiş küçük atölyeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Terrakottaların kalıplarındaki veya kiremitlerin damgalarındaki imzaların da gösterdiği gibi, yerli halkların yaşadığı iç bölgelerden bireylerin de çalıştığı dükkânlardır.

Fig. 17. Metaponto. Tiyatro (MÖ 4. yüzyıl), anıtın restorasyonu ve sunumu
Metaponto. Teatro (IV sec. a.C.), restauro e presentazione del monumento

Atina ve Korinth'in en ünlü örnekleriyle karşılaştırılabilen, evlerden ayrılmış gerçek zanaatkarlar mahallesi (kerameikos), bu yazıyı kaleme alan kişi tarafından Metaponto'nun kuzey kapısının etrafındaki alanda kazılmıştır (Fig. 18). MÖ 6. yüzyıldan itibaren burada kullanım kapları ve bezemesiz siyah sırlı keramikler üreten fırınlar işlevseldi. Atölyelerin küçüklüğü ve fazla karmaşık olmayan bu üretimler, ağırlıklı olarak tarımsal bir ekonomiyi tamamlayan, tüketim mallarına yönelik bir faaliyet olduğu sonucunu ortaya çıkartmaktadır.

MÖ 5. yüzyılın ikinci yarısında bu alan, yalnızca kırmızı figürlü vazolar için işliklerin yanı sıra üzeri bezemeli, siyah vernikli ve boyasız kapların da üretildiği gerçek bir kerameikosa dönüştürülmüştür. Attikalı çömlekçiler ve keramikçiler MÖ 5. yüzyılın ortalarından sonra İtalyan kentlerine gelerek, bazıları gerçekten şaheser olan çok sayıda Apulia ve Lucania figürlü vazolarının üretildiği atölyeler kurdular, ilk kez bu atölyeleri tüm detaylarıyla incelemek mümkün oldu. Avustralya'ya yerleşmiş, ancak Güney İtalya'da güçlü kökleri olan İngiliz arkeolog Arthur Dale Trendall, çeşitli atölyeleri saptayarak bu vazoların sınıflandırılmasını sağlayan muazzam bir çalışma gerçekleştirmiştir. Metaponto'nun kerameikosunda da MÖ 5. ve 4. yüzyıllar arasında Amykos Ressamı, Creusa Ressamı ve katkıda bulunan Dolon gibi en yüksek sanatsal seviyedeki kişiler çalışmıştır, belirli bir ikonografik yaratıcılık ve ilk Attika kalıplarından yavaş yavaş ayrılan bir üslubun yenilikleriyle Lucania vazo resminin özelliklerinin ana hatlarını çizilmiştir (Fig. 19). Bu zanaatkarlık ürünleri ticarete yönelikti, yakın yerel territoriumundaki değiş tokuş kontekstinde Lucania'dan Bruzio'ya, tüm Puglia'ya, ve hatta karşı taraftaki İlliria ve

Dalmaçya kıyılarına kadar Attika ve İtalyan üretim nesneleri eşit olarak ulaşmaktaydı.

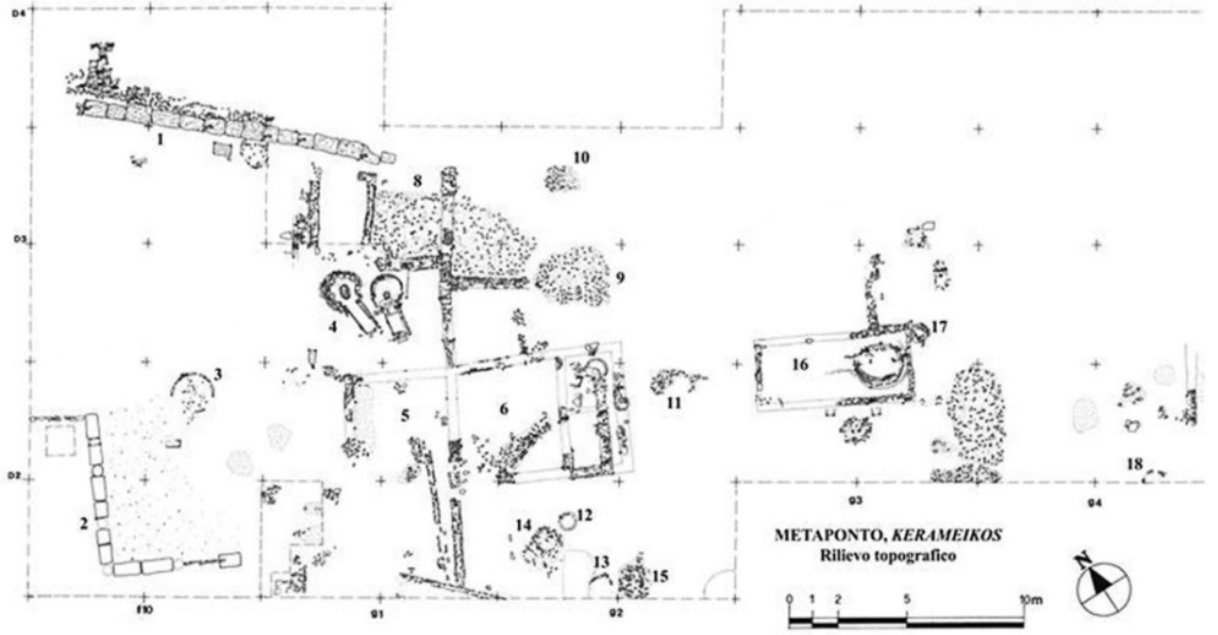

Fig. 18. Metaponto, zanatkarlar mahallesi (*kerameikos*), MÖ 6 ile 3. yüzyıllar arasındaki evrelerin planı

Metaponto, quartiere artigianale (*kerameikos*), pianta delle fasi tra VI e III sec. a.C

Fig. 19. Metaponto, *kerameikos*. Dolon Ressamı tarafından yapılan Hydria, pişirme kusurları nedeniyle atılmıştır (MÖ IV. yüzyılın başları)

Metaponto, *kerameikos*. Idria del Pittore di Dolone scartata per difetti di cottura (inizi del IV sec. a.C.)

Metaponto zanaatkârlar mahallesinde, ressamların ve çömlekçilerin çalıştığı oldukça zayıf teknik ve malzemelerle inşa edilmiş mekânlar, vazoları kurutmak için açık bir avluya sahip küçük bir portiko, su temini için kuyular ve arıtılmış kil depoları bulundu. Fırınlr oldukça küçük boyuttadır ve pişmemiş tuğlayla yapılmış prefurnium ve pişirme odası, delikli bir ızgarayla yanma odasından ayrılmıştır. Atölyelerin çeşitli atıklarında bulunan malzemeler, Creusa ve Dolon Ressamlarının fabrika atıkları, aşırı ısı ile camlaşmış parçalar, arka planı siyahla doldurulmadan

figürlerin kontur çizgisinin ana hatlarının çizildiği tamamlanmamış parçalar, hatalı parçalar, atölye çıraklarının beceriksizce çizme girişimleri üretim aşamalarını belgelememizi sağlamaktadır. Pişirme denemeleri özellikle üretim tekniği için iyi bir göstergedir: oksitleme işleminden azaltılmış hava akışına geçiş aşamalarını kontrol etmek için pişirme odasına yeniden boyanmış ve delinmiş atık kap parçaları metal bir çubukla birlikte yerleştiriliyordu. Güney İtalya'dan (özellikle Metaponto, Heraklea ve Taranto) yaygın olarak toplanan kil örneklerinin, kimyasal bileşimini belirlemek için Atina'daki İngiliz Arkeoloji Okulu Fitch Laboratuvarı'nda optik emisyon spektroskopik analizleri gerçekleştirildi, böylece daha yüksek oranda magnezyum, krom, nikel ve daha düşük oranda kalsiyum içeren Attika killerine göre bazı özellikler belirlendi. Bu şekilde, Attika modellerini taklit eden bir dizi keramiğin, Magna Graecia'daki atölyelerde üretildiği saptanmıştır.

Üçüncü konu: Yunanlılar ve yerli halk arasındaki ilişkiler

Bu araştırma teması 1971'deki Taranto sempozyumunun konusu, 1990'daki sempozyum Salento yarımadasında yaşayan yerli halklar olan Messapi'lere ayrılmıştı, 1997'de yerli halklarla ilişkilerin ele alındığı sınır temaları işlenmişti. Yunan olmayan bağlamlarla ilgili en dikkat çekici kontektlerden biri, kesinlikle Bruno D'Agostino tarafından yönetilen çok sayıda kazıya konu olan Salerno'nun güneyinde bir Etrüsk-Campania yerleşimi olan Pontecagnano'nun büyük nekropolisidir (Fig. 20). Demir Çağı'nın başlangıcından Hellenistik Dönem'e kadar uzanan binlerce mezar eşyası aracılığıyla, cenaze törenlerinde, Yunan dünyasından belirli nesnelerin alınmasında, egemen sınıflara kadar tüm toplumsal tabakalarda ifade edilen bir ideolojinin oluşumunda kültürel değişimin yavaş sürecini incelemek mümkün olmuştur. Özellikle, Antik Orientalizana atıfta bulunan iki adet "prensvari" mezar, ölünün savaşçı rolünü vurgulamak için kılıcın yanına yerleştirilen bronz kazanlarda küllerin biriktirilmesi, ritüel içki için kullanılan nesnelere, şarap amphorası ve Pithekousai üretimi *oinokhoe*'nin ise ayrı bir yere yerleştirilmiş olmasıyla cenaze alanının net bir şekilde bölündüğünü göstermektedir.

Tüm bu özellikler, Euboea çevresinden Yunan aristokrasisinin (Eretria, Kyme) cenaze kontektlerinde karşımıza çıkmaktadır ve Pontecagnano'nun yerli liderlerinin de hak iddia etme istemlerini göstermektedir: evcilleştirme uygulaması ve savaşta atların kullanılmasıyla ifade edilen aynı elit yönetici sınıfların (özellikle Napoli Körfezi'nin Euboea kolonilerinin) üyeleri olduklarını hissediyorlardı.

Basilicata'da da bu tema Dinu Adamesteanu'nun çalışmaları sayesinde büyük ölçüde hızlandırılan, yoğun arazi araştırma programlarının konusu olmuştur. Yunan şehirleri Siris-Heraclea ve Metaponto geniş nehir vadileriyle iç merkezlere bağlandığından, bölgenin coğrafi özellikleri bu kültürel etkileşim olaylarının incelenmesi için son derece uygundur. Çeşitli sitlerde, kolonilere az ya da çok yakınlığına bağlı olarak, kıyılarda gelişen yeni gerçekliklere karşı Hellenik olmayan dünyanın çok çeşitli tepkilerini gözlemlemek mümkün oldu. Agri nehri vadisi boyunca Armento'da, bir savaşçının mezarına ait Arkaik Dönem'e tarihlenen mezarda, yerel objelerin (özellikle geometrik bezemeli keramikler) yanı sıra, Yunan kökenli objeler (Rodos bronz *oinokhoesi*, Korinth aryballosu, İon kadehi) ve bir Etrüsk bucchero kantharosu bulundu; kuzeyden, özellikle de Pontecagnano veya Capua gibi Campania'nın Etrüsk topraklarından Diano vadisi yoluyla gelen katkılar ikincil bir öneme sahip değildi.

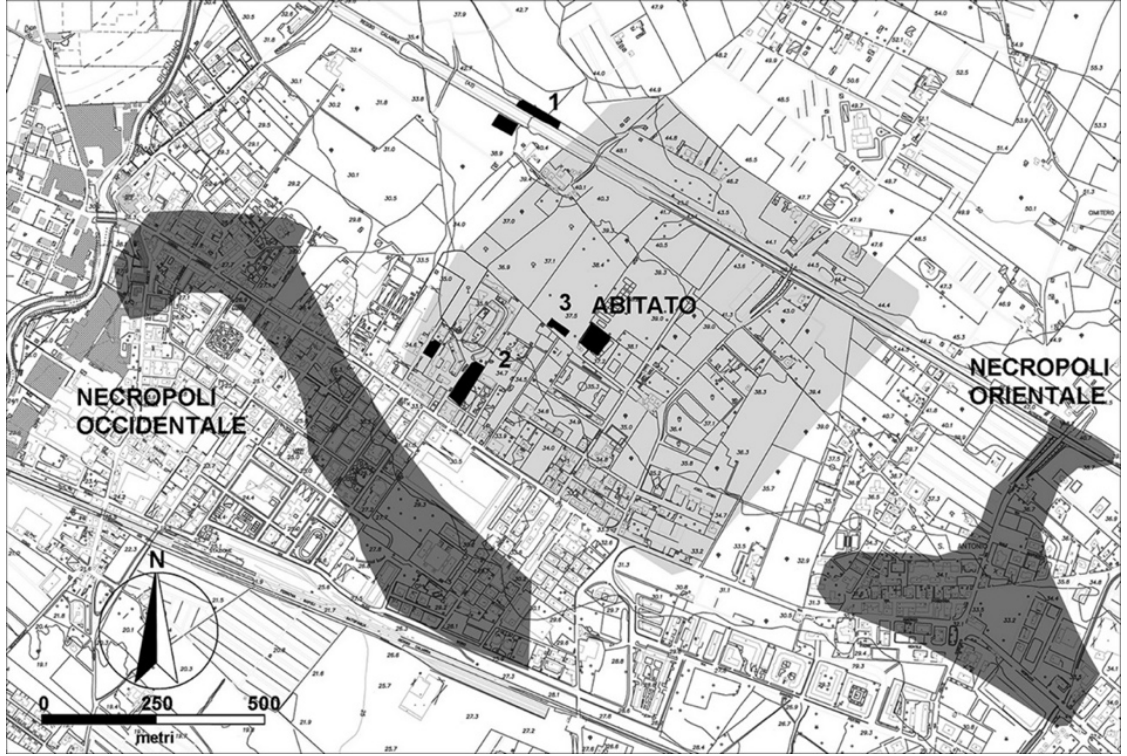

Fig. 20. Pontecagnano (Salerno). Yerleşimin planı (merkezde no. 1, 2, 3); sağda, Doğu Nekropolis; solda, Batı Nekropolis

Pontecagnano (Salerno). Pianta dell'abitato (al centro nn. 1, 2, 3); a destra, necropoli orientale; a sinistra necropoli occidentale

İon kıyılarından çok uzak olmayan Basento Nehri vadisindeki şarap merkezlerinden biri olan, MÖ 6. yüzyıl nekropolisinin çok zengin olduğu Garaguso'da, her zaman geometrik bezemeli yerel vazoların bulunduğu mezar eşyaları arasında Attika ithalati değerli keramikler de bulundu. Yerli zanaatkarların, figürasyonların temsili şemalarını Yunan sanatının "organik" vizyonuna uyarlayarak, Yunan repertuarından alınan teknikleri ve süsleme yöntemlerini yavaş yavaş edindikleri görülebilir.

Fig. 21. Oria (Brindisi). Demeter ve Kore Kutsal Alanı ve MÖ 4. yüzyıldaki kutsal mağara; Çizim: F. D'Andria, Inklinc-Floransa

Oria (Brindisi). Il santuario di Demetra e Kore e la grotta sacra nel IV sec. a.C.; illustrazione F. D'Andria, Inklinc-Firenze

Dinde ve kült tezahürlerinde de görülen değişim, MÖ 6. yüzyılın sonlarında, yerel bir tanrıçaya (ana-tanrıça) adanmış kutsal alanın kazılarında karşımıza çıkmaktadır, Metaponto terrakotta figürinlerinden alınan tipolojide dört kollu meşale ve domuz yavrusu gibi attribüleriyle tahtta oturan tanrıça figürü Hellen tanrıçaları Demeter ve Persephone'nin aynı özellikleriyle temsil edilmektedir. İnanan kişilerin sunuları arasında, Yunan tapınaklarında olduğu gibi, büyük ölçüde sayısız minyatür kaplar, daha sonra Yunanistan'dan ithal edilen değerli objeler (Attika keramikleri, Korinth üretimi zarif kabartmalı kalkan bilezikleri), İtalyan kentlerinden gümüş sikkeler (Metaponto, Taranto, Sibari, Crotone, Posidonia), demirden "tapınak anahtarları", tarım aletleri görülmektedir.

Potenza'dan çok uzak olmayan Basento nehrinin üst vadisindeki Serra di Vaglio gibi yerel yerleşim yerlerinin araştırılmasından da yeni veriler gelmektedir (Fig. 22). Burada sorunlar, kıydan uzaklık ve hem Adriyatik hem de Etrüsk-İtalik diğer bileşenlerin varlığından dolayı karmaşıktır. MÖ 4. yüzyılda geniş vadi, bloklardan yapılmış güçlü bir surla çevrilidir, dikdörtgen planlı, geniş mekanlı ve avlulu evler vadiyi uzun-lamasına geçen merkezi *plateianın* kenarlarına düzenlenmiştir. Yunan kent-sel modelinin açıkça algılanabilir görüldüğü bu daha yakın evrenin yapılarının altında, en az bir yapı (kültürel ve her halükarda törensel) Erken Demir Çağı (kulübeler) ve Arkaik Dönem'in daha erken bir aşamasında Metaponto'daki S. Biagio kutsal alanında bulunanlara çok benzeyen atlılar frizi taşıyan, antefiks, sima, kil levhalarla süslenmiş bir çatıya sahiptir. Mimari terrakotta atıkları olan fırınların keşfi, uzaktaki şarap merkezinde, mimari ve kentsel organizasyonu tasarlayanın yollarını ve yeni tekniklerini getiren yerleşik Magna Graecia zanaatkarlarının varlığını göstermektedir.

Fig. 22. Serra di Vaglio (Potenza). "Prensvari" mezardan gümüş yıldızlı levhadan yapılmış taç (MÖ 6. yüzyıl)

Serra di Vaglio (Potenza). Tiara in lamina di argento dorato da tomba principesca (VI sec. a.C.)

Fig. 23. Ascoli Satriano (Foggia). Mermerden yapılmış geyik yavrusuna (MÖ 4. yüzyıl) saldıran grifon grubu. Kaçak kazılar sonucunda yurtdışına kaçırılmış eser Malibu'daki Getty Müzesi tarafından iade edilmiştir.

Ascoli Satriano (Foggia). Gruppo in marmo di grifoni che assaltano un cerbiatto (IV sec. a.C.), restituito dal Getty Museum di Malibu, dove era giunto a seguito di scavi clandestini

Fig. 24. Cavallino (Lecce). Arkaik yerleşimin orta kesiminde yer alan konut mahallesi (Corrado Notario'nun drone fotoğrafı)

Cavallino (Lecce). Quartiere abitativo sito nella parte centrale dell'abitato arcaico (foto da drone di Corrado Notario)

Fig. 25: Taranto, Ulusal Arkeoloji Müzesi. MÖ 6. yüzyılın sonuna tarihlenen şimşek demetli bronz Zeus heykeli (Messapia kenti Ugento'dan)³

Taranto, Museo Archeologico Nazionale. Statua in bronzo di Zeus saettante (dalla città messapica di Ugento), fine del VI sec. a.C.

³ Resimlerin seçimi ve hazırlanmasındaki işbirliği için UniSalento Kültürel Miras Departmanı'ndan Corrado Notario'ya teşekkür ederim. İtalyanca'dan Türkçe'ye çeviri için Nalan Fırat'a teşekkür ederim.

Bütün görseller Lecce Salento Üniversitesi Kültürel Miras Bölümü Arşivi'ne aittir.

Ringrazio Corrado Notario, Dipartimento Beni Culturali UniSalento, per la collaborazione nella scelta e elaborazione delle immagini e Nalan Fırat per la traduzione del testo dall'italiano in turco.

Tutti imagi sono di Dipartimento Beni Culturali UniSalento.

Siris ve Metaponto iç bölgelerinde, Hellenik olmayan nüfusun İon kıyısındaki İtalyan kentleriyle ilişkileri gelişir-ken, Salento yarımadasında yaşayan yakındaki Messapia bölgelerinin durumu daha karmaşık görünmektedir. Yerel halk tarafından kontrol edilen kıyıların kapsamlı gelişimi ve İon ile Adriyatik denizleri arasındaki coğrafi konumu nedeniyle, çeşitli kökenlerden, Taranto ve Metaponto gibi İtalyan merkezlerinden ve ayrıca Korinth ve Korfu'dan, Yunanistan'ın kuzeybatı bölgelerinden ve Adriyatik'in Korinth kolonileri, Balkan hinterlandının çıkış noktalarından katkılar görülmektedir (Fig. 23).

Güney Puglia'da Salento Üniversitesi tarafından teşvik edilen kazılar, Messapia toplumunu derinden etkileyen ve şekillendiren bu temasların erken geliştiğini göstermiştir, yazıtlardan da anlaşılacağı gibi, Güney İtalya'nın Yunan olmayan halkları arasındaki genişliği ve arkaikliği açısından benzersizdir. Araştırmalar, Lecce'den çok uzak olmayan, geleneksel tekniklere göre inşa edilen Messapia duvarlarının 60 hektarı aşan geniş bir alanı çevrelediği ve MÖ VI. yüzyılın başlarına tarihlenen mümkün olduğu Cavallino yerleşiminde yoğunlaşmıştır (Fig. 24). Dikdörtgen planlı evler, kare temel blokları, sarnıçlar, çok dayanıklı preslenmiş taşlı yollar, kamu yapıları, atölyeler, kiremit fırınları ile çok gelişmiş kentsel organizasyon görülmektedir. MÖ 7. yüzyıl Iapigia köyünün yapılarının üstündeki tüm bu yapılaşmanın, Hellen kent kültürünün çağdaş deneyimleriyle derin bir osmoz süreci yaşadığı gözlenmektedir.

Kompozit Messapia dünyasında, Ugento Zeus bronz heykelinde tanınan Taranto bileşeni, Leuca ve Porto Cesareo kutsal alanlarında ortaya çıkanlar gibi geleneksel katkıları harmanlarken, Cavallino'da yerel yumuşak kireçtaşından işlenmiş mimari parçaların varlığı, Yunanistan'dan ithal edilen pişmiş toprak simalar ile birlikte yakındaki Korfu adasının etkisini ortaya koymaktadır (Fig. 25).

Fig. 26.
Castro (Lecce).
Deniz kapısı ve
yukarıda MÖ 4.
yüzyıla tarihlenen
Troyalı Athena
Tapınağı (Çizim:
F. D'Andria ve
Inklink-Floransa)

Castro (Lecce).
Porta di mare e, in
alto, il tempio di
Athena Troiana, IV
sec. a.C.
(illustrazione di F.
D'Andria e
Inklink-Firenze)

En son keşifler arasında Iapigia yarımadasında, İon ve Adriyatik denizleri arasındaki sınır noktasında yer alan Athena kutsal alanının belirlenmesi dikkat çeker; çeşitli antik yazarlar adak sunularının zenginliğinin altını çizerek atıfta bulunmuşlardır (Fig. 26). Özellikle Virgilius Aeneas (III, 521-547) adlı eserinde, Aeneas önderliğindeki Troya kahramanlarının İtalya'ya ilk yanaştığı yer olarak tanrıçanın tapınağının hakim olduğu sahilin bu noktasını işaret etmiştir, Troya'nın yıkılmasından sonra eski köklerini ve yeni bir kent kuracakları yeri aramak üzere Batı'ya doğru yolculuğa çıkmışlardır: aslında Troya'nın eski kurucusu, Kral Priamos'un atası olan Dardanos, Virgilius'un benimsediği bir geleneğe göre, Lazio'dan Anadolu'ya gelmiş ve aynı bölgeden torunları daha sonra Roma'nın kurulacağı yerleşim yerine gelmişlerdir.

Tüm Akdeniz hikâyelerinin anası olan İlyada'da arkeoloji, Troya kahramanının rotası boyunca Anadolu ve İtalya'yı birbirine bağlayan birçok noktayı vurgulamaktadır.

Archeologia della Magna Grecia (Italia meridionale)

Con il termine di *Magna Graecia* (*Megale Hellas*) gli antichi scrittori indicavano i territori dell'Italia Meridionale che comprendevano le regioni di Campania, Calabria, Basilicata e Puglia. A partire dalla metà dell'VIII sec. a.C., nell'isola di Ischia (*Pithekussai*), posta a controllo della zona strategica del Golfo di Napoli, era sorto il primo insediamento, a carattere emporico, fondato da genti provenienti dall'Eubea. Lungo le coste si erano stabilite in seguito altre colonie elleniche, a seguito di spedizioni di individui alla ricerca di terre da coltivare, che si spostavano da varie città della Grecia, come Corinto, dalla regione dell'Acacia, da Focea e Colofone in Asia Minore, ed infine da Sparta, quando, alla fine dell'VIII sec. a.C., nella zona più ad occidente, fu fondata la città di Taranto (Fig. 1).

Negli ultimi decenni, grazie ad una vasta collaborazione internazionale tra Soprintendenze, Musei, Università e Istituti di ricerca provenienti da tutto il mondo (a Roma esiste la massima concentrazione di Istituti stranieri di ricerca archeologica), si sono sviluppati scavi e ricerche multidisciplinari che hanno permesso una conoscenza approfondita delle colonie e del variegato mondo indigeno che controllava i territori interni e le coste del Mare Adriatico, con insediamenti e popolazioni diverse che con i Greci avevano, nel corso dei secoli, intessuto relazioni commerciali e culturali molto complesse. L'Istituto di studi sulla Magna Grecia, che ha sede a Taranto, a partire dal 1961, organizza ogni anno Convegni dedicati alla storia ed all'archeologia dei territori dell'Italia meridionale interessati dal fenomeno della colonizzazione greca, seguiti dalla pubblicazione degli Atti e soltanto il Covid ha interrotto nel 2020 questo tradizionale incontro di studio. Numerosi archeologi turchi hanno partecipato ai Convegni tarentini, primo fra tutti Ekrem Akurgal e poi i più giovani Güven Bakir e Orhan Bingöl; lo stesso Akurgal aveva suggerito alle autorità turche, ad imitazione dei Convegni della Magna Grecia, in cui annualmente sono presentati i risultati degli scavi, di istituire i Kazi Sonuçlar Toplantısı, che iniziarono infatti ad Istanbul nel 1979, per illustrare, con scadenza annuale, i risultati delle ricerche in Anatolia.

L'ampio arco delle attività di ricerca sulle colonie greche in Italia si è sviluppato, con particolare intensità, intorno a tre grandi temi, che hanno posto in termini completamente nuovi le nostre conoscenze sulla Magna Grecia.

Primo tema: la cosiddetta “precolonizzazione”

Il termine, piuttosto generico, di “precolonizzazione” si rivolge allo studio dei diversi modi in cui poteva esercitarsi la conoscenza dell'Occidente da parte dei Greci, prima della fondazione delle colonie a partire dalla metà dell'VIII sec. a.C. I poemi omerici e, in genere, la storiografia antica mostrano che questa frequentazione è molto più antica e risale già al periodo di fioritura della civiltà micenea nel secondo millennio a.C. La tradizione dei *nostoi* (il ritorno in patria degli eroi che avevano partecipato alla guerra di Troia) e del culto di questi eroi, come Calcante, Podalirio, Diomede, rimanda a questi più antichi strati culturali, legati alla realtà degli insediamenti indigeni fioriti durante l'età del Bronzo in Italia meridionale. In questo periodo i naviganti micenei, provenienti dal Peloponneso e dalle isole dell'Egeo (Rodi), si spingevano sino ai mari occidentali alla ricerca di metalli e di materie prime, entrando in contatto con le popolazioni indigene insediate lungo le coste dell'Italia, in Sicilia e nelle isole del Tirreno. La ricerca sistematica e lo scavo di questi insediamenti hanno fornito una massa crescente di nuovi dati, relativi a villaggi di capanne, su alture cinte da mura, che ricevevano impulso da genti che provenivano dalle grandi civiltà urbane della Grecia, con una gradualità che si interrompe soltanto con il crollo della civiltà micenea, alla fine del secondo millennio a.C.

In particolare le regioni sul mare Adriatico si sono rivelate ricche di attestazioni di una frequentazione micenea, compresa tra il XIV ed il XII sec. a.C., specie lungo la costa pugliese, a Trani, Brindisi, Otranto e Leuca. In questo quadro la scoperta più straordinaria ha riguardato il sito di Roca, un insediamento costiero posto a nord di Otranto, cinto da possenti fortificazioni, che presenta diverse fasi di frequentazione lungo tutto il secondo millennio a.C. (Fig. 2); la eccezionale presenza di vasi micenei importati dalla Grecia ha fatto pensare alla presenza di un nucleo di mercanti micenei, in un rapporto di convivenza con gli indigeni. Alcune particolarità nelle pratiche di culto documentano collegamenti con Creta, dando credito alla testimonianza di Erodoto (*Hist.*, VII, 170) che attribuiva ad un nucleo di cretesi guidati da compagni di Minosse, il trasferimento nella penisola salentina. In questi siti le importazioni di ceramica micenea, che trovano riscontro nella opposta costa dell'Epiro, consentono di riconoscere nell'area del Canale di Otranto uno dei punti di incontro di vie commerciali che collegavano alla Grecia la zona nord dell'Adriatico. Qui, attraverso itinerari di terra, giungevano dall'Europa centrosettentrionale merci pregiate come i metalli e l'ambra del Baltico, molto ricercata nel mondo antico per le sue qualità magiche e terapeutiche. Infatti a Roca sono stati rinvenuti dischi aurei con rappresentazioni solari provenienti dall'Europa centrale (Fig. 3).

Altri insediamenti ricchi di importazioni micenee sono stati scoperti sulle alture nell'entroterra di Metaponto; tra questi si distingue il sito di Termito, una collina dalla quale è possibile controllare la vasta pianura sino al mare, facilmente raggiungibile in antico seguendo i numerosi corsi d'acqua. Da queste colline dell'antica Lucania (oggi la regione ha preso il nome bizantino di Basilicata) si può seguire la linea di costa sino a Taranto e, lungo i litorali salentini, al promontorio di Leuca (dal greco leukos, bianco, lucente); un toponimo che indica le bianche rocce calcaree dell'Italia come punto di riferimento per i naviganti antichi. A Termito la presenza di ceramica del Miceneo IIIB2 e del Miceneo IIIC (XIII-XII sec.a.C.), in percentuale molto alta rispetto ai materiali indigeni, appare del tutto eccezionale se confrontata con gli altri insediamenti dello stesso periodo. Anche per Termito si è ipotizzata la presenza di una piccola comunità di mercanti micenei insediata accanto al villaggio indigeno dell'età del Bronzo, al quale sono da riferire i vasi ad impasto non torniti e le capanne costruite con pali di legno e tetti di frasche.

Anche in Calabria la presenza micenea è bene attestata dagli scavi di Renato Peroni a Broglio di Trebisacce; sopra l'altura che domina la piana di Sibari, sono stati scavati i resti di un villaggio del Bronzo Recente (1300-1150 a.C.) e Finale (1150-900 a.C.) in cui la ceramica micenea è associata a vasi torniti a pasta grigia, forse attribuibili ad importazioni dall'Asia Minore. Questi materiali mettono in evidenza il ruolo strategico svolto da quest'area, anche in fasi più antiche, nel sistema di collegamenti istmici che, dalle valli dei fiumi Crati ed Esaro, uniscono il mare Ionio al Tirreno.

Nell'area tirrenica la frequentazione micenea si concentra nel Golfo di Napoli, uno dei luoghi del Mediterraneo in cui si incrociano le rotte della navigazione che collegavano l'Egeo alle regioni occidentali. Nell'isoletta di Vivara, che costituisce una sorta di ponte naturale tra le altre isole di Procida ed Ischia, la frequentazione micenea durante il XIII sec. è attestata dalla ceramica decorata e dai grossi contenitori di provenienza egea, che permettevano la circolazione ed il commercio anche delle derrate alimentari, accanto agli oggetti di pregio. Che la presenza di genti provenienti dalla Grecia fosse nel Tirreno piuttosto intensa e che queste si spingessero anche più ad ovest, è ormai confermato dalle recenti scoperte di vasi micenei anche in Sardegna, nei dintorni di Cagliari, il capoluogo dell'isola. Anche in quest'area gli interessi della navigazione egea si collegano prevalentemente con la

ricerca e lo sfruttamento delle importanti risorse metallifere della Toscana. Durante i secoli successivi, che gli archeologi inglesi indicano come “Dark Age”, sembra perdersi la frequenza di questi contatti: la documentazione archeologica delle importazioni tende quasi ad annullarsi mentre si avverte un’interruzione, a volte drammatica e violenta, degli insediamenti.

Soltanto in un periodo più vicino alla “colonizzazione storica” dell’VIII sec. a.C. riprende la possibilità di registrare nuovi documenti dei contatti che si sviluppano proprio nelle stesse zone in cui si era avuta la frequentazione micenea. E’ quindi probabile che, anche nel corso del lungo periodo di crisi nelle relazioni, poterono sopravvivere esili tracce e si dovette conservare la memoria di questi rapporti.

Non è privo di significato il fatto che, proprio nell’area più vicina alla Grecia, gli scavi di Otranto attestino una ripresa precoce della presenza ellenica già alla fine del IX sec. a.C., con oggetti importati da Corinto, dall’Eubea e dalle Cicladi, in quantità crescente durante il Medio Geometrico II (800-750 a.C.) ed il Tardo Geometrico (seconda metà dell’VIII sec. a.C.), con un arco tipologico ampio che comprende le ceramiche di pregio, legate all’uso del vino ed alla pratica aristocratica del simposio, ma anche i contenitori per il trasporto delle derrate (Fig. 4). I dati sulla provenienza di questi materiali corrispondono a quanto è venuto emergendo nell’area epirotica e illirica (Grecia nord-occidentale ed Albania) e sottolineano l’importanza dei passaggi che, lungo la penisola salentina, univano mondo greco, italico e balcanico. Thanks to these investigations, combining excavation of the settlements with topographical surveys, it was possible to recognise a complex settlement system which saw extraordinary expansion in the second half of the 8th century BC, a period marked by intense demographic growth, mobility and exchanges between populations. Irad Malkin has stressed the importance of this area, and Otranto in particular, in the Mediterranean network of cultural contacts: “The implications of the new finds at Otranto signify, in my view, nothing less than a revolutionary approach to the early history of Greek exploration and colonisation in the West. Moreover, the implied contacts, which, from a hindsight perspective appear as proto-colonial, further counter-balance the view that sees Greek colonisation in Italy mainly as dominated by Pithekoussai”. The historian links the maritime and commercial relations that developed in this area in the 9th and 8th centuries BC to the mythical figure of Odysseus and the hypothesis that the name Ulysses was formed in the Italic context.

Anche in Lucania gli scavi sulle prime alture che dominano le vallate tra i fiumi Bradano e Sinni ripropongono il tema della frequentazione “precoloniale”; non lontano dall’insediamento dell’età del Bronzo di Termito, l’insediamento dell’Incoronata era abitato da genti enotrie, delle quali Dionigi di Alicarnasso (1, II, 2-4; 12,1) racconta le mitiche origini: «Gli Arcadi primi tra gli Elleni, attraversato l’Adriatico si stanziano in Italia, condotti da Enotro, figlio di Licaone, nato 17 generazioni prima della guerra di Troia... giunse all’altro mare, quello che bagna le regioni occidentali d’Italia. Questo si chiama Ausonia dagli Ausoni che abitavano le sue rive;... e fondò sulle alture piccoli centri abitati vicini gli uni gli altri, secondo la forma di insediamento consuete dagli antichi. E la regione occupata, che era vasta, fu chiamata Enotria ed enotrie tutte le genti su cui regna». Il sito dell’Incoronata sorge su una collina posta lungo il basso corso del Basento ed, intorno alla metà dell’VIII sec. a.C., i primi contatti con i Greci sono attestati dal ritrovamento di una coppa medio geometrica corinzia. Gli scavi diretti da Piero Orlandini hanno dimostrato che al primitivo centro indigeno, nel corso della prima metà del VII sec. a.C., si sovrappone un abitato in cui è prevalente la componente greca, attestata da scarichi di ceramica entro buche, forse di carattere culturale; i vasi rinvenuti, lavorati al tornio veloce, recano decorazioni molto caratteristiche, anche figurate, di

stile orientalizzante (figg. 5, 6). Entro ambienti a pianta quadrata sono stati rinvenuti estesi ammassi di anfore da trasporto provenienti da Corinto, della Ionia e da località diverse del Mediterraneo orientale. I grandi vasi dell'Incoronata sono prodotti di officine locali e mostrano moduli decorativi vicini a quelli dell'Asia Minore e delle isole dell'Egeo: anche per ragioni topografiche questo insediamento va collegato alla vicina colonia greca di Siris, fondata, agli inizi del VII sec. a.C., da greci di Colofone, profughi dalla madrepatria devastata in quegli anni dal re di Lidia, Gige. Nel territorio controllato da Siris dovettero sorgere insediamenti che sviluppavano relazioni commerciali e contatti con i centri della *mesogaia* (i territori interni), stabilmente occupati dalle popolazioni indigene. Nell'insediamento dell'Incoronata questo processo di sviluppo si interrompe, all'improvviso, verso il terzo quarto del VII sec. a.C. quando le strutture abitative sono interessate da tracce di incendi e distruzioni violente. E' probabile che il sorgere, sulla vicina costa, della colonia achea di Metaponto, fosse la causa di un ridimensionamento delle aspirazioni di Siris nel controllo del territorio e delle vie di penetrazione verso le regioni interne.

Anche l'area tirrenica ha fatto registrare negli ultimi decenni nuove scoperte di grande importanza per le prime fasi delle fondazioni coloniali. Nell'isola di Ischia, in una posizione privilegiata per il controllo del Golfo di Napoli, gli scavi di Giorgio Buchner, iniziati già negli anni cinquanta del secolo scorso, hanno portato alla luce le strutture dell'abitato e della necropoli relativi alla più antica colonia greca in Occidente: Pithecusa (Fig. 7).

Già le tombe indigene di Cuma e quelle villanoviane di Veio, in Etruria, avevano restituito oggetti greci della prima metà dell'VIII sec. a.C., ma, alla metà del secolo, la fondazione di Pithecusa ad opera di coloni euboici rappresenta un momento di radicale mutamento del tipo di relazioni tra mondo greco e italico. La ricerca delle risorse metallurgiche spinge gli Eubei verso le zone settentrionali del Tirreno, contribuendo a creare una rete di scambi commerciali che collegano le due zone estreme del Mediterraneo non solo attraverso le rotte sullo stretto di Messina, ma anche lungo la via istmica che passa dalla costa tirrenica alla piana di Sibari. Qui le scoperte della necropoli enotria di Francavilla Marittima, da parte di Paola Zancani Montuoro, attestano una presenza di oggetti orientali di notevole pregio come la coppa fenicia in bronzo (prima metà dell'VIII sec.a.C.) o i sigilli nord-siriani dello stesso tipo e provenienza di quelli rinvenuti nell'area etrusca e nella stessa Pithecusa (Fig. 8). Sono elementi che riportano ad una provenienza comune, proprio sulle foci dell'Oronte dove gli Eubei avevano fondato l'emporio di Al Mina, filtro dei rapporti commerciali tra il Mediterraneo e il vasto entroterra della Siria del nord. Che accanto agli Eubei in questi traffici anche la componente orientale avesse una sua precisa incidenza è provato, oltre che dalla ceramica fenicia, anche dalla presenza di iscrizioni aramaiche, riconosciute e lette da Giovanni Garbini proprio sulle anfore commerciali levantine di Pithecusa.

Rispetto alle successive colonie greche dell'Italia meridionale, spesso fornite di vasti territori da coltivare (*chora*) e legate ad un'economia essenzialmente agricola, Pithecusa si caratterizza per alcuni caratteri peculiari come l'impulso dato alle attività commerciali e la forte organizzazione dell'artigianato.

Intorno all'acropoli di Monte Vico, da cui si dominano le due insenature portuali, gli scavi hanno permesso di riconoscere scarichi contenenti scorie ferrose, residui di fusione che, dalle analisi mineralogiche, risultano provenienti dall'isola d'Elba (Fig. 9). Che a Pithecusa fossero impiantate anche officine di lavorazione del bronzo è provato dal ritrovamento di una fibula, non finita e scartata perché difettosa. Sul pavimento di un altro ambiente si è ritrovato anche un pesetto di bronzo di 8,79 grammi, che corrisponde esattamente al peso dello statere euboico, perciò è stato

riferito alla lavorazione dei metalli preziosi, nelle officine di orafi che dovevano essere presenti nell'isola.

L'arco delle attività documentate ad Ischia si estende anche alle officine dei vasaio; gli scavi della necropoli hanno permesso di portare alla luce soltanto una piccola parte della superficie originaria, ma i risultati di questa, pur parziale, esplorazione sono eccezionali per ricchezza e varietà di ritrovamenti. Particolarmente le ceramiche mettono in evidenza i caratteri di un abilissimo artigianato locale che, accanto ad un filone, più schematico, d'imitazione corinzia, riprende, specie sui grandi vasi, gli schemi decorativi e le iconografie del Tardo Geometrico euboico, nettamente influenzato a sua volta da motivi orientali, come gli arieti disposti araldicamente ai lati dell'«albero della vita». La presenza della firma del vasaio su uno di questi crateri, esempio unico in questo periodo, indica anche il ruolo particolare che l'artigiano acquista all'interno della società pithecusana (Fig. 10). L'influenza di queste botteghe di ceramisti si estende anche alla vicina area laziale e campana dove proprio le scoperte di Ischia hanno consentito un riesame di tutti i materiali di produzione locale, da cui emerge sempre meglio proprio la componente stilistica legata a Pithecosa.

Ischia appare in conclusione non solo punto di appoggio nella navigazione verso i distretti minerari toscani, ma sede di officine che trasformano le materie prime in prodotti di un artigianato tecnicamente piuttosto evoluto (Fig. 11).

Secondo tema: le *poleis* (città) della Magna Grecia

In tutte le città della Magna Grecia si sono svolte in questi ultimi decenni indagini multidisciplinari dalle quali sono emersi aspetti completamente nuovi sull'urbanistica, l'organizzazione del territorio (*chora*), le tecniche e lo sviluppo dell'arte e delle attività artigianali. Alcuni dei Convegni di Taranto hanno dedicato alle singole città incontri monografici, che rappresentano le sintesi e l'aggiornamento su queste ricerche.

Alla base di queste ricerche sono gli studi topografici che oggi possono avvalersi delle tecnologie più avanzate, dal telerilevamento, all'uso delle immagini satellitari, alle piattaforme GIS (Geographic Information Systems), per giungere alla ricostruzione dei paesaggi antichi, ma che trovano l'inizio pionieristico in Dinu Adamesteanu, un archeologo rumeno che fondò a Roma, dopo la seconda guerra mondiale, l'Aerofototeca Nazionale, un Archivio di immagini dell'Italia scattate dall'aereo, in parte donate dalla RAF, la Forza aerea britannica, allo Stato italiano. Attraverso il rilevamento aerofotogrammetrico fu possibile allora stabilire una nuova lettura degli impianti urbani di città come Posidonia, Velia, Locri, Crotone, Sibari, Siris-Heraclea, Metaponto, Taranto.

A Crotone una situazione di particolare difficoltà nella tutela del patrimonio archeologico si determinò per lo sviluppo di insediamenti industriali proprio nel sito della colonia achea; per ottenere con una certa rapidità le informazioni necessarie all'intervento di tutela dell'abitato greco, la Fondazione Lerici, che aveva introdotto in Italia i metodi delle prospezioni geofisiche a partire dal 1946, realizzò un intenso programma di indagini magnetiche e meccaniche, con sonde perforatrici che possono raggiungere la profondità massima di 9 metri nel sottosuolo, riportando in superficie campioni del terreno con reperti che permettono di stabilire la successione stratigrafica delle fasi di occupazione umana. A seguito dei carotaggi iniziarono gli scavi d'emergenza nei cantieri edili che portarono a ricostruire l'impianto urbano e le fortificazioni della colonia di Crotone che, come altre città

italiote, già in età arcaica aveva un impianto ortogonale con isolati di misure regolari.

L'esperienza urbanistica dei Greci di Occidente, come hanno dimostrato gli scavi di George Vallet a Megara Hyblaea in Sicilia, presentano caratteri di originalità e di anticipazione anche rispetto alla Grecia propria. Ciò va spiegato anche con le esigenze dei gruppi di coloni che, al momento di insediarsi nei nuovi territori, adottarono criteri di divisione razionale delle terre, in un rapporto molto stretto tra città e campagna.

A Metaponto è apparso chiaramente questo progetto nella verifica sul terreno delle tracce evidenziate dalla fotografia aerea; all'interno della fitta maglia di isolati di forma allungata, delimitati dalle grandi *plateiai* (strade maggiori), larghe 12 metri, e dagli *stenopoi* (strade secondarie), di 5 metri, si sono identificate le aree pubbliche in cui l'*agorà* risulta delimitata da un cippo di pietra di età arcaica recante l'iscrizione *Diòs agorà* (piazza di Zeus). All'interno erano allineati ben quattro edifici templari, il teatro che ingloba le strutture di un *ekklesiastèrion* arcaico (edificio delle pubbliche assemblee), una *stoà* (portico) monumentale con colonne doriche; più a nord, in una zona periferica, era il quartiere degli artigiani (*kerameikos*) con le fornaci e gli impianti delle officine di vasai. Gli scavi hanno chiarito anche le fasi di età romana che si concentrano in uno spazio ridotto, indicato come *castrum*, dove i Cristiani costruirono, nel V sec., una basilica con il battistero.

Altri importanti risultati, attraverso l'aerofotografia integrata con le prospezioni sistematiche del territorio, hanno portato all'identificazione della *chora* metapontina nella vasta piana e sulle prime ondulazioni collinari tra i fiumi Bradano e Basento (ricerche di G. Schmiedt, R. Chevallier, D. Adamesteanu) (Fig. 12). Da queste indagini fu possibile ricostruire la divisione di un'ampia fascia territoriale in lotti agricoli regolari, all'interno dei quali si sono identificate e scavate numerose fattorie databili dall'età arcaica all'Ellenismo. Una tale pianificazione di risorse serve a comprendere le ragioni della grande ricchezza agricola della città che esportava cereali in tutta la Grecia e che adottò la spiga di grano come simbolo della propria monetazione (figg. 13, 14).

Per l'impegno finanziario e il largo impiego di tecniche di prosciugamento del terreno paludoso e delle falde acquifere (sistema di *well-point*), la più impegnativa impresa archeologica, a partire dagli anni settanta del secolo scorso, è costituita dagli scavi di Sibari, l'altra colonia fondata dagli Achei. L'ubicazione della città antica, di cui si era perso il ricordo, è stata ritrovata attraverso un articolato progetto di prospezioni scientifiche condotte, dalla Fondazione Lerici e dall'Università di Pennsylvania, nella piana formata dalle alluvioni del fiume Crati che avevano ricoperto le strutture antiche sotto circa 4 metri di deposito che ne impediva il riconoscimento attraverso le immagini aeree.

Gli scavi hanno portato alla luce l'impianto arcaico di Sibari, distrutta nel 510 a.C. dai crotoniati; sulle sue rovine si sviluppò in seguito la colonia panellenica di Turi, fondata dagli Ateniesi nel 444 a.C. L'impianto urbanistico ortogonale, attribuito ad Ippodamo di Mileto, si concervò nelle linee essenziali anche in età romana, quando fu dedotta la colonia latina di Copia, nel 194 a.C.

Una così ampia attività di ricerca ha fornito una messe imponente di nuovi dati che consentono ora di riconsiderare anche l'evoluzione dell'architettura della Magna Grecia che annovera capolavori come i templi dorici di Posidonia. Un esempio della riscoperta di caratteri profondamente innovativi di questa architettura è rappresentato dalla cosiddetta Porta Rosa a Velia dove, già nel V sec. a.C. appare impiegato l'arco, con una maestria ed una tecnica ben consolidata nell'adattare a

difficili condizioni ambientali questa struttura la cui invenzione era tradizionalmente attribuita agli etruschi.

Anche nell'architettura templare si sono avute importanti scoperte, in particolare nel complesso di edifici dell'agorà di Metaponto, tutti di ordine dorico, secondo la tradizione prevalente in Italia meridionale, tranne il tempio D, studiato da Dieter Mertens sulla base dei frammenti scampati alle rapine dei cercatori di pietre da reimpiegare nelle costruzioni, pratica abituale sino a non molti anni fa (Fig. 15). La ricostruzione grafica di questo edificio ionico del V sec. a.C., che si aggiunge a rari altri esempi in Italia e in Sicilia (Siracusa, Locri, Velia), rivela, su una base stilistica locale, una raffinata commistione delle tradizioni decorative samie con quelle nord-ioniche, evidenti negli eleganti rilievi del fregio con palmette e fiori di loto, dei capitelli e dei fusti delle colonne (Fig. 16).

Metaponto, nello scavo di un edificio teatrale sul margine dell'agorà, ha fornito un altro importantissimo documento dell'architettura civile dei Greci d'Italia. In esso la vasta cavea con gradinata a blocchi è poggiata ad un enorme riempimento artificiale di sabbia, sostenuto da un muro di *analemma*, con paramento esterno a semicolonne doriche, che presenta caratteri inediti sia per le tecniche costruttive sia per l'impianto decorativo. La vitalità dell'architettura italiota della seconda metà del IV sec. a.C. si estende al mondo centro-italico e costituisce la base di tanti motivi ed invenzioni tipici dell'architettura romana nelle sue origini. L'originalità del teatro di Metaponto sta anche nel fatto che in genere i Greci addossavano questi edifici al pendio di colline rocciose; per la prima volta troviamo invece un teatro completamente costruito in un'area pianeggiante, creando un aggere artificiale di terra e sabbia, come avverrà più tardi per le strutture teatrali romane (Fig. 17). Inglobato nella struttura del IV sec. era un più antico teatro, databile al VI sec. a.C., di pianta circolare, anch'esso addossato ad un terrapieno artificiale, in cui al centro della cavea si trova una orchestra a pianta rettangolare, con due corridoi simmetrici di ingresso, dove si svolgevano i riti e le attività politiche della città achea.

Lo scavo sistematico delle necropoli e dei depositi votivi nei santuari (a Crotone, Locri, S. Biagio di Metaponto, *Satyrium* vicino Taranto) ha fornito innumerevoli nuovi materiali che documentano in tutta la loro vivacità e ricchezza le varie manifestazioni dell'artigianato italiota già in età arcaica, quando un linguaggio locale si forma attraverso gli apporti di componenti diverse, dalla corinzia alla laconica, rodia ed orientale. Ma per comprendere quanto il sistema delle produzioni artigiane fosse integrato alla più vasta realtà sociale dei centri italioti, nuovi elementi sono venuti dalle scoperte effettuate nei quartieri delle officine, in particolare a Locri, Heraclea e Metaponto. Questi impianti artigianali sono collocati in posizione periferica, in genere all'interno delle mura di fortificazione; ad Heraclea invece piccole officine, inserite in case di abitazione, si raccolgono invece sulla collina, intorno ad una vasta piazza, identificata come *agorà*. Si tratta di botteghe in cui operano anche individui provenienti dalle regioni interne abitate da popolazioni indigene, come attestano le firme sulle matrici delle terrecotte o sui bolli delle tegole.

Un vero quartiere artigianale (*kerameikos*), separato dalle abitazioni, confrontabile con gli esempi, più famosi di Atene e di Corinto, è invece quello scavato da chi scrive a Metaponto, nell'area intorno alla porta nord (Fig. 18). Già nel VI sec. a.C. qui erano in funzione fornaci che producevano vasi di uso comune ed a vernice nera non decorati. L'esiguità degli impianti e la non particolare complessità di queste produzioni presuppongono un'attività indirizzata ai beni d'uso, complementari ad una economia prevalentemente agricola.

Soltanto nella seconda metà del V sec .a.C. questa zona si trasformò in un vero *kerameikos*, occupato soltanto dagli impianti di lavorazione dei vasi a figure rosse oltre che di una vasta serie di altri prodotti a decorazione sovradipinta, a vernice nera e acromi. Per la prima volta è stato possibile studiare in tutti i dettagli le officine di quei vasai e ceramografi attici che, dopo la metà del V sec. a.C., si erano trasferiti nelle città italiote, impiantando officine dalle quale proviene l'immensa quantità dei vasi figurati apuli e lucani, alcuni veri capolavori. Si deve ad Arthur Dale Trendall, un archeologo inglese, trapiantato in Australia, ma con salde radici nell'Italia meridionale, il monumentale lavoro di classificazione di questi vasi, con il riconoscimento delle varie officine. Anche nel *kerameikos* di Metaponto operarono personalità di altissimo livello artistico, come il Pittore di Amykos, il Pittore di Creusa e quello di Dolone (Fig. 19), che contribuirono, tra il V ed il IV sec. a.C., a delineare i caratteri della pittura vascolare lucana, riconoscibile per una particolare creatività iconografica e per le innovazioni di uno stile che, gradualmente, va distaccandosi dalla primitiva matrice attica. I prodotti di questo artigianato erano destinati al commercio, nei contesti di scambio del vicino territorio indigeno, dalla Lucania, al Bruzio, a tutta la Puglia, sino all'opposta sponda illirica e dalmata, dove giungevano in ugual misura oggetti di fabbricazione attica e italiota.

Nel quartiere degli artigiani metapontini si sono rinvenuti ambienti, costruiti con tecniche e materiali piuttosto poveri, in cui lavoravano pittori e vasai, un portichetto con il cortile aperto per essiccare i vasi, pozzi per il rifornimento di acqua e depositi di argilla depurata. Le fornaci hanno dimensioni piuttosto ridotte e sono costruite in mattoni crudi, con prefurnio e camera di cottura separata, attraverso una griglia con fori, dalla camera di combustione. Il materiale rinvenuto nei diversi scarichi delle officine, permette di documentare le fasi della lavorazione, attraverso gli scarti di fabbrica di vasi dei Pittori di Creusa e di Dolone, i frammenti vetrificati per eccessivo calore, quelli non completati in cui è delineata la linea di contorno delle figure senza che sia riempito in nero il fondo, gli errori, i maldestri tentativi di disegno dei garzoni di bottega. Particolarmente indicative della tecnica di lavorazione sono le prove di cottura: frammenti di vasi precedentemente scartati, che, riverniciati e forati, venivano immessi con un'asticciola metallica nella camera di cottura per controllarne le fasi di passaggio dall'atmosfera ossidante a quella riducente.

La raccolta di una larga campionatura di argille dell'Italia meridionale (in particolare a Metaponto, Heraclea e Taranto) ha permesso, attraverso analisi spettroscopiche ad emissione ottica, effettuate presso il Fitch Laboratory della British School of Archaeology di Atene, di determinare la composizione chimica e di riconoscere alcune caratteristiche specifiche rispetto alle argille attiche in cui risulta una più alta percentuale di magnesio, cromo, nichel ed una più bassa di calcio. Si è in tal modo attribuire ad officine della Magna Grecia una serie di vasi che imitano modelli attici.

Terzo tema: rapporti tra Greci e indigeni

Questo tema di ricerca è stato oggetto di un Convegno di studi a Taranto nel 1971, nel 1990 il Convegno fu dedicato ai Messapi, popolazioni indigene che abitavano la penisola salentina, nel 1997 ai temi del confine e della frontiera in cui si affrontava anche il problema dei rapporti con le genti indigene.

Uno dei complessi di documentazione più cospicui relativi a contesti non greci è certamente la grande necropoli di Pontecagnano, un insediamento etrusco-campano sorto nel territorio a sud di Salerno, oggetto di numerose campagne di scavi diretti da Bruno D'Agostino (Fig. 20). Attraverso le migliaia di corredi funerari, databili

dall'inizio dell'età del Ferro all'epoca ellenistica, è stato possibile studiare il lento processo di scambio culturale nei rituali funerari, nell'acquisizione di oggetti particolari dal mondo greco, nella formazione di un'ideologia che si esprimeva in tutti gli strati sociali sino ai ceti dominanti. In particolare due tombe "principesche", riferibili all'Orientalizzante Antico, mostrano una netta divisione dello spazio funerario, con la deposizione delle ceneri entro calderoni di bronzo accanto ai quali era deposta la spada, a sottolineare il ruolo di guerriero del defunto; a parte invece erano collocati gli oggetti che erano serviti alla libagione rituale, l'anfora vinaria e l'*oinochoe* di fabbrica pithecusana.

Tutti questi caratteri si ritrovano in contesti funerari dell'aristocrazia greca di ambiente euboico (Eretria, Cuma) e rivelano nei capi indigeni di Pontecagnano una voluta rivendicazione: essi si sentivano membri di una stessa élite di ceti dominanti (in particolare quelli delle colonie euboiche del Golfo di Napoli), denotati dalla pratica dell'addomesticamento e dell'uso del cavallo in battaglia.

Anche in Basilicata questi temi sono stati oggetto di intensi programmi di ricerca sul terreno, che ebbero una grande accelerazione grazie all'opera di Dinu Adamesteanu. Le caratteristiche geografiche della regione sono particolarmente favorevoli allo studio di questi fenomeni di interazione culturale poiché le città greche di Siris-Heraclea e di Metaponto sono collegate da ampie vallate fluviali ai centri interni. Nei diversi siti, a seconda della maggiore o minore vicinanza alle colonie, si è potuto osservare la grande varietà delle reazioni del mondo anellenico alle nuove realtà che si andavano sviluppando sulle coste. Lungo la valle del fiume Agri, ad Armento, un corredo arcaico, relativo ad una tomba di guerriero, ha restituito, accanto a prodotti indigeni (in particolare ceramica a decorazione geometrica), oggetti di provenienza greca (*oinochoe* rodia in bronzo, *aryballos* corinzio, coppa ionica) ed un *kantharos* etrusco in bucchero; di non secondaria importanza erano anche gli apporti che giungevano dal nord, in particolare dai territori etruschi della Campania, come Pontecagnano o Capua, attraverso il Vallo di Diano.

Non lontano dalla costa ionica, nella valle del fiume Basento, uno dei centri enotri è Garaguso, dove la ricchissima necropoli del VI sec. a.C., ha restituito preziose ceramiche di importazione attica, in corredi in cui sono sempre presenti i vasi locali a decorazione geometrica. In essi si può notare che anche gli artigiani indigeni lentamente andarono acquisendo tecniche e modi decorativi presi dal repertorio greco, adeguando gli schemi rappresentativi delle figurazioni alla visione "organica" dell'arte greca.

Che anche nella religione e nelle manifestazioni del culto si verificassero fenomeni di scambio risulta dagli scavi del santuario dedicato ad una divinità femminile (deamadre) locale, la quale, già alla fine del VI sec. a.C., viene rappresentata con le stesse caratteristiche delle dee elleniche Demetra e Persefone, riprese dai tipi delle terrecotte metapontine della dea seduta in trono, con attributi come la fiaccola a quattro bracci e il porcellino. Le offerte dei fedeli sono costituite, come nei santuari greci, in gran parte da innumerevoli vasetti miniaturistici, poi da oggetti preziosi importati dalla Grecia (ceramica attica, bracciali di scudo con raffinati rilievi di produzione corinzia), da monete d'argento delle città italiote (Metaponto, Taranto, Sibari, Crotone, Posidonia), dalle "chiavi del tempio" in ferro, da strumenti agricoli.

Come a Garaguso anche ad Oria, nel territorio abitato dai Messapi, la scoperta di un santuario dedicato a Demetra e Kore, ha contribuito a impostare il problema dell'«acculturazione» degli indigeni nell'ambito del sacro (Fig. 21). Così, mentre il primo contesto appare strettamente legato a Metaponto, ad Oria le manifestazioni del culto confermano nel sacrificio di maialini, nell'offerta di fave e frumento

carbonizzato, degli oggetti legati alla sfera femminile (fibule in bronzo e in argento, *tintinnabula*, bambole in terracotta) il collegamento ad un ambito tarentino.

Nuovi dati sono venuti anche dall'esplorazione di abitati indigeni come quello di Serra di Vaglio, nell'alta valle del fiume Basento, non lontano da Potenza. Qui le problematiche si complicano per la lontananza dalla costa e per la presenza di altre componenti, sia adriatiche che etrusco-italiche. Nel IV sec. a.C. il vasto pianoro appare cinto da una poderosa fortificazione a blocchi mentre le case, a pianta rettangolare e fornite di vasti ambienti e cortile, si dispongono ai lati di una larga *plateia* centrale che attraversa longitudinalmente il pianoro. Sotto le strutture di questa fase più recente, in cui il modello urbanistico greco appare nettamente percepibile, è stata riconosciuta una fase precedente della prima età del Ferro (capanne) e del periodo arcaico in cui almeno un edificio (culturale e in ogni caso cerimoniale) possedeva un tetto decorato da antefisse, sime, lastre fittili recanti un fregio di cavalieri del tutto simile a quelli rinvenuti nel santuario di S. Biagio a Metaponto. Il rinvenimento di fornaci con scarti di terrecotte architettoniche presuppone, nel lontano centro enotrio, la permanenza di artigiani magno-greci che dovettero portarvi nuove conoscenze tecniche e modi di concepire l'architettura e l'organizzazione urbana (Fig. 22).

Se nell'entroterra sirita e metapontino i rapporti delle popolazioni anelleniche si sviluppano essenzialmente con le città italiote della costa ionica, più complessa appare la situazione delle vicine regioni messapiche, che abitavano nella penisola salentina. Esse, per l'ampio sviluppo delle coste controllate dagli indigeni e per la posizione geografica tra i mari Ionio ed Adriatico, conoscono apporti delle più diverse provenienze, dai centri italioti come Taranto e Metaponto, ma anche da Corinto e da Corfù, dalle regioni nord-occidentali della Grecia e dalle colonie corinzie dell'Adriatico, punti di sbocco dell'entroterra balcanico (Fig. 23).

Nella Puglia meridionale gli scavi promossi dall'Università del Salento hanno permesso di mostrare la precocità di questi contatti che influenzarono e plasmarono profondamente la società messapica, come è attestato anche dalla presenza della scrittura, unica per ampiezza e arcaicità tra le etnie non greche dell'Italia meridionale. Le ricerche si sono concentrate nell'insediamento di Cavallino, non lontano da Lecce, dove la cinta messapica, costruita secondo tecniche tradizionali, racchiude un'area ampia, che supera i 60 ettari, nella quale è possibile riconoscere, già nel VI sec. a.C., forme di organizzazione urbana molto evolute, con le case a pianta rettangolare, con blocchi squadrati di fondazione, cisterne, strade con battuti molto resistenti di pietre pressate, edifici pubblici, officine, fornaci per tegole (Fig. 24). In tutte queste manifestazioni, che si sovrappongono alle strutture del villaggio iapigio del VII sec. a.C., è avvertibile un profondo processo di osmosi con le contemporanee esperienze della cultura urbana ellenica.

All'interno del composito mondo messapico, alla componente tarentina, riconoscibile nella statua in bronzo dello Zeus di Ugento, si mescolano apporti tradizionali come quelli emersi nei santuari di Leuca e di Porto Cesareo, mentre a Cavallino la presenza di pezzi architettonici lavorati nel tenero calcare locale, insieme alle sime fittili importate dalla Grecia, rimanda all'ambiente della vicina isola di Corfù (Fig. 25).

Tra le scoperte più recenti si segnala l'identificazione del santuario di Atena, posto sul promontorio iapigio, nel punto di confine tra i mari Ionio ed Adriatico; vari scrittori antichi ne fanno riferimento, sottolineandone la ricchezza delle offerte votive (Fig. 26). In particolare Virgilio nell'Eneide (III, 521-547) fissa in questo punto della costa, dominato dal tempio della dea, il primo approdo in Italia degli eroi troiani guidati da Enea, nel viaggio verso occidente alla ricerca delle antiche radici e

del luogo in cui avrebbero fondato una nuova città, dopo la distruzione di Troia: infatti l'antico fondatore di Troia, Dardano, antenato del re Priamo, secondo una tradizione ripresa da Virgilio, sarebbe venuto in Anatolia dal Lazio e nella stessa regione i suoi discendenti avrebbero dato vita ad un insediamento dal quale sarebbe poi nata Roma.

Dall'Iliade, madre di tutte le storie del Mediterraneo, l'archeologia mette in rilievo le tante connessioni che legano Anatolia ed Italia lungo la rotta dell'eroe troiano.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAFIA

Magna Grecia ile ilgili genel yayınlar:

Atti dei Convegni di studi sulla Magna Grecia (Taranto), 55 volumi, Napoli-Taranto 1962-2019.

Dunbabin 1948

T. J. Dunbabin, *The Western Greeks. The History of Sicily and South Italy from the Foundation of the Greeks Colonies to 480 B.C.*, Oxford 1948.

Bérard 1957

J. Bérard, *La colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dans l'Antiquité. L'histoire et la légende*, Paris, 1957.

Autori Vari, *Bibliografia topografica della colonizzazione greca in Italia e nelle isole tirreniche*, Scuola Normale Superiore, Pisa ed École Française, Roma, Vol. I, 1977.

Autori Vari, *Megale Hellas. Storia e civiltà della Magna Grecia*, Milano, 1983.

Gras 1995

M. Gras, *La Méditerranée archaïque*, Paris, 1995.

Carratelli 1996

G. Pugliese Carratelli (Ed.), *I Greci d'Occidente. Catalogo della Mostra di Palazzo Grassi, Venezia*, Monza, 1996.

Malkin 1998

Malkin, *The Returns of Odysseus: Colonisation and Ethnicity*, California Press, 1998.

Settis – Parra 2005

S. Settis – M. C. Parra, *Magna Grecia. Archeologia di un sapere, catalogo della Mostra Catanzaro*, Milano, 2005.

Çeşitli kurumlar ve kolonilerin gelişimi hakkında:

Autori Vari, *Contribution à l'étude de la société et de la colonisation eubéennes*, Centre Jean Bérard, Napoli 1975.

Ridgway 1984

Ridgway D., *L'alba della Magna Grecia*, Milano, 1984.

D'Andria – Mannino 1996

F. D'Andria – K. Mannino (Ed.), *Ricerche sulla casa in Magna Grecia e in Sicilia, Atti colloquio Lecce, 1992*, Galatina, 1996.

Bats – D'Agostino 1998

M. Bats – B. D'Agostino, *Euboica. L'Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente*, Centre Jean Bérard, Napoli, 1998.

Greco 2002

E. Greco, *Gli Achei e l'identità etnica degli Achei d'Occidente, atti del Convegno Internazionale, Paestum- Atene 2002*.

Mertens 2006

D. Mertens, *Città e monumenti dei Greci d'Occidente. Dalla colonizzazione alla crisi di fine V sec. a.C.*, Roma, 2006.

Guzzo 2016

P. G. Guzzo, *Le città di Magna Grecia e di Sicilia dal VI al I secolo. I. La Magna Grecia*, Roma, 2016.

Güney İtalya'nın yerli kültürleri hakkında:

Autori Vari, *Popoli e Civiltà dell'Italia antica*, Voll. I-VII, Biblioteca di Storia patria, Roma, 1974-1978.

D'Agostino 1977

B. D'Agostino, *Tombe "principesche" dell'Orientalizzante antico da Pontecagnano*, in *Monumenti Antichi dei Lincei*, serie miscellanea, II, 1, 1977.

D'Andria 1990

D'Andria F., *Archeologia dei Messapi, catalogo Mostra Lecce 1990*, Bari, 1990.

